

Vakıflar Dergisi

Yıl: Haziran 2017 • Sayı: 47

Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Haziran 2017 - Sayı: 47 Hakemli Dergidir.
Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

TÜBİTAK ULAKBİM
Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

Sertifika No: 16651

ISSN: 1011-7474

e-ISSN: 2564-6796

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Dr. Adnan ERTEM

Yayın Koordinatörü

Rifat TÜRKER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Adnan TÜZEN

Yayın Yönetmeni

Mehmet KURTOĞLU

Editörler

Hüseyin ÇINAR, Fatih MÜDERRİSOĞLU

İngilizce Editörü

Miyase KOYUNCU KAYA

Tashih

Hasan DEMİRTAŞ

Dergi Sekreteryası

Hasan DEMİRTAŞ

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Mehmet BULUT	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof.Dr. Hüseyin ÇINAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Yılmaz KURT	Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Ali YILMAZ	Pamukkale Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Miyase KOYUNCU KAYA	Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü
Yrd.Doç.Dr. Fatih MÜDERRİSOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ	Ahmet Yesevi Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Hakkı ACUN	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Mahmut AK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ	Amsterdam Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof.Dr. Abide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DAVID	Macar Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Özer ERGENÇ	Bilkent Üniversitesi
Prof. Dr. Süreyya FAROQHI	Bilgi Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KAYA	Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Heath W. LOWRY	Bahçeşehir Üniversitesi
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Galatasaray Üniversitesi
Prof. Dr. Hüsrev SUBAŞI	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof.Dr. Eugenia KERMELİ ÜNAL	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Aysıl TÜKEL YAVUZ	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ	Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. Musa YILDIZ	Gazi Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Vefa ÇOBANOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Dr. Rhoads MURPHEY	University of Birmingham
Evangelia BALTA	Ulusal Yunan Araştırma Vakfı / Yunanistan
Mehmet Çetin	Araştırmacı

Yayın ve Danışma Kurullarındaki isimler unvan ve soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki mesuliyeti yazarına aittir.

Yazışma Adresi:

T.C. BAŞBAKANLIK

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Vakıflar Dergisi Atatürk Bulvarı. No: 10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 - Faks: (0312) 324 47 22
e-posta: vakiflaryayin@yahoo.com - web: www.vgm.gov.tr

Tasarım & Baskı:

Semih Ofset S.E.K. Yayıncılık
www.semihofset.com.tr - 0 312 341 40 75

TAKDİM

Dergicilik uzun soluklu bir yürüyüştür. Bu uzun yürüyüşün bilincinde olarak yola çıkanlar, dönüp arkalarına değil, önlerinde duran ufuklara bakarak yola devam ederler. Vakıflar Dergisi yayınlandığı 1938 yılından bu yana bu uzun soluklu yürüyüşünü hep ileriye bakarak devam ettirmiştir. Dergi her sayısında bulunduğu noktadan bir adım daha ileriye gitme çabası içinde olmuştur.

Dergimizin ana konusu “vakıflar” dır, bu nedenle de hep bu konu çerçevesinde yayın yapılmış ama hiçbir zaman konu tekrara düşürülmemiştir. Çünkü; Kurumumuzun sahip olduğu değerli arşivde bulunan ve sorumluluklarını belirleyen vakıf kuruluş belgeleri olan vakfiyeler ve diğer vakıf belgeleri birbirinden çok farklı alanlarda ilmi çalışmalar yapanlar için çok kıymetli bir hazineyi oluşturur. Son yıllarda ülkemizde vakıf alanında yapılan çalışmaların sayısında ciddi bir artış gözlemlenmekle birlikte henüz istenilen seviyeye ulaşabilmiş değildir. Vakıflar Dergisi, gerek doğrudan vakıf çalışmalarının ve gerekse vakıfların muhtelif yönleriyle kaynaklık teşkil ettiği ilgili bilim alanlarında yapılan akademik çalışmalar için önemli bir yayın organı olmasının yanında aynı zamanda vakıf konulu akademik çalışmaların temel başvuru kaynaklarından biridir.

Genel Müdürlüğümüz Vakıflar Dergisi ile uzun soluklu süreli yayın faaliyetini sürdürmesinin yanısıra kitap yayımlamasıyla da ilim dünyasına katkı yapma hedefine yönelik olarak olarak iki yeni kitap yayımlamıştır. *Vefatının 50. Yılında Mehmed Fuad Köprülü* kitabı ile 2016 Vakıf Haftası sempozyumunun bildirilerinin yayınlandığı *Vakıf ve Sivil Toplum* kitabı yayımlanmıştır.

Bu yıl vakıf medeniyeti Kudüs yılı olarak ilan ettiğimiz vakıf haftası etkinlikleri çerçevesinde *Uluslararası Kudüs Vakıfları Forumu* düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanımız Sayın Recep Tayyip Erdoğan’ın açılışını gerçekleştirdiği programda vakıf ekseninde Kudüs’ün dün, bugün ve yarın üzerine nitelikli bildiriler sunulmuş, çok faydalı paylaşımlar yapılmıştır. Yine Vakıf Haftası temasına uygun olarak, kurulduğu tarihten günümüze değin yüzyıllardır Kudüs’te ihtiyaç sahiplerine hizmet sunmakta olan Haseki Hürrem Sultan İmareti’nin kuruluş vesikası olan vakfiyesi *Haseki Hürrem Sultan Kudüs Vakfiyesi* adıyla Türkçe tercümesi de eklenerek tıpkı basımı Genel Müdürlüğümüzce yapılmış ve araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

Vakıflar Dergisi seksen yıla yaklaşan yayın hayatıyla vakıf konusunda içerdiği önemli makaleleriyle kütüphanelerdeki özel yerini korumasının yanında elinizde tutmuş olduğunuz 47. Sayısı ile birlikte e-ISSN alarak dijital dergiciliğe geçmiş bulunmaktadır. Yayın kurulumuz başta olmak üzere dergimizin bu sayısına makaleleriyle katkı sunan yazarlara, yayınlanmasına emeği geçenlere teşekkür ederim.

Dr. Adnan ERTEM

Vakıflar Genel Müdürü

ÖNSÖZ

Vakıflar Dergisi mevcut çizgisini koruyarak özellikle vakıf ile ilgili makaleler tercih olmak üzere, tarih, sanat tarihi, mimarlık tarihi, el sanatları, bezeme vb. konulu çalışmalarla yıllar içinde konseptini oluşturmuş ve böylelikle 47. Sayıya ulaşmıştır. Derginin bu sayısında da Türkiye coğrafyasının, Artvin – Ardahan, Kastamonu, Tokat – Zile, Bursa, İstanbul ve Denizli gibi farklı bölge ve yerleşimlere ait değerli çalışmalara yer verilmiştir. Kitabiyat bölümünde ise üç kitap tanıtımı ve bir tanıtım yazısı dikkati çekmektedir.

Artvin'e bağlı Ardahan ilçesinin tarihî yerleşim alanı Adakale'deki cami ve bazı türbeler, Hamit Şafakçı tarafından *İskender Paşa Camisi ve Çevresindeki Yapılar* adıyla okuyucuyla buluşmaktadır. Yazar, İskender Paşa Camisi ile ilgili verdiği genel bilgi dışında yapının gelirleri ve görevlilerinden de bahsetmektedir. İki araştırmacı – Miyase Koyuncu Kaya ile Samettin Başol – tarafından yazılan *Osmanlı Bursa' sında Ermenci Kökçü Esnafı Hirfet Vakfı* konulu çalışmada, sosyal ve ekonomi tarihini ilgilendiren farklı bir tema işlenmektedir. Buna göre boyacılığın bir kolu olan *kökçülük* ile ilgilenen Osmanlı tebaasına mensup Ermeni kökçü esnafı tarafından kurulan vakfa dair altmış yıllık bir zaman içindeki öyküsü bize anlatılmaktadır.

Vakıf Araştırmaları Açısından Vakıf Hazine (Atık) Defterleri ve Önemi konulu makalesinde Mevlüt Çam, Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları Arşivi'nde yer alan hazine/atık defterlerinin önemi üzerinde durmaktadır. Özellikle iktisat tarihini yakından ilgilendiren defterler örnekleme yoluyla okuyucuya sunulmaktadır. Emine Saka Akın vd. tarafından kaleme alınmış ortak bir çalışmanın ürünü *Tokat – Zile Şeyh Nurettin Türbe ve Camisi* içerikli makalede, Şeyh Nurettin / Tekke Köyü' nde yer alan mimarî yapılar, mimarî açıdan bezemeleriyle birlikte tanıtılmakta ve zaman içinde köyde oluşan dinî ritüellere de yer verilmektedir.

M. Sami Bayraktar imzalı *Kastamonu' da Üç Tarihi Külhan Kazanı* adlı çalışma, üzerinde yeterince durulmamış bir konuyu ele almaktadır. Yazar, Kastamonu'da farklı dönem ve yüzyıllara ait, sınıfında seçkin üç külhan kazanını çeşitli boyutlarıyla tanıtmaktadır. Türkan Acar'ın kaleminden Uşak İli Ulubey ilçesinin merkez ve köylerinde yer alan çeşmeler, *Ulubey'deki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri* adıyla tanıtılmaktadır. Belgeleme çalışmasıyla 18-20. yüzyıllara tarihlenen çeşmeler, bir yöntem dahilinde okuyucuyu bilgilendirmektedir.

Nilgün Çevrimli'nin kalemiyle yazılan *Denizli ve Çevresinde Yer Alan Bazı Camilerin Yapı Elemanlarının Değerlendirilmesi* başlığını taşıyan sanat tarihi içerikli makalede, 13-20. yüzyıllar arasında, il bazında yer alan kimi camilerdeki yapı elemanları alt gruplar halinde incelenerek tanıtımları yapılmaktadır. Konya'nın yetiştirdiği ilim adamlarından İbrahim Hakkı Konyalı adına İstanbul - Üsküdar Selimiye Camisi hünkar kasrı içinde yer alan kütüphane ve arşiv özel bir değere sahiptir. Mutlu Özgen'in emeğiyle hazırlanan İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphane ve Arşivi konulu çalışmada hem Konyalı'nın vakıfla olan iç içe yaşamı hem de geride bıraktığı, sahiplendiği ve koruması altına aldığı kaynak eserlerden bahsedilmektedir.

Kitabiyat bölümünde ise üç kitap tanıtımı ve bir tanıtım yazısı okuyucuyla buluşmaktadır. Bilindiği üzere Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Haftası münasebetiyle her yıl bir temayı konu olarak belirlemekte ve ilmi yönden tartışmaya açmaktadır. Artık gelenekselleşen bu sisteme göre 2016 Vakıf Haftasının ana teması "Vakıf ve Sivil Toplum" kitaba dönüşerek 2017'de yayımlanmıştır. Bu bağlamda M. Fatih Müderrisoğlu özet ve ana başlıklar halinde yayını tanıtmaktadır. Kitabiyat bölümünde yer alan ikinci tanıtım yazısı ise yine Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından diğer paydaşlarla birlikte 2016 yılında ölümünün ellinci senei devriyesinde düzenlenen panelde anılan Fuad Köprülü hakkında sunulan bir-birinden değerli sunumların yer aldığı "Vefatının 50. Yılında Fuad Köprülü" adlı kitap tanıtımıdır. Bu

bölümde yer alan ve Mehmet Kurtoğlu tarafından kaleme alınan bir diğer kitap tanıtımı ise Görgün Özcan'ın Yeditepe yayınlarından çıkan “Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar” adlı kitabıdır.

Semavi dinlerin kesişme ve buluşma yeri olarak kabul edilen kutsal şehir Kudüs, özellikle Osmanlılarca fethinin 500. yılında, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı himayesinde gerçekleştirilen *2017 Vakıf Haftası Açılışı ve Uluslararası Kudüs Vakıfları Forumu* adlı organizasyonda çeşitli konulardaki bildirilerle yeniden gündeme getirilmiş ve öneriler dillendirilmiştir. Bu bağlamda araştırmacı H. Hüseyin Güneş'in kaleminden Kudüs forumunun genel bir değerlendirilmesini okuyabilirsiniz.

Aralık 2017'de 48. Sayıda buluşmak dileğiyle...

Editörler

İÇİNDEKİLER

Takdim	3
Önsöz.....	5
İskender Paşa Camisi ve Çevresindeki Yapılar.....	9
İskender Pasha Mosque and Surrounding Buildings	
Hamit Şafakcı	
Osmanlı Bursa'sında Ermeni Kökçü Esnafı Hirfet Vakfı	25
Artisans' Waqf of Armenian Madder Producers in Ottoman Bursa	
Miyase Koyuncu Kaya - Samettin Başol	
Vakıf Araştırmaları Açısından Vakıf Hazine (Atık) Defterleri ve Önemi	45
Waqf Treasury (Old) Registers and Their Significance in Terms of Waqf Studies	
Mevlüt Çam	
Tokat-Zile Şeyh Nusrettin Türbe Ve Camisi	67
The Tomb and Mosque of Şeyh Nusrettin in Tokat-Zile	
Emine Saka Akın - Aygün Kalınbayrak Ercan - Elif Yaprak Başaran	
Kastamonu'da Üç Tarihî Külhan Kazanı	99
Three Historical Boilers in Kastamonu	
Mehmet Sami Bayraktar	
Ulubey'deki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri	133
Ottoman Period Fountains in Ulubey	
Türkan Acar	
Denizli ve Çevresinde Yer Alan Bazı Câmilerin Yapı Elemanlarının Değerlendirmesi	169
The Evaluation of a Group of Mosques in Denizli and Its Environs in Relation to the Structure Elements	
Nilgün Çevrimli	
İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphane ve Arşivi	205
İbrahim Hakkı Konyalı Library and Archive	
Mutlu Özgen	
Kitâbiyât	237

İskender Paşa Camisi ve Çevresindeki Yapılar

Hamit Şafakcı*

Öz

Artvin İli'nde Ardanuç İlçesi'nin eski merkezi olan Adakale'de yer alan cami, İskender Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cami, Akkoyunlular döneminde de kullanılmıştır. 1551'de Ardanuç'un fethedilmesiyle harap halde bulunan cami, İskender Paşa tarafından yeniden yaptırıldığı için onun adıyla anılmaktadır. Çeşitli tamiratlar geçiren cami, ibadete açıktır.

İskender Paşa Camisi'nin yanında Sefer Paşa, Hatice Hanım ve Süleyman Paşa adlarında üç türbe bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar bu türbelerin isimlerini farklı vermiştir. Türbelerde mezar olduğu anlaşılrsa da içlerinde define arandığı için perişan haldedir. Bu türbelerden Süleyman Paşa Türbesi 16. yüzyılda, Sefer Paşa Türbesi 17. yüzyılda ve Hatice Hanım Türbesi ise 18. yüzyılda yapılmış olmalıdır. İskender Paşa Camisi'nin yer aldığı sokakta çeşme, hamam ve dükkânlar vardır. Bazı kaynaklarda camiyi Sefer Paşa'nın yaptırdığı belirtilmektedir. Ancak Sefer Paşa, caminin etrafındaki medrese ve hamamı yaptırmıştır. Bu çalışmada, caminin gelirleri ve görevlileri üzerinde durulacaktır. 16. yüzyıldan başlamak üzere camiye dair bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Ardanuç, İskender Paşa, vakıf, cami, türbe.

İskender Pasha Mosque and Surrounding Buildings

Abstract

The mosque, which is situated in Adakale (the old center of Ardanuç district) in the province of Artvin was built by Iskender Pasha. The mosque was also used in the Akkoyunlu period. Before the conquest of Ardanuç in 1551, it was badly damaged, but Iskender Pasha restored the mosque. Thus, his name was given to the mosque. Nowadays, it is open for prayers.

Next to the Iskender Pasha Mosque, there are three tombs named Sefer Pasha, Hatice Hanım and Süleyman Pasha. Some researchers reported different names for these tombs. While the tombs are known to have graves, they are in miserable conditions as people have looked for treasure inside. It is estimated that the Süleyman Pasha Tomb was built in the 16th century, the Sefer Pasha Tomb in the 17th, and the Hatice Hanım Tomb in the 18th century. There are also some shops, a Turkish bath and a fountain in the same street where the mosque is located. Some sources state that the mosque was built by Sefer Pasha. However, Sefer Pasha had only a Turkish bath and a madrasah built in the surrounding region of the mosque. In this study, we have investigated the mosque's income and its staff. We also provide information about the mosque for a period starting with the 16th century.

Key Words: Ardanuç, Iskender Pasha, waqf, mosque, tomb.

* Yrd. Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/ARTVİN, hamitsafakci@artvin.edu.tr.

Giriş

Adakale, günümüzde Ardanuç¹ ilçe merkezine bağlı bir mahalle olup, etrafı surlarla çevrili kale-şehir ile hemen üst kesiminde yükselen kaya kütlesi üzerinde şekillenen iç kaleden oluşmaktadır. Orta Çağ'dan itibaren yönetim merkezi olan (Aytekin, 2004: 240) ve heyelan bölgesi olması nedeniyle terk edilen Adakale'de bulunan cami, Ardanuç'un Osmanlılar tarafından fethi sırasında mevcuttu.² Ardanuç fatihi İskender Paşa, bu eski camiyi onarttı ve caminin işlevini devam ettirmesi için vakıflar bıraktı. Caminin batı cephesine bitişik ve halen ayakta bulunan üç türbe ise daha sonra yapıldı (*Artvin İli*,³ 1984: 24). Bu çalışmada İskender Paşa hakkında kısa bir bilgi verilerek Ardanuç'un fethine değinilecektir. Daha sonra makalenin temel konusunu teşkil eden İskender Paşa Camisi anlatıldıktan sonra etrafındaki medrese, türbe ve çeşme gibi yapılar üzerinde durulacaktır.

Camiyi yeniden yaptıran İskender Paşa, aynı isimdeki çağdaşlarından ayırmak için *Çerkez*, *Gazi* ya da *Sarı* lakaplarıyla anılırdı. Osmanlı Devleti içerisinde çeşitli kademelerde görev alan paşa, beylerbeyi olarak da görev yaptı.⁴ 25 Kasım 1550'de, Erzurum beylerbeyliğine 1.100.000 akçe has ile atanan İskender Paşa, Gürcülerle savaştı. 33 gün süren kuşatmadan sonra⁵ 13 Haziran 1551 tarihinde Ardanuç Ka-

lesi'ni aldı⁶ (Özcan, 2000: 565; Aydın, 1998: 122; Mehmed Süreyya, 1996: 809). Aldığı görevleri oldukça iyi bir şekilde yerine getiren paşa, 1572 yılında vefat etmiştir. Mezarının yeri hakkında iki görüş vardır. İlk görüşe göre Kanlıca Camisi'ne defnedilmiştir (Mehmed Süreyya, 1996: 809). Aynı görüşü kabul eden İskenderoğlu, Kanlıca'daki İskender Paşa Külliyesi'nin yanlılıkla ona izafe edildiğini de belirtir (İskenderoğlu, 1989: 42, 51). İkinci görüşe göre ise Diyarbakır'daki camisinin doğusundaki türbeye gömülmüştür⁷ (Özcan, 2000: 566).

İskender Paşa, görev yaptığı yerlerde cami, medrese, okul, han ve hamamlar yaptırmıştır. Nitekim Van valiliği sırasında yaptırdığı cami ve medreseye çeşitli vakıflar tahsis etmişti. Bitlis'in Rahvan Geçidi'nde yaptırdığı kervansaray niteliği taşıyan han ise kış mevsiminde yolcular için bir sığınak olmuştur. Ahlat'ta eski kale içerisinde cami ve hamamı bulunan paşa, kalenin şenlenmesi için cuma günleri pazar kurulmasını da sağlamıştır. Bunların yanısıra Diyarbakır'da planı kendisine ait olması muhtemel büyük bir cami, bir konak, ayrıca medrese, hamam ve beş un değirmeniyle bir çeltik değirmeni, Dicle'ye nazır ve Hamamlı adıyla anılan bir de köşk yaptırdığı gibi Hamravat Suyu'nun şehre getirtilmesini de sağlamıştır. Muhtemel bir ablukaya karşı kale içinde bulduğu kaynağı da ıslah ederek şehrin su ihtiyacına katkı sağlamıştır. Kendisine temlik edilen bu suyu değirmenlerin işlemesine vakfetmiştir (Özcan, 2000: 566). Kanlıca Camisi bitişikindeki okul, medrese ve çifte hamamı yaptırdığı söylene de isimler karıştırılmıştır.⁸ Bağdat'ta da

1 Katip Çelebi'ye göre Ardanuç, nice minare boyu yükseklikte bir tepe üzerinde taştan oyulmuş yerrdir. Buraya ulaşmak için yarıya kadar yüklü hayvan çıkarken kalanı piyade olarak çıkılır. Kale içinde bir sarnıç da vardır (*Kitâb-ı Cihânnümâ*, 2009: 409).

2 Bazı çalışmalarda caminin ilk olarak Halife Osman (644-656) devrinde inşa ettirildiği söylenmektedir. Ancak bu bilgilere ihtiyatlı yaklaşmak gereklidir. Zira elimizde bunu destekleyecek bir kanıt mevcut olmayıp rivayetler üzerinden hareket edilmektedir.

3 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Artvin İli)* adlı eserin adı metin içerisinde *Artvin İli* şeklinde kısaltılmıştır.

4 İskender Paşa'nın aldığı görevler, 16. yüzyılda, liyakat sahiplerinin çeşitli makamlara ulaşmasını sağlayan bir hareketliliğin olduğunun kanıtıdır. İskenderoğlu (1989: 3-5), Özcan (2000: 565), Mehmed Süreyya (1996: 809), Danişmend (1971: 258).

5 Bir başka araştırmada ise 22 günlük muhasaradan sonra kalenin alındığı ifade edilmektedir (Aydın, 1998: 268).

6 Ardanuç'un fethi ve sonrasında bölgede yapılan faaliyetler için bkz. Aydın (1998), Kırzioğlu (1993), İskenderoğlu (1989), Danişmend (1971), Bilge (2005), Yurt Ansiklopedisi (1982), Özdemir (2002), Çelik (2009), Hazerfen Hüseyin Efendi (1998).

7 Amcasının kızı Meryem'le evlenen İskender Paşa'nın bu evlilikten Ahmet Paşa, Derviş Paşa, Mehmet Paşa, Hatice ve Rukiye adlı çocukları olmuştur (İskenderoğlu 1989: 4).

8 İstanbul'un Kanlıca semtindeki ve iskele meydanında bulunan İskender Paşa Külliyesi Mimar Sinan'ın eserlerinden biridir. Bânisi Magosa fâtihi lakabı ile meşhur Gazi İskender Paşa'dır. Türbede İskender Paşa ile oğlu Ahmet Paşa medfurdur (Kargı, 2000: 571-572).

bir cami yaptırdığı belirtilen (Mehmed Süreyya, 1996: 809) İskender Paşa'nın Diyarbakır'da yaptırdığı İskender Paşa Camisi, Ahlat İskender Paşa Camisi, İstanbul'da Kanlıca Camisi gibi vakıfları vardı.⁹ Bunların yanında Ardanuç'un fethinden sonra kullanılamaz haldeki camiye de yeniden inşa ettirmiştir. Ardanuç ve çevresindeki faaliyetleri onu, bölgedeki önemli şahsiyetler arasına sokmuştur.

1. İskender Paşa Camii

İskender Paşa, Erzurum beylerbeyliği sırasında fethettiği Ardanuç'ta Akkoyunlular zamanından kalma harap durumdaki camiye yeniden inşa ettirmiştir. Ancak caminin ilk yapılışı konusunda farklı fikirler vardır. *Fethullah Arifi Çelebi*'ye göre; kaleye giren İskender Paşa, bakımlı ve mamur kilisesinden başka bir de yıkık cami kalıntısı gördü. Gürcülerin dediğine göre Fatimi sultanlarından biri, kızını bu kale kumandanına vermiş, kumandan Müslüman olunca bu camiye yaptırmıştı. 800 hane Arap buraya göç etmiş fakat zamanla burada Müslüman kalmayınca cami yıkılmaya terk edilmişti. İskender Paşa, fetihten sonra camiye onarttı. Alem, minber ve minareler yaptırdı (Çelik, 2009: 153-154). Fethullah Arifi Çelebi dışındaki kaynaklar caminin Akkoyunlulardan kaldığını ve ilk olarak Halife Osman devrinde¹⁰ yapıldığını belirtmektedir. Ancak Fethullah Arifi Çelebi eserini 1558'de tamamladığından söyledikleri de göz ardı edilmemelidir. Muhtemelen ilk olarak Fethullah Arifi Çelebi'nin anlattığı üzere kullanılan cami, sonra harap bir halde Akkoyunlulara intikal etmiş, onlar da gerekli tamiratı yapmıştı. Akkoyunlular yıkıldıktan sonra yine harap hale gelen cami, bölgenin Osmanlılar tarafından fethiyle, 1553 yılında, onarılarak yeniden ibadete açılmıştır. Külliye olarak da ifade edilen yapı; cami,¹¹ medrese, arasta, çeşme ve üç türbeden

meydana gelmiştir. Caminin güneyi ve batısında zamanla oluşan bir hazire mevcuttur (Aytekin, 2000: 570).

1.1. İskender Paşa Camisi'nin Gelirleri

Vakıflar, ayakta kalabilmek ve ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli gelir kalemlerine muhtaçtı. Nitekim Ardanuç fethedilince İskender Paşa, caminin giderleri için o civarda satın aldığı arsa üzerinde yaptırdığı 60 dükkânın gelirini bağışlamış. Ayrıca yaptırdığı ev, fırın ve boyahane gibi gayrimenkullerin gelirlerini de camiye vakfetmişti. Rus işgalinde minaresi yıkılan cami bir süre depo olarak kullanılmış, 1918 yılında geri alındıktan sonra ahşap bir minare ilavesiyle tekrar ibadete açılmıştır (Özcan, 2000: 566; İskenderoğlu, 1989: 11).

1565 tarihli Arapça vakfiyede; Ardanuç Kalesi fethedildiğinde Gürcüler tarafından tahrip edilen caminin tamir ettirilmesiyle *Ardanuç kasabası evvelkinden daha güzel bir dârü'l-İslâm olmuş* denilmiştir. Ardanuç'taki mevkufat ise şöyle yazılmıştır: Kasabadaki Meydan-Mescidi¹² civarında bir bab boyahanenin tamamı. Bu boyahanenin kuzeyinde *Bozbayır* vardır. Paşa, *Atbazarı* yanındaki 55 x 14 *neccâr arşını*¹³ ebadındaki arsada 60¹⁴ dükkân yaptırmıştır ki yeri *Erzurumlu Mehmed oğlu Abdülgafûr*'dan satın alınmıştır. Bu adamdan alınan Terzi Mustafa'nın evi de vakıftır (Kırzioğlu, 1993: 208). Vakfiyenin bir başka değerlendirilmesinde ise; İskender Paşa'nın, Erzurum'daki mevkufatının Ardanuç Kalesi'nde yeniden inşa ettirdiği

12 Bu ibadethane Kırzioğlu tarafından şöyle anlatılmıştır: Ardanuç fethedildiğinde Selçuklulardan kalma *Eski Camii* harap olduğundan cami ihya edilmişti. Buna *Meydan-Mescidi* deniliyordu. İskender Paşa kendi adına da bir cami yaptırmış ve vakıflar bırakmıştı (Kırzioğlu, 1992: 170).

13 Neccar arşını ile mimar arşını aynı uzunluk ölçüsüdür. Bir çalışmada bir mimar arşını, 16. yüzyılda, 73,3333 cm olarak kabul edilmiştir. Buradan hareketle yaklaşık olarak 414 m² olan alana dükkânların yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda bkz. Erkal (1991: 412), Hinz (1990: 93).

14 Kırzioğlu, 61 dükkân yapıldığını belirtmiş ama yapılan incelemede dükkânların simetrik olduğu tespit edildiğinden ve diğer kaynaklarda sayı 60 olarak verildiğinden bu şekilde düzeltilmiştir. Dükkânlar için bkz. Fotoğraf 2.

9 Bu konuda bkz. İskenderoğlu, 1989: 31-47.

10 Bu rivayet için bkz. Artvin İli, 1984: 24.

11 Cami için bkz. Fotoğraf 4; Plan 1.

camie ait olduğu ifade edilmiştir. Buna göre İskender Paşa, Erzurum'dan 12 parça mevkuf vakfetmiştir. Bunlar, Çarşı başındaki mescidin yakınında satın aldığı Topçubaşı Menzili'nin doğusundaki boyahane ile At Pazarı yakınında-ki bir mevkide satın aldığı arsa üzerinde bina ettirdiği 11 dükkândı (Oflaz, 2009: 84). Ancak 1927'de dahi ayakta kalan dükkân sayısının 25 olduğu düşünülürse bu sayının doğru olmadığı ortaya çıkar. Dükkânların vakfiye tarihinden sonra yapıldığı kabul edilirse bu kez de 60 rakamı yanlış olur. 22 Ekim 1565 tarihli İskender Paşa Vakfiyesi'nde; *vâkıf bu mevkufatını kıyama kadar vakf-ı sahih-i şer'i ve habs-i sarih-i mer'i ile vakf ve habs eyledi ki; alınıp satılamaz, hibe ve tahvil edilmez, kimseye miras kalmaz, rehin ve ariyet olarak verilemez, mülk bir mal ile değiştirilemez, bir kimseye mülk olarak verilemez, değiştirilmesine dahi tevessül edilemez* demişti. Yani bu akarların vakfiyede belirtilen mahiyetinin bir şekilde dışına çıkarılması mümkün değildi (Oflaz, 2009: 84). Aynı vakfiyenin iki farklı değerlendirilmesinden çıkan sonuca göre; bir boyahane ile dükkânlar İskender Paşa'nın vakfettiği gelir kalemleridir.

Katip Çelebi'ye göre kalenin bulunduğu tepenin yanında kasaba, çarşı ve mahalle kurulmuştur. Burada Sefer Paşa'nın cami, medrese ve hamamı vardır (*Kitâb-ı Cihânnümâ*, 2009: 409). Daha sonra gelen araştırmacılar da muhtemelen bu bilgilerden hareketle caminin Sefer Paşa tarafından yaptırıldığını ifade etmişlerdir. Nitekim Muvahhid Zeki (2010: 159-160) 1927 yılında, "Ardanuç'ta Sefer Paşa adıyla bir cami, harap bir medrese, bir Katolik Kilisesi, iki han, 25 dükkân, harap bir hamam ile iki fırın vardı" demiştir. Bu bilgilerle vakfiyedekiler birlikte düşünüldüğünde hamamın Sefer Paşa tarafından yaptırıldığı söylenebilir. Ancak cami ve medreseye dair bilgilerin vakfiyede olması, bu yapıların İskender Paşa tarafından yaptırıldığını göstermektedir.

1.2. İskender Paşa Camii Görevlileri

Bir vakfın çeşitli işlerinin bazı görevliler tara-

findan yapıldığı aşikardır. Vakıfnamesine göre medrese ile mescidin görevlileri 23 kişiydi. Biri müderris, 10 ilim talebesi (bunlardan biri *muid*dir), bir imam, bir müezzin, beş Kur'an-ı Kerim okuyucu, bir kâtip, bir cabi, bir bevvab ve bir ferraş tayin edilmişti. Vâkıf, görevlilere o tarihte tespit edilen Osmanlı dirhemi üzerinden maaş verilmesini vasiyet etmişti. Ayrıca İskender Paşa, Şah Tahmasp'ın ordusu ile yaptığı savaşta şehit düşen amcası Emir Süleyman Bey'in türbesindeki Kur'an okuyucuya da bir dirhem ücret verilmesini istemişti¹⁵ (İskenderoğlu, 1989: 11). Bu, 16. yüzyılda türbelerden birinin var olduğunu göstermektedir.

II. Selim dönemine ait (1566-1574) Evahir-i Zilhicce 981/12-22 Nisan 1574 tarihli tahrir defterine göre; Ardanuç Kalesi'ndeki Rabat Köyü'nde 16 nefer Müslüman bennak ile 55 nefer *gebran* vardı (BOA, *TT.d* 525: 323). Dolayısıyla köyde Müslümanlar ve Hristiyanlar birlikte yaşıyordu. Bu tarihte *Katib Hasan* tasarrufundaki bağ ve zemini, Murat ve Osman adlı şahıslar kullanmışlardı. Yine Şeyh Ali tasarrufunda bağ ve zemin vardı (BOA, *TT.d* 525: 324). Bu yerlerin de dahil olduğu üç zemin ve bağın tasarrufu, III. Murat döneminde, Ardanuç Kalesi'nde imam olan Mehmet adlı şahsın tasarrufundaydı. (TKGMA, *TD* 71¹⁶: 4a-4b). Bu veriler, Mehmet'in XVI. yüzyılın son çeyreğinde İskender Paşa Camisi'nin imamı olduğunu ortaya koy-

¹⁵ İskender Paşa'nın vakfiyesi üzerine yapılan başka bir çalışmada ise görevliler dört grupta incelenmiştir: Erzurum'daki gelirleri Ardanuç Camisi'nde çalışan görevliler alacaktı. Vakfiyeye göre burada görevli dört kişi bulunmaktaydı. Bunlardan ilki olan caminin imamına günlük iki akçe ücret takdir edilmişti. Caminin müezzinine ise bir dirhem yevmiye ödenmekteydi. Ücretini bu vakıftan alan üçüncü şahıs ise, İskender Paşa'nın Erzurum vakasında şehit düşen ve burada defnedilmiş olan Emir Süleyman'ın türbesinde Kur'an okumakla görevli şahıstı. Bu şahsa da bir dirhem yevmiye ücret tayin edilmişti. Vakfiyede, vakfın mürtezakası olarak dört kişinin olduğu yazılmışsa da dördüncü şahıstan bahsedilmemektedir (Oflaz, 2009: 91).

¹⁶ Ardanuç sancağının 1590-1595 arasında tutulan mufassal tahrir defterinde; *Ardanuç, Tavuskâr, Çakşen ve İşkhan* adlı nahiyelerin de içine alan 101 köy ve mezra yazılmıştır (Kırzioğlu, 1992: 171-172). Kırzioğlu, aynı defterin tarihini kaynakçada 1590 olarak vermiştir.

maktadır.

Ardanuç Kalesi'nde *İskender Paşa merhûmun binâ ve hayrât eylediği* caminin hatibi olan Hüseyin Halife kendi rızasıyla görevden çekilince Abdullah Halife *mütedeyyin ve cemâ'atin muhtârı* olduğundan atanmasını, Çıldır valisi el-Hâc Ahmet, 13 Temmuz 1756 tarihinde arz etmişti. 15 Kasım'da yapılan incelemede hitabet ve imamet'in Hüseyin bin Ahmet üzerinde olduğu ortaya çıkmıştı. Verilen cevapta ise tevcihin Ardanuç kadısı arzuhalıyla de yapılabileceği ifade edilerek atama 27 Kasım 1756 tarihinde gerçekleştirilmişti (BOA, C. EV 20578; BOA, C.EV 20539).

Ekim 1804'te Ardanuç Kalesi'ndeki İskender Paşa tarafından yaptırılan caminin müezzini Hasan'ın ölümü üzerine oğlu Mehmet göreve getirilmişti. Bu caminin *Câmi'-i Kebîr* olarak anılması burada başka bir caminin daha olduğuna işaret etmektedir (VGMA, HD 532: 183). 20 Ağustos 1806 tarihinde de Mehmet'in çocuksuz ölümü üzerine İhsanullah Halife bin Hasan müezzin olmuştur (VGMA, HD 532: 183). Yapılan atamalarda dikkati çeken nokta, yapılacak atamaya çocuksuz öldüyse şerhinin düşülmesidir. Bu durum atamaların babadan oğula geçtiğini göstermektedir.

Erzurum Gümrük Mukataası'ndan almak üzere günlük yedi akçe ile Ardanuç Kalesi'ndeki İskender Paşa Camisi'nin imamet ve hitabeti iştiraken İsmail ve Abdullah üzerindeydi. 5 Ekim 1841 tarihinde İsmail, Abdullah'ın ölümü üzerine boştaki hissenin kendi hissesine ilave edilmesini talep etmişti. Bu arzuhal üzerine kardeşi ve müştereki İsmail'e boştaki hisse de verilmiştir (BOA, C.EV 14866). Caminin görevlileri arasındaki imam, hatip ve müezzine dair kayıtlar varken vakfiyede belirtilen diğer görevlilere dair vakfiye dışında bir bilgi tespit edilememiştir. Muhtemelen paşanın diğer vakıflarının mütevellî ve nazırı, bütün vakıfların

yönetimiyle ilgilenmiş olmalıdır.

1.3. İskender Paşa Camii'nin Mimari Yapısı

Dikdörtgen planlı ahşap tavanlı, dıştan kiremit çatıyla örtülü caminin kuzey cephesinde iki katlı son cemaat yeri bulunmaktadır. Alt katın doğu ve batısı kapalı, önü açıktır. Üst katın önü ve yanları açıktır. Üst kat ve üst katın tavanı ahşap sütunlarla taşınmaktadır (Artvin İli, 1984: 24).

Ana mekâna son cemaat yerinden basık kemerli kapıdan girilmektedir. İçerde ahşap tavanın ortasında dört yuvarlak ahşap sütunla taşınan ahşap kubbe yer almaktadır. Ayrıca H. 1281/M. 1864-1865 tarihli kitabesi bulunan ahşap mahfel katı bulunmaktadır. Mahfel katına doğu cepheden, taş basamaklarla çıkılan bir kapıdan da girilmektedir. Yapı altta içten yuvarlak kemerli, dıştan dikdörtgen ve söveli, üstte ise altı küçük pencere ile aydınlatılmaktadır. Alçı mihrabı ve ahşap minberi oldukça basit, üzerleri boyalıdır.¹⁷ Duvarlar moloz taşından inşa olunmuş, son cemaat yeri ise ahşap malzemeyle daha geç devirlerde yapılmıştır (Artvin İli, 1984: 24-25). 1864-1865 tarihli kitabeye göre bina, Süleyman Paşa'nın önderliğinde Hasan Efendi tarafından esaslı bir şekilde yeniden tamir ettirilmiştir. Cami moloz taşla yapılmıştır¹⁸ (Aytekin, 2000: 570).

Son cemaat yerinin kuzey-batı köşesinde, camiye bitişik, ahşaptan tamamen silindirik gövdeli minareye mahfel katından çıkılmaktadır (Artvin İli, 1984: 25). Caminin minaresi, Rus işgali sırasında yıkılmış ve cami depo olarak kullanılmıştır. 1918'de ahşap bir minare, eski minarenin kaidesi üzerine oturtulmuş ve beyaza boyanmıştır (İskenderoğlu, 1989: 10).

Cami hariminin mahfel katının üzerinde üç ayrı çerçeve içine celî sülüsle kabartma tekniğinde

17 Caminin mihrabı için bkz. Fotoğraf 7. Minber için bkz. Fotoğraf 6.

18 Caminin mimari özellikleri için bkz. Aytekin 1999, s. 136-140.

yazılan kitabede;

*Oldu şu camia hanedan-ı Süleyman Paşa
İkinci Hasan Efendi tamam etdi baştanbaşa
Bu camii bina etdi Ebho? ve Yasef
Muaviye oğlu dahı Mevlüd Usta*

Hicri 1281.

Bu camiye Ebho, Yasef ve Mevlüt Usta yaptı, Camiye Süleyman Paşa sahip çıktı ve ikinci kez Hasan Efendi baştanbaşa tamamladı. Yıl 1864-1865 yazmaktadır (Aytekin, 1999: 136). Bu kayıtlar İskender Paşa tarafından 16. yüzyılda yaptırılan caminin 17. yüzyılda Sefer Paşa tarafından ve 19. yüzyılda önce Süleyman Paşa ve ardından Hasan Efendi tarafından tamir ettirildiğini ortaya koymaktadır.

2. İskender Paşa Camii Çevresindeki Yapılar

Cami avlusunda ve caminin bulunduğu sokakta çeşitli yapılar vardır. Nitekim caminin yanında üç türbe ile cami duvarına bitişik bir medrese yer almaktadır. Caminin bulunduğu sokakta ise çeşme, şadırvan, hamam ve dükkânlar bulunmaktadır. Bunlar hakkında kısa bilgiler verilmesi faydalı olacaktır.

2.1. Türbeler

Caminin batı cephesine bitişik üç türbe, camiye göre daha geç devirlerde yapılmasına rağmen kitabeleri olmadığından haklarında kesin bir tarihlendirme yapmak mümkün değildir (Artvin İli, 1984: 25; Fotoğraf 4, 8). Türbeler iki grup halinde düzenlenmiştir. Bu üç türbenin adı konusunda farklı fikirler mevcuttur. *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* adlı eser ile Osman Aytekin’e göre türbelerin isimleri şöyledir: Caminin kuzeybatı köşesinde son cemaat yerinin batı kenarını kapatan Hatice Hanım Türbesi, bu türbenin güneybatı köşesinde Ali Paşa Türbesi ve caminin batı cephesine bitişik bulunan yapı ise Süleyman Paşa Türbesi’dir. Her üç türbe de muhtemelen 18. yüzyılda inşa edilmiştir. Hatice Hanım Türbesi diğer iki türbeden daha büyük ve muhtemelen de daha erken tarihlidir

(Aytekin, 2000: 570-571).

Muvahhid Zeki ise üç türbenin İskender Paşa, Sefer Paşa ve Hatice Hanım’a ait olduğunu söyler. Ona göre, Gürcü prenslerinden Bakuçar ya da Matuçar, Kanuni Sultan Süleyman nezdinde İslamiyet’i kabul etmiş ve Sefer Paşa ismini almıştır. O bölgede kumandan olarak kalan Sefer Paşa ve oğulları Yusuf ve Rüstem, Gürcü halkının İslamiyet’i kabullerinde önemli hizmetler yapmışlardır. İşte Sefer Paşa Camisi, Müslüman olan Gürcü prens tarafından yapıldığı gibi türbedeki paşanın da bu zat olduğu zannedilmektedir (Muvahhid Zeki, 2010: 89). Aynı eserde Sefer Paşa’nın bölgede İslam dinini 1624’ten itibaren yaydığının Gürcü ve Rus kaynaklarında geçtiğine değinilirken Sefer Paşa’nın 1626’da Müslüman olduğu da ifade edilmiştir¹⁹ (Muvahhid Zeki, 2010: 213, 220). Mevcut kayıtlardan 17. yüzyılda Sefer Paşa’nın Ardanuç’ta önemli işler yaptığı anlaşılmakla birlikte caminin yapımında etkili olmadığı ancak onarım yapabileceği varsayılmıştır. Nitekim oğlunun da bölgede görev yaptığı anlaşılmaktadır. 28 Ocak 1664 tarihinde, Çıldır beylerbeyi Ömer Paşa tarafından atadan beri tasarruf edilemediği üzere Ardanuç sancağının ber vech-i arpalık, Nısf-ı Livane ve Pertekrek’in ise yurtluk ve ocaklık olarak

19 16. yüzyılda da yörede Sefer Bey adında birinin varlığı dikkati çekmektedir. Nitekim İslamiyet’i kabul eden Sefer Bey, tasarruf ettiği araziye 1556 yılında, yeni gelirler istemişti (Yıldıztaş, 2012: 39). Fakat Ardanuç’a dair bahsedilen Sefer Paşa, 17. yüzyılda yaşamıştır. Sefer Paşa (Köse), IV. Murat devri beylerinden olup Kars muhafızı oldu. 1628-1629’da İranlılara üstün gelen paşa, Çıldır beylerbeyi olduktan sonra Kars muhafızlığı da ilave edildi. Uzun süre bölgede hizmet eden Sefer Paşa, 1652’de vefat etti. Yerine geçen kardeşi ise 1653’te azledildi. Oğlu Arslan Mehmet Paşa’dır (Mehmed Süreyya, 1996: 1485). Ancak kayıtlara göre Sefer Paşa’nın oğulları Rüstem Paşa ve Ömer Paşa idi. Zira Çıldır beylerbeyi Ömer Paşa arzında; Maktul Arslan Mehmed Paşa, Nısf-ı Livane ve Pertekrek sancağına yurtluk ve ocaklık olarak mutasarrıftı. Lakin ocaklık mukaddema vezir Sefer Paşa’nın ve sonra oğlu Rüstem Paşa’nın ocaklığı iken Arslan Mehmed Paşa akrabadanım diye berat ettirmiş birkaç defa murafaa ile bazen Rüstem Paşa bazen de Arslan Mehmet Paşa’ya tevcih olunmuştu. Arz sahibi Ömer Paşa, mezbur Rüstem Paşa’nın kardeşi ve vezir Sefer Paşa’nın oğlu olduğunu hüccet ile ispat etmişti. Nısf-ı Livane ve Pertekrek ocaklığına Ömer Paşa müstahak, hüccet ve derkenar ile davasına muvafık olmakla tevcihi için ferman talep etmiştir (BOA, İE.HAT 3/252). Arslan Mehmet Paşa ise Yusuf Paşa’nın oğludur.

verilmesi talep edilmiştir (BOA, *İ.E.HAT* 3/252).

2.1.1. Sefer Paşa Türbesi²⁰

İskender Paşa Camisi'nin batı cephesi ile irtibatlandırılan üç türbe vardır. Bunlardan en büyüğü caminin kuzeybatı köşesine bağlı olan, 7,07 x 7,07 m ölçülerinde kare plana sahiptir. Türbeye, caminin son cemaat yerine açılan doğu cephesinde yer alan bir kapı ile girilmektedir. Diğer üç yönde, alttakiler dikdörtgen, üsttekiler daire formu pencerelere yer verilmiştir. İç mekân, pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Cephe duvarları vasıfsız taşla, üzeri sonradan sıvanmış olan kubbe ise tuğla ile örülmüştür. İçinde, doğu-batı doğrultusunda sonradan dizayn edildiği anlaşılan dikdörtgen koruma duvarı içine alınmış ve şahideleri bozulmuş iki mezar yer almaktadır. Bazı kaynaklarda *Hatice Hanım Türbesi*²¹ diye geçen bu yapının kimlere ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Giriş kapısındaki kitabesi bozulduğu için tam okunamamaktadır. Kitabeden, Vezir Sefer Paşa (1625-1652) adının bulunması ile yörede yöneticilik yapan Ahıska hanedanına mensup kişilere ait olabileceği ve muhtemelen XVII. yüzyılda yaptırıldığı söylenebilir (Aytekin, 2004: 240; Artvin İli 1984: 26).

Cami yanındaki türbe, Sefer Bey'e aittir.²² Türbenin üzerindeki kitabe *vefât-ı Sefer Paşa ve Yusuf Paşa* yazısı okunmaktadır.²³ Cami suyunun da sonradan Sefer Paşa tarafından getirildiği söylenmektedir (İskenderoğlu, 1989: 11-12). Fakat buradaki Yusuf Paşa'nın hangisi olduğu konusunda ihtilaflar vardır. Zira bölgede iki Yusuf Paşa görev yapmıştır. Türbede yatan kişi, 17. yüzyılda yaşayan ve Sefer Paşa'nın

akrabası olan Yusuf Paşa olmalıdır. Diğer Yusuf Paşa ise Hatice Hanım'ın kocası olan Yusuf Paşa olabilir. Bahsedilen paşalarla ilgili şu bilgiler verilebilir: Yusuf Paşa, Pertekrek ve Nısf-ı Livane mirlivasıydı. Buraları yurtluk ve ocaklık olarak tasarruf ederdi. Ölünce burası, oğlu Arslan Paşa'ya, 31 Temmuz 1652 tarihinde, verilmişti (BOA, *İ.E.HAT* 3/252). 18. yüzyılda yaşayan Yusuf Paşa ise, İshak Paşa'nın oğludur. İran savaşlarında önemli yararlılıkları görüldüğünden Rumeli beylerbeyi payesi verildi. 1732-1733'te babasına Tiflis vilayeti verildiğinde Yusuf Paşa'ya da vezir rütbesiyle Çıldır vilayeti verildi. Babasından önce ölen Yusuf Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'dır (Mehmed Süreyya, 1996: 1695).

Yusuf Paşa'nın eşi Hatice Hanım'ın Ardanuç'taki türbeler yanında yaptırdığı mermer kitabeli bir çeşme vardır ki Hatice Hanım Çeşmesi adıyla günümüze kadar gelmiştir. Kitabesinde *zevce-i Yusuf Paşa Hatice Hanım...* yazmaktadır. Kitabe, 1157/1744-1745 tarihini ihtiva etmektedir. Bu tarihle 18. yüzyıldaki Yusuf Paşa'nın yaşadığı tarih uyduğuna göre bunlar karı-koca olmalıdır. Buradan bahsedilen türbede yatan kişilerden birinin Sefer Paşa (1625-1652) olduğu ve 17. yüzyılda yaşayan Yusuf Paşa'nın da onun yanına gömüldüğü anlaşılmaktadır. Dolayısıyla türbenin adını da Sefer Paşa Türbesi olarak kabul etmek gerekir.

2.1.2. Hatice Hanım Türbesi²⁴

Sefer Paşa Türbesi'ne güneybatı cepheden bitişik türbe, kare planlı ve kubbelidir. Güney cepheden yuvarlak kemerli bir kapıdan türbenin içine girilmektedir. Kare planlı alt mekândan kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Türbenin içinde bugün mezar bulunmamaktadır.

20 Sefer Paşa Türbesi için bkz. Fotoğraf 4 ve 8.

21 Bu isim verilirken Hatice Hanım'ın yaptırdığı çeşmeden hareket edilmiş olmalıdır. Bu konuda bkz. (Artvin İli, 1984: 25-26; Aytekin, 2004: 240).

22 Türbenin Sefer Paşa'ya ait olduğunu söyleyenler ise üzerindeki kitabeden hareket etmişlerdir (İskenderoğlu, 1989; Muvahhid Zeki, 2010: 89).

23 Bu kitabe için bkz. Fotoğraf 5.

24 Hatice Hanım Türbesi için bkz. Fotoğraf 4 ve 8. Türbedeki kişinin Ardanuç sancağı mutasarrıfı Ali Paşa olduğu ifade edilmiştir (Yurt Ansiklopedisi, 1982: 957). Bazı araştırmalarda türbe, Ali Paşa Türbesi olarak adlandırılmıştır (Artvin İli, 1984: 26; Aytekin 2004: 240). Türbeye adını veren Hatice Hanım'ın Yusuf Paşa'nın zevcesi olduğu ve caminin önündeki çeşmeyi yaptırdığı, çeşmenin gövdesinden öğrenilmektedir (Artvin İli, 1984: 26).

Türbe, doğu ve batı duvarlarına yerleştirilen birer pencereyle aydınlatılmıştır. 5,46 x 4,95 m ölçülerinde kare plana sahiptir. Türbenin duvarları moloz taşla, kubbesi ise tuğladan inşa olunmuştur. Kubbe dıştan betonla sıvanmıştır (Artvin İli, 1984: 26; Aytekin, 2004: 240). Osman Aytekin (2004: 240) türbeyi Ali Paşa Türbesi olarak gösterir. Türbe üzerinde herhangi bir kitabenin bulunmayışı, içinde mezarın yer almayışı ve güney duvarı önünde doğu-batı doğrultusunda taştan sekinin varlığı, türbeden çok, türbedara ait bir mekân olabileceğini akla getirmektedir. Malzeme ve işçilik açısından birinci türbe ile aynı özellikleri göstermektedir ve muhtemelen de aynı döneme ait yapılar olmalıdır, demiştir. Bu türbe en geç yaptırılan türbe olmalıdır. Hatice Hanım'a ait 1744 tarihli çeşme kitabesi olduğuna göre bu türbenin de ona ait olduğu ve türbenin 18. yüzyılda yapıldığı söylenebilir. Teknik olarak da Sefer Paşa Türbesi yapılmadan bu türbenin yapılması zordur. Bu hem teknik hem de tarihi açıdan mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla bu türbe Hatice Hanım'a ait olmalıdır. Ama içerisindeki mezarlardan biri de Ali Paşa'ya ait olabilir.

2.1.3. Süleyman Paşa Türbesi

Üçüncü türbe ise, caminin güney köşesine yakın batı cephesine birleştirilmiş olup kuzeybatı köşesinden girişi bulunmaktadır ve güneydoğu köşesine açılan bir pencereyle cami harimi ile irtibatlandırılmıştır. Ayrıca güney cephesinin orta ekseninde yer alan alttaki büyük, üstteki küçük iki pencere ile de iç mekânın aydınlatılması sağlanmıştır. 6,23 x 6,10 m. ölçülerindeki kare planlı mekân, pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Diğer iki türbeden 5 m. uzaklıkta yer alan türbede dört adet şahidesiz mezar bulunmaktadır. İçteki mezarların düzeni define avcıları tarafından çok acımasızca tahrip edilmiştir. Orijinalde doğu duvarına yakın bir biçimde sıralanmıştır. Bunlardan sadece biri bozulmadan ulaşabilmektedir. Buradaki mezarlardan

birine ait olan bir şahide üzerinde 1109/1697-1698 tarihi saptanmıştır. Bazı yayınlarda, *Süleyman Paşa Türbesi* olarak gösterilse de bunu doğrulayacak herhangi bir belge bulunmamaktadır. Malzeme ve işçilik açısından diğer türbelerle aynıdır. Her üç türbe de zaman zaman onarılmıştır. Bu onarımlar sırasında kubbeleri betonla sıvanmıştır (Aytekin, 2004: 240; Artvin İli, 1984: 26).

İskender Paşa'nın amcası Emir Süleyman Bey, İran hükümdarı Şah Tahmasb ile yapılan savaşta şehit düşmüştür.²⁵ Mezarı aranmış ise de tespit edilememiştir. Vakıfnamesindeki vasiyeti üzere her yıl Ardanuç'taki camisinde ruhuna Kur'an okunmaktadır. Emir Süleyman Bey'in türbesindeki Kur'an okuyucuya da bir dirhem ücret verilmişti (İskenderoğlu, 1989: 4, 11; Of-laz, 2009: 91). Bu verilerle caminin etrafındaki Süleyman Paşa Türbesi ifadesi bunların aynı kişiler olduğunu göstermektedir. İskender Paşa, 1565 tarihinde türbede Kur'an okunmasını istemişti. O halde bu türbe 16. yüzyılda mevcuttu. Üç türbe arasında ilk yapılan türbe de Süleyman Paşa Türbesi'dir. Ancak daha sonraki yıllarda da türbeye gömülen kişiler olmuştur.

2.2. Adakale Çeşmesi

Adakale Çeşmesi, Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırıldığı üzerindeki kitabesi ile bilinen kale kapısı geçildikten sonra, ana yolun sol yanındaki yapının cephesinde, ön yüzü batıya bakar durumda yer almaktadır. İşler durumda olmayan çeşme 1,65 uzunluğunda ve 1,95 m yüksekliğinde olup ikili sivri kemerle belirlenen yüzeye sahiptir. Üzerinde herhangi bir kitabesi olmayan çeşme muhtemelen 16-17. yüzyılda yapılmış olmalıdır²⁶ (Aytekin, 2004: 240-241).

²⁵ Yine İskender Paşa, Erzurum beylerbeyi iken Erzurum Kalesi'nin savunması sırasında kardeşi Ramazan Bey ile kayınbiraderi Ali Bey ve yakınları da esir düşmüştür (İskenderoğlu, 1989: 4).

²⁶ Çeşme için bkz. Fotoğraf 1. Fotoğraftan da anlaşılacağı üzere tarihi yerde bulunan evlerin rengârenk boyanmasının çok doğru olmadığı kanaatindeyim. Zira aslına uygun restorasyon tarihi kimliğini ön plana çıkarabilir. Ama bu kadar cıvı cıvı

2.3. Adakale Şadırvanı

Adakale Şadırvanı, İskender Paşa Camii ile hamam arasında bulunmaktadır. Orijinalde, etrafının ahşap donanımlı bir korumaya sahip olabileceği ve camiye ait şadırvan olarak işlev gördüğü söylenebilir. Üzerinde kitabesi olmayan şadırvan, muhtemelen 19. yüzyılda yaptırılmış olmalıdır. Bazı çalışmalarda Çıldır sancağı paşalarından Yusuf Paşa'nın eşi Hatice Hanım'ın, türbelerin yakınında bir çeşme yaptırdığından söz edilmektedir.²⁷ İskender Paşa Camisi'nin sonradan yapılmış çevre duvarının iç yüzeyinde iki adet kitabeli taş bulunmaktadır. Bunların birinde *tarih-i şadırvan bin iki yüz doksan* ibaresi okunmaktadır. Diğer kitabenin ise Hatice Hanım tarafından 1744 tarihinde yaptırılan çeşme kitabesi olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu çeşmenin hangisi olduğu tam olarak saptanamamıştır (Aytekin, 2004: 241). Bu hanım, türbeye adını veren Hatice Hanım olmalıdır.

2.4. Adakale Arastası

Adakale arastası, kale girişinin yaklaşık 25 m. sonrasında 5,20 m. genişliğindeki İskender Paşa Caddesi'nin her iki yanına simetrik olarak yerleştirilen arastadan, sol yanında beş ve sağ yanında bir dükkân günümüze ulaşabilmiştir.²⁸ Ayrıca her iki yönden dükkânların devam ettiğini gösteren yapı izleri bulunmaktadır. Tek kattan oluşan dükkânlar kireç harcıyla tutturulan kemer ve kemerin yan kısımları düzgün kesme taş, diğer kısımları ise vasıfsız taş, tonoz örtülerinde tuğla, düz damlarında ise toprak malzeme kullanılmıştır. (Aytekin, 2004: 241). Üzerlerinde kitabe bulunmayan dükkânların ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte 1565 tarihli vakfiyede İskender Paşa, caminin hizmetlerinde kullanılmak üzere dükkânlar yaptırdığı anlatılmaktadır. Dolayısıyla bu dükkânlar 16. yüzyılın ikinci yarısında yapılmıştır (Aytekin, 2004:

241-242). Nitekim Muvahhid Zeki (2010: 159-160) 1927 yılında, iki han, 25 dükkân, harap bir hamam ile iki fırın vardı, demiştir. Vakfiyesinde 60 dükkânın olduğu anlatıldığına göre zamanla bazı dükkânlar yıkılmış olmalıdır. Dolayısıyla sokağın iki yanında simetrik oldukları düşünüldüğünde otuzar dükkân olmalıdır.

2.5. Kale Hamamı

Katip Çelebi'ye göre Sefer Paşa'nın yaptırdığı bir hamam vardır (*Kitâb-ı Cihânnümâ*, 2009: 409). 1927 yılında da harap bir hamamdan bahsedilmektedir (Muvahhid Zeki, 2010: 160). Vakfiyede de bahsedilmediğine göre hamam, Sefer Paşa tarafından muhtemelen 17. yüzyılda yaptırılmış olmalıdır. Ardanuç, Adakale'de bulunan Kale Hamamı'nın kitabesi yoktur.²⁹ Hamamın 18. yüzyılda inşa edildiği de öne sürülmüştür. Ancak Katip Çelebi'nin verdiği bilgiler 17. yüzyılda yapıldığını ortaya koymaktadır. Günümüzde terk edilmiş durumdadır. İskender Paşa Camii'nin 25 m. güneybatısında, meskun mahallin içinde yer almaktadır. Hamam dıştan 13,93 x 6,70 m. ölçülerinde ve dikdörtgen bir çerçeve içerisinde; batıda soyunmalık, peşine ılıklik, ardından sıcaklik, peşine de külhanlık kısmı bulunmaktadır. Soyunmalığın üzerinde, bağdadi tarzında bir konut yer almaktadır (Aytekin, 1999: 242).

2.6. Medrese

Bazı eserlerde medresenin Sefer Paşa tarafından yapıldığı belirtilse de vakfiyedeki kayıtlar medresenin de İskender Paşa tarafından yaptırıldığını ortaya koymaktadır. 1927 yılında medrese harap bir haldeydi. Ancak İskender Paşa tarafından yaptırılan medrese günümüze ulaşmamıştır. Bazı araştırmacılar caminin kuzeyinde bulunan duvarın medreseye ait olduğunu kabul etmektedir (*Kitâb-ı Cihânnümâ*, 2009: 409; Muvahhid Zeki 2010:160; Aytekin 2000: 570). İskender Paşa, camiye onartırken, medrese ile camiye gelir sağlaması için arasta inşa ettirmiştir. Medrese, caminin kuzey cep-

renkler hiç de tarihi bir hava vermemektedir.

27 Mermer kitabeli çeşme, Hatice Hanım Çeşmesi adıyla günümüze kadar gelmiştir. Kitabesinde *zevce-i Yusuf Paşa Hatice Hanım...* yazmaktadır (Özdemir, 2002: 110).

28 1984'te dükkânlardan yedisi ayakta iken diğerleri yıkılmıştır (Artvin İli, 1984: 26). Dükkânlar için bkz. Fotoğraf 2.

29 Hamam için bkz. Fotoğraf 3.

hesi önünde yer almaktaydı. Günümüze sadece güney duvarı kalmış, diğer kısımları yıkılmış, yerine ev inşa edilmiştir (Artvin İli, 1984: 26).

Haziran-Temmuz 1804 tarihinde Hafız Mehmet Paşa tarafından yaptırılan bir medreseden daha bahsedilmektedir. Buna göre; *Ardanuç kal'ası derûnunda Hafız Mehmed Paşa binâsı medrese-i münîfede bâ-mu'ayyene müderris olan Seyyid Mehmed ferâğından sulbî oğlu Seyyid Sıfatullah bin Seyyid Mehmed'e kendi 'arzuhal ve şeyhülislâm fazîletlü semâhatlü Ahmed Esad Efendi hazretleri işâret etmeleriyle işâretleri mûcebince merkûm Seyyid Sıfatullah'a tevcih buyruldu Reb'ülevvel 1219 (VGMA, HD 532: 183) kaydı Seyyid Mehmet adlı müderrisin görevi bırakması üzerine oğlu Seyyid Sıfatullah'ın atandığını göstermektedir. Ancak iki medrese arasında bir bağlantı tespit edilememiştir. Ancak bahsedilen bu iki medrese aynı olmalıdır. Zira Hafız Mehmet Paşa'nın medresesi tamir ettirmesi ya da ona yeni vakıflar eklemesi gibi nedenlerle medrese, onun ismiyle anılmış olabilir.³⁰*

Sonuç

İskender Paşa tarafından yeniden yaptırılan cami, 1553 yılında ibadete açılmıştır. Caminin sürekli ayakta kalabilmesi ve çeşitli ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için bazı gelirler camiye vakfedilmiştir. Caminin vakıfları bir boyahane ve 60 dükkân idi. Buralardan elde edilen gelirler caminin görevlilerine ve caminin giderlerine harcanmaktaydı. Çeşitli tarihlerde onarılan cami, halen ibadete açıktır. Camiyle birlikte dikkat çeken yapı türbelerdir. İskender Paşa Camisi'nin yanın-

da üç türbe bulunmaktadır. Bu çalışmada Sefer Paşa, Hatice Hanım ve Süleyman Paşa türbeleri olarak adlandırılan yapılar halen ayakta. Ancak içlerinde kimlerin mezarlarının olduğuna dair bir iz yoktur. Türbelerde mezar olduğu anlaşılrsa da içlerinde define arandığı için perişan haldedir. Süleyman Paşa Türbesi 16. yüzyılda, Sefer Paşa Türbesi 17. yüzyılda ve Hatice Hanım Türbesi de 18. yüzyılda yapılmış olmalıdır. Vakfiye kaydı (1565), türbenin üzerindeki kitabe (vefât-ı Sefer Paşa) ve Hatice Hanım'a ait çeşme kitabesi bu tarihlendirmede esas alınmıştır. Yine caminin yanında olduğu düşünülen bir medrese vardı. Vakfiyede medreseden bahsedildiğinden bu yapının da İskender Paşa'ya ait olduğu anlaşılmaktadır. Ancak medrese şu an mevcut değildir. Ancak kale içerisinde 19. yüzyılın başında bir medreseden daha bahsedilmektedir. Bunlar aynı medreseler olabilir. Zira Hafız Mehmet Paşa'nın medresesi tamir ettirmesi ya da vakıflar bırakması nedeniyle onun adıyla anılmış olabilir.

Caminin ihtiyaçları için bırakılan dükkanlar da perişan durumdadır. Ayakta kalanlardan mimari yapısı anlaşılan bu dükkânlar da aslına uygun şekilde restore edilmelidir. Benzer şekilde ayakta duran hamam ve çeşme gibi Osmanlı dönemi yapılarına da sahip çıkmak gerekmektedir. Son dönemlere kadar kullanıldığı tahmin edilen bu yapıların birer birer ortadan kalkması, Osmanlı izlerinin kaybolması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bunlar, aslına uygun şekilde restore edilmelidir. Bu yetkililerin milli ve manevi görevidir.

Adakale adlı yerde bulunan tarihi eserlerin aslına uygun şekilde onarılması önemli bir görevdir. Tarihi dokuyu yakalamak adına çevredeki evlerin rengârenk boyanması tam bir garabettir. Zira mahalleye girenlerde çok başka duygular uyandırmaktadır. Dolayısıyla yapılacak iş bu evlerin de aslına uygun hale getirilmesi olmalıdır. Vakıf eserlerinin korunması ve aslına uygun restore edilmesiyle bu yapıların banilerine karşı da vefa borcu yerine getirilmiş olacaktır. Umarım yapılan bu uyarılar yetkililerin dikkatini çeker ve Ardanuç'taki Osmanlı izleri gelecek nesillere aktarılır.

³⁰ Caminin çevresindeki bu yapılar dışında, Ardanuç kazasında 22 Ocak 1798 tarihli hükme göre bir de zaviye vardı. Yar Ali Zaviyesi adıyla anılan zaviyenin kazada olduğu ifade edilmesine rağmen yeri belirtilmemiştir. Zaviyenin geliri masraflarına yetmediğinden zaviyenin mütevellisi ve zaviyedarları olan Şeyh Mehmet ve Şeyh Yegan kazadaki bazı köylerin gelirinin zaviyeye yazılması ve köylerin hududunun bildirilmesi istenince, Erzurum kadısı Mevlana es-Seyyid Numan Efendi ilam etmiş. Misafirlere ve dervişlere yemek yedirilen ve Nakşibendi tarikatı ayini tatbik edilen zaviyeye sınırları belirtilen mezra, mera ve yaylakların geliri bağlanmıştır (VGMA, d. 489-12-568). Buna göre Ânh (İncilli) ve Âncgora (Anaçlı) ile Kontron (Yolağzı) köylerinin buralardan istifade etmesi ve gelirinin de zaviyeye verilmesi emredilmiştir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Evkâf (C. EV): 14866, 20539, 20578.

İbnülemin Hatt-ı Hümayûn (İE.HAT): 3/252.

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d): 525.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defterler (d.): 489.

Hurufat Defterleri (HD): 532.

1.3. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGMA)

Tapu Tahrir Defterleri (TD): 71.

2. Kitaplar, Tezler ve Makaleler

Anonim (1982). "Artvin". *Yurt Ansiklopedisi*, C. II. İstanbul: Anadolu Yayıncılık. s. 885-965.

Aydın, Dünder (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kurulu ve Genişleme Devri (1535-1566)*. Ankara: TTK Yayınları.

Aytekin, Osman (2004). "Artvin İli-Çoruh Vadisi'ndeki Tarihî Yollar ve Kültür Varlıkları Yüzey Araştırması, 2002". 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. I. Ankara. s. 235-250.

Aytekin, Osman (2000). "İskender Paşa Külliyesi". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 22. İstanbul. s. 570-571.

Aytekin, Osman (1999). *Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar Artvin'deki Mimarî Eserler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bilge, M. Sadık (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*. İstanbul: Eren Yayınları.

Çelik, Ahmet Faruk (2009). *Fethullah Arifi Çelebi'nin "Şahname-i Al-i Osman"ından Süleymanname (I)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Danışmend, İsmail Hami (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. C. II, İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Erkal, Mehmet (1991). "Arşın". *DİA*, C. 3: s. 411-413.

Hezarfen Hüseyin Efendi (1998). *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*. (Haz. Sevim İlgürel)

Ankara: TTK Yayınları.

Hinz, Walther (1990). *İslam'da Ölçü Sistemleri*. (Çev. Acar Sevim). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

İskenderoğlu, Reşid (1989). *Beğlerbeği Gazi İskender Paşa (1492-1571)*. Ankara.

Kargı, Haluk (2000). "İskender Paşa Külliyesi". *DİA*, C. 22. İstanbul. s. 571-572.

Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi, Tıpkıbasım (2009). C. I. Ankara: TTK Yayınları.

Kırzioğlu, M. Fahrettin (1993). *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*. Ankara: TTK Yayınları.

Kırzioğlu, M. Fahrettin (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*. Ankara: TTK Yayınları.

Mehmed Süreyya (1996). *Sicill-i Osmanî 3, 5*, (Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar. Eski Yazarı: Aktaran: Seyit Ali Kahraman), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Muvahhid Zeki (2010). *Artvin Vilâyeti Hakkında Ma'lûmât-ı Umûmiye*. (Yayına Hazırlayan: Muammer Demirel), İstanbul: Yusufeli Belediyesi Yayını.

Oflaz, Mustafa (2009). "İskender Paşa Vakıfları". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Bışkek. S. 21: s.75-93.

Özcan, Abdülkadir (2000). "İskender Paşa". *DİA*, C. 22: s. 565-566.

Özdemir, Halit (2002). *Artvin Tarihi*. Ankara: Egem Matbaacılık.

Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler (Artvin İli) (1984). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Yıldıztaş, Mümin (2012). *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler*. İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları.

Ekler

Resim 1. İskender Paşa Camii'nin Olduğu Sokaktaki Çeşme

Resim 2. İskender Paşa Camii'nin Olduğu Sokaktaki Dükkanlar

Resim 3. İskender Paşa Camii'nin Olduğu Sokaktaki Hamam

Resim 4. İskender Paşa Camii ve Türbeler

Resim 5. Vefat-ı Vezir Sefer Paşa Yazan Kitabı

Resim 6. İskender Paşa Camii Minberi

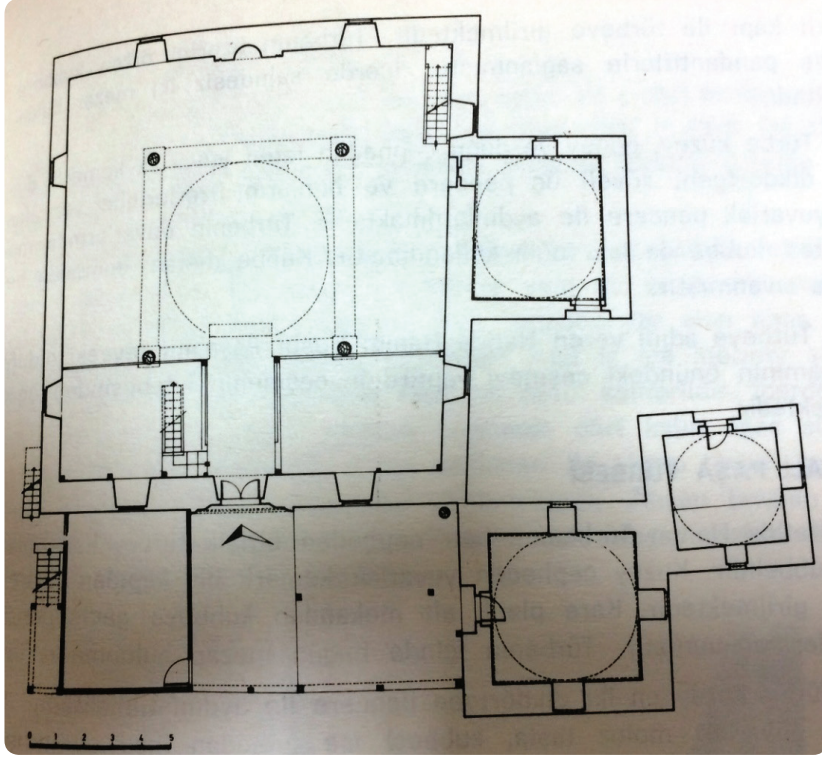

Resim 7. *İskender Paşa Camii Mihrabı*

Resim 8. *Sefer Paşa Türbesi ve Hatice Hanım Türbesi*³¹

31 Resimde öndeki Hatice Hanım, camiye bitişik olan ise Sefer Paşa türbeleridir.

Plan 1: Artvin-Ardanuç İskender Paşa Camii Planı (Artvin İli 1984: 25)

Osmanlı Bursa'sında Ermeni Kökçü Esnafı Hirfet Vakfı

Miyase Koyuncu Kaya*

Samettin Başol**

Öz

18. yüzyıl sonlarında Ermeni kökciyan esnafı, Bursa'da loncalarının çeşitli giderlerini karşılamak amacıyla bir hirfet vakfı kurmuştur. Esnafın ittifakla önce 1000, sonra 1500 kuruş sermaye ile kurduğu bir çeşit para vakfı olan hirfet vakfı, yaklaşık altmış yıl boyunca yıllık %12,5 kâr elde edecek şekilde taliplerine kredi vermiştir. Evkâf-ı nasârâ-yı kökciyân-ı Ermeniyân berâ-yı mühimmât-ı hirfet-i kökciyan der Brusa başlığı altında kurulan söz konusu vakfın, 1760-1824 tarihleri arasında Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan vakıf muhasebe kayıtları, araştırmanın birincil kaynağıdır. Çalışmada, Bursa'da mukim Ermeni kökçü esnafı örneğinde Osmanlı tebaası bir Ermeni olmak, bir gayrimüslim olarak vakıf kurmak ve vakıftan istifade etmek, Bursa'da ikamet etmek, boyacılık mesleğinin bir kolu olan kökçülük mesleğiyle iştigal etmek gibi konular, hukukî, sosyal ve iktisadî yönleriyle ele alınmıştır. Ayrıca söz konusu hirfet vakfının amacı, borç alanların süreç içindeki değişim ya da devamlılığı sorgulanırken yakınlık, ortak değerler ve gruba aidiyet mefhumlarının, Ermeni esnafının kurduğu vakıflardan borç almanın ve bu vakıfları yaşatmanın sebebi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yaklaşık altmış yıllık serencamını takip edebildiğimiz Bursa'da Ermeni kökçü esnafının kurduğu hirfet vakfı gibi küçük bir örnek dahi vakfetme eyleminin toplum yararı ve iktisadi ihtiyaç boyutunun zaman zaman dinî/hayrî boyutundan daha belirgin karşımıza çıkabileceğinin gösteresidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermeniler, esnaf, Bursa, para vakfı, hirfet vakfı, kökboya

Artisans' Waqf of Armenian Madder Producers in Ottoman Bursa

Abstract

In the late 18th century Armenian madder producers established an artisans' waqf for the needs of their guild in Bursa. Their artisans' waqf founded by the consent of all guild members at first with 1000 and then 1500 gurush capital provided credit for whoever wished, aiming a profit rate of 12.5 % for a period of sixty years. In Bursa Sharia Court, the accounting records of the waqf established under the title of "The artisans' waqf of Armenian Christian madder producers for the needs of guild of madder producers in Bursa" for a period between the years 1760 and 1824 are the primary sources of this research. By giving the example of an artisans' guild of Armenian madder producers of Bursa, the study examines legal, social and economic aspects of such subjects as being an Armenian in Ottoman state, the rights of an Armenian to establish a waqf as a non Muslim subject, being resident of Bursa, working as member of madder producers' guild related with one of the popular jobs of that time which is dyeing. Besides, by questioning the purpose of the above mentioned guild, the identities of debtors and perpetuity and change in waqf functions, we reached a conclusion that such concepts like common values, affinity, belonging to a group were the reasons for the debtors to choose their credit sources. Thus, these personal and social ties gave an opportunity for concerned waqfs to last for a long time. Following about sixty year's adventure of "The artisans' waqf of Armenian Christian madder producers" as a minor sample, we conclude that social and economic aspects of establishing a waqf could be more evident than its religious/ benefactor ones.

Key Words: Ottoman state, Armenians, artisans, Bursa, cash waqfs, artisan waqfs, madder

* Yrd. Doç. Dr., Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü; miyasekoyuncukaya@gmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü; samettinbasol@gmail.com

Giriş

Kökçü¹ Bedros veledi Asani, 18. yüzyılda Bursa'da Hacı Baba Mahallesi'nde yaşamış, kökçülük mesleği ile geçimini sağlayan Osmanlı tebaası bir Ermenidir. Bedros'un 40 kuruş borç aldığı Ermeni kökciyân loncasının hirfet vakfı 1000 kuruş sermaye ile ilgili lonca mensuplarının ortak kararıyla kurulmuştur. Bedros'un yanı sıra Çeşmeci oğlu Karabet, Kökci Ovannis, Basmacı Bedros gibi 4'ü kökci, 2'si basmacı, biri çeşmeci toplam 14 kişi vakıftan yıllık %12,5 murabaha karşılığında kredi almıştır. Yıllık nemadan elde edilecek 125 kuruşun 6 kuruşu Eci Bedros'un mütevellî ücretine, 90'ar akçesi çeşitli masraflar ve muhasebe harcına, 117,5 kuruşu da Ermeni kökciyân loncasının giderlerine ayrılmıştır (BŞS, B 177:71a, 1173/ 1760).

Kökçü Bedros örneğinde Osmanlı dönemi Bursa'da Ermeni kökciyân loncasının hirfet vakfına dair bugün elimizdeki bilgileri, vakıf muhasebe defterlerindeki² kayıtlara borçluyuz. Çalışmamız

zın ana kaynağı da, Osmanlı Bursa'sında 1760-1824 tarihleri arasında söz konusu defterlere yansıyan Ermeni kökciyân esnafının kurduğu hirfet vakıflarına dair kayıtlardır. Bu çalışmada muhasebe kayıtlarındaki veriler merkeze alınarak Osmanlı tebaası Ermeni olmak, bir gayrimüslim olarak vakıf kurmak ve vakıftan istifade etmek, Bursa'da ikamet etmek, boyacılık mesleğinin bir kolu olan kökçülük mesleğiyle iştigal etmek gibi konular hukuki, sosyal ve iktisadi yönleriyle ele alınmıştır. 18. yüzyıl sonlarında Bursa'da kökçülük mesleğini icra eden Ermenilerin, loncaları adına kurdukları ve Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde on ayrı muhasebe kaydından yaklaşık 61 yıl boyunca takip edebildiğimiz hirfet vakfı, belgelerdeki tam ifadesiyle "evkâf-ı nasârâ-yı kökciyân-ı Ermeniyân berây-ı mühimmât-ı hirfet-i kökciyân der-Bursa"dır.³ Çalışma, mikro ölçekli bir alanın öznelere olarak ele alınan 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarında Bursa'da mukim Ermeni kökciyân esnafının kimliğini makro planda anlamaya çalışıp, Osmanlı toplumunda hirfet vakıflarının üstlendiği sosyal ve iktisadi rolü vurgulamayı amaçlamaktadır.

Osmanlı Tebaası Bir Ermeni Olmak...

Kökci Bedros veledi Asani, Osmanlı tebaası bir Ermenidir. Hukukî anlamda Ermeniler, zimmî⁴ statüsündedir.⁵ İslam hukukuna bağlı olarak

1 Arşiv vesikalarında "kökci" şeklinde geçmektedir. Ancak biz, belgelerden doğrudan aktarımlar dışında günümüz Türkçesine uygun olarak kökçü ifadesini tercih ettik.

2 Vakıf muhasebe defterleri, vakıfların malî, iktisadî ve sosyal cepheleri hakkında bilgi veren hacimli sayıda belge ve defter koleksiyonlarından. Bursa Şer'iyye Sicilleri arasında değişik yılları ve dönemleri kapsayan toplam yetmiş adet vakıf muhasebe defteri tespit edilmiştir. Bu defterler, yalnız bir vakıf kurumunun değil şehir merkezi ile yakın çevresinde kurulu birçok vakfın yıllık muhasebe kaydını içermektedir. Vakıf muhasebe defterlerinden en eskisi H. 949-982 / M. 1542-1574, en yenisi ise H. 1295-1309 / M. 1878-1892 tarihli. Belirtilen dönem arasında 16, 17, 18 ve 19. yüzyıllara ait defterler bulunmaktadır. Bursa mahkeme sicilleri arasında 16. yüzyıla ait 11, 17. yüzyıla ait 3, 18. yüzyıla ait 33 ve 19. yüzyıla ait 23 vakıf muhasebe defteri tespit edilmiştir. Bu sayılara göre toplam 70 muhasebe defterinden % 33'ü on altıncı yüzyıla, % 4'ü on yedinci yüzyıla, % 47'si on sekizinci yüzyıla, % 16'sı da on dokuzuncu yüzyıla aittir. Söz konusu verilere bakıldığında vakıf muhasebe defterlerinin sayıca çoğunluğunun -yaklaşık yarısının- 18. yüzyılda oluşturulduğu açıkça görülmektedir. Her bir vakıf muhasebe defteri, değişik sayıdaki vakfın muhasebesini içermektedir. Bazen defterlerdeki muhasebe kayıtlarının sayısı altı yüzü aşmaktadır. Bu kayıtlara bakılırsa şehir ve çevresindeki vakıfların çoğunun muhasebe bilâncoları ilgili defterlere işlenmiştir. Tespit edilen 70 deftere toplam 25.818 adet vakıf muhasebesi kaydı yapılmıştır. Bir vakıf, varlığını devam ettirdiği sürece, değişik tarihli muhasebe defterlerinde adı ve kaydı tekrar tekrar yazılmıştır. Bursa sicilleri arasında yer alan vakıf muhasebe defterlerinin tanıtımı için bkz. Başol (2014); Vakıf Muhasebe Defterlerini tanıtan ve tarihçilik açı-

ından nasıl kullanılabileceğine ilişkin örnekler sunan çalışmalar için bkz. Eken (2000), Açıknel (2014).

3 Bu kayıtlar yıl sırasına göre; Bursa Şer'iyye Sicilleri (BŞS), B 177: 71a, 1173/ 1760; B 199: 55b, 1181/1768; B 201: 85a, 1185/1772; B 202: 8a, 1187/1774; B 208: 30b, 1189/1776; B 217: 41a, 1192/ 1779; B 218: 10b, 1192/1779; B 249: 29a, 1206/1792; B 126: 165-70b, 1228/1813; B 305: 8a, 1236/1821. Bursa Şer'iyye Sicilleri'ne dair bkz. Hızlı (2003: 369-376).

4 Gayrimüslim halkın yaşadığı şehirlerin Müslümanlar tarafından fethedilmeye başlanmasıyla birlikte buralarda yaşayan ahalî ile İslam devleti arasında ilişki de yeni bir boyut kazandı. İnanca dayalı ayırımın yanında İslam devletiyle olan ilişkileri bağlamında da gayrimüslimler farklı adlarla anılmaya başlandı. İslam devleti ile herhangi bir anlaşma içinde olmayan gayrimüslim bir devletin vatandaşlarına harbi, İslam devleti ile geçici bir süre anlaşma yapmış olan devletin vatandaşlarına muâhid, geçici bir süre İslam devleti sınırları içinde kalmasına izin verilmiş gayrimüslimler müste'men ve İslam devletinin tebaası olanlara da zimmî denilmektedir (Özel, 1996: 418-427).

5 İslam-Osmanlı Hukukunda zimmîleri konu alan çalışmaların değerlendirmesi için bkz. Kenanoğlu (2005: 553-574).

hukukî konumları zimmet (Cahen, 1963: 227) kurumu çerçevesinde belirlenmiştir. İslâm hukukuna göre halkı Müslüman olmayan bir şehir fethedilince şehrin sakinleriyle “zimmet akdî” denilen bir anlaşma yapılır. Bu anlaşmayı kabul eden gayrimüslimlere zimmî denir. Bu anlaşmayla hakları garanti altına alınmış olan zimmî statüsündeki gayrimüslimler İslam hukukuna göre bazı siyasi haklar dışında bütün medeni ve amme haklarında Müslümanlarla eşittirler birçok konuda Müslümanlarla eşit hale gelir ve Müslümanlar gibi bütün hususi haklardan faydalanırlar (Özel, 1991: 315).⁶ İslâm devleti, ödedikleri cizye karşılığında zimmîlerin hayatını her türlü tehlikeye karşı korumayı, onların öldürülmemesini, sürülmemesini ve esir alınmamasını garanti etmiştir (Fayda, 2013: 430). Kadınlar, çocuklar, yaşlılar, çalışamayacak durumda olan hasta ve cizye ödeyemeyecek durumda olan fakirlerden cizye alınmaz. Zimmîler ödedikleri cizye mukabilinde askerlikten muaftırlar (Karataş, 2009: 25). Her türlü can ve mal emniyetleri tebaası olduğu devletin güvencesi altında olan zimmîler, evlenme, boşanma, miras, vasiyet gibi aile hukukuyla ilgili meselelerde kendi hukuklarına tabidirler.⁷ Özel hukukla ilgili davaların çözüm mercii cemaat mahkemeleridir, hukukî kuralları uygulamak ise Osmanlı yetkililerinin görevidir. Zimmîlerle Müslümanlar arasındaki davalarda da başvuru makamı şer’î mahkemelerdir (Özel, 1991: 340, 355). Zimmîlerin kendi cemaat mahkemelerine müracaat etmesi bir zorunluluk değildi (Konan, 2015: 172), isterlerse şer’î mahkemelere de başvurabilir, davalarının Osmanlı kadılarınca çözüme kavuşturulmasını talep edebilirdi. Dolayısıyla her türlü hukukî

meselede Osmanlı tebaası bir Ermeni’nin şer’î mahkemelere müracaat etmelerinde devlet makamlarınca bir beis yoktur.

Osmanlı Devleti’nde İstanbul’un fethinin ardından zimmîler, din ve mezhep esasına göre tasnife tutulmuş ve Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler olmak üzere üç ayrı millet olarak kabul edilmişlerdir. Böylece oluşturulan millet sisteminde zimmîlerin tabi tutulduğu hukukta bir değişiklik yapılmamıştır.⁸ Devlet daha önce bir bütün olarak gayrimüslimlerle muhatap iken artık onları gruplandırmış ve her birinin başındaki cemaat liderini mensubu olduğu topluluğa ve kendisine karşı sorumlu tutmuştur. Merkezî devlet böylelikle işlerini kolaylaştırmış ve bir sisteme oturtmuştur. Ortaylı’ya göre millet sistemiyle birlikte gayrimüslimler cemaat olarak kimliklerini devam ettirme imkânını bulmuşlardır (Ortaylı, 2002: 217).

Ermenilerin belli bir ruhani lider başkanlığında “cemaat” “millet” kategorisinde değerlendirilmesinde bu statüyü kendilerine kazandıran “patrikhane”nin kurulması mevzuu tartışmalıdır. Fatih Sultan Mehmet’in 1461’de Ermeni Patrikhanesi’ni kurduğu yönündeki kabullere⁹ soru işaretiyle yaklaşmakta ve sonuç itibarıyla patrikhane nin süreç içinde “kurumsallaştı”ğının akla daha yakın olduğu ve Ermeni kilise yapısına da daha uygun olduğu ileri sürülmektedir. Şöyle ki, İstanbul’da Bizans döneminde Ermenilerin yaşadığı ve kendilerine ait kiliseleri olduğu bilinmektedir. Ermeniler, patriklik tarzı bir idarî yapıya sahip değildir, *episkopos* seviyesinde bir ruhani lider, İstanbul Ermenilerinin dinî işlerinden sorumludur. Episkopos Hovagim de Kütahya, Filibe ve son olarak Bursa’da bulunmuş fetih sonrası da İstanbul’a getirilmiştir. Fatih Sultan Mehmet, Hovagim’i İstanbul’a getirerek Bizans’ın son dönemlerinde etkisizleştirilen İstanbul’daki Ermeni murahhaslık

6 Konuyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Ercan (2001), Karataş (2006).

7 Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki anlaşmazlık ve davalarda İslam mahkemelerine başvurmaları durumunda mahkemenin davaya bakmasının zorunlu olup olmadığı tartışmalıdır. Ancak Haneffî hukukçularına göre böyle davalara bakılmak zorundaydı (Özel, 1996: 423; Küçük, 1999: 210; Karataş, 2009: 29).

8 XVIII. yüzyıldan itibaren Katolikler ve Protestanlar da millet sistemi içinde ayrı ayrı yer almışlardır (Eryılmaz, 1996: 68-75; Karataş, 2009: 26).

9 Örneğin: Küçük (2009), Gümüş (2009: 170).

merkezini yeniden canlandırmıştır (Güllü, 2015: 24). Murahhaslık¹⁰ şeklinde teşkilatlandırılan İstanbul kilisesi, ilerleyen yıllarda Osmanlı Devleti'nin diğer Ermeni dinî merkezleri üzerinde de otorite sahibi olmasıyla patriklik şekline dönüşmüştür (Güllü, 2015: 24). Bursa'da yaşayan bir Ermeni'yi Osmanlı Devleti nezdinde "millet" olarak temsil eden Üsküdar, Bursa, Kütahya ve Karacaşehir'de yaşayan tüm Ermenilerin "işlerini görüp gözetlemekle" sorumlu murahhasdır¹¹ yani Bursa'daki bir Ermeni'nin resmî temsilcisi bu murahhasdır. Osmanlı Devleti, aralarında "ortak bağ" mevcut toplulukları devlet nezdinde birey olarak değil de tüzel bir kişilik olarak muhatap alır. Rum, Yahudi, Ermeni milletlerinin ya da cemaatlerinin temsilcilerinin devlet nezdindeki pozisyonu; aslında yükümlülük ve sorumluluk açısından bir lonca kethüdasının durumundan teoride çok farklı değildir.

Vakıf Kurmak...

Vakıf,¹² "taşınır (menkul) veya taşınmaz (gayrimenkul) bir değerlin belirli gayelerle bir amaca tahsisinden doğan, hukukî statüye ve süreklilik

kavramına sahip, malın doğrudan kendi kendini temsil ettiği, tescilinden sonra kurucusu dâhil herkesi bağlayan hukukî bir akid'dir (Öztürk, 1995: 21). Bu akit, kadı huzurunda resmileştirilir ve Osmanlı hukuku önünde kişiyi mesul kılacak bir takım şartları havidir. Tanımdan yola çıkarak, genellemeleri bir kenara bırakıp Ermeni esnaf ve vakıf ilişkisini Osmanlı bağlamında ele alacak olursak Osmanlı gayrimüslim tebaasından olan Ermeni esnafın vakıf kurma salahiyeti vardır.¹³ Çünkü İslam hukuku, vakıf kurucusunun sahip olması gereken nitelikler/şartlar arasında Müslüman olma şartını aramaz (Akgündüz, 1988: 122). Zimmî¹⁴ veya müs'temen bir kimse vâkıf olabilir ve kimsenin buna engel olması hukuken söz konusu değildir. Vakfın kurulmasının bir amacı vardır, yani vâkıf belli bir niyeti, vakıf eylemiyle somutlaştırmakta hukukun önünde de bunun bağlayıcı olmasına rıza göstermektedir. Bir gayrimüslim hangi amaçlarla vakıf kurabilir? Amacından önce vâkıfın hedef kitlesi ile ilgili bir sınırlamanın olmadığını belirtmek gerekir; yani Osmanlı tebaası bir gayrimüslim olarak bir Ermeni esnafın, bir Müslüman lehine kuracağı vakıf da bir gayrimüslim lehine kuracağı vakıf da sahihtir. Zira "vâkıf ile vakıftan yararlanacaklar arasında din birliği olması şart değildir" (Berki, 1946: 52; Güneri, 1973: 85).

Vakfın belirli bir gayeye matuf olması gerekir. Vakfın kurucusu değil, amacı önemlidir. Bu

10 Fatih döneminde Bursa'dan İstanbul'a getirilen Hovagim'den itibaren 16. yüzyıl ortalarına kadar İstanbul'daki Ermeni liderine verilen unvan "patrik" değil "marhasa"dır. Marhasa (veya murahhasa) unvanının kilise literatüründeki karşılığı ise "bir şehir veya bölgedeki başepiskopos"tur. Başepiskopos bir bölgedeki en yüksek rütbeli din adamını ifade etmektedir. "Patrik" unvanının verilmesi ise Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde olmuştur. Dünya genelindeki tüm Ermeni dinî merkezlerini hâkimiyetine alan Osmanlı Devleti, İstanbul Ermeni Patrikhanesi ismini de resmen o tarihlerden sonra kullanmaya başlamıştır (R. Erhan Güllü, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/istanbul-ermenipatrikhanesinin-kurulusu-ve-statusu/>, 20.05.2016.)

11 Kepecioğlu, drahor adında bir papazın 1592'de murahhasa olarak kaydı hayat berat alması sürecini ve devletin ona yüklediği sorumlulukları anlatır. Murahhasa, devlet nezdinde, sorumlu olduğu bölgedeki dindaşlarının ayınlarının müdahale olmadan yapılması, nikâh muamelelerinin gerektiği gibi icra edilmesi, keşiş veya papazların ölümleri durumunda metrukatlarıyla ilgili gerekli işlemlerin yürütülmesi gibi sorumluluk ve vazifeleri yüklenirken, dindaşlarının liderleri konumundaki Osmanlı devletinin berat verdiği, atadığı murahhasanın sözünden çıkmaması tembih edilmektedir (Kepecioğlu, 2009: 42).

12 Vakıf konusu çok sayıda ilmi çalışmaya konu olmuştur. Vakıf Hukuku, Vakıf ve İktisat, Vakıf ve Sosyal Hayat, Vakıf ve Devlet, Aile Vakıfları gibi başlıklar altında tasnif edilmiş vakıf çalışmaları için bkz. Çınar ve Koyuncu Kaya (2015).

13 Bu çalışma, azınlık vakıfları konusunu tartışmaya yönelik kaleme alınmadığından "azınlık" kavramı kullanılmamış olup azınlık vakıflarının yasal durumu vb. konulara değinilmemiştir. Azınlık Vakıfları ile ilgili en kapsamlı çalışma Nazif Öztürk'ün *Azınlık Vakıfları* (Ankara 2003, Afşar matbaacılık) eseridir. Hasan Güneri, 1973'de *Vakıflar Dergisi*'nde "Azınlık Vakıflarının İncelenmesi" başlıklı makalesinde uluslararası boyutta, Lozan sonrası devletlerarası ikili antlaşmalarda azınlık vakıflarını incelemektedir. Azınlık vakıflarına yakın bir bakış açısı sunan bazı çalışmalar: Sungurbey (2001), Reyna-Zonans (2003), Alkan (2009).

14 "Zimmî tâifesi kendi ayınları üzere kilise üzere kiliseleri fukarasına ve patriğe ne vasiyet ve vakfederlerse makbul olup... hilâf-ı şer-i şerîf müdahale edilmeye; yedlerinde olan fetvâ-yı şerîfe ve berat-ı âlişânıma muhalefet olunmaya.." (Karakoç 1150: D/2, 4004-4005, nakleden N. Öztürk, 2003:119).

noktada yelpaze geniş olsa da sınırlar daha belirgindir. İster Müslüman, ister zimmî ister müste'men olsun herhangi bir kimsenin İslam toplumunda başka bir inancın propagandasını ve telkinini yapmak üzere, kiliselere, havralara, bunların tamir ve inşasına ve kutsal kitaplarının basım ve dağıtımına yönelik kuracağı vakıf geçersizdir. Ancak hayrî ve sosyal hizmet amacıyla zimmî fakire, Müslim ve gayrimüslimin, taşınmaza dayalı olmayan vakıf yapması caiz görülmüştür (Öztürk, 1995: 115-116). Örneğimizde somutlaştırarak devam edersek; bir Ermeni esnaf, fakirler -*etnik ve dini kimliğinin hiçbir önemi yoktur*- yararına vakıf kurabilir. Sorun teşkil eden mesele, vakıf-kilise, vakıf-manastır gibi dini kurumların ilişkisidir. Bir gayrimüslim, bir kiliseye bir şey vakfeder, sonra gelirini fakirlere veya diğer hayır cihetlerine tahsis ederse vakıf sahih olur; ancak kiliseye sarf etme, vakfı geçersiz kılar (Öztürk, 1995: 116). Bu yüzden kiliselere ve havralara yapılan vakıfların, *Hristiyan fakirlere ve fakir din adamlarına yardım amacıyla kurulan vakıf* (Akgündüz, 1988: 173-174) olarak tanımlanması gereklidir. Hukukî anlamda problemin çok da net çözümlendiği söylenemez yani özellikle kilise ve manastırlara vakfın caiz olup olmadığı bir sonuca bağlanamamış, doğrudan manastır ve kiliselere vakıf yapılamayacağı uygulamada genel olarak kabul edilmiştir (Adıyeke, 2015: 560). Gayrimüslim tebaanın kiliseye vakfettiği mülkün beytül-mâle alınabileceği fakat fakir ve hastalar için vakfedilmiş emlak vakfının sahih olduğu, hatta manastır fakirlerine vakfedilen paranın dahi varisleri tarafından bozulamayacağı kabul edilmiştir (Akgündüz, 1988: 173-174).

Gayrimüslim-vakıf ilişkisi büyük ölçüde kilise ve manastırlar etrafında incelenegelmıştır (Kermeli Ünal, 1997; 2002; 2010). Kiliselerin giderleri, vakıflar ve bağışlarla karşılanabilir. Bir gayrimüslim kendi malını kilise giderlerine vakfedebilir ama bir tüzelkişilik olarak vakfı, kilise

adına tescil ettiremez; vâkıfın vârislerinin mahkemeye müracaat etmeleriyle vakfı iptal edilir (Alkan, 2009: 97). İslam ve Osmanlı hukukçularının çoğuna göre vakıf, tek taraflı bir hukukî muamele olarak kabul edilir ve akit şeklinde adlandırılır. Vakıf muamelesinin kurulması için *vakfettim* ya da *vakfu habsettim* kelimeleri kullanılır (Akgündüz, 1998: 56, 63). Girit manastır vakıflarını konu edinen çalışmada Adıyeke, "vakıf" kelimesinin açıkça dile getirildiği az sayıda örnek olduğundan bahisle manastır gibi dini bir kuruma mülk devrinde vakıf teriminden imtina edilip "vasiyet" tabirinin kullanılmasının Osmanlı yönetiminin bu dönemde gayrimüslim vakıflarının tüzel kişilikleri ile ilgili hukuksal zemini henüz oluşturamadığını veya özellikle oluşturmadığını düşündürdüğünü (Adıyeke, 2015: 565-6) ifade eder.

Kilise ve manastırların vakıf yoluyla mülk edinmesi, Osmanlı devletinin kilise ve manastır mülklerine el koyması (Fotic, 1994; 2005; Laiou, 2012), kiliseye vakfedilen ya da çoğunlukla olduğu gibi vasiyet yoluyla bağışlanan mülklerle ilgili varislerin hak ve talepleri ve Osmanlı Devleti'nin bu hak ve taleplere cevabı gibi mevzular konu edinilmektedir. Osmanlı toplumunu yani bir bütünü oluşturanlardan gayrimüslim tebaanın "mülk olan bir aynı, devamlı olarak Allah'ın mülkü olmak üzere temlik ve temellükten menetmek ve menfaati Allah'ın kullarına (vakfedenin dilediğine) ait olacak şekilde tasadduk etmesi" (Akgündüz, 1988: 42) fiilini kilise ve manastır gibi dini kurumlar ve onların çevresinde sınırlamak, dini kurumlarla bütünleşik bir toplum yapısını ön kabule götürür. Ayrıca vakıf ve gayrimüslim kelimeleri yan yana geldiğinde zihnimizde ilk olarak kilise-manastır mefhumlarının şekillenmesi, vakfın "dinî" hüviyetine vurgunun çok güçlü olmasından kaynaklanır. Bu vurgu küçümsenmemelidir zira toplum algısında da dinî rengi vurguladığına dair örnekler mevcuttur. Kilise fakirlerine yapı-

lan vakıfları “kefere vakfı tutulmaz” iddiasıyla mülklerine geçirmek isteyen kimselere karşı devlet, vakıfların meşruiyetini onaylayan fermanlar çıkarmıştır (Öztürk,1995: 119).

Osmanlı toplumunda dinî ve/veya etnik kimlik, vakfetme eylemini gerçekleştirmeye engel değildir. Kişinin, özel mülkiyete konu olan bir hakkını arzu ve iradesiyle toplum yararına tahsis etmesi (Güneri, 1973: 84) yani şahsi mülkünü, toplum mülkiyetine inkılâb ettirme talebi karşısında hukuk teşvik ve kabul edici rol üstlenir. Gayrimenkul ya da menkul mal vakfetme konusunda farklılık söz konusu mudur? Para gibi menkul mallarla kurulan vakıflar, Osmanlı devlet ve toplumunda uzun süre fikhî tartışmalara mevzuu olmuştur. Neticede geline nokta, para (nukûd) vakıflarının Osmanlı toplumunda farklı coğrafyalarda ve dönemlerde yoğunlukları değişse de varlığının tartışmasız olduğudur. Osmanlı hukuku, para vakıflarına cevaz vermiş ve şer'îye sicillerinde takip edebildiğimiz şekliyle uygulamada da para vakıfları toplumda yaygın bir alan bulmuştur.¹⁵

Gayrimüslimlerin menkul ve/veya gayrimenkul vakfedebilmesi konusunu farklı bir boyut ve tartışma zemine taşıyabilecek bazı arşiv vesikaları vardır. Örneğin, Öztürk'ün eserinde yer verdiği 1815 tarihli Esbak Şeyhülislam Dürîzâde Abdullah Efendi'ye ait bir fetvanın ilgili yerlerini hâvi belgeye¹⁶ göre kilise ve manastır fukarasına yapılacak vakfın para vakfı olması gerekmektedir. Zira, Divan-ı Hümayun, manastır ve kilise fukarasına nukuddan başka mülk ev, dükkan, çiftlik, tarla, bahçe, arazi ve akarların vakf ve tayn edilemeyeceğine dair fermân-ı âlinin Sadreyn-i muhteremeyn, İstanbul, Haslar, Üsküdar ve Galata kadılarına 1811 yılında gönderildiğinin kayıtlı olduğunu tespit etmiştir.

15 Para vakıflarıyla ilgili geniş bir literatürden bahsetmek mümkündür. Konuyla ilgili olarak bkz. Çınar ve Koyuncu Kaya (2015: 82-94).

16 BOA, Ali Emîrî tasnifi, 1231: 9908, nakleden Öztürk (1995: 117- 18).

Öztürk, çeşitli fetvaları¹⁷ örnek vererek gayrimüslimlerin kilise ve manastır inşa ettirmek veya bunların bakım ve onarımlarının yapılarak yeniden ihyalarını sağlamak üzere vakıf kuramadıkları gibi fakirler için de başta nakit para olmak üzere taşınır mal vakfedebildiklerini söylemektedir. Öztürk, kesin bir tarih belirtmekten imtina ederek çözülme dönemine kadar istisnalar olsa da meşru görülenin para vakıfları olduğunu ifade eder. Ve vakfiyelerdeki “mez-kûr meblağ işletilerek geliri... kilisenin fakirlerinin yiyeceğine; bu mümkün olmaz ise, Hristiyan fakirlere meşrûta ola...” benzeri ifadelerin de durumunu onayladığını belirtir (Öztürk, 1995: 118-119). Alkan ise, gayrimüslimlerin, gayrimenkul vakfetmelerinin yukarıda bahsi geçen fetvaya dayanan 1816 tarihli fermanla yasaklandığını ve istisnalar olsa da 1912 tarihli Kanûn-ı Mu-vakkat'a kadar bu yasağın sürdüğünü dile getirir (Alkan, 2009). Ermeniler özelinde zimmî ya da müste'men taifesinin gayrimenkul vakfının ne derece yasak olduğunu tartışmak çalışmamızın sınırlarını aşacak niteliktedir. Fakat yine çalışmamız açısından mühim olan nokta, Osmanlı hukukunun zimmî ve müste'men taife-nin fakirlere yönelik sosyal yardımlaşma amaçlı para vakfı kurmalarında bir beis görmediğidir. Çalışmamızın mevzuu, hukukî anlamda tamamen meşru bir faaliyeti kapsamaktadır.

Bursa'da İkamet Etmek...

Kuruluştan itibaren Osmanlı idaresine girerek Konya, Eskişehir ve Kütahya çevresine yerleştirilen Ermeniler, Rumların baskısından kurtarılmalari maksadıyla merkezleri Kütahya olmak üzere ayrı bir cemaat olarak organize edilmişlerdir (Kılıç, 2006: 30). Orhan Gazi tarafından

17 Zeyd-i zimmî, bir kilisenin rahiplerine bazı emlakini vakıf ve tescilden sonra fevt olıcak, verese kabul etmeğe kadir olur mu? El-cevab: Tamam sıhhat üzerine tescil-i şer'î oldu ise olur (Ebussuud Fetva, Vrk 112/B, 115). Rahipler cem'i'an fakirler ise onlara vakıf sahihtir. İncil okumak şartı lağıvıdır. Eğer fakir değillerse sahih değildir Tescil dahi nâ meşrûdur. Verese kısmet ederler (Ebussuud Vrk 115/B; Menteşizâde I / 404-405), nakleden Öztürk (1995: 118).

fethiyle birlikte Osmanlı kimliği kazanan Bursa'ya "her taraftan ahali nakl" (İnalcık, 1992: 446) edilirken Bursa'ya ilk gelen Ermeniler de Orhan Gazi'nin Kütahya'dan davet ettiği gruptur (Kaplanoğlu, 2000: 88). Ermeniler'in Bursa'ya gelişi ile ilgili zikredilen rivayetlerden birine göre ise, Çelebi Sultan Mehmet'in Yeşil Camii'ni yaptırdığı sırada kış günlerinde mescide gelen Müslümanların ayakkabılarının çamurlarını, yaz günlerinde ise tozlarını silmeleri için on hanelik bir Ermeni grubunu getirmiş ve kendilerine Yeşil imaretinden yiyecek tahsis ederek mescidin civarına yerleştirmiştir (Kepecioğlu, 2009: II/ 41). Ermenilerin Bursa'da sayılarının ne olduğu hakkında net bilgi vermek güçtür, ancak içlerinde Ermenilerin de olduğu Bursa nüfusu, Fatih Sultan Mehmet döneminde beş bin avarızhanesini teşkil eden kabaca otuz bin kişidir. Avarızhane sayısı 1587'de artarak 6556'ya yükselmiştir (İnalcık, 1992: 447) ki bu artış genel olarak nüfusun da arttığı anlamına gelir. Oransal ve rakamsal verileri net ifade edemesek de zikrettiğimiz nüfus, gayrimüslim unsurları da içermektedir.

1530 tarihli muhasebe-icmal tahrir defteri (*166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, 1995: 6, 65-71), Bursa nüfusuna dair tahminler yapılabilecek verileri içerir. Bu tahrir defterine göre Bursa'da 69'u Hristiyan, 117'si Yahudi, geri kalanı Müslümanlardan oluşan 6.004 hane (Karataş, 2006: 84) ikamet etmektedir. Dolayısıyla XVI. yüzyıl ilk yarısında Bursa, küçük bir Yahudi nüfusu ve daha küçük bir Hristiyan varlığıyla birlikte öncelikle bir Müslüman şehridir. Şehir sakinlerinin yüzde 3'ünden daha azı ya da her hanenin ortalama 5 kişiden oluştuğundan yola çıkılırsa 31505 kişilik nüfusun aşağı yukarı 860'ı gayrimüslimdir (Lowry, 2004: 17). 1573 tarihli tahrir defterinde (Barkan ve Meriçli, 1988: 66) Ermeni cemaatin üyeleri tek bir alanda toplanmış olarak yaşayan 317 haneye ulaşmıştır. Aynı tahrir defteri

345 haneden oluşan Hristiyan nüfusta da bir artışa işaret etmektedir. İnalcık, 1573 tarihli tahrir defterine atıfla şehrin nüfusunun 60 bini geçtiğini ve yüzyılın ilk yarısında gayrimüslim cemaatlerden Yahudilerin sayısı 600, Hristiyanların sayısı 400 iken 3000 Hristiyan ve 1500 Yahudiyle genel artışa paralel bir durumu ifade eder (İnalcık, 1992: 447). Oran itibarıyla gayrimüslim özellikle de Hristiyan nüfusta bir artış söz konusudur. Zaman içinde gelen grupların akrabalarının da katılımıyla Bursa'da günden güne artan gayrimüslim -rakamların kesinliği tartışılabilir olsa da- nüfus artışı söz konusudur.

XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla dek Bursa'ya gelen seyyahlar Ermenilere ait bir kiliseden söz etmektedirler (Lowry, 2004: 48). Evliya Çelebi, 176 Müslüman mahallesi, 7 Ermeni mahallesi ve 9 Rum mahallesinin yanında 6 cemaat Yahudi, bir mahalle Kipti ve Muradiye yolu üzerinde bir de Miskinler mahallesinden bahseder (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 1993: 398). XVII. yüzyılın ilk on senesinin sonlarında Ermeni bir seyyah Polonyalı Simeon "üç yüz Ermeni hanesi, beş din görevlisi ve küçük bir kiliseden" ibaret gelişmekte olan bir Ermeni cemaatinin varlığına işaret eder (Simeon, 1999: 40; 1964: 16). 1701 senesinde şehre gelen Fransız Joseph Tournefort, Bursa'da Ermenilerin hem Yahudileri hem de Rumları sayıca geçtiğini, şehirde Müslümanların 10-12 bin, Yahudilerin 400, Ermenilerin 500 ve Rumların 300 haneleri olduğunu ifade eder (Lowry, 2004: 19). 1793'de Bursa'ya gelen Brenner ise kendisine 6 bin Ermeni, 3 bin beş yüz Rum ve 1200 Yahudi geri kalanı Müslüman olmak üzere şehrin 100 bin nüfuslu olduğunu söylediğini ancak bu rakamın biraz abartılı bulunduğunu söylemektedir (Günaydın ve Kaplanoğlu, 2000: 77). 1701-1923 tarihleri arasında 130 farklı seyyah, Bursa'yı ziyaret etmiş ve seyahatnamelerinde çoğunluğu Müslüman olan, Gregoryen Ermenilerin (küçük bir Ermeni Protestan grubuyla XIX.

yüzyılın ikinci yarısında gelen), Rum Ortodoks ve Yahudilerin de bulunduğu bir nüfustan bahsetmiştir (Lowry, 2004: 54).

Osmanlı şehirlerinde gayrimüslimlerin bazı mahallelerde yoğunlaştığı bilinir. Ermeniler, Bursa'nın birçok mahallesine yerleşmişlerdir ama özellikle Setbaşı, Mollaarap, Çobanbey, Namazgâh, Karaağaç ve Kurdoğlu mahallelerinde yoğunlaşmışlardır (Karataş, 2006: 34). Bu mahalleler de hisarı merkez aldığımızda şehrin güney doğusunda birbirine yakın mahallelerdir (Ergenç, 2006: Bkz. Harita 5). Belli bölge ve mahallerde daha yoğun olmaları şehrin çeşitli yerlerinde yerleşmemeleri anlamına gelmemektedir. İnanç, örf gibi ortak bağlar ve akrabalıklar, insanların yakın yerleşim yerlerini ikametgâh olarak seçmelerinde etkilidir. Şehre ilk gelenlerin, devlet otoritelerince yerleştirildiği ama sonrakilerin "ortak bağları" dikkate alarak yerleşim tercihlerinde bulundukları söylenebilir.

Kökçü Esnafı Olmak...

Osmanlı esnafı, kendilerinin belirlediği ama devletin onayladığı bir takım kurallar çerçevesinde teşkilat çatısı altında faaliyetlerini yürütmüştür. Teşkilatın ana belirleyici faktörü üretim çeşididir. Ancak üretim çeşidi aynı olsa da coğrafi ve mekânsal sınırlılıklar da farklı loncaların kurulmasının etkenlerindendir. Din farklılığı, ayırt edici bir etken olarak çoğu zaman karşımıza çıkmaz. Yani tamamen Müslüman ya da gayrimüslim esnaftan oluşan homojen loncalar yanında her iki grubun da bir arada bulunduğu heterojen loncalar da mevcuttur. Aynı işi yaptıkları halde Müslim-gayrimüslim ayrı lonca kurma eğilimi sıklıkla olmasa da vakidir (Koyuncu, 2008). Devletin Müslim-gayrimüslim esnafa farklı muamele yapmaması, meslekî bazda bir taife ayrımını kaale almadığı anlamına gelir. Osmanlı Devleti'nin, herhangi bir gayrimüslim esnafı, herhangi bir şikâyet vesilesi ile karşısına geldiğinde "gayrimüslim" olması hasebiyle te'dib ettiği, ceza-

landırdığı ya da farklı bir müeyyide uyguladığı vaki değildir. Devlet otoritesi karşısında "esnaf" kimliği, Müslüman, Ermeni, Rum ya da Yahudi olmanın önündedir ve bu ikincil kimliklerin de mevzu, esnafı ilgilendiren bir mesele olduğunda kıymet-i harbiyesi yoktur.

18. yüzyıl Bursa sicillerinde esnaf (Faroqhi, 1995: 92-112) arasından boyacılara dair belgelerin çokluğu,¹⁸ şehirde -yanlış yoruma sebep olacak şekilde- en büyük sektörü ellerinde tutan loncalar olduğunu düşündürmektedir. Bursa'da 15. yüzyılda kurulu olan boyahaneler Kara Şeyh Camisi etrafında, Sarı Abdullah Mahallesi, Reyhan Paşa Mahallesi ve Ulu Cami'nin kuzeyinde yer almaktadır (Çiftçi, 2004b: 198). Kumaşın, dokumanın olduğu her yerde boyacılık¹⁹ işi de vardır. Bursa önemli bir dokuma sektörü olan ipekçilikle özdeşleşmiş bir şehirdir. Osmanlı dönemi Bursa'sı farklı dönemlerde ipek etrafında gelişen üretim faaliyetlerinde değişim ve değişiklikleri tecrübe etmiştir. Kumaş ticaretinden, dokumacılığa ve kozacılığa doğru evrilen ipek sektörü, hem uluslararası hem de bölgesel ticaretin ve ekonomik gelişmelerin etkisinde kalmıştır. Dokumalar, tüketiciye sunulacak hale çeşitli aşamalardan geçerek ulaşır. Bu aşamalardan biri de ipek, pamuk, keten ya da yün gibi hammaddenin iplik haline getirildikten sonra boyanmasıdır. Boyacılar da dâhil bu aşamaya kadar yapılan üretim fason üretimdir ve parça başı iş yapılmaktadır. Örneğin, ham iplik halindeki ipek, istenen rengi verecek boya ile birlikte boyacı ustalara teslim edilir, karşılığında da parça başı ücreti verilir. Boyacılar da nöbet usulü bir çalışma tarzı takip ederlerdi.²⁰

18 Örneğin: BŞS, B 155: 122; B 148: 122; B 221: 15; B 227: 24, 26, 36, 38, 66, 69, 70, 71, 75, 80; B 230: 11, 12, 13.

19 Osmanlı'da boyacılık konusu için bkz. Çınar (2013), Canatar (1998), Koç (2006), Faroqhi (1980).

20 Örneğin kazazlar, ipliklerini boyacılar arasında nevbet tabir olunur ittifak üzere deste ile boyatmaktadırlar. 73 desteye ulaşan iplikleri, boyacı esnafı, aralarında yazılı hale getirilen dağılımı dikkate alarak işlerini icra etmek konusunda ittifak

Boyacılar, üretim ve dağıtım anlamında daha sınırlı ve bütünlüklü bir pazara yönelik uzmanlaşmış loncalardır. Bu durum da onların piyasa-
dan daha hızlı haberdar olmaları ve pazarı hem fiyat hem de kalite açısından daha kolay kontrolleri altında tutmalarına imkân sağlamaktadır. Dolayısıyla boyacıların, meslekleriyle ilgili sorun addettikleri mevzuları²¹- kendi aralarında çözemediklerinde- mahkemeye daha kolay ve hızlı taşıdıklarını ve neticede sicillerde daha fazla karşımıza çıktıklarını söyleyebiliriz (Koyuncu, 2008: 60-61). Boyacılık mesleği, kumaşların renklenmesi yani ürünle ilgili ilk intibai uyandıran kısımdır. Boyanın sadece göze hitap eden bir rengi verecek nitelikte olması değil, ilk rengini muhafaza etmesi, yıkandığında solmaması ve rengin atmaması boyanın kalitesinin göstergesidir. Dolayısıyla tüketici açısından ilk etapta şikâyet edilecek hususlar boyacıları ilgilendiren türdendir. Boyacıların hem kendi aralarında ki hem de kumaşçılarla aralarındaki sorunlara dair şikâyetlerin odağındaki görünür sebep, boya terkinde kalitesiz, ucuz ürünler kullanılması sonucunda kumaşların kalitesinin ve değerinin düşmesidir. Dokumalara renk veren etmen, birkaç maddenin terkididir. Ana boyar maddenin yanında boyayı sabitleyen, renkleri belirleyici olan çeşitli yağlar ve organik maddeler vardır. Ana ve yan ürün olarak alternatif arayışları ve deneyleri, renk kalitesinin arzu edilen ölçüde tutturulamamasına yol açar. Boyacıları alternatif arayışına sevk eden âmil ise özellikle sıkça kullanılan ithal boyaların²² fiyatlarının

reel ya da spekülâtif yükselmesi ve neticede de daha düşük kalitede boyaların kullanılması ya da kullanılmak zorunda kalınmasıdır.

Kökçü esnafı, yerli boyar maddelerden olan kökboya üreticileridir. Kökboyacı ve kökçü kelimelerin her ikisine belgelerde rastlanması birbirleri yerine kullanılıyor olabilir mi sorusunu aklı getirmektedir.²³ Kökçü esnafının, kökboya bitkisinin üreticisi olduğunu kesindir çünkü bitki kök olarak üretilmektedir ve esnafı tanımlamada da “kök”e vurgu yapılmaktadır. Kökçülerin boyama işlemi yapıp yapmadığı muallaktır. Aynı şekilde kökboyacıların da kök üretimi yapıp yapmadıkları belli değildir fakat boyama işiyle iştigalleri kesindir. Osmanlı terminolojisi-nde boyama işlemini yapan esnafın adlandırılmasında alboyacı, heft renk boyacı gibi “boya” ifadesi ihmal edilmeden zikredilmiştir. Dolayısıyla Ermeni kökçü esnafının, boyama işlemini kuvvetle muhtemeldir ki yapmadığı ama boyar madde olan “kök ya da kökboya”yı ürettiğini söyleyebiliriz.

Kökboya, Türk kırmızısı/Edirne kırmızısı²⁴ diye bilinen rengin esasıdır, boyar maddesidir. Anadolu’da bostan otu, boyacı kökü, boya çili, boya kökü, boya pürçü, çubuk boya, gök boya, kırmızı kök, kızıl kök, yumurta boyası, kızıl gök gibi değişik adlarla bilinir (Canatar, 1998: 90), Ortaçağ’dan beri kültürü yapılmıştır (Kağıtçı, 1948: 90; Genç, 2014: 177). 16. yüzyılda Manisa’da on yedi köyde kökboya üretilmekte ve karşılığında boyalık ve öşr-i boya adları altında vergi alınmaktadır (Emecen, 1989: 70, 80). Kökbo-

etmişlerdir (Kepecioğlu, 2009: 208).

21 Örneğin, 1784’teki şikâyetlerinde üretimde kalite düşüşünden yakınmakta ve sebep olarak da kullanılan boyaları göstermektedirler: “Bursa’da üç-beş türlü ipek, pembe ve ketenden, güvez boya ile boyanan emtianın renkleri az zamanda zâil olmakta olduğundan bunları satın alanların zarar gördükleri zâhirdir. Bu da boyaların kalb olmasından ileri gelmektedir.”

22 Örneğin, Hindistan’dan gelen lök, özellikle kırmızı rengi sabitleyen kaliteli bir ek maddedir. Çiçek tabir olunan boya mor toprak gibi ürünler de Bursa’lı boyacıların sıklıkla kullandıkları ithal boyar maddelerdir. (Kepecioğlu, 2009: 208).

23 Çiftçi, boyacılık sektöründe hizmet veren bazı esnaf gruplarının kullandıkları kredi miktarlarını verdiği tabloda boyacı, kökci ve kökboyacı şeklinde üç farklı sınıflandırma yapmıştır (Çiftçi, 2004b: 198).

24 Türk kırmızısı, Edirne menşeli olarak tanınmaktadır. Kepecioğlu’na göre 1519’da “Bursa boyacı ustalarından yarar ve kâmil boyacı gönderin” hükmü uyarınca boyacı ustaları Alaca Mescid mahallesinden Ahmed oğlu Mahmud ve Azeb Bey mahallesinden İlyas oğlu Piri gönderilmiştir (Kepecioğlu, 2009: 206). Bursa’nın Edirne’deki Türk kırmızısının üretim merkezi olmasına öncülük etmiştir, öyle ki söz konusu renk Edirne kırmızısı olarak tanınır hale gelmiştir.

ya, döğülmüş ve döğülmemiş iki ayrı kalem olarak 1640 tarihli narh defterinde attar esnafının ürünleri arasında zikredilir (Kütükoğlu, 1993: 99). Aynı narh defterinin boyacı esnafının ücretleri kısmında ise kökboyadan mamul *kırmızı boyasından kök üzerine darçınî*, Musul siyahı ile aynı, *çividin isberek neftisi* denilen renkten ise daha düşük bir ücrete tabidir (Kütükoğlu, 1993: 132). Kökboyacılığın 18. yüzyılda hammadde üzerinde yoğunlaşması, pamuklu kumaşlarda verdiği kırmızı renge Avrupalıların rağbet göstermesiyle yakından ilgilidir ve ihracata yönelik üretime doğru bir gelişme göstermiştir. Ancak 19. yüzyılın ortalarında, kimyasal boyaların imaliyle bitkisel boya kullanımı kökboyanın bileşimindeki alizarin maddesinin suni olarak imali ile birlikte diğer bitkisel boyalar gibi kökboya kullanımı yavaş yavaş terk edilmeye başlanmıştır.²⁵

Kökçü esnafı, sanayi bitki üreticileridir. Kökboya ekim ve hasadı ile ilgili en ayrıntılı bilgiyi Tuncer Baykara verir. Türk kırmızısının esası olan kökboya, fazla nemli ve fazla çorak olmak koşuluyla hemen bütün topraklarda yetişebilmektedir. Batı Anadolu'da çokça bulunan şap ile boyacılıktaki önemi artmıştır. Alaşehir ve Aydın'ın ardından Bursa, büyük bir kumaş sanayine sahip olması hasebiyle boyacılık merkezlerdendir. Kökboya ziraatı, emek ister ve hammadde olarak ticareti yapıldığında sonuçta %50 kâr bırakır. Öncelikle boyalık denilen tarlaların beş altı defa hatta daha fazla sürülmesi, topraktaki taşların iyice ayıklanması lazımdır. Zira kökboyanın kalitesini etkileyen unsurlar-

dan birisi de köklerin düzgünlüğüdür.²⁶ Bitki geliştikçe kökün rengi portakal renginden kırmızıya döner. Belli dönemlerde topraktan çıkarılan kökler, yıkanır temizlenir ve sıcak yerlerde güneşte, soğuk yerlerde ise fırınlarda kurutulur (Baykara, 1964: 223).

Baykara'nın anlattığı üretim süreci, profesyonel ziraatçilik gerektirir ve üreticinin çarşı ve dükkânlarda çalışmaktan ziyade arazi üzerinde belli dönemlerde yoğunlaşan bir meşguliyeti vardır. Kökboyanın rengini, yetiştirildiği toprak, yetiştirdiği iklim ve hava durumu belirler. Bunun yanında kökboyanın meşhur Türk kırmızısı rengini verebilmesi için ek maddelere ihtiyacı vardır. Şap, mazı, kezzap ve şirugan gibi yağlar rengin son halini almasında kullanılan etken maddelerdendir.²⁷ Dolayısıyla kökboya eşittir Türk Kırmızısı demek yanlış olur. Kırmızı renk tonlarının yanı sıra turuncu, kahverengi ve mor rengin elde edilmesinde de kökboya kullanılır (Genç, 2014: 17).

Boyacılık, kimya bilgisi gerektirir. Renklerin ayarlanmasında maddelerin asit, baz içeriklerinin ve oranlarının bilinmesi, ipliklerin bu maddelerle kaynama süresi, sonrasındaki kurutma işlemi vs. ancak profesyonel ve ehil kimselerin

25 Bitkilerdeki aktif boyarmaddenin azlığı, yetiştiği bölgelere göre değişiklik göstermesi, boyama tekniğinin zahmetli ve zaman alıcı olması, elde edilen renklerin sınırlı olması, bazı dış etkilere karşı haslık derecelerinin düşük olması, sadece doğal lifleri boyayabilmeleri gibi olumsuzluklar, bitkisel boyalara olan talebin azalmasına ve bu boyaların sentetik boyalarla rekabet edemeyecek duruma gelmesine sebep olmuştur. 1860'lı yıllarda Batı Anadolu'da pamuk üretiminin canlanması da kökboya tarımının ve ihracatının hızla gerilemeye başlamasının nedenlerindendir. (Genç, 2014: 177-180).

26 Hububat gibi ekimini yapmak mümkün olsa da çekirge afetine açık oluşundan ötürü fide dikimi tercih edilir. Tarlalar 100-120 cm. eninde ve aralarında 40 cm. boşluk bulunan uzunlamasına şeritlere ayrıldıktan sonra kökboya dikimi yapılır. Tohum olarak ekildiğinde en iyisi olduğu için iki senelik kökboyadan alınan tohumlar, sıcak yerlerde şubat ve mart başında, serin yerlerde de nisan toprağı verilir. Bir yıllık fideler ise iklim şartlarına göre kasım-aralık ya da martta dönüm başına 400 adet olacak şekilde dikilir. Bitki yeşillendikten sonra yabancı otlar ayıklanıp birkaç defa çapalanır. Ekim ayı sonlarında fidanlar toprakla muhafaza altına alınır. Böylece bitkinin sap ve dalları ertesi yıl kök haline gelir. Fidanların toprakla örtülmesi işlemi yılda iki kez yapılır. Tohum alınmak isteniyorsa söz konusu işlem bir defa gerçekleştirilir. Hem gövdesi hem de tohumları ayrıca hayvan yemi olarak da kullanılmaya elverişlidir, ek bir kazanç sağlayabilir (Baykara, 1964: 221-223).

27 Şap ve tanin ek madde olarak kullanıldığında kırmızı renk elde edilir. Demir-2-sülfat ile esmer kırmızı, krom şapı ile mavimsi koyu kırmızı elde edilir. Bazı maddeler ile değişik renkler elde edilebilir: Alkalilerle mavimsi, asitlerle sarı, kurşun asetat ile esmerimsi koyu kırmızı gibi. (Naşit Baylav'dan http://www.karagoz.net/karagoz_hacivat_kokboya.htm#. Vxi3bfmLQdU, 15.05.2016.)

işidir. Osmanlı iktisadî ve sosyal düzeninde bilgi, beceri ve meslekî sırlar lonca teşkilatının kendi kuralları çerçevesinde nesilden nesile aktarılır. Mesleki formasyon, çırak-kalfa-usta hiyerarşinin belirleyicisidir. Bir boyacı ustası, kimya bilgisini elbette teorik değil ama pratik olarak aktarımını gerçekleştirir. Boyacılıkla ilgili önemli bir nokta da hazırlanan her boyanın her türlü dokumada aynı rengi vermeyeceği gerçeğidir. Dokumanın türü de rengi belirler, bundan ötürü boyacı esnafının mesleklerinde uzmanlık alanları ince sınırlarla belirlenmiştir. Örneğin, kırmızı boğasi boyayan boyacılar, heft renk (yedi renk) boyacı taifesi, kürk boyacı taifesi (BŞS, B 196: 48), elvan ipek boyacıları, alboyacılar, yünden işlenen şal, kuşak, tiftik ve karacalar kuşağı boyayanlar gibi.²⁸ Bursa'da ipek, ibrişim ve ipekten mamul mallarla keten bez, aba ve keçenin boyandıkları boyahaneler başkadır (Kepecioğlu, 2009: I/206-8,9).

Kökboya kullanılarak elde edilen Türk kırmızısı ya da Fransızların deyimiyle rouge d'Andrinople (Edirne kırmızısı), orijinal formülü üretilmediği için Avrupa boya sektöründe en tartışılan ve merak edilen boyadır. İzmir'den kökboya boyar maddesi, Selanik gibi yerlerden zeytinyağı gibi yan hammaddeler, tamamen Türk kırmızısının ana yurdundan getirildiği, üretim süreci taklit edildiği halde istenen düzeyde ve kalitede kırmızı renk hiçbir zaman elde edilememiştir. Avrupalılar, Türk kırmızısının "sırrını" öğrenmek üzere farklı yörelerden farklı hammadde ve bilgi toplamak için kendi adamlarını gönderdikleri gibi İzmir, Selanik ve Edirne'den Rum²⁹ boyacı

ustaları -örneğin Fransa'da- kendi boyahanelerinde çalıştırılmıştır.³⁰ 17. yüzyılda Marsilya ve Amsterdam'da da Ermeni boyacı ustalarının aynı amaçla bulundukları bilinmektedir (Riello, 2010: 17). Türk kırmızısına ilgi, kökboya boyar maddesinin ihracatta da kayda değer bir yere sahip olması sonucunu doğurmuştur.³¹ Kökboya ticaretinin merkezi İzmir'dir. Kökboyanın en önemli alıcısı, dönemin en mühim dokuma sanayine sahip olup kökboya yetişmeyen İngiltere'dir. Hindistan'ın 18. yüzyılın başlarına kadar kırmızı pamuk dokumaları için Ortadoğu'dan ithal ettiği kökboyayı kullanması (Genç, 2014: 180), İngiltere'nin kökboyaya ilgisinin sebeplerindendir. 1787-89 yıllarında kökboya ihracatının yarısını yapan İzmir'de kökboya, diğer ihraç ürünler arasında % 1,6 değere sahiptir. 1860 yı-

30 Örneğin, 1740'larda bir Rum boyacı ustası, Türk kırmızısını tanıtmak, öğretmek için Fransız boya sektörüne kiralatılmıştır. 1756'da Society of Arts, kırmızı renkte pamuk boyama konusunda yeni metot geliştirilmesi için bir yarışma düzenlemiştir. Yarışmaya kazanan ünlü İngiliz boyacı, Türk kırmızısının sırrını İzmir'li Rum boyacıardan öğrenmiştir ve konuya dair Manchester'da Literary and Philosophical Society'de iki defa sunum yapmıştır. Fransa'da Rouen, bu kırmızı rengin ithalatının merkezi olmuş ve önemli bir kimyacı, Marquer, Türk kırmızısını elde etmek için bilimsel çalışmalar yürütmüştür. Marquer, 1773'de Académie des Sciences'e sunduğu raporunda, Türk kırmızısını elde etmek için yapılan zaman alıcı, uzun ve meşakkatli geleneksel yöntemi basitleştirdiğini ve kendi metoduyla kısa sürede kaliteli kırmızı renk elde etmenin mümkün olduğunu iddia etmiştir. 1787-1797 yılları arasında Félix Beajour Osmanlı topraklarında dolaşmış, çeşitli şehirlerde Rum boyahanelerini ziyaret etmiştir. İzmir, Selanik ve Edirne'den aldığı kökboya örneklerini Fransa'ya göndermiştir. 1791'de Xavier Chabert, kırmızı rengin sırrını öğrenmek için Edirne'ye gitmek üzere İstanbul'daki Fransız elçiliği ile irtibata geçmiştir. İzmir, Suriye, Kıbrıs, Sayda ve Beyrut'tan kökboya tohumları, kökleri ve boya yapım sürecinde kullanılan alet edevattan örnekleri Fransa'ya götürmüştür. Yerel becerileri, yerel koşulları, hammaddeleri tam olarak kopyalamak mümkün olmamasına rağmen kırmızı boya yapımını öğrenmek üzere çok sayıda kişi Osmanlı topraklarına gelmiştir. Kimyacıların yoğun uğraşları sonucunda 1810'larda Fransa'da üç farklı kırmızı renk elde edilmiştir. En yüksek kalitede olanın rouge d'Andrinople, Türk kırmızısı olduğu iddia edilmiştir. Kopenhag'tan 1839'da Osmanlı'ya kırmızı boya yapımını öğrenmek için gönderilen kişi ülkesine döndüğünde aynı standartta boya üretememiş ve gerekçesini su ve iklimle dayandırmıştır (Robert Fox and Agustí Nieto-Galan (eds), 1999).

28 Eskiden Bursa'da boyacılar cümlesi bir sanat iken çeşitlilik artmış ve neyi kimi boyayacağı hususundaki karmaşadan yararlanıyor olacak ki bir keseci ipek kumaş da boyamaya başlamış, asıl boyacılar malum kesecinin bu işten el çektilmesini talep etmişlerdir. (BŞS, B 227: 69 - 27 CA 1202/5 Mart 1788).

29 Rum boyacı ustalarının özellikle Fransa'ya Türk kırmızısını öğretmek için gitmeleri hakkında bkz.: Jelinger C. Symons, *Arts and Artisans at Home and Abroad: with Sketches of the Progress of Foreign Manufactures*. Simpkin, Marshall, Teit. London, Edinburgh 1839.

31 Osmanlı Devleti, kökboya ihracatının % 90'ını İzmir'den gerçekleştirdiğinden, kökboyanın İzmir ihraç ürünleri arasındaki yeri aynı zamanda genel olarak Osmanlı'nın kökboya ihracatını yansıtır (Baykara, 1964: 224).

lında Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye ihracatında kökboya, %54,7'lik paya sahip hububattan sonra %7,8 ile ikinci sıradadır.³²

Aslında kökboyanın hammadde olarak ihraç talebi görmesi, sadece bu ürünle alakalı değildir. Bursa'da yoğunlukla dokuma sektörü ipek üzerinden gerçekleştirildiği için onunla doğrudan bağlantılı sektörler de zaman içinde aynı serencamı yaşamıştır. İpek kumaş ticaretinin revaçta olduğu dönemlerde Bursa, boyacılığı ile de ünlüdür ve İran'dan boyanmak üzere Bursa'ya ipek getirilip tekrar İran'a götürüldüğü, İstanbul'un fethinden sonra da padişah saraylarına mahsus keçelerin, donanmaya ait sancakların Bursa'da boyandığı arşiv vesikalarından öğrenilmektedir (Kepecioğlu, 2009: I/206). 18. yüzyıl gibi bir dönemde ise Bursa'da kozacılığın baskın ve ipeğin hammadde olarak ihraç ürünleri arasında yer bulduğu görülmektedir. 18-19. yüzyıllarda ihracatta çeşitli hammaddelerin ön planda olması Bursa'ya da özgü değildir, tüm Osmanlı topraklarına teşmil bir meseledir.

Kökçülük, Ermenilerin en yoğun oldukları, şehrin ekonomisinde baskın olduklarını iddia edebileceğimiz bir sektör değildir. Kuyumculuk, çilingircilik, kürkçülük gibi Ermenilerin daha çok yoğunlaştıkları meslekler vardır. Ancak Bursa'lı Ermenilerden kökçülük işiyle uğraşanların olması da şaşırtıcı değildir. Genelde gayrimüslimlerin özelde de Ermenilerin yoğunlaştıkları işler, genelde ticarete yönelik mesleklerdir. Yediıldız, Bursa gayrimüslim esnafına dair şer'iyeye sicillerinden verdiği örneklerle gayrimüslim esnafın ticareti, imalat sektörüne tercih ettiklerini örnekendirir. Örneğin, 17. yüzyılın ortasında müsadere edilen malları arasında 28 yük (4312 kg) ipeği bulunan Anton adlı Ermeni, Bursa Mîzân-ı Harîr Mukaatası'nın mültezimidir. 1802'de dışarıya 43 yük (6622 kg) ipek ih-

raç eden 16 tüccardan 12'sinin gayrimüslimdir ve 1815 tarihli bir ihtisap nizamnamesine göre 75 manifatura dükkânının 72'si ve 16 gezginci tüccarın 13'ü gayrimüslimlerden oluşması ve bezzazların %72'si gayrimüslimdir.³³ Kökboya da 18. yüzyılda ve 19. yüzyıl başlarında ticareti yapılan, ihracatı rağbet gören ve alıcısı hazır bir hammadde. Dolayısıyla kökçülük, Bursa'lı Ermeniler için cazip iktisadi faaliyetlerdendir.

Hirfet Vakfına Borçlu Olmak...

Hirfet vakfı, lonca çatısı altında örgütlü, aynı mesleği icra eden bir grup esnafın öncelikle loncalarının ihtiyaçlarını karşılama amaçlı kurdukları vakıftır (Koyuncu Kaya, 2014: 462). Etnaf loncalarının vakıf kurmalarında Osmanlı hukukunda herhangi bir sakınca ya da engel yoktur. Zira hükmi şahısların da gerçek şahıslar gibi vâkıf olabilmelerinde İslam hukuku açısından herhangi bir sakınca yoktur. Loncaların vakıf kurabilmesi için tüm üyelerinin rızası gereklidir. Hirfet vakfı, ilgili loncanın ancak ortak kararıyla teşkil edilir. Ancak kethüdanın da loncası adına vakıf kurması da mümkündür (Akgündüz, 1988: 121).

18. yüzyıl sonları kökboyacı ve kökçü hirfet vakıflarının yoğunlaştığı, kökçü esnafının daha görünür olduğu bir dönemdir. Görünür olmanın tek bir sebebi yoktur. Genelden özele doğru sebepleri sıralayacak olursak; üzerinde çalıştığımız vakıf muhasebe kayıtlarında en fazla veri 18. yüzyıla aittir. Devletin kayıt altına alma tecrübesi, devlet görevlilerinin kayıt tutma titizlikleri, 18. yüzyıldaki yoğunluğun gerekçelerinden olabilir. 18. yüzyıl Bursa'sında özellikle para vakıflarının sayıca fazlalığı ve aktifliği de sebeplerdendir. Osmanlı ekonomisinin nakdileşmesi ama nakit ihtiyacının da artması (Çizakça, 1995: 313-354), şehirlerin gayrimenkul vakıflara (Faroqi, 1995: 103) doyması da para

32 19. yüzyılda İzmir ticaretinin hacmi daraldığında kökboya ihraç malları arasında ilk sırayı almaya başlamıştır (Baykara, 1964: 224).

33 Sırasıyla: BŞS, B 130: 345, 29b- 10 Recep 1066; BŞS, B 99: 307, 13a, 23 Şevval 1222; BŞS, B 312: 552- 15 Muharrem 1243) nakleden Yediıldız (1992: 275).

vakıflarının yaygınlaşmasının gerekçeleri olarak zikredilir.

Hirfet vakıfları, hinfetin sicilde kayıtlı amacına binaen yine aynı lonca içinden bir kişinin -açıkça zikredilmese de kethüdasının- adına kaydedilmektedir, dolayısıyla kethüda herhangi bir gerçek kişi gibi loncası adına vakıf kurmaktadır (Örneğin:VGMA, 730: 89-54). 1760-1821 tarihleri arasında Ermeni kökboyacı/kökçü esnafı tarafından on hinfet vakfı kaydı tespit edilmiştir: 1760, 1768, 1772, 1774, 1779 (2 ayrı müteveli), 1792, 1813, 1821. Kayıtların birinde³⁴ Ermeni kelimesi açıkça zikredilirken yedisinde³⁵ Ermeni kelimesi kullanılmadan sadece nasârâ ifadesine yer verilmiştir. İncelediğimiz kayıtların ikisinde³⁶ ise hem Ermeni hem de nasârâ ifadeleri birlikte kullanılmıştır. Mütevellileri aynı olduğundan aynı vakıf olduğu kesindir ama ifade ederken kimi zaman bugün bizim zihnimizde daha din vurgusu ön planda olan “nasara” kimi zamanda daha etnik bir hatırlatma içeren “Ermeniyân” kullanılmıştır. Eci Bedros, Serkis ya da Agop’un farklı tarihlerde mütevellisi oldukları vakıflarda kesin nasârâ ya da Ermeni veyahut her ikisi de kullanılmıştır diye net bir eğilim mevcut değildir. Aynı vakfın devam ettiğini kesin olarak söylememizin mümkün olduğu farklı yıllara ait yedi muhasebe kaydında da belli bir standart yoktur. İlk muhasebe kaydını ölçüt alırsak, “evkâf-ı Ermeniyân-ı kökciyân” ibaresini vakfın asıl adı olarak kabul edebiliriz. Ermeni ya da nasârâ olma durumu hem vakfı kuran Ermeni kökçü esnafının hem de kayıt altına alan görevlinin gözünde aynıdır. Ancak şu konuda ihtiyatlı olmak da gerekir, her ne kadar mahkemeye müracaat edenlerin söyledikleri kayıt altına alınsa da kayıt yapanın ihmal ya da

kendi dünyasındaki yansımayı sicile aktarması da mümkündür. Bu bağlamda hem kendini tanıtanın hem de sicile kayıt düşenin toplum nezdindeki genel kabul gören ve bilinen “kimlik” ifadesini kullandığını söyleyebiliriz.

Vakıf, bir müteveli tarafından idare edilmektedir. Müteveli, loncaya, lonca da esnafa karşı sorumludur. Müteveli, vakfın hesaplarını yıllık olarak görür ve sene sonunda loncaya bir senelik hesabı bildirmek mecburiyetindedir. Lonca tarafından tetkik ve tasdik edilen hesaplar, talep ettikleri takdirde lonca ustaları tarafından da incelenebilir. Bir şikâyet vâki olursa durum, kâhyalar meclisinde görüşülür ancak hesapların doğruluğu tasdik edildiği sürece ve suç sabit olmadıkça mütevellinin azli ya da değiştirilmesi söz konusu olmaz (Ergin, 1922/1995: 703). 1760’dan 1779’a kadar müteveli Eci Bedros, 1779’da yine aynı amaç ve isimle kurulan fakat farklı kaydedilen vakfın mütevellileri Serkis, 1792’de Bedros, 1813’te İstefan ve 1821’de Agop’tur. Uzun bir süre Eci Bedros’un mütevellilik yapması, Ermeni kökciyan esnafının hinfet vakfının sağlam ve sağlıklı bir şekilde işlemlerini yürüttüğü ve işlevlerini yerine getirdiğinin işaretlerindendir.

Sicil kayıtlarında “berây-ı tekâlif” (BŞS, 245: 17), “berây-ı ta’âmiye” (BŞS, B 245: 8), “berây-ı mühimmât” (BŞS, B 245: 42) şeklinde ayrı ayrı bazen de “berây-ı tekâlif ve ta’âmiye” gibi birden fazla amaçla kurulduğu belirtilen hinfet vakıfları, esnaf teâvün sandıklarının dönemin şartlarına göre gelişmiş bir hâlidir. Hirfet vakıflarının sermayesi ve aracı paradır (Çiftçi, 2004a: 80) yani hinfet vakıfları bir tür para vakıflarıdır. Hirfet vakıfları, Osman Nuri Ergin’in esnafa %1 nema verildiğini belirttiği esnaf sandıkları gibi değil genelde %12,5 veya %10 murabaha oranı ile işletilmektedir (Koyuncu Kaya, 2014: 462-4). İncelediğimiz vakıfların hepsinin de amacı, Bursa’daki Ermeni kökciyan esnafının mühimmat giderlerine yöneliktir. Mühimmat ifadesinin ise

34 “evkâf-ı Ermeniyân-ı kökciyan berây-ı mühimmât-ı mezkure der Brusa” (BŞS, B 177: 71a, 1173/1760)

35 “evkâf-ı nasârâ-yı kökciyân berây-ı mühimmât-ı hinfet-i kökciyân der Brusa” (Örneğin: BŞS, B 199: 55b, 1181/1768).

36 “evkâf-ı nasârâ-yı kökciyan-ı Ermeniyân der Brusa” (BŞS, B 249: 29a, 1206/1792 ve B 126: 165-70b, 1228/ 1813).

sınırlarını çok da belirli değildir; esnafın bizatihi mesleğiyle ilgili her türlü ihtiyacı için gerekli finansı sağlayacağı göz önünde bulundurulursa mühimmatın içine hem tekâlif ödemesi hem de taamiye girebilir ve diğer iki amaçtan daha kapsamlı ve açık uçlu olduğu düşünülebilir.

Muhasebe kayıtlarına göre, elimizdeki Ermeni kökciyân hirfet vakfına ait ilk veriler, vakfın 1760 yılında 1000 kuruşluk sermaye ile kurulduğunu gösterir. Sekiz yıl sonra vakfa dair yeni bir muhasebe kaydı, sermaye artırımına işaret eder ve 1500 kuruşluk sermaye 1813 tarihindeki kayıt dâhil sağlam bir şekilde muhafaza edilmiştir, yani ödemeler de sıkıntı görünmemekte, vakıf mütevazı ölçekte yoluna devam etmektedir. 1821 tarihli kayıta ise 1810 kuruş gibi farklı bir rakam sermaye hanesindedir. Ancak sonrasını takip edecek veri olmadığı için akıbeti ile ilgili tahminde bulunmak güçtür. Ermeni kökciyân esnafının benimsediği murabaha oranı olan %12,5, döneminin para vakıflarının ortalama nema oranını yansıtmaktadır.³⁷

Ermeni kökciyân esnafının kurmuş oldukları hirfet vakfının borçlu profilleri, vakfın kime ne şekilde hizmet ettiğini gösterir. Sermayedeki devamlılık, loncanın ihtiyaçlarının karşılanmasından ziyade %12,5 kâr elde edecek şekilde ortak paranın işletilmesidir. Yıllık nema sicil kaydında tamamen masraflara ayrılmıştır, kâr ve kârın sermayeye aktarımı mevzu bahis değildir. Hem kökciyân esnafının çok esnek tutukları lonca ihtiyaçlarının değişime uğramış görünmesi açısından hem de sermayenin muhafaza edilebilmesi açısından söz konusu vakıf, durağan bir seyirde kısa vadeli çözüm üreten ve kaynak sağlayan bir mekanizmadır. Vakfın kuruluş amacı Bursa'daki Ermeni kökciyân loncasının çeşitli giderlerinin karşılanmasıdır. Ama bu kuruluş niyetidir ve süreç içinde

“ihtiyaç sahiplerine piyasa şartlarında düşük nemalı, devlet onaylı kredi sağlama” amacına dönüşmüştür. Böyle bir dönüşüm sadece konumuzun öznesi olan hirfet ya da para vakfı için geçerli değildir. Nakit ihtiyacının yoğun olduğu 18. yüzyıl gibi dönemlerde para vakıfları daha ziyade tüketime yönelik gündelik nakit ihtiyaçlarını karşılayan kurumlardan biri olmuştur. Örneğin, dönemin Bursa'sında sicillerde yaygın hâle geldiği tespit edilebilen bu tür vakıflar, esnafın dayanışma içinde kârı da keşfettiğinin ya da maruz kaldığı ekonomik sıkıntıya çözüm arayışının bir tezahürüdür.

Borç alanların kimliği, Ermeni kökciyân hirfet vakfının genel para vakıflarının yerine getirdiği işlevlerin dışında nasıl bir rol oynadığı ya da yükümlülük üstlendiğine cevap verecektir. 1760 yılında vakıftan toplam 14 kişi borç almıştır, hepsinin meslekleri belli değildir ama belli olanlar arasında 1 çeşmeci, 4 kökçü, 1 havlucu ve 1 basmacı vardır. Sekiz yıl sonra sermayesi 500 kuruş artan vakıftan daha fazla sayıda kökçü esnafı borç alma yoluna gitmiş; dokuma sektöründen bir iki esnaf, eşi doğramacı olan bir kadınla birlikte borçlu sayısı artmıştır. 1772 yılına gelindiğinde borç alan sayısında düşüş ama profilde çok çeşitlilik göze çarpar. Borç alınan miktarlar da farklılık arz eder. Vakıftan en fazla borcu alan 200 kuruşla Papaz Agop'tur. 1774, 1776 ve 1779'da da Papaz Agop, vakıftan yüksek meblağlarda borç almaya devam etmiştir. Çoğunluğu dokuma sektöründen, kökçü esnafından ya da mesleği belirsiz ama önceki yıllardan tanıdık kimseler 1774 yılında da borç almışlardır. Hesaplarda 12 kuruşluk bir açık vardır (BŞS, B 202: 8a, 1187/1774). 1776 yılı muhasebe kayıtları borç alan profili, yakın mesleklerin, iş icabı iş yapma olasılıkları olanların çoğunlukta olduğu bir listedir (BŞS, B 208: 30b, 1189/1776). 3-4 kişi az buçuk değişen miktarlarda borç almaya devam etmektedir. 1779 yılının muhasebesinde asıl dikkati çeken

37 Ancak %10-12,5 nema oranları tüm hirfet vakıfları için geçerli değildir, 18. yüzyıl sonu Bursa hirfet vakıfları için tespit edilebilen en düşük murabaha oranı % 8,5, en yüksek ise %16,5'dir (Koyuncu Kaya, 2014: 462-464).

ise hesaplardaki 93 kuruşluk açıktır (BŞS, B 217: 41a, 1192/1779). 1779 yılına ait mütevellî Serkis'in idaresindeki bir başka vakıftan (BŞS, B 218: 10b, 1192/1779) Bedreddin mahallesi sakinlerinden 3, veled-i Kurd mahallesinden 2, Hacı Baba 2, Temenna-i Sağır, Kaygan, Umur Beğ ve Çelebi Sultan mahallerinden de birer kişi istifade etmiştir. 1792 yılında Ermeni kökciyan hırfet vakfı, en yüksek krediyi (350 kuruş) Kilisa mahallesi sakinelerinden Abraham'ın kızına vermiştir (BŞS, B 249: 29a, 1206/1792). Bu tarihten itibaren borçlular listesinde "kökçü" tanımlaması yapılan hiç kimse yoktur. Ancak daha önce de vakıftan kredi alan bazı isimlerin önüne daha sonraki kayıtlarda "kökci" sıfatının konulmaması, meslek adlarını yazmanın kimi zaman ihmal edildiğinin ispatıdır. 1813 tarihi, vakıf açısından en yüksek kredinin verildiği bir tarihtir ve 500 kuruşluk krediyi alan da Hacı İskender mahallesinden Sekirne binti Bogos'tur. Sadece dört kişi vakıftan kredi almayı tercih etmiş ama önceki yıllara nispeten kişi başına düşen miktar daha yüksektir (BŞS, B 126: 165-70b, 1228/ 1813). Tütüncü, hamal gibi çeşitli meslek gruplarından az sayıda kimse 1821 tarihinde borçlular listesinde cüz'i miktarlardaki borçlarıyla kayıt altına alınmıştır (BŞS, B 305: 8a, 1236/1821).

Yaklaşık 61 yıl boyunca farklı zaman aralıklarıyla 18. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıl başlarına kadar takip edebildiğimiz Ermeni kökciyan hırfet vakfından kredi alanların en genel ortak özelliği gayrimüslim ve özellikle Ermeni olmalarıdır. Hiçbir Müslüman borçluya rastlamayışımızın sebebi, hukuken ya da dinen gayrimüslimlerin kurduğu vakıftan bir Müslüman istifadesinin sınırlandırılması değildir. Müslümanların kredi alma bağlamında istifade edebilecekleri çok sayıda vakıf mevcuttur ve büyük olasılıkla gayrimüslim para vakıflarına da ihtiyaç duymamaktadırlar. Başlangıçta kendi esnaf grubuna daha fazla hitap eden bir görünüme sahip olan vakıf,

zamanla önce büyük ölçüde dokuma sektörüyle ilintili meslek gruplarına hitap eder olmuş, ancak süreç içinde "esnaf" sınırını aşmış belli mahalle sakinlerine ve özellikle de kadınların istifade ettiği bir kaynağa dönüşmüştür. Vakıfla ilgili son kayıtlarda kadınlar hem sayıca hem de çektikleri kredi miktarı ile dikkat çekicidirler. Vakfın serencamı, esnaf dayanışmasından tanıdık çevre yardımlaşmasına doğru evrilmiştir.

61 yıl boyunca vakıftan borç alanların sayısı 125'tir ve bunların % 40'nın yaşadıkları mahalle bellidir. Mahallesi bilinenler arasında yaklaşık sayılarının fazlalığına göre borçlular sırasıyla Hacı Baba, Veled-i Kurd, Bedreddin, Hoca Mehmed, Kilisa, Çelebi Sultan, Umur Beğ ve Temenna-yi sağır mahallelerindenidir. Kaygan, Veled-i Harat, Karaağaç, Hacı İskender, Mesut-makramavi, Namazgâh, İshakşah, Cafer Hoca; Bazar-ı Mahi mahallelerinden de isimler Ermeni kökciyan hırfet vakfından kredi çekmişlerdir. Mahalleler, Bursa'da gayrimüslimlerin yaşadıkları yerler olup yakın ilişkiler, tanıdık bağları hem kredi veren hırfet vakfı nezdinde hem de krediyi alan kimse açısından güvenirlilik anlamına gelmiştir. Vakfın sürekliliğini kayıpsız devam ettirmesi, sadece karşılıklı güvene dayanmaz. Kredi alan kimsenin hem kefil göstermesi hem de rehin mal bırakması gerekir. Borcunu ödemediği için rehin malına el konulması durumu vaki midir sorusu ancak muhasebe kayıtları dışındaki dava kayıtlarından da takip edilerek cevaplanabilir. Ancak vakfın sermayesini muhafaza ettiği görüntüsü ödemelerin düzenli olduğu, ayrıca art arda aynı kimselere borç verilmeye devam edilmesi de borçlu portföyünün sorunlu olmadığı sonucuna bizi ulaştırabilir.

Borç alanların sadece yaklaşık % 6'sı kadındır; kadınlar kredi miktarı konusunda istikrarlı bir eğilim sergilemez; en düşük 60 en yüksek de 500 kuruş borçlanan kadınlar vardır. Erkeklerde en düşük 10 kuruş en yüksek ise 400 kuruştur. Kadınlar, erkeklere oranla daha yüksek

oranlarda kredi alma eğilimindedir, bu durum kredi çeken kadınları gündelik ihtiyaçların ötesinde sermaye olarak da hrfet vakıflarına daha genel anlamda para vakıflarına yöneldiği anlamına gelebilir. Çiftçi, Bursa vakıflarının sosyal ve ekonomik işlevlerine dair detaylı çalışmasında para vakıflarının 18. yüzyılda ortalama 53-103 kuruş arası kredi verdiğini belirtir (Çiftçi, 2004b: 231). Ermeni kökciyân esnafının ortalama kredi miktarı, Çiftçi'nin verilerine uygun düşmektedir.

Esnaf sandıklarının gelişmiş bir versiyonu olduğu düşünüldüğünde hrfet vakıflarının esnaftan ziyade küçük ölçekte nakit ihtiyacı olan kimselere daha çok hitap ettiği ve dolayısıyla sosyal fonksiyonunu daha geniş kitlelere yaydığı görülür. Ancak hrfet vakıflarının esnaf tarafından daha az tercih edilir olması, söz konusu vakıfların iktisadi rolleriyle ilgilidir. Zira hrfet vakıfları küçük ölçekli para vakıflarıdır ve esnafın kredi ihtiyacını karşılayabilecek finansal büyüklükte değildir ama lonca birlik ve dayanışmasını pekiştiren lonca ihtiyaçlarına yönelik amaçlarla esnaf açısından bir teşkilat güvencesi oluşturmakta esnaf yardımlaşma sandığı işlevini devam ettirmektedir. Hirfet vakıfları, esnafa sermaye sağlamada yetersiz kalırken, sosyal yardımlaşma ve birlikteliği sağlama anlamında güç unsuru olmuş ve esnaf dışında düşük gelirli geniş kitleler için acil nakit ihtiyacını karşılayan bir fonksiyon yüklenmiştir (Koyuncu Kaya, 2014: 462-4).

Sonuç Olarak...

Esnaf yapılanması şehre aittir. Şehir de farklılıkları barındırma, farklılıkların ortak noktalarda buluşmasına imkân sağlayacak ortamları oluşturma potansiyeline sahiptir. Ticaretle iştiğal, alış veriş faaliyetleri farklı kimselerin daha sıkı olmasını zorunlu hale getirir. Bir tüccarın, kendini izole ederek yaşam sürmesi, bir din adamıyla ya da herhangi bir meşguliyeti olmayan bir kimseyle kıyaslandığında imkânsızdır.

Daha fazla kimsenin yaşadığı, daha fazla kimsenin birbirine ihtiyacı olduğu mekânlar, kişilerin ait oldukları dinî, meslekî bir gruba bağlılıklarını güçlendirici etkenler olsa da bu grupların yaşam kurdukları büyük toplumun elindeki enstrümanları da ortak istifadeye sunar. Yani “din vurgusu”, “dindarlık” etiketiyle kolayca ve basitçe tanımlanabilecek ve tanımlanan bir kurum, bir ihtiyaç hâsıl olduğunda bu etiketten sıyrılıp farklı renkleri yansıtan ve geniş ölçekte istifadeye sunularak hedef ve amacında inkılâbı gerçekleştiren yapılar haline gelebilir. Bu bağlamda genel olarak vakıflar, özelde para vakıfları daha da özelde esnaf gibi belli gruplar eliyle vücuda getiren hrfet vakıfları ve bir adım ötesinde gayrimüslim esnafın kurduğu hrfet vakıfları daha bir anlamlı hale gelir.

Osmanlı toplumunda, devletin de tanıdığı şekliyle Ermeni, Rum ya da Yahudiler ayrı “cemaat”lere sahiptirler. Kendilerine özgü homojen bir yapıya sahip bu grupların sosyal dayanışma ya da işbirliğini, birbirlerini tanıdıkları hatta akrabalık bağlarının da bulunduğu ortamlarda gerçekleştirmeleri beklenir. “Cemaat” olgusunun doğasında bir bütünleşme, dayanışma ve birlikte hareket etme algısı ya da daha doğrusu beklentisi vardır. Cemaat, yapı olarak böyle bir zemini de hazırlar. Yani Bursa’da Ermeni nüfusun yoğun olduğu bir mahallede Ermeni tebaanın kendi sosyal ya da ekonomik ihtiyaçlarını ve sorunlarını komşuluk, dindaşlık çerçevesinde çözümlemeleri beklendik ve belki de kaçınılmaz bir durum olabilir. Peki neden örneğimizdeki Ermeni kökboyacı esnafı, “vakıf” kurmuştur? Esnafın kurduğu hrfet vakıfları bir çeşit para vakıflarıdır. Bunun bir adım ötesine geçerek belli bir mesleği icra eden Ermeni esnafın kurmasının kayda değer bir sebebi olmalıdır. Bu noktada söz konusu vakıflardan istifade edenlerin yani kredi kullananların kimlikleri önem kazanmaktadır.

Ermeni esnafın bir para vakfı kurması, kredi ver-

mesi Osmanlı Devleti için de Osmanlı toplumu için de olağan dışı değildir. Ancak Ermeni hırfet vakıflarından kredi alanların homojen yapısı da bir açıklamaya muhtaçtır. Kimlerin neden bu vakıfları kredi kaynağı olarak tercih ettikleri, kredi çekenlerin kim olduklarına bakılarak cevaplandırılabilir ya da tahmin edilebilir. Meselenin iki yönünü gözden kaçırmamak gerekir. Birisi çalışmamıza konu olan para vakıflarının Bursa'da 18. yüzyılda yoğun olarak faal oldukları, diğeri de kökboyacılığın, dokuma sektörüyle de bağlantılı olmasının yanında hammadde olarak satışının da yine söz konusu dönemde dikkat çekici olmasıdır. Genelde gayrimüslimlerin özelde gayrimüslim esnafın vakıf kurma eğilimi, merkezî otoritenin karşısında durduğu, karıştığı, bozmaya, yıkmaya çalıştığı bir eğilim değildir. Bilakis, bu eğilim hukukun gözetiminde, kayıt ve garanti altına alınan bir faaliyettir. Devlet, hâlihazırda ki piyasaların, pazarın gerekli kıldığı, tebaanın da çare olarak gördüğü çaba ve çıkış yolunu ve

çözümü onaylayıcı rol üstlenmektedir. Devletin meselesi, faaliyeti icra edenlerin inanç ya da etnik kökeni değildir; faaliyetin sağlıklı ve tebaasına hâlel getirmeyecek şekilde yürümesinin kendi gözetim ve denetiminde olmasını sağlama vazifesidir.

Çalışmamıza konu olan Osmanlı Bursa'sında kökboyacılık mesleğini icra eden Ermeni esnafının kurduğu hırfet vakıflarının amaçları, vakıf kurma eğiliminin dayanağı hayrî olmaktan ziyade iktisadî kaygılardan kaynaklanan sosyal dayanışma ve işbirliği ihtiyacına işaret eder. Yakınlık, ortak değerler ve gruba aidiyet mefhumları, Ermeni esnafının kurduğu vakıflardan borç almayı tercih sebeplerindendir. “Evkâf-ı nasârâ-yı kökciyan-ı Ermeniyân berây-ı mühim-mât-ı hırfet-i kökciyan der Brusa” gibi küçük bir örnek dahi vakıf eyleminin toplum yararı ve iktisadî ihtiyaç boyutunun zaman zaman dinî boyutundan daha belirgin karşımıza çıkabileceğinin göstergesidir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Bursa Şer'iyye Sicilleri (BŞS): B 155; B 148; B 221; B 227; B 177: 71a; B 199: 55b; B 201: 85a; B 202: 8a; B 208: 30b; B 217: 41a; B 218: 10b; B 249: 29a; B 126: 165-70b; B 305: 8a; B 227; B 196; B 245: 8, 42.

1.2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA): Defter (d.) 730: 89-54.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Açıkel, Ali (2014). "Tokat Kazası Vakıf Muhasebe Defterleri (1880-1920)". *Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları II*, (Editörler: İlhan Şahin, Hikari Egawa, Emine Erdoğan Özünü vd.), İstanbul: İstanbul Esnaf Odaları Birliği Yayını. s. 773-786.

Adıyeke, Nuri (2015). "XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Resmo (Girit) Manastır Vakıfları". *Belleten*, cilt LXXIX, sayı 285: s. 559- 587.

Akgündüz, Ahmet (1988). *İslam Hukuku ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Alkan, Mustafa (2009). "Azınlık Vakıfları (Tarihi Arka Plan, Hukukî Yapısı ve İç Analizi)". *Gazi Akademik Bakış*, cilt 2, sayı 4, yaz: s. 93-111.

Barkan, Ö. Lütfi - Enver Meriçli (1988). *Hüda-vendigâr Livası Tahrir Defteri, 1*. Ankara.

Başol, Samettin (2014). "Bursa Sicilleri Arasındaki Vakıf Muhasebe Defterlerine Genel Bir Bakış". *Vakıf ve İktisat Sempozyum (Bildirileri)*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. s. 151-164.

Baykara, Tuncer (1964). "Kökboya". *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, cilt 8, sayı 14, ayrı basım: s. 221-223.

Berki, Ali Himmet (1946). *Vakıflar, I*. İstanbul.

Cahen, Claude (1963). "Dhimma". *Encyclopedie of Islam*. E.J. Brill, Leiden, cilt II: s. 227-231.

Canatar, Mehmet (1998). "Osmanlılarda Bitkisel Boya Sanayi ve Boyahaneler Üzerine". *Osmanlı Araştırmaları*, cilt XVIII: s. 89-104.

Çınar, Hüseyin (2013). "Hüsrev Paşa Vakfı'nın Ayntab'daki Vakıf Boyahaneleri". *Vakıflar Dergisi*, sayı 40: s.33-53.

Çınar, Hüseyin- M. Koyuncu Kaya (2015). *Vakıflar Kaynakçası*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü yay.

Çiftçi, Cafer (2004a). "18. Yüzyılda Bursa'da Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 23, sayı: 36: 79-102.

Çiftçi, Cafer (2004b). *Bursa'da Vakıfların Sosyal ve Ekonomik İşlevleri*. Bursa: Gaye Kitabevi.

Çizakça, Murat (1995). "Cash Waqfs of Bursa, 1555-1823". *JESHO*, cilt XXXVIII: s. 313-354.

Eken, Galip (2000). "Osmanlı Sosyo-Ekonomik Tarihinin Kaynaklarından Vakıf Muhasebe Defterleri". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, cilt 4: s. 75-82.

Emecen, Feridun (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yay.

Ercan, Yavuz (2001). *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler; Kurtuluştan Tazminat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Ankara: Turhan Kitabevi.

Ergenç, Özer (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ergin, Osman Nuri (1922). *Mecelle-i Umur-ı Belediye*. İstanbul. (O. N. Ergin (1995). *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı yay.)

Eryılmaz, Bilal (1996). *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*. İstanbul: Risale Basın yay.

Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* (1993). Haz. M. Çevik, II. cilt, İstanbul: Üçdal Neşriyat.

- Faroghi, Suraiya (1995). "Ottoman Guilds in the late Eighteenth Century: the Bursa Case". *Making A Living in Ottoman Lands 1480-1820*, İstanbul: Isis Press. s.92-112.
- Faroghi, Suraiya (1980). *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*. Cambridge.
- Fayda, Mustafa (2013). "Zimmî", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. cilt 44: s. 429-434.
- Fotic, Alexander (1994). "The Official Explanations for the Confiscated Sale of Monasteries (Churches) and Their estates at the Time of Selim II". *Turcica*, Tome XXVI: s.33-54
- Fotic, Alexander (2005). "Concealed Donation or a Sale: The Acquisition of Christian Monastic Property in Ottoman Empire (XV th-XVII th C.)". *XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bil-diriler*, II. Cilt I. Kısım, Ankara. s. 721-727.
- Fox Robert- Agusti Nieto-Galan (eds) (1999). *Natural Dyestuffs and Industrial Culture in Europe. 1750-1850*, Canton, Mass.
- Genç, Mustafa (2014). "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kökboya ve Cehri ile İlgili Bazı Kayıtlar". *SDÜ Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, Mayıs Haziran, sayı 13: s.174-212.
- Güllü, R. Erhan (2015). *Ermeni Sorunu ve İstanbul Patrikhanesi (1878-1923)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu yay.
- Günaydın N. - R. Kaplanoğlu (2000). *Seyyahların Gözüyle Bursa*. Bursa.
- Güneri, Hasan (1973). "Azınlık Vakıflarının İncelenmesi". *Vakıflar Dergisi*, cilt 10: s. 79-108.
- Gümüş, Nebi (2009). "Osmanlı'da Birlikte Yaşama tecrübesi: Ermeniler Örneği". *Milel ve Nihal*, cilt 6, sayı 2: s. 165-198.
- Hızlı, Mefail (2003). "Bursa Mahkeme Sicilleri Rehberi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 12, sayı 1: s. 369-376.
- İnalcık, Halil (1992). "Bursa". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, cilt 6, Diyanet Vakfı, Ankara. s. 445-449.
- Kâğıtçı, Mehmet Ali (1948). "Boya". *İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi*. haz. İsmet Alkan, Aslan Tufan Yazman, cilt 3. İstanbul. s.87-92.
- Kaplanoğlu, Raif (2000). *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*. Avrasya Etnografya Vakfı yay., İstanbul
- Karataş, Ali İhsan (2006). "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti". *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 15, sayı 1: s.267-284.
- Karataş, Ali İhsan (2009). *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı: Bursa Örneği*. Gökkubbe yay, İstanbul.
- Karataş, Ali İhsan (2005). "Fethinden XIX. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 14, sayı 12: s.81-106.
- Kenanoğlu, M. Seyfi (2005). "İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmîler". *TALİD*, cilt 3, sayı 5: s. 553-574.
- Kepecioğlu, Kamil (2009). *Bursa Kütüğü*. Bursa Kütüğü, cilt I ve II, Bursa.
- Kermeli Ünal, Eugenia (1997). "Ebû's Su'ûd's Definitions of Church Vakfs: Theory and Practice in Ottoman Law", *Islamic Law: Theory and Practice*, Robert Glave (ed.), Londra. s.141-156.
- Kermeli Ünal, Eugenia "Vakfs Made out of Shares in Ships: Huccets from the Saint John the Theologian Monastery in Patmos". *The Kapudan Pasha and His Domain*. E. Zachariadou (ed.), Univ. Crete Publications, 2002.
- Kermeli Ünal, Eugenia (2010). "Ebû's-Su'ûd'a Göre Kilise Vakıfları Osmanlı Hukukundaki Teori ve Pratiği". (çev. Özgen Özcan). *Vakıflar Dergisi*, sayı 34: s. 165-176.
- Kılıç, Davut (2006). *Osmanlı Ermenileri Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*. Ankara.

- Koç, Ümit (2006). *XVI. Yüzyıl Anadolu'sunda Sanayi*. Ankara.
- Konan, Belkis (2015). "Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumuna İlişkin Bir Değerlendirme". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, cilt 64, sayı 1: s. 171-193.
- Koyuncu, Miyase (2008). *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı, İstanbul ve Bursa Örnekleri*. yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.
- Koyuncu Kaya, Miyase (2009). "18. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa'da Esnafın Mali Durumuna Örnekler". *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 13, Sayı: 40, s.261-276.
- Koyuncu Kaya, Miyase (2014). "Hirfet Vakfı", *Ahilik Ansiklopedisi*, cilt I. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, Ankara. s.462-464.
- Küçük, Abdurrahman (2009). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*. Berikan yayınevi, Ankara.
- Küçük, Cevdet (1999). "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi". *Osmanlı*, Cilt IV. Yeni Türkiye yay, Ankara. s. 208-216.
- Kütükoğlu, Mübahat (haz.) (1983). *Osmanlılar da Narh Müessesesi ve 1640 tarihli Narh Defteri*. Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Laiou, Sophia (2012), "Diverging Realities of a Christian Vakıf, Sixteenth to Eighteenth Centuries". *Turkish Historical Review*, volume 3: s.1-18.
- Lowry, Heath (2004). *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*. çev. Serdar Alper, Eren yay., İstanbul.
- Ortaylı, İlber (2002). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi". *Türkler*, X. cilt, Yeni Türkiye yay., Ankara. s.216-220.
- Özel, Ahmet (1991). *İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Darulislam, Darulharb*. İklim yay., İstanbul.
- Özel, Ahmet (1996). "Gayrimüslim". *İslam Ansiklopedisi*, cilt XIII., Diyanet Vakfı yay., İstanbul. s.418-427.
- Öztürk, Nazif (1995). *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*. Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara.
- Öztürk, Nazif (2003). *Azınlık Vakıfları*. Afşar Matbaacılık, Ankara.
- Reyna, Yuda - E. Morena Zonans (2003). *Cemaat Vakıfları*. Gözlem Gazetecilik, İstanbul.
- Riello, Giergio (2010). "The Making of a Global Commodity: Indian Cottons and European trade", 1450-1850". *World History Studies and World History Education*. The Proceedings of the First Congress of the Asian Association of World Historians, https://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/history/people/staff_index/griello/riello_giorgio.pdf, 18.05.2016.
- Simeon (1999). *Tarihte Ermeniler*. Çiviyazıları yay., İstanbul.
- Simeon (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi, 1608-1619*. Hrand d. Andreasyan (haz.), İstanbul.
- Sungurbey, İsmet (2001). *Eski Vakıfların Yeni Sorunları*. Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- Symons, Jelinger C. (1839). *Arts and Artisans at Home and Abroad: with Sketches of the Progress of Foreign Manufactures*. Simpkin, Marshall, Teit. London, Edinburgh.
- Yediyıldız, M. Asım (1992). "XIX. Yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayrimüslimlerin Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Sayı: 4, cilt 4: s. 273-280.
- 166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530), Ahmet Özkılınç (haz.), Ankara 1995.

3. Elektronik Kaynaklar

- <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/istanbul-ermenipatrikhanesinin-kurulusu-ve-statusu/>, 20.05.2016.
- http://www.karagoz.net/karagoz_hacivat_kokboya.htm#.Vxi3bfmLQdU, 15.05.2016

Vakıf Araştırmaları Açısından Vakıf Hazine (Atik) Defterleri ve nemi

Mevlüt am*

z

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi vakıfların ana belgesi konumunda olan vakfiyeler başta olmak üzere bünyesinde sair vakıf belgelerini barındıran en önemli arşivlerden birisidir. Arşivde vakfiye defterleri haricinde vakıflarla ilgili muameleler, yapılan iş ve işlemlere ait çok sayıda defter/belge bulunmaktadır. Kısaca bu fonlara değinecek olursak; vakfiye, hazine (atik) defterleri, hurufat defterleri, şahsiyet defterleri, muhasebe, berat, hüccet, hülasa, tescil defterleri gibi ana fonlar ve bu fonlara ait alt bölümlerden oluşmaktadır. Bu fonların en önemlilerinden birisi de hazine (atik) defterlerdir.

Hazine Defterleri olarak adlandırılan bu defter serilerinde, vakıf hayrat eserlerde görev yapan kişilerin adları, atanma sebepleri, ölüm veya başka bir sebeple görevden ayrılış nedenleri ve atama prosedürü detaylı olarak verilmektedir. Özellikle büyük vakıflara ait çok sayıda hayrat eserlerde görev yapan hizmetliler, “hayrat” veya “görevler” alt başlıklarında verilmektedir.

İktisadî tarih çalışmaları açısından oldukça önemli veriler içermesine karşılık defterlerin siyakat yazı ile yazılmasından dolayı akademisyenler ve araştırmacılar tarafından yeterli ilginin gösterilmediğini düşündüğümüz hazine defterlerinin tanıtılması, metodolojisinin aktarılması büyük önem taşımaktadır. Çalışmamızda Vakıf Kayıtlar Arşivi’nde bulunan Hazine Defterleri rnekleriyle tanıtılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hazine (Atik) Defteri, Vakıf, Siyakat.

Waqf Treasury (Old) Registers and Their Significance in Terms of Waqf Studies

Abstract

Foundation Records Archive under Directorate General of Foundations, is the most significant archive that includes waqfiya and other waqf records. Besides waqfiyas, there are a lot of registry and documents of transactions, works and issues about waqfs. In brief, these registry documents includes sections of treasury (*atik*), *hurufat*, *şahsiyet* (personage), *muhasebe* (accounting), *berat*, *hüccet*, *hlasa*, *tescil* registries and their sub-sections. Treasury (*atik*) register is one of the most important of these registry documents.

In these register collections, called treasury registers, there is detailed information about the names of staff in these pious deeds, the reasons for and procedures of appointment and dismissal due to death or another reason. Especially, the staff in many pious deeds belonging to the grand waqfs are listed under the sub-titles of “pious deeds” or “duties/works”.

Studies on treasury registers and the transfer of its methodology are of great importance. We think, however, that the academicians and researchers are not interested enough due to the fact that the registers are written in siyakat calligraphy although they include quite significant information in terms of economic history. In our study, treasury registers which are available in the Foundation Registry Archive will be introduced.

Key Words: Treasury (Old) Registers, Waqf, siyakat (a style of writing used in treasury documents).

* Vakıflar Genel Müdürlüğü, Arşiv ve Tescil Müdürü; m.cam24@gmail.com

Giriş

Devletlerin yaptıkları iş ve işlemleri kayıt altına alması o devletin tarihi süreçteki ana hafızalarını teşkil eder. Osmanlı Devleti'nin hafızasını teşkil eden defter/belge türlerinden en önemlileri olan adlî, askerî ve diplomatik türler haricinde, din, eğitim, sağlık, sosyal ve kültür alanlardaki hizmetleri halka sunan vakıflara ait defterler ve belgelerdir. Vakfiye ve vakıf belgeleri, tarihçiler için olduğu kadar din, tasavvuf, mimarî, sanat tarihi, şehir tarihi, sosyoloji, iktisat, biyografi, kültür, eğitim tarihi ve daha birçok alanda çalışanlar için de birincil kaynaklardır. Bu cümleden olmak üzere Osmanlı'da dinî, sosyal, sağlık, eğitim, beledî hizmetler gibi birçok hizmeti yerine getiren vakıflara ait vakfiye, berat, hüccet, hazine, hurufat, ahkam, tafsil, nizamat, yeni şahsiyet defterleri en önemli arşiv vesikalarındandır.

Türkiye'de muhtelif arşivlerde bulunan başta tahrir defterleri, vakıf defterleri, şer'iye sicil defterleri, mühimme ve şikayet defterleri olmak üzere diğer fonlardaki sair defterler Osmanlı döneminde arşivciliğin ve yapılan muameleatı kayıt altına almanın ne derece önemli olduğunun da göstergesidir. Askerî, diplomatik, hukukî, vakıfla ilgili ve diğer alanlarda yapılan uygulamaları kayıt altına alma hususunda Osmanlı Devleti'ni en ön saflarda görürüz. Zira fetihle beraber tutulmaya başlanan tahrir kayıtları, devamında mühimme, şikayet defterleri, şer'iye sicilleri, vakfiyeler, tarihî süreçte düzenlenen maliye kayıtları ve muhtelif muamele defterleri, kanunnameler, hükümler, fermanlar, beratlar, hüccetler, muameleat evrakları ve sair arşiv belgeleri dönemin kültürü, dini, sosyal ve iktisadi hayatı, askeri, siyasi ve diplomatik hadiseler ve diğer uygulamalar ile ilgili oldukça önemli bilgiler ve veriler aktarmaktadır. Bu

manada Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi de, bünyesinde bulundurduğu vakfiye, hurufat, hazine (atik), şahsiyet, ahkam, tafsil, tafsil-i nizâmât, mukataa, muhasebe, berat, hüccet, maarif, eytam, hülâsa ve sair fonlarda oluşan 8300 üzerinde defter ve 1.000.000 civarında müstakil evrak ile Türkiye'deki en önemli arşivlerden birisidir. Özellikle vakfiyeler dikkate alındığında ise dünyanın en büyük vakfiye arşivi konumundadır. Bu defterlerden bazı fonların büyük bir kısmı Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, çok az bir kısmı ise diğer arşivlerde bulunmaktadır. Ancak bu fonlardan vakıf hazine (atik), hurufat gibi fonlar sadece Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde bulunmaktadır.

Çalışmamıza konu olan ve Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde bulunan fonların en önemlilerinden olan Hazine (Atik) Defterleri ile ilgili olarak şimdiye kadar yeterli sayıda çalışma yapılmaması nedeniyle literatür oldukça kısıtlı bulunmaktadır. Hatta defterleri kaynak olarak kullanan akademik çalışma sayısı dahi oldukça mahduttur.

Hazine (Atik) Defterleri ile ilgili ilk ve en önemli bilgilere Mahmut Yazır tarafından 1939 yılında hazırlanan *Vakıf Kayıtlar Rehberi* adlı kitapçıkta rastlıyoruz. Yazır söz konusu defterlerin önemini şu şekilde vurgulamaktadır:

"Hazine Defterleri; vakıfların, Evkaf Nezâretinin teşekkülüne ve hatta ondan epeyi zaman sonraya kadar vakıfların isimlerini ve esas defterleri gibi hademe vezayifini ve bunlardaki tebeddülât vekâyiini hâvî olmak üzere, Sadrazamlık, Şeyhulislamlik, Darussaade Ağalığı, Babussaade Ağalığı, İstanbul Kadılığı ve saire gibi makamların istigmal ettikleri defterlerdir. Bunların bazılarında yukarıda yazılan malumattan fazla olarak vakfın muhasebeleri ve vakfiyeleri gibi kayıtlar da mevcuttur. Bunların muhtelif serileri ol-

duğu gibi hiç bir seriye tabi olmayanları da mevcuttur. Seriler; Haremeyn, Küçük Evkaf, Mukataa, Anadolu, İstanbul, Rumeli gibi namları ihtiva eder. Hazine defterlerindeki kayıtlar, kendilerine mahsus fihristler delaletiyle bulunur.” (Yazır: 1939: 28).

Günümüze kadar, defterleri çalışmaları en geniş kapsamda kullanan kişi rahmetli Ekrem Hakkı Ayverdi’dir. *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri* adlı seri çalışmasında Rumeli vakıfları hazine defterlerine ait olan 757 ve 758 numaralı fihrist defterleri Ayverdi’nin çalışmasının temelini teşkil etmekte olup yüzlerce vakıf esere kaynak olarak gösterilmiştir. Ayverdi kitabının ikinci cildinin medhal (giriş) kısmında bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: “Vakıflar Umum Müdürlüğündeki, imam, müezzin, hatip, kayyım gibi hayrat hademesinin tayinlerini gösteren cihât defterleri en geniş, fakat o nisbette muhtasar malumat veren menba’dır.” (Ayverdi, 2000; XI).

Mustafa Alkan tarafından yazılan “Türk Tarih Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi” adlı çalışmada defterlerden kısaca bahsedilerek, defterlerin siyakat ile yazıldığı ve toplam 610 adet olduğu belirtilmiştir (Alkan, 2007; 8). Ancak çalışmada bu defterler fihrist defterlerinin bir alt bölümü olarak ele alınmış olup, defterlerin içerikleri ile ilgili bir bilgi verilmemiştir. Halbuki defterler vakıf hayrat eserlere yapılan görevli tevcihleri/atamaları ile ilgili belgelerden oluşan kayıtları içermekte olup, defterlerin büyük bir kısmının başında içerdiği belgelerle ilgili fihristler bulunmaktadır veya bir kaç defter grubunun müstakil bir fihristi bulunmaktadır. Dolayısıyla defterlerin *fihrist defterleri* ana başlığı altında gösterilmesinin hatalı olduğu aşikardır. Alkan yine çalışmasında bu defterdeki kayıtların 1300 H. (1882 M.) tarihinden itibaren *Yeni Şah-*

siyet Defterleri’ne nakl edildiğini belirtse de çok sayıda defterde kayıtlar 1337 H. (1889 M.) tarihine kadar tutulmaya devam edilmiştir.¹ Ayrıca kayıtların tamamının yeni şahsiyet defterlerine nakledildiği söylemek de eksik bir ifadedir. Aynı hususlara değinilmekle birlikte Alkan’ın araştırmasından farklı olarak, Mevlüt Çam, defter adedini 660 olarak vermektedir (Çam, 2013: 451). Bu fark anılan defterlere Osmanlıca fihristlerin eklenmesi ve bir kaç defterin iç içe bulunduğu tek cilt halindeki defterlerin ayrı ayrı sayılmasından kaynaklanmaktadır.

Vakıf Hazine (Atık) Defterleri

Evkâf-ı Hümayun Nezâreti kurulmadan önce vakıfların yönetim işleri vakfiye şartlarına göre yapılmakta, vakıf kurucuları vakıflarının yönetim ve denetim işlerini evlatlarına, kan bağı olan yakınlarına veya devletin herhangi bir makamına şart kılmakta idi. Vakıf kuran padişahların neredeyse tamamına yakını, hanım sultanların büyük bir kısmı, sadrazam, vezir, paşa ve şeyhülislam gibi devlet erkanı, vakfın yönetim-denetim iş ve işlemlerini darussaade ağalığı, babussaade ağalığı, şeyhülislamlık, kazaskerlik, kadılık, müftülük gibi makamlara tevdi etmekteydi. Dolayısıyla Evkâf Nezâreti kurulmadan önce vakıfların, yönetim ve denetimle ilgili iş ve işlemleri vakfiyelerindeki şartlara göre, Sadr-ı Âlî Nezâreti, Şeyhülislam Nezâreti, Bâbüssaâde (Kapı) Ağası Nezâreti ve Dârüssaâde Ağası (Haremeyn Evkâfı), Nakibülleşraflık Nezâreti, Hazinesarbaşı Nezâreti, kadılıklar gibi birimler tarafından yürütülmüştür (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010: 239). Ayrıca bazı vakıflar da müstakil kadılıklar (Üsküdar, Bursa kadılığı vs.), Hazinesarbaşı Nezâreti, Sekbanağası Nezâreti, Hamidiye Evkâfı Nezâreti, Reisülküttab Nezâreti, Yeniçeri

1 Örnek olarak, VGMA, 2, 36, 39 Numaralı Defterler

Ağası Nezâreti (Kunter, 1983: 19) vakfiyedeki şartlara göre oluşan çok sayıda nezaret tarafından teftiş ve denetime tabi tutulmakta idi. Bu on iki nezaretten en önemlisi ve en büyüğü Haremeyn Evkâfı Nezâreti idi (Kahraman, 2006: 16). Haremeyn Nezâreti ve diğer nezaretlerce yönetilen veya denetlenen vakıflar ile *selatin vakıfları* denilen, sultanlar ve diğer hanedan üyeleri tarafından kurulan vakıflar, esasen devlet reisi veya onun namına memurları tarafından idare edilmekte iken bir müddet sonra tedricen nezaretlerin yönetim alanına girmişti. Tevliyeti yani mütevelliliği saltanat makamına ait olan vakıfların idare ve muhafazasında birlik temin edilmesi için Evkâf Nezâreti'ne devredilmişlerdir. Bu vakıflarda Evkâf Nâzırı, müteveli vekili durumundadır. Evkâf Nezâreti'ne "Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti" denilmesi mütevelliliği sultanlara ait bu vakıflar dolayısıyladır (Öztürk, 1983: 49).

Vakıfların idari işleri, hesapları, tayin ve tevcih gibi iş ve işlemleri de yukarıdaki nezâretlere bağlı bulunan "Haremeyn Muhasebesi", "Anadolu Muhasebesi" ve "Küçük Evkâf Muhasebesi/Kalemi" idareleri tarafından yürütülürdü. Dolayısıyla Hazine (Atik) Defterleri'nin Bâb-ı Defterî (Maliye Dairesi) birimlerinden olan Haremeyn Muhasebesi Kalemi, Anadolu Muhasebesi Kalemi, Küçük Evkâf Kalemi ve bunların bünyelerinde bulunan alt kalemler (cihât kalemi, tevcihât kalemi vs.) tutulduğunu söyleyebiliriz.

Ayrıca Hazine (Atik) Defterleri tetkik edildiğinde Osmanlı tarafından Ortadoğu'da fethedilen coğrafyada kurulmuş olan Eyyubi, Memluklu ve Selçuklu vakıfları ile yine aynı coğrafyada ve Anadolu'da kurulmuş olan ve günümüze 100 adet vakfiyesi ulaşan (Çam, 2016: 20-21) Selçuklu ve Beylikler dönemine ait çok sayıda

vakfın Haremeyn İdaresi (Dârussaâde Ağaları) tarafından yönetildiği dikkat çekmektedir.

Toplu olarak Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde bulunan ve başka bir arşivde örneği bulunmayan, tamamı siyakat yazı ile kaydedilen "hazine" veya diğer adıyla "atik" defterleri en önemli vakıf defter fonlarından birisidir. Defterler tutuldukları dönemde içeriklerine ve vakıf kurucularının statülerine göre "Selatin Hazine", "Vezir Hazine", "Havatin (Hatunlar) Hazine", "Kapu Ağası" veya vakıfların kurulduğu ya da akar ve hayratının bulunduğu yerlere göre "Rumeli Hazine Askerî/Muhasebe Defterleri", "Anadolu Askerî/Muhasebe Hazine Defterleri" şeklinde tasniflenmiştir. Bunun yanı sıra müstakil vakıflara veya aralarında akrabalık bulunan vakıf kurucularına ait "Hanzâde Hazine Defterleri Serisi (Sokullu Mehmed Paşa ve Mülhakâtı olan vakıflar)", "Aziz Mahmud Hüdai ve Mülhakâtı Hazine Defterleri", "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Hazine Defteri", "Mihrişah Sultan Hazine Defterleri" gibi farklı isimlerle tutulmuş defterler de arşivde bulunmaktadır.

Hazine (Atik) Defterleri'ne *atik* denmesinin sebebi kendisinden sonra kayıtların devamının tutulduğu *Yeni Şahsiyet Defterleri*'nden tarih ve muamelat olarak önceye ait olmasıdır. Defterler tamamen siyakat yazısı ile yazılmış olup, defter aralarında veya defterin baş kısımlarında veya iç kısımlarında "divani" ya da "divani kırmısı" ile yazılan vakfiye, zeyl vakfiye, berat, hüccet, ferman, ilmühaber, hüküm, tevcih kaydı ve derkenarlara rastlanmaktadır (Çam, 2013: 453).

Defterler vakıf hayrat eserlere ataması yapılan idari ve hizmet görevlilerini ihtiva eder ve genelde ilk sayfalarda defter içeriğinde kayıtlı bulunan vakıflara ait fihristler bulunur (Bkz.

Ek 1).² Defterler arasında fihrist bulunmayanlara da rastlamak mümkündür (VGMA, Defter No: 21). Bazı defterler aile vakıflarına ait olup, ailenin ilk vakıf kurucusu, kızı/oğlu, kan bağı olan akrabaları veya çalışanlarına ait kişilerin vakıfları bir bütün halinde bu defterlerde bulunmaktadır.³

Hazine (Atik) defter serilerinin bir kısmına ait toplu fihristler de bulunmaktadır. *Rumeli Askerî* olarak adlandırılan ve 399-406 arası Rumeli Hazine defterlerine ait kayıtlar, Arap harfleriyle alfabetik şekilde 757 numaralı defterde fihristlenmiştir (Bkz. VGMA, Defter No: 757). Söz konusu fihrist defterinin Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Balkan ülkeleri vakıf eserleri incelemelerinde kullandığı en önemli kaynak olduğu görülmektedir.

758 numaralı defter (VGMA, Defter No: 758); Kırmızı Rumeli (VGMA, Defter No: 725), Beyaz Rumeli (VGMA, Defter No: 723), Cedid Edirne (VGMA, Defter No: 727), Hazine Atik Edirne (VGMA, Defter No: 726), Hazedarbaşı (VGMA, Defter No: 16), Defter-i Ordu (VGMA, Defter No: 715), Vezir-i Azam (VGMA, Defter No: 5), Saray Ağası (VGMA, Defter No: 11) defterleri Balkan ülkelerine ait vakıflarla ilgili kayıtların fihrist defteridir. Yine 749 (VGMA, Defter No: 749) numaralı defter; Sarı Muhasebe (VGMA, Defter No: 485, 486, 487), Siyah Muhasebe (VGMA, Defter No: 478, 479, 480), Sivas Muhasebe (VGMA, Defter No: 481, 482, 483, 484), Amasya Muhasebe (VGMA, Defter No: 490), Erzurum Muhasebe (VGMA, Defter No: 488, 489) numaralı defterlerin fihristidir.

² Örnek olarak, VGMA, Defter No: 1, 3, 35.

³ VGMA, Defter No: 2. Bu defter Sokullu (Şehit) Mehmed Paşa, eşi İsmihan Sultan, Sokullu Vakıflarının Katibi Ömer Efendi, Sokullu utekalarından Memi Mehmed Efendi ve Sokullu mülhakatı diğer vakıfların kayıtlarından oluşmaktadır. 75 Numaralı Defter ise Köprülü Mehmed Paşa ve oğlu Fazıl Ahmet Paşa vakıflarına aittir.

Genel olarak defter fonlarının büyük bir kısmının yine siyakatla yazılmış fihristleri bulunmaktadır. Defter ebatları en 14-22 cm, boy 40-55 cm aralığında olup sayfa sayıları 8-790 arasında değişmektedir. Defterlerin içerisindeki farklı vakıflara ait olan kayıtlar, genelde birbirlerini takip eden kayıtlar şeklinde (1, 2, 3...105, 106, 107... gibi) numaralandırılmıştır (VGMA, Defter No: 399, 400). Ancak bazı defterlerde mükerrem (aynı numaranın bir kaç defa kayıtlı olduğu) belgelere rastlanmaktadır. Bir kısım defterlerde ise sıra numarası bulunmayıp fihristlerde vakıf kaydının bulunduğu varak sayfası kayıtlı bulunmaktadır (VGMA, Defter No: 1 ve 5).

Hazine (Atik) Defter Fonları/Kısımları

Haremeyn Fonları: Haremeyn Mukataası, Mihrîşah Sultan Haremeyn, Haremeyn Efendiyân Evvel ve Sâni, Haremeyn Şeyhulislam, Haremeyn Paşalar, Haremeyn Sadr-ı Âlî, Haremeyn Atik Rumeli, Haremeyn Rumeli, Anadolu ve Rumeli Mukâtaât, Mekke-Medine Hazine, Hicaz Hazine.

Küçük Evkâf Fonları: Küçük Evkâf Paşalar, Küçük Evkâf Vezir Nezâreti, Küçük Evkâf Şeyhulislam, Küçük Evkâf Havatin, Küçük Evkâf Galata, Küçük Evkâf Üsküdar, Küçük Evkâf Kadı, Küçük Evkâf Kapu Ağası, Küçük Evkâf Saray Ağası, Atik Babussaade Ağası, Şeyhulislam Nezâretindeki Vakıflar Atik Defteri, Küçük Evkâf Hazedarbaşı, Küçük Evkâf Evvel ve Sâni (Anadolu). Ayrıca bu defterlerin kendi aralarında Anadolu, Rumeli ve Dersaadet adıyla defterleri bulunmaktadır (Küçük Evkâf Vezir Anadolu, Küçük Evkâf Vezir Dersaadet ve Rumeli gibi).

Askerî Fonları: Rumeli Askerî Evvel, Sâni... Sâmin, Anadolu Askerî Evvel, Sâni... Sâmin, Siyah, Sarı, Erzurum Askerî, Sivas Askerî, Bursa Askerî, Diyarbakir Askerî, Üsküdar Askerî, Yeşil Askerî,

Maraş Askerî, Halep Askerî, Yemen Askerî, Defter-i Ordu-yı Rumeli, Atik Ordu Defteri.

Muhasebe Fonları: Siyah Evvel, Sâni ve Sâlis Muhasebeler, Sivas Muhasebeler 4 adet, Sarı Evvel, Sâni ve Sâlis Muhasebeler, Erzurum Evvel ve Sâni Muhasebeler, Amasya, Bursa, Diyarbakir, Maraş Muhasebeler, Yeşil Muhasebe (Muğla-Mersin Arası), Selâtin Evvel ve Sâni Muhasebe, Anadolu Mücedded Evvel ve Sâni, Üsküdar Muhasebe, Halep, Şam, Kudüs, Kahire, Trablus, Kudüs Hama-Humus Muhasebeler, Emevi Şam Muhasebe, Umum Evvel ve Sâni.

Müstakil Defterler 1: Bu defterler müstakil bir vakfın, aralarında kan bağı bulunan kişilerin veya bir tekke ya da hayrat eser için vakıf kuran kişilerin vakıflarının hazine kayıtlarının toplandığı defterlerdir. Bazı vakıflara veya vakıf gruplarına ait birden çok defter bulunmaktadır (Ayasofya-i Kebîr, Şehzâde Sultan Mehmed Han, Sultan Süleyman Han, Sultan Osman, Sultan Ahmet Han-ı Evvel, Laleli Sultan Mustafa Han, Koca Mustafa Paşa, Hanzade/Sokullu Mehmed Paşa ve Mülhakâtı, Kara Mustafa Paşa, Merzifonlu Mustafa Paşa, Köprülü Mehmed Paşa, Hekimzade Ali Paşa, Aziz Mahmud Hüdayi ve Mülhakâtı, Mihrimah Sultan, Beşir Ağa, Mihrîşah Sultan, İbrahim Paşa, Bezmialem Valide Sultan vs.).

Müstakil Defterler 2: Bu defterler coğrafi bir bölgede kurulan vakıflara ait hazine (atik) kayıtlarının yazılı olduğu defterlerdir. (Rumeli Beyaz (VGMA, Defter No: 723), Rumeli Kırmızı (VGMA, Defter No: 725), Edirne Atik Hazine (VGMA, Defter No: 721, 726), Edirne Selâtin Atik (VGMA, Defter No: 720), Rumeli Girit (VGMA, Defter No: 724), Ordu-yı Hümayûn, Atik Ordu Defterleri (VGMA, Defter No: 715, 716, 717, 718).

Defterler içerisinde ayrıca bazı vakıflara ait *ta'âmiye, lahmîyân, duaguyân* gibi mürtezikalardan bir topluluğun kayıtlı olduğu defterler bulunmak-

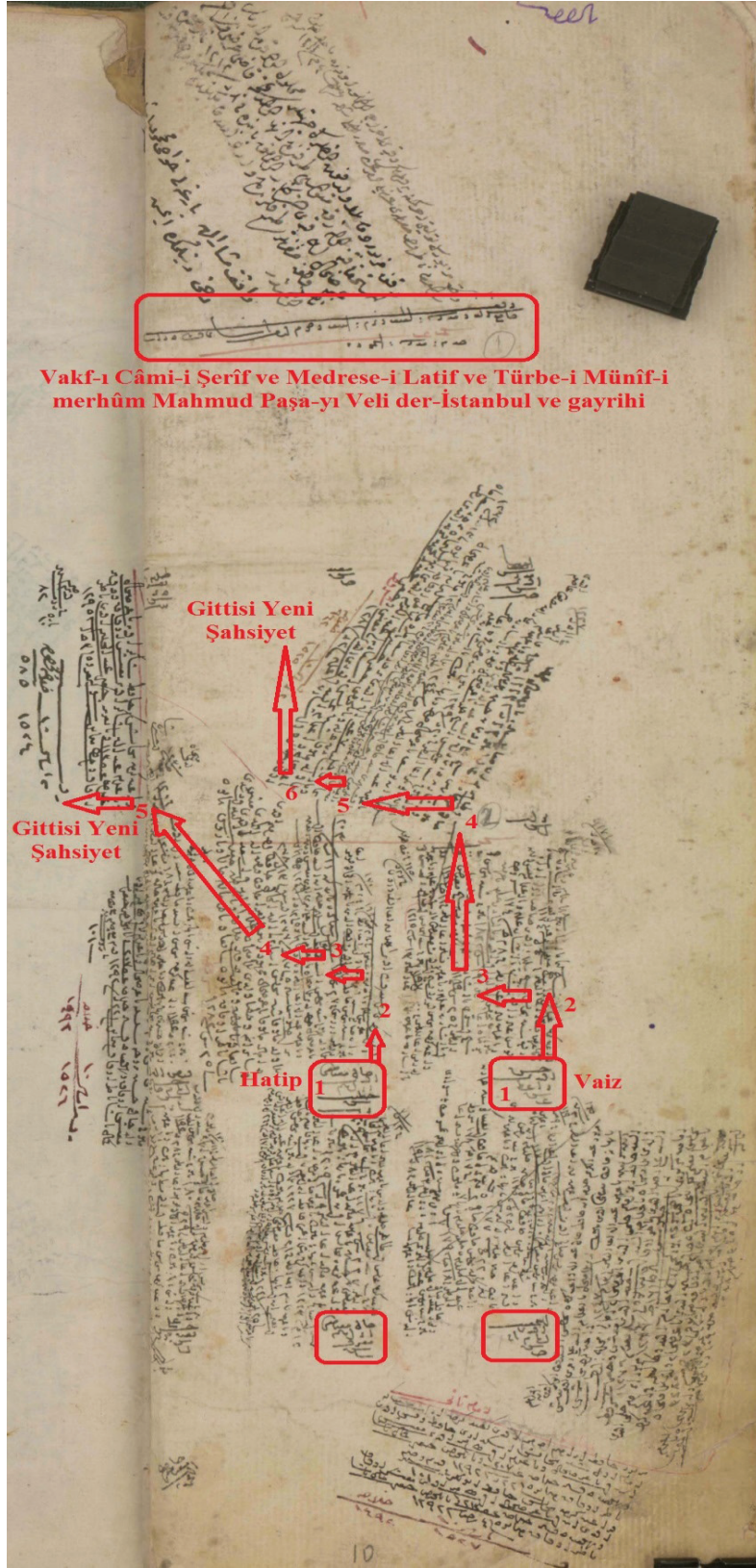
tadır (Ayasofya-i Kebîr Duaguy Defteri, Ayasofya, Şehzâde, Eyüp, Atik Valide Sultan Süleyman, Sultan Orhan, II. Murat Ta'âmiye ve Lahmiye Defteri, Ayasofya-i Kebîr Ta'âmiye ... gibi).

Hazine (Atik) Defterlerinin Kayıt Metodolojisi:

Hazine (Atik) Defterleri, cami, mescid, tekke, türbe, çeşme, su yolu, han,⁴ misafirhane, imaret, medrese, mekteb, daru'sşifa gibi vakıf hayrat eserlerde görev yapan imam, hatip, tabip, ferraş, müderris, muallim, su yolcu gibi veya vakıftan bir şekilde faydalanan eczahân, duaguyân, taâmiyehân gibi mürtezikalardan kayıtlı olduğu defterler olup, kaydın hemen başında ilgili vakfın tam adı, devamı olan kısımda ise görevli kayıtları yer alır. Vakıf hayrat eserlerde görev yapan veya faydalananlar vakfın büyüklüğüne ve görevli sayısının çokluğuna göre hayrat eser adı ve görevlileri (ya da görevli grupları) alt başlıkları halinde yazılmıştır. İlk görevli kayıtlarının başlangıcı üçgen halinde olan kısımdır; burada defterde kayıtlı ilk görevlinin adı, görev türü ve günlük veya aylık olarak aldığı ücret yazılıdır. Üçgen halinde kayıtlı bulunan ilk görevliden sonra yapılan atamalar zincirleme olarak devam etmekte ve çizgilerle takip edilmektedir. İlk atamadan sonra gelen görevlinin kendisinden önceki görevlinin ölümü, azli, ferağı, el çektilmesi, becayiş gibi hangi sebeplerden dolayı göreve geldiği, göreve gelmesine dair resmi prosedürün ne şekilde olduğu ve atanma tarihi yer alır. Örnek olarak Mahmud Paşayı Veli Vakfı'na ait hazine (atik) kaydının ana ve alt kayıtlarının transkripsiyonu verilmiştir (VGMA, Defter No: 106, sıra 10; Belge 1).⁵

⁴ Han; Genel olarak vakfiyelerde misafirlerin ücretsiz konaklayacakları bir yapı olarak zikredilmekle beraber, bazı vakfiyelerde de vakfa gelir getiren akarlardan olarak değerlendirildiği görülmektedir. Burada "han"ı hayrat olarak kullanmayı daha uygun bulduk.

⁵ Ana kayıt altında bulunan alt kayıtlarda geçen hizmet grubu cemaatler farklı sayfalarda kayıtlı olup, örnek olarak yalnızca bir sayfa görüntüsü verilmiştir.

Belge 1. VGMA, Defter No: 106, s. 10.

Belge 1. Transkripsiyon:

Vakf-ı Câmî-i Şerîf ve Medrese-i Latîf ve Türbe-i Münîf-i merhûm Mahmud Paşa-yı Veli der-İs-tanbul ve gayrihi (Ana kayıt).

Cemâ'at-ı Hademe-i medrese-i Memhûre.

Cemâ'at-ı Câmî'-i Şerîf.

- Cemâ'at-ı Devirhân-ı Câmî'-i Şerîf.

- Cemâ'at-ı Eczâhanân-ı Câmî'-i Şerîf.

- Cemâ'at-ı Müezzînân-ı Câmî'-i Şerîf.

- Cemâ'at-ı Kayyûmân, Sirâciyîn, Ferrâşân ve Bevvâbân-ı Câmî'-i Şerîf.

Cemâ'at-ı Türbedârân.

Cemâ'at-ı Muallimân.

Cemâ'at-ı Ta'âmhorân ve Duâguyân.

Cemâ'at-ı Hademe-i İmâret.

Cemâ'at-ı Zâbitân-ı Vakf ve Kâtibân ve Câbiyân ve Mu'temedân ve gayrihi.

Cemâ'at-ı Mescid ve Hân der-Burusa.

Cemâ'at-ı Hademe-i Mescid-i merhûm Şeref Ağa.

Cemâ'at-ı Hademe-i Mescid-i müşârun ileyh der-Mahalle-i Servi.

Cemâ'at-ı Hademe-i Câmî'-i merhûm Mahmud Paşa-yı Veli der-Edirne.

- Cemâ'at-ı Müezzînân-ı Câmî'-i mezbûr.

- Cemâ'at-ı Kayyımân ve Sirâciyân-ı Câmî'-i mezbûr

Cemâ'at-ı Hademe-i Câmî'-i Şerîf der-Sofya.

Cemâ'at-ı Hademe-i Câmî' ve Medrese der-Has-köy tâbî'-i kazâ-i Edirne.

Cemâ'at-ı Kâtibân ve Câbiyân-ı Kurahâ-i vâkıf-ı müşârun ileyh der-Çatalca.

Cemâ'at-ı Hademe-i Mescid-i Şerîf der-Karye-i Mehluz.

Cemâ'at-ı Hademe-i Câmî'-i Şerîf-i Hacı Bayram Sultan der-Ankara an-mülhakât-ı vakf-i mezbûr.

Cemâ'at-ı Zâbitân-ı Hademe-i Câmî'-i Şerîf-i Ankara an-mülhakât-ı vakf.

Cemâ'at-ı Hademe-i Câmî'-i Şerîf-i İki Şerefeli der-Ankara.⁶

Vakfın hayratlarında 18 görevli grubunun hizmet ifa ettiği anlaşılmaktadır.

Bu görev gruplarından örnek olarak vâkıfın hayratı olan İstanbul'da Mahmut Paşa Camii'n-de görev yapan hizmet grubundan vâizleri ele alabiliriz:

- Hasan Efendi Vâiz yevm 10 akçe (ilk atama),

- Ferâgat-kerde becâyeş Şeyh Süleyman bâ- işâ-ret-i Şeyhulislam ve bâ-arz-ı Beşir Ağa en-Nâzır fî 10 Zilka'de sene 1171,

- Müteveffâ-şode becâyeş Vâiz Abdurrahman Efendi bâ- işâret-i Şeyhulislam ve bâ-arz-ı Beşir Ağa en-Nâzır fî Selh-i Şevvâl sene 1174,

- Ref'-şode becâyeş Şeyh Süleyman Efendi sâhib-i evveli edâ' fevti gayri vâkî' şode bâ- işâret-i aliyye ve bâ-i'lâm-ı müfettiş-i Haremeyn ve bâ-arz-ı Beşir Ağa en-Nâzır fî 28 Zilhicce sene 1174,

- Müteveffâ-şode becâyeş Evliyâ Ahmed Efendi bâ- işâret-i aliyye ve bâ-arz-ı Burhan Ağa en-Nâzır fî 19 Şa'bân sene 1182,

Müteveffâ-şode becâyeş Şeyh Mehmed Sırrı bâ- işâret-i aliyye ve bâ-arz-ı Beşir Ağa en-Nâzır fî 25 Şa'bân sene 1189,

- Ferâgat-kerde becâyeş Şeyh Mustafa Mehmed bâ- işâret-i aliyye ve bâ-arz-ı Beşir Ağa en-Nâzır fî 11 Cemâziye'l-âhir sene 1192,

Ferâgat-kerde becâyeş Konevî eş-Şeyh Mehmed Efendi bin Mustafa bâ- işâret-i aliyye ve bâ-arz-ı İdris Ağa en-Nâzır fî 20 Ramazan sene 1197,

- Müteveffâ-şode becâyeş Mehmed Tahir Efendi bâ- işâret-i aliyye ve bâ-arz-ı İdris Ağa en-Nâzır fî 25 Şa'bân sene 1215,

- Müteveffâ-şode becâyeş Şeyh Ali Efendi Hüseyin bâ-arzuhâl-hod ve bâ- işâret-i Dürrişâde es-Seyyid Abdullah Efendi ve bâ-arz-ı Kasım Ağa en-Nâzır fî 11 Zilka'de sene 1227,

- Bilâ-veled müteveffâ-şode becâyeş eş-Şeyh Halil bâ-arzuhâl-hod ve bâ- işâret-i Mekkezâde Mustafa Asım Efendi Ağa bin Ebubekir Ağa en-Nâzır fî 20 Zilhicce sene 1239,

⁶ VGM Defter: 106, s. 10-49.

- Müteveffâ-şode becâyeş Karaağacî Süleyman ibn Yusuf bâ-arzuhâl-hod ve bâ-inhâ-i mütevellî ve bâ-işâret-i aliyye ve bâ-arz-ı Abdullah Ağa en-Nâzır fî 18 Cemâziye'l-âhir sene 1244,

- Bilâ-veled müteveffâ-şode becâyeş Akşehîrî Seyyid Hâfız Mehmed Emin bin Veliyyüddin Halîfe an-talebe-i ulûm bâ-arzuhâl ve işâret-i aliyye ve bâ-telhîs-i Seyyid Mehmed Hasib Paşa Nâzır-ı Evkâf-ı Hümâyûn fî 14 Rebî'u'l-evvel sene 1261,

- Ferâgat ve keffi-yed kerde becâyeş Hâfız Hüseyin bin Mustafa Halife bâ-arzuhâl ve lede'l-imtihan ve bâ-i'lâm-ı Seyyid Mehmed Sadeddin Efendi Müfettiş ve işâret-i aliyye ve bâ-telhîs-i Mehmed Hasib Paşa Nâzır-ı Evkâf-ı Hümâyûn fî 20 Receb sene 1263,

- Müteveffâ-şode becâyeş Halil bin Abdullah Efendi an-Dersiâmân-ı Câmi'-i Süleymâniye bâ-arzuhâl ve bâ-işâret-i aliyye ve bâ-telhîs-i hazret-i Hasib Paşa Nâzır-ı Evkâf-ı Hümâyûn fî 13 Zilka'de sene 1272,

- Bilâ-veled müteveffâ-şode becâyeş Ispartalı Abdülkerim Efendi ibn Süleyman an-Dersiâmân-ı bâ-arzuhâl ve i'lâm-ı es-Seyyid Mehmed Kadri Efendi müfettiş ve ve hazret-i Abdülhamid Ferid Efendi Nâzır-ı Evkâf-ı Hümâyûn ve işâret-i aliyye fî 2 Rebî'u'l-âhir sene 1281.

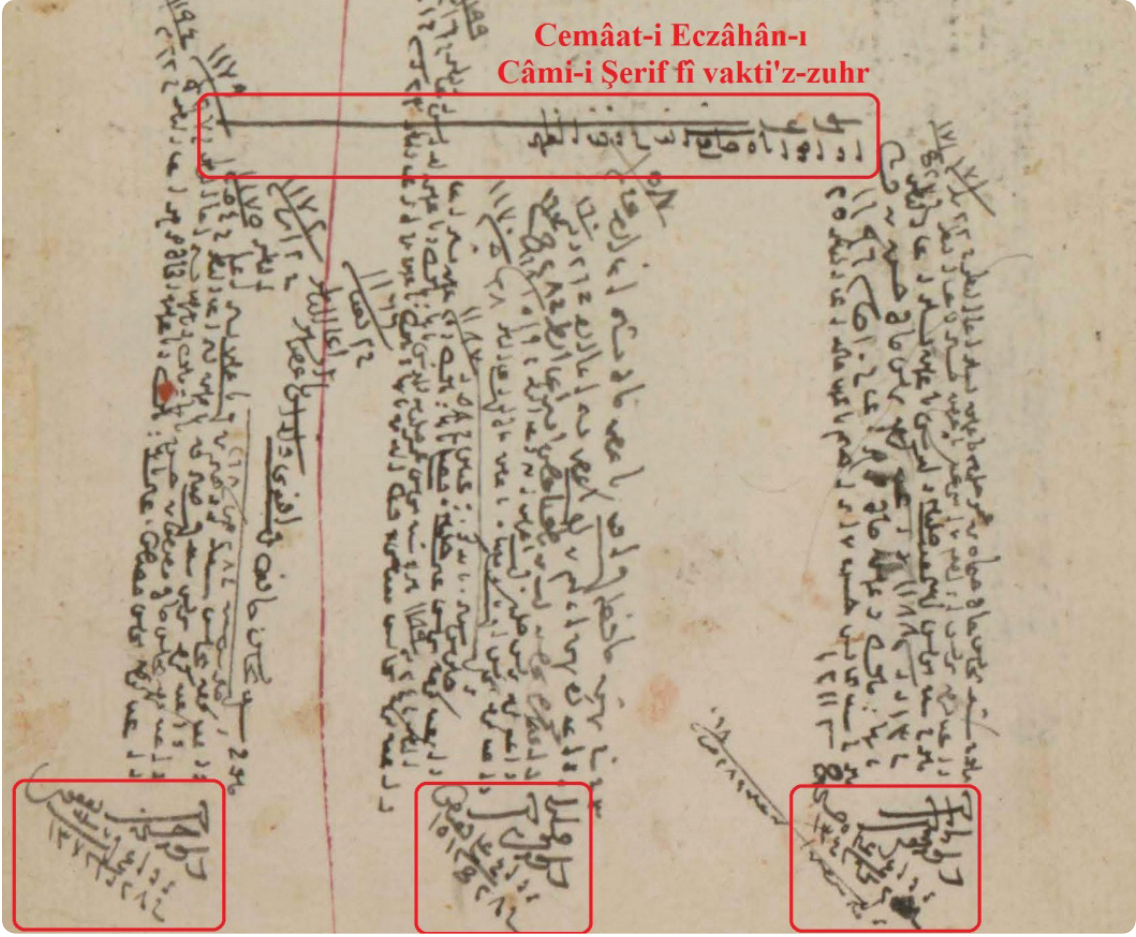
Görüldüğü üzere Hazine (Atik) Defterindeki herhangi bir görevlinin ilk kaydı belirlendikten sonra devamında gelen ikinci görevli ve daha sonraki görevlilerin takibi yapılırken kaydın hemen başında yeni görevlinin geliş sebebi belirtilir. Bu sebepler genelde "müteveffa", "azl", "ferağ", "keffi yed/kasr-ı yed" ya da "ref" yani ölüm, azil, feragat etme, görevden uzaklaştırma veya görevden el çekirme şeklinde ifade edilir. Kişinin göreve atanma sebebi yazıldıktan

sonra gelen yeni görevlinin varsa lakabı, adı ve baba adı, görevlinin atanma işleminin nasıl gerçekleştirildiği (bürokratik detaylarıyla) ve son olarak da atanma tarihi kaydedilir.

Belge 1'de görüldüğü üzere vakfın ana başlığından sonra vakfın hayratları ve bu hayratlarda görev yapan kişiler, görev türleri, göreve atanma sebebi, görevden ayrılma nedeni, atanma tarihi ve atanma prosedürü detaylı bir şekilde yazılmaktadır. İlk bakışta karışık gibi görünen defterlerdeki üçgene benzer öbek kayıtlar, atama yapılan görev türü ile ilgili ilk kayıtlardır. Bunların atanma tarihi bulunmaz, ancak devamında gelen kayıtlarda yerine atanan kişinin atanma prosedürü, atanma sebebi ve tarihi yer alır. Görevlilerinin tespitini yaparken çizgilerin takip edilmesi veya kaydın hemen üst veya yan tarafında kayıtları birbiri ardında takip etmek çok önemlidir. Dikkatli takip edildiğinde görevlilerin birbiri ile karıştırılma ihtimali yoktur. Böyle bir takibi yapmak ise tecrübeyi gerektiren bir husustur.

Ayrıca her alt başlığın devamında bulunan çalışanlara ait kayıtlardan vakfın hayrat eserlerinde kaç kişinin çalıştığı ve toplamda ne kadar insana istihdam imkanı sağlandığı ve bu kimse-lerin toplumsal statüleri ve mesleklerini tesbit etmek mümkündür.

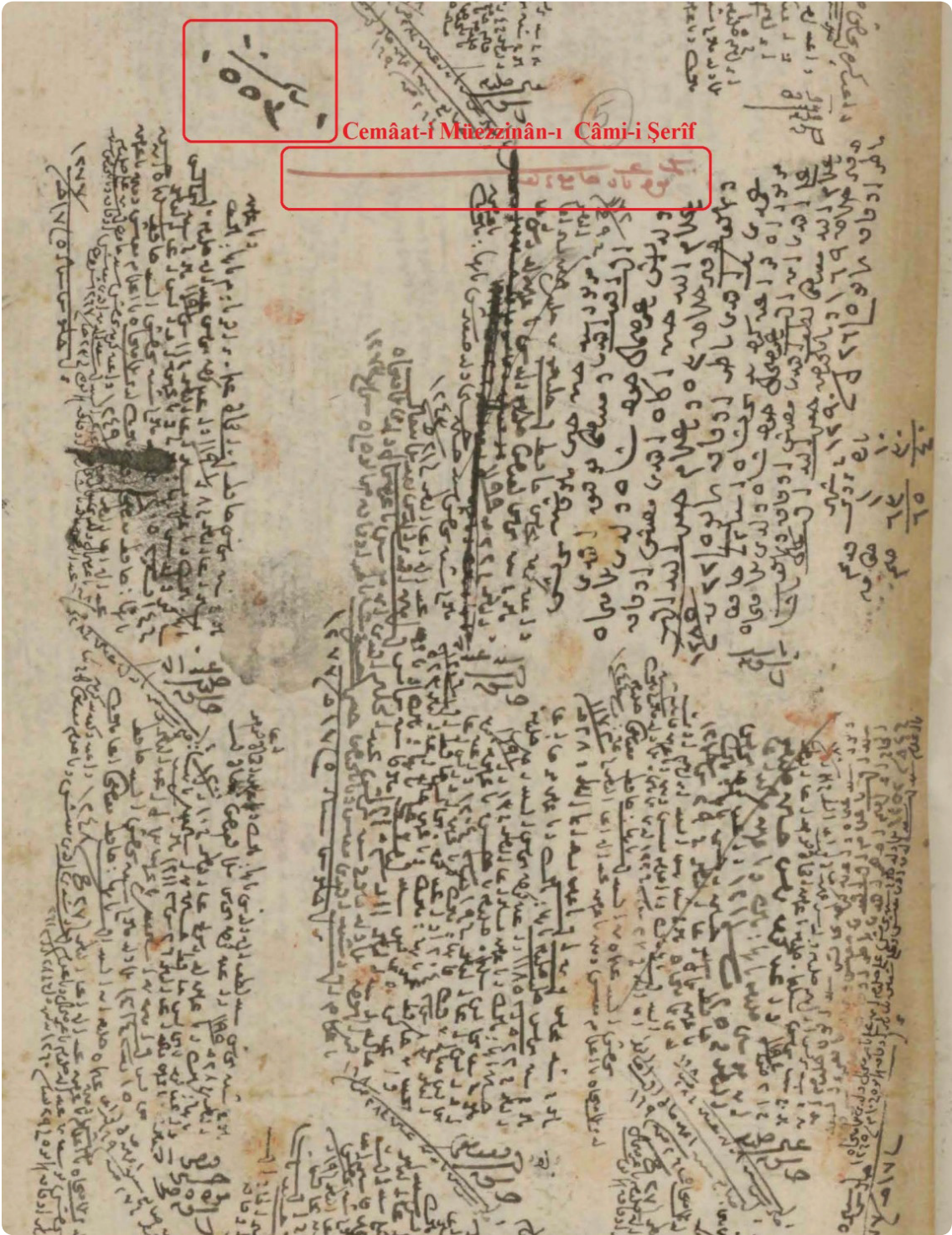
Diğer bir husus da yine Belge 1'de görülen ve incelemeye konu "Mahmud Paşa-yı Veli Vakfı"na ait hazine (atik) kaydı, vakfiyesi günümüze ulaşmayan vakfın kendi bina ve inşası olan hayrat eserlerin nerelerde olduğu, hangi vakıf eserlere destek verildiği konularını ortaya çıkarma imkanı sağlamaktadır.

Belge 2. VGMA, Defter No: 106, s. 53.

Görevli sayısı veya genel olarak mürtezika sayısı fazla olan vakıfların görevli grupları bir bütün halinde alt başlıklar halinde verilmektedir. Bu başlıklar genel olarak görevlilerin görev türleri veya görev yaptığı esere göre tasniflenmekte-

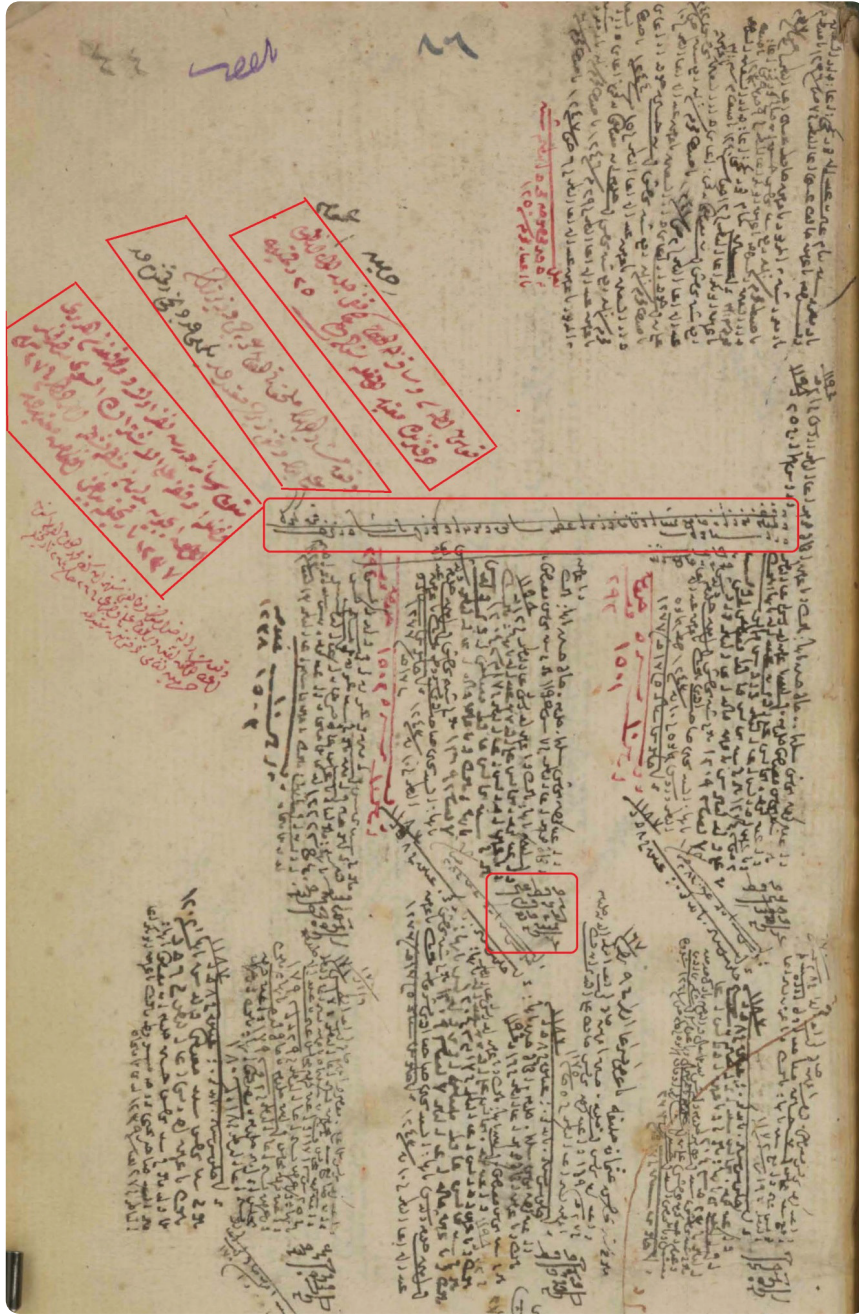
dir. “Eczahanân-ı Câmî’-i Şerîf-i fî-Vakti’z-Zuhr”, “Eczâhânân-ı Vakti’l-işâ”, “Cemâat-i Feth-havân-ı (Fetihhân) Câmî’-i Şerîf fî-Vakti’z-Zuhr”, “Cemâat-i Dersiâmân”, “Cemâ’at-i Müezzinân, Ferrâşân” gibi (Bkz. Belge 2).

Belge 3. VGMA, Defter No: 106, s. 17.

Yine yukarıdaki kayıta görüldüğü üzere İstanbul'da "Mahmud Paşa-yı Veli Camii'nde" bir kişi müezzinbaşı olmak üzere dört adet müez-

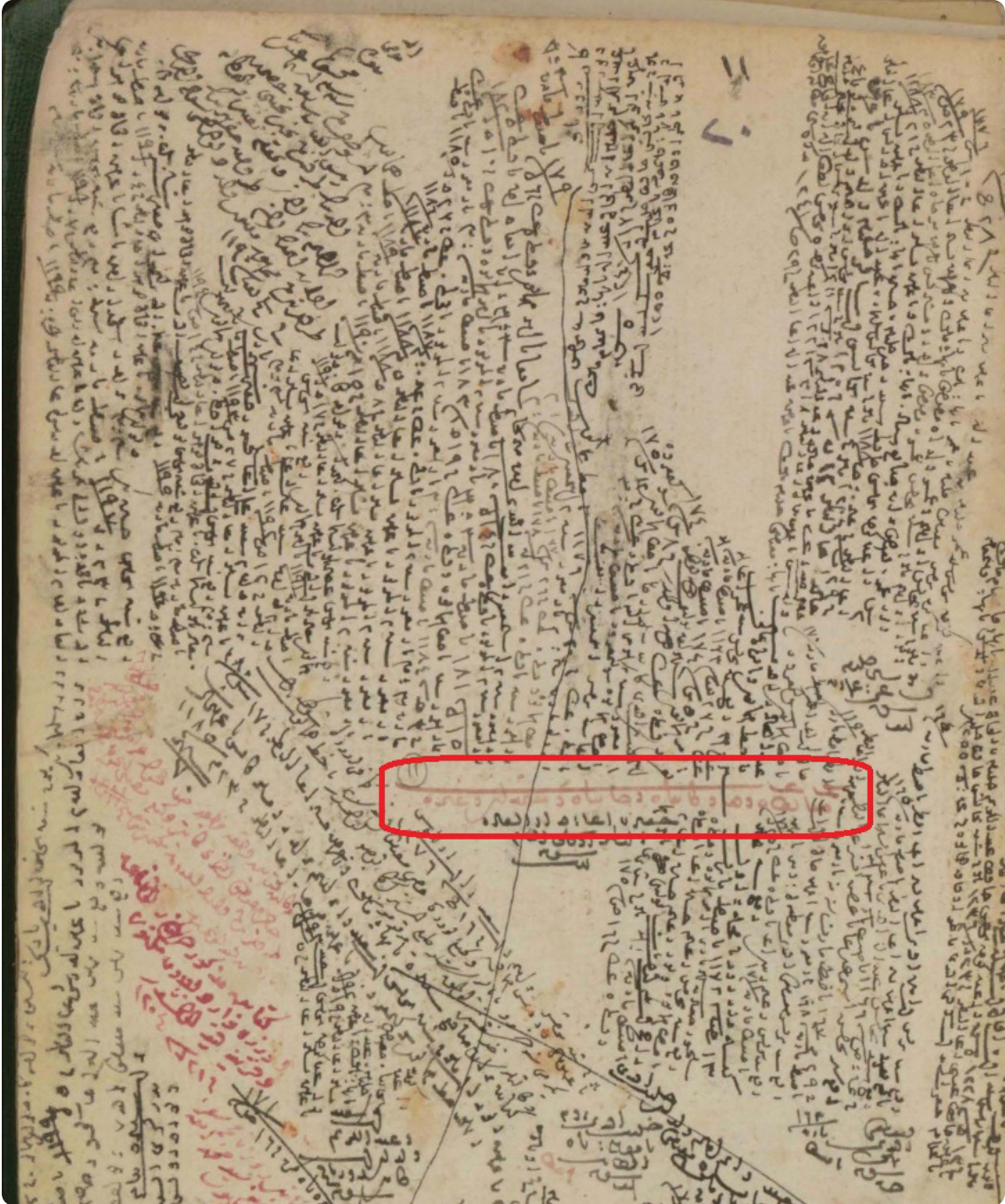
zin, iki adet sala müezzini, bir adet akşam müezzini olmak üzere toplam sekiz adet müezzin görev yapmaktadır (Bkz. Belge 3).

Belge 4. VGMA, Defter No: 106, s. 95.

Bazı hallerde kaydın gittiği defterler “reft” veya “nakil” çizgilerinin sonuna açık bir şekilde yazılır. Son görevlinin yazılmasından sonra kayıt yeni şahsiyet defterlerine aktarılırsa bu durumda gittiği şahsiyet defterinin numarası yazılır ve kaydın intikal ettiği kayıt numarası da açık bir şekilde belirtilir. Yine vakıfla ilgili diğer

fonlarda (tafsil, ahkam, nizamât vs.) önemli bir bilgi varsa veya başka bir defterde aynı vakfın hazine kaydı var ise ana kaydın üst tarafına veya yan taraflarına renkli yazı (genelde kırmızı veya mavi) ile şerh düşülerek diğer defterlere yönlendirmeler ve bilgilendirme yazılır.

Belge 5. VGMA, Defter No: 106, s. 29.

Görevliler arasında bulunan ve “Cemâ’at-ı Zâbitân” başlığı altında kayıtlı bulunan görevliler, vakfın idarî görevlileri olan mütevellî, câbî, kâtib ve nâzırdan oluşan görevlileridir. Diğer görevliler veya mürtezikalar ise vakıf hayrat eserlerde bilfiil görev yapan ana hizmet birimi

görevlileri (imam, hatip, müezzin, ferraş, kayyım, sergici, muvakkit, noktacı, müderris, halife, suyolcu, meremmetçi, kilerci, anbarcı, şeyh vs.) ile vakıftan faydalanan duaguy, yasinhân, tebarekehân, eczahân gibi vakfiyede tayin edilen şartlar dahilinde gün veya zaman aralığının

da camide toplanan⁷ veya gibi bilfiil çalışmayan ancak kendisine bir nevi ev ödevi gibi tevdi edilen⁸ şartları yerine getiren kimselerdir.

Yine Hazine (Atık) defterler incelendiğinde özellikle duaguy ve eczahânların vâkıfın evlatlarından (VGMA, Defter No: 730, s. 62.), azatlı köle ya da hizmetlilerinden (VGMA, Defter No: 574, s. 148) veya vakfın eserinin bulunduğu civardaki mahallelerin fukaralarından seçildiği, vefat eden mürtezikanın yerine fakir ise oğlu/kızının o göreve atandığı eğer fakir değilse ahaliden fakir kimselerin seçildiği görülmektedir. Aynı şekilde ta'âmiye ve lahmiye defterlerinde vakıf imaret, aşhane gibi kuruluşlardan yemek yiyen fakirler, vefat edenin yerine yemek tahsis yapılan kimseler ve kendilerine kuru gıda (ekmek, pirinç, un vs.) tahsis edilen kimseler kayıtlı bulunmaktadır.

Defterlerin en önemli özelliklerinden biri de tarihî süreçte vakfın işleyişi ve görevlilerin atanması hakkında önemli bilgiler aktarmasıdır. Ayrıca kayıtlarda bir vakfa ait vakfiyede yer almayan bir hüküm uygulanırsa, bu durum, kaydın alt başlıklarında renkli kalemle (kırmızı, bordo veya mavi) "haric-i ez-vakfiyye" olarak belirtilmektedir. Bu cümleden olarak Fatih Sultan Mehmed tarafından kurulan ve Ayasofya Vakfı olarak da isimlendirilen 875/1463 tarihli vakfiyede zikredilmeyen ve tarihî süreçte geliri kalmayan veya yeterli olmayan 30 civarında cami, mescid ve medrese gibi hayrat eserlerin Darussaade Ağası yönetim ve denetimi altında bulunan Fatih Sultan Mehmed'in Ayasofya ve diğer eserleri için kurduğu vakıflar tarafından desteklendiğini bu vakfa ait kayıtların yeraldığı Hazine (Atık) defterlerden öğrenmekteyiz (VGMA, Defter No: 73, s. 73-80).

7 Baruthâne Nazırı Ahmed Bey bin Mehmed Bey 1735 vakfiyesinde iki adet eczahânın Üsküdar'da yaptırıldığı camide her gün bulunarak birer cüz okumasını hüküm altına almıştır.

8 Ayşe Hatun binti Abdullah 1781 tarihli vakfiyesinde altı adet hizmetçisi ve azatlı kölelerini duaguy olarak görevlendirerek kendilerine vâkıfenin ruhuna dua etmeleri karşılığında günlük dörder akçe ücret verilmesini hüküm altına almıştır.

Hazine (Atık) Defterlerin Önemi:

Hazine ya da "atik" adıyla anılan defterler henüz yeterince incelemeye, araştırmaya konu olmamış defter fonlarındandır. Bu defterlerin çalışılması ile sosyal, kültürel hayatımıza ve geçmişimize nasıl katkıda bulunulabileceği, aşağıdaki hususların aydınlatılması açısından önemlidir:

- Hazine (Atık) defterlerinde tarihî süreçte hayrat görevlileri açısından vakıfların işleyişi (görevli atamalarında vakfiye şartlarını uyulup uyulmadığı),
- Vakfiyesi günümüze intikal etmemiş vakıf kurucularının hayrat eserlerinin neler olduğu veya hangi vakıf eserlerin desteklendiği,
- Zaman içerisinde geliri kalmayan vakıfların hayrat eserlerin nasıl yaşatıldığı,
- Vakıf eserlerde istihdam edilen kimselerin görevlerinden alınma sebepleri, ücretleri, istihdam daralması veya genişlemesi ve görev zamlarının ne şekilde yapıldığı,
- Önemli devlet adamları, meşayih, şairler edibler, tarihçiler, nakkaşlar, hattatlar, müfessirler, hukukçular, ilmiye mensuplarının nelerde görev yaptığı⁹,
- Tarihi süreçte vakıf akar veya hayratlar üzerinde fiziki değişimlerin ne şekilde vuku bulduğu,¹⁰

9 Konu ile ilgili olarak, Fatih Sultan Mehmed, Kanuni Sultan Süleyman ve diğer büyük vakıflara ait özellikle camilerde görev yapan imam, hatip, medreselerde görev yapan müderris ve türbelerde görev yapan türbedarlar içerisinde önemli isimlere rastlanılmaktadır. Son devrin Halveti Şeyhlerinde birisi olan Ahmed Amiş Efendi'nin Fatih Türbedarı olduğunu bu defterler ve devamı olan yeni şahsiyet kaydı defterlerinden öğrenmekteyiz.

10 Cezayirli Gazi Hasan Paşa Vakfına ait Gelibolu'da beş dönümlük arazinin Çanakkale deniz muharebelerinde şehit olan denizcilere kabristan olarak mukataaya bağlanarak tahsis edildiğini, Beyoğlu'nda Kuloğlu Mahallesinde bir hanenin yıllık yüz altmış kuruş mukataa bedeli karşılığı Beyoğlu Fransız Mektebine ilhak edildiğini, Kasımpaşa Kışlası içerisindeki cami imam ve görevlilerine meşruta beş adet hanenin yandığını ve bu beş hanenin Bahriye Nezaretince (vakfın mütevellisi olması sebebiyle) yeniden inşa edildiğini vakfa ait atık defterlerinde tafsil ve ilmühaber defterlerine göndermeler yapan derkenarlardan tespit ediyoruz.

- Vilayet, kaza, nahiye merkezlerinin nâm-ı diğerlerinin neler olduğu ve ne gibi isimlerle anıldığı,
- Yine tarihi süreçte geliri kalmayan ve başta Haremeyn Evkaf İdaresi ve Darussaade, Babussaade, Şeyhulislam, Hazinedarbaşı vs. yönetiminde veya nezaretlerinde bulunan vakıflarca desteklenen ve bakım-onarım dahil her türlü giderleri karşılanan küçük çaplı hayrat yapıların hangileri olduğu...

Bu ve benzeri konularda sosyal, kültürel, iktisadi araştırmalara katkıda bulunacak oldukça önemli bilgi ve belgeye ulaşabiliriz. Zaman içerisinde görevli ücretlerine yapılan zamları da bazen içerisinde alan bu kayıtlardan, vakfiyesi mevcut olan vakıfların vakfiyelerinde öngörülen görevlileri ve ücretleri ile tarihi süreçteki görevli ücretleri ve sayıları çıkartılarak, istihdam daralması/genişlemesi, ücret zammı ve sair iktisadi konularda önemli veriler çıkarılabilir.

Ayrıca defterlerde vakıf eserlerin şöhretli isimleri nâm-ı diğerleri, kaza, kasaba, köy, mahalle isimleri gibi konularda kayda değer bilgilere ulaşabiliriz. Dolayısıyla söz konusu defterlerin incelenmesinin vakıf medeniyetimizle ilgili pek çok uygulamanın açığa çıkmasına da katkıda bulunacağı muhakkaktır.

Sonuç

Hazine ya da diğer adıyla “atik” defterlerin, vakfiyelerden sonra vakıflarla ilgili araştırmalar yapacak kişiler için en önemli kaynak olduğunu söylesek mübalağa etmiş olmayız. Zira hazine (atik) defterleri bize onlarca kaydı araştırıp inceleyerek ancak ulaşabileceğimiz veya ulaşamayacağımız verileri toplu halde sunmaktadır. Gerek bu yönüyle gerekse vakıf hayrat eserlere kuruluşundan itibaren silsile halinde ulaşmamızı sağlayan bu defterleri görmezden gelmek imkansızdır.

Siyakat yazı ile yazılması nedeniyle günümüz araştırmacılarınca uzak durulan hazine (atik)

defterlerinin ve buna benzer diğer arşivlerde bulunan kayıtların incelenmesi büyük önem arz etmektedir. Tuttuğu kayıtlarla ve yaptığı işlerle, eserlerle dünyaya örnek olan bir medeniyetin devamı olarak geçmişin uygulamalarından örnekler alarak ancak yeni bir medeniyet tasavvur edebiliriz. Sosyal bilimlerin alanında eğitim veren üniversitelerimize baktığımızda maalesef divani, divani kırmacı, siyakat gibi yazı türlerinin yeterli öğretilmediğini, hatta hiç öğretilmediğini görmekteyiz. Halbuki Osmanlı’nın en önemli belgelerinden olan Tahrir Defterleri, Maliye Defterleri/Belgeleri, Vakıf Defterleri/Belgeleri, İnşaiyye ve Muhasebe Defterleri büyük oranda zikredilen yazı türü ile yazılmıştır.

Burada bir örnek vermek gerekirse Ayasofya Vakfı’nın (875 h. tarihli vakfiye ile kurulan) bütün hizmetlerini, görevlilerini, imaretlerinden faydalananları, hayratlarında görev yapanları silsile halinde dizerek günümüze kadar getirmek mümkündür.

Bir devletin yaptığı bütün iş ve işlemlerin kayıt altına alınması, gelecek nesillere önemli bir tecrübe aktarımı sağladığı gibi, yeni nesillerin de yapacakları iş ve işlemlere dayanak olması ve geçmişte yapılan uygulamaların gelecek nesillere temel teşkil etmesi açısından oldukça önemlidir. Bütün bu işlerin yapılabilmesi için kalifiye insan yetiştirilmesi ve eğitilmesi büyük önem arz etmektedir. Biz bu çalışmamızda kısaca bu defterlerin öneminden bahsederek konu ile ilgili bir kapı aralamaya çalıştık. Temennimiz, kültür kaynaklarımızın en önemlilerinden olan arşiv kaynaklarının sosyal bilimler, dini ilimler ve iktisadi ilimler alanlarında çalışmalar yapan akademisyenler ve araştırmacılar tarafından yeterince incelenmesi, irdelenmesi, elde edilen verilerin gelecek kuşaklara doğru bir şekilde aktarılmasıdır.

Kaynaklar

1-Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Defter No: 1, 2, 3, 5, 21, 35, 36, 39, 73, 75, 105, 399, 400, 574, 749, 757, 758, 761.

2- Araştırma ve İnceleme Eserler

Alkan, Mustafa (2007). “Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi”. *Vakıflar Dergisi*, XXX: s. 1-34.

Ayverdi, E. Hakkı (2000). *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri, Romanya Macaristan*. İstanbul Fetih Cemiyeti Yay. İstanbul.

Ayverdi, E. Hakkı (2000). *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya*. İstanbul Fetih Cemiyeti Yay. İstanbul.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi (2010). Başbakanlık Basımevi, İstanbul.

Çam, Mevlüt (2013). “Vakıf Medeniyeti ve Vakıf Kayıtlar Arşivi”. *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin*

Rolü Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı. Ankara, Korza Yayıncılık. s. 447-464.

Çam, Mevlüt (2016). *16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Arapça Vakfiyeler Ve Osmanlı Sisteminde Eğitim (Saraybosna Hüsrev Bey ve Edirne Sultan Selim Medreseleri Örneğinde)*. Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Kahraman, S. Ali (2016). *Evkâf-ı Hûmayûn Nezâreti*, Kitabevi Yay. İstanbul.

Kunter, H. Baki (1983). *Vakıf Kayıtlar Arşivi’ndeki Tarihi Vesikalar*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay. Ankara.

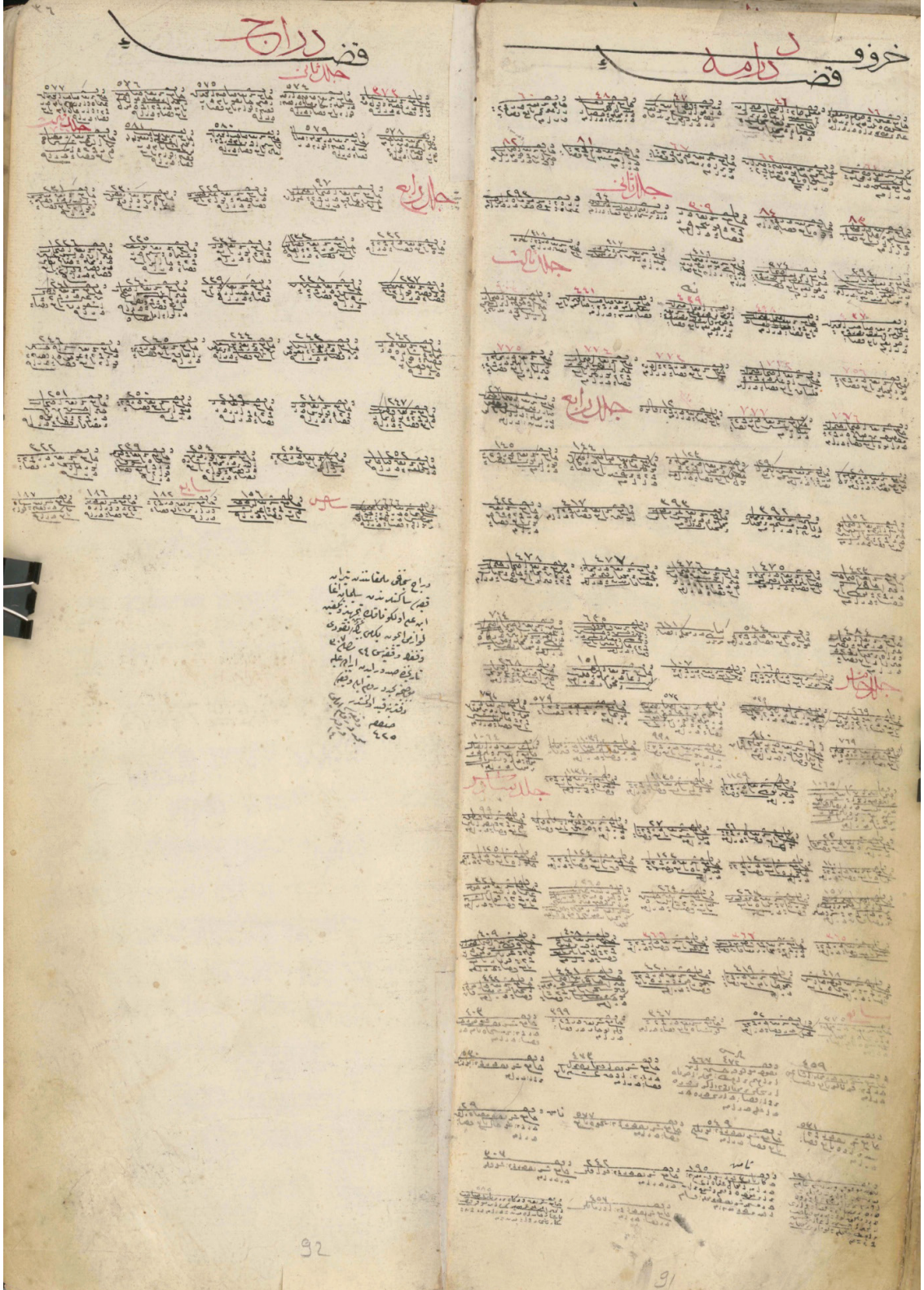
Öztürk, Nazif (1983). *Menşei Ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay. Ankara.

Yazır, Mahmut (1983). *Eski Yazıları Okuma Anahtarı*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay. Ankara.

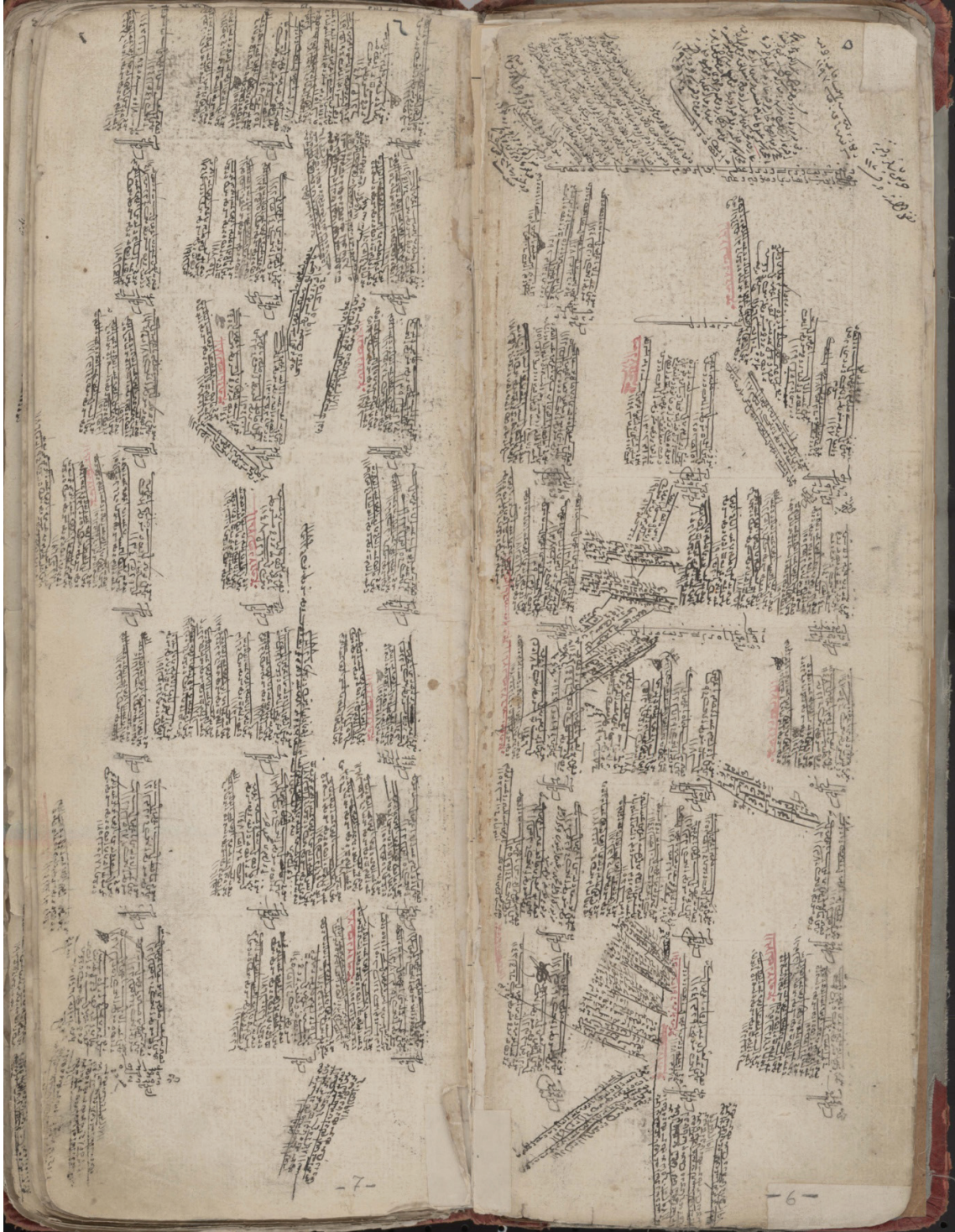
Yazır, Mahmut (1939). *Vakıf Kayıtlar Rehberi*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay. Ankara.

Ekler

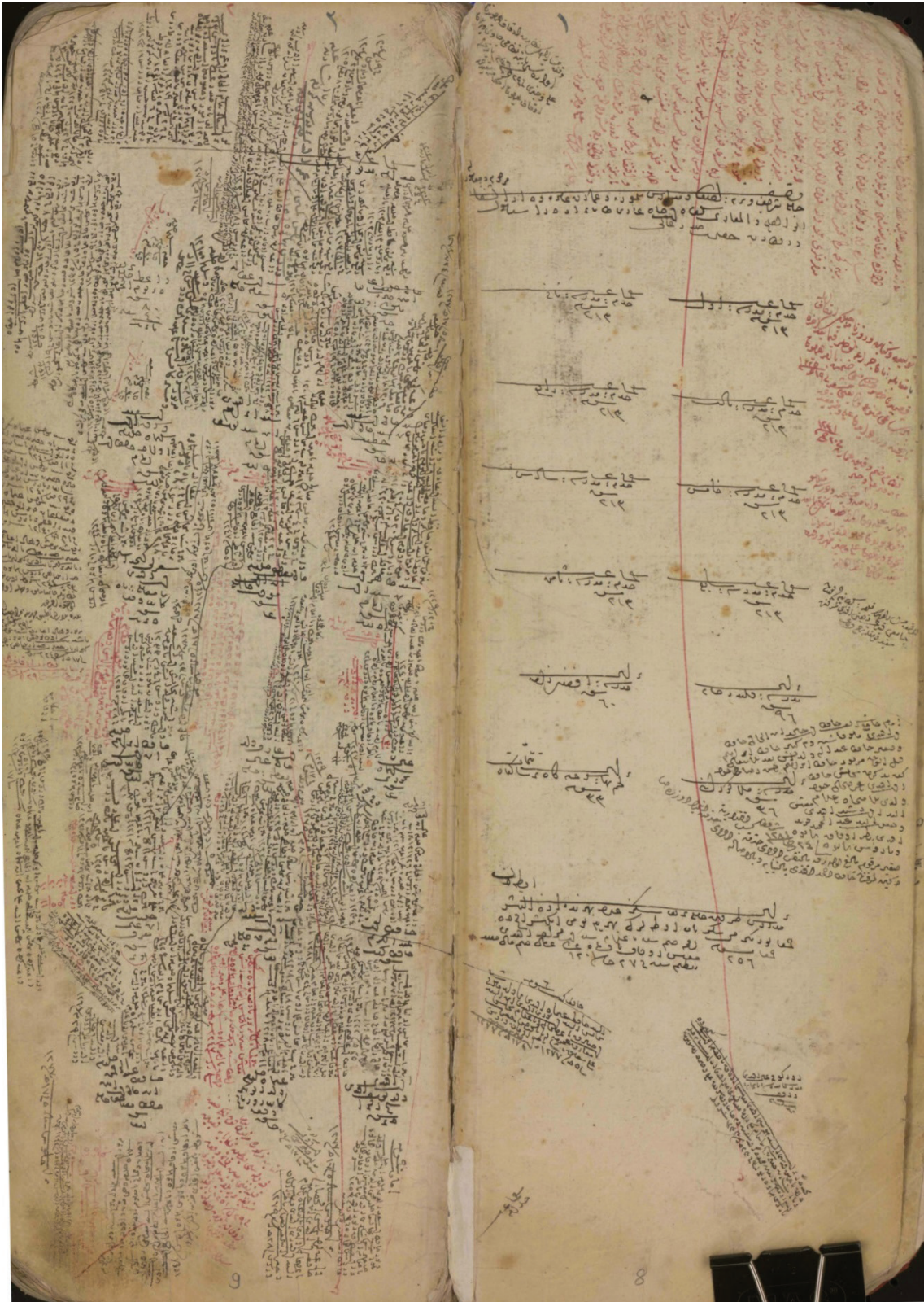
Ek 1: Rumeli Fihristi'nden bir bölüm (VGMA, Defter No: 757)

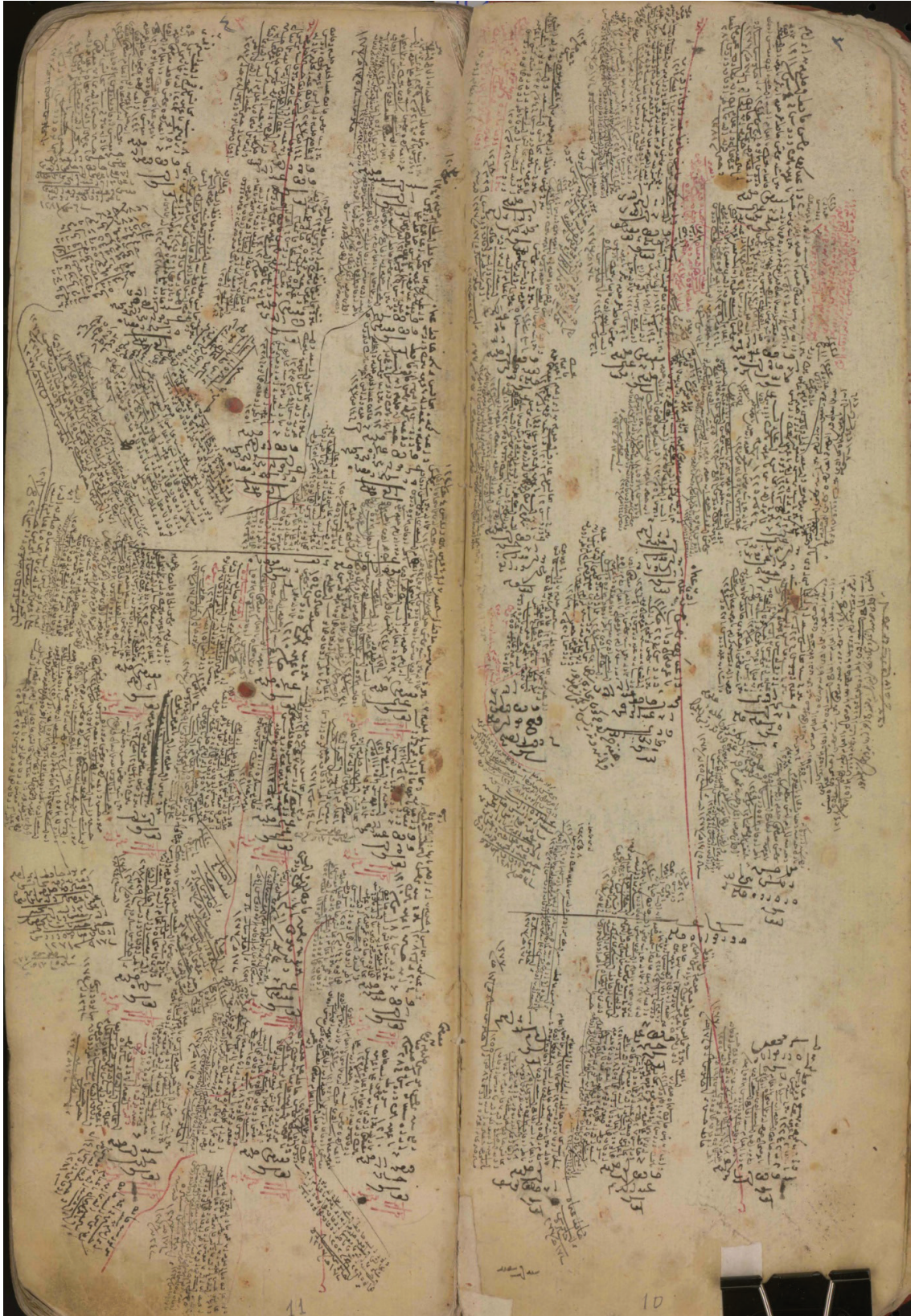
Ek 2: Küçük Evkâf Paşalar defterinden bir sayfa (VGMA, Defter No: 1)

Ek 3: Numaralı Haremeyn Sadr-ı Âlî defterinin ilk sayfası (VGMA, Defter No: 107)

Ek 4: Haremeyn Sadr-ı Âlî defterinin ikinci sayfası (VGMA, Defter No: 107)

Ek 5: Hazine (Atik) Defterinin baş kısmında bulunan siyakat rakamları (VGMA, Defter No: 761)

[illegible]

Tokat-Zile Şeyh Nusrettin Türbe Ve Camisi

Emine Saka AKIN*

Aygün KALINBAYRAK ERCAN**

Elif YAPRAK BAŞARAN***

Öz

Tokat İli, Zile İlçesi Şeyh Nusrettin/Tekke Köyü'nde bulunan Şeyh Nusrettin Türbe ve Camii günümüze kadar yöre halkının çabalarıyla gelebilmiştir. Minare, muhdes depo ve avlunun da bulunduğu bir yapı topluluğu içinde yer alan türbe ve cami, her yıl Nisan ayında yapılan dinî törenlerin yanı sıra yıl boyunca da sürekli ziyaret edilmektedir. 14. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen kare planlı, kubbeli türbe ile daha geç dönemde inşa edilen dörtgen planlı caminin yapı malzemeleri tamamen farklıdır. Türbede bulunan 1855 yılına ait Zileli Emin tarafından yapılmış kalemişi süslemeler dikkat çekicidir. Türbe ile ilgili 1980'li yıllarda araştırmacı Halit Çal tarafından çalışmalar yapılmış, mimari ve süsleme özellikleri ortaya konulmuştur. Bu çalışmada yapı topluluğu, literatürde var olan türbe yapısı ile daha önce incelenmemiş olan cami ve diğer kısımlarla bir bütün olarak ele alınmıştır. Literatür ve alan çalışmalarıyla incelenen yapının rölövesi yapılarak dinî yapı topluluğunun mimarî ve süsleme özellikleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türbe, cami, Şeyh Nusrettin, kalemişi, ahşap, Tokat.

The Tomb and Mosque of Şeyh Nusrettin in Tokat-Zile

Abstract

The tomb and mosque of Şeyh Nusrettin, located in Tekke / Şeyh Nusrettin village in Zile county, Tokat province, Turkey, have survived to our day by the efforts of locals. The tomb and mosque, which are part of a building complex, including the minaret, later-added depot and courtyard, are visited year round as well as every April when religious ceremonies take place. Construction materials of the domed-square planned tomb which is dated to the 14th century and the rectangular planned mosque of a later period are completely different. The kalemişi (colourful decoration done with a brush on a plastered surface) on the interior walls of the tomb draws attention, which were made by Zileli Emin in 1855. Halit Çal studied the architectural and ornamental aspects of the tomb in 1980s. In this study, the building complex has been studied as a whole together with the tomb, which already exists in the literature, and the mosque and other structures which were not previously studied. Architectural and ornamental characteristics of the religious complex have been examined with literature and field works.

Key Words: Tomb, mosque, Şeyh Nusrettin, *kalemişi*, wood, Tokat.

* Yrd.Doç.Dr. Bozok Üniversitesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Yozgat/Türkiye; eminesaka.akin@bozok.edu.tr

** Arş.Gör. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Tokat/Türkiye; aygunkercan@gmail.com

*** Arş.Gör. Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Tokat/Türkiye; elif.yaprakbasaran@gop.edu.tr

Giriş

Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkler fethettikleri yerlerde kültür ve sanatlarını devam ettirmeye çalışmışlardır. Türkler, kendi kültürleriyle birlikte Anadolu'da mevcut kültürleri sentezleyerek Anadolu'ya özgü Türk mimarisini oluşturmuşlardır. Anadolu'da ilk Türkleşen bölgelerden biri olan Tokat ve çevresinde Danişmend, Anadolu Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı Dönemlerine ait pek çok eser bulunmaktadır. Bunlarda biri olan Tokat'ın Zile İlçesinin Tekke/Şeyh Nusrettin Köyü'nde bulunan yapı topluluğunda türbe ve cami ana unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk önce inşa edildiği düşünülen türbe malzeme, ölçü ve kubbeye geçişi ile Selçuklu kare planlı türbelerinden çok Beylikler Dönemi türbelerine benzemekte, ancak özellikle kasnak biçimlenişi ile onlardan da ayrılmaktadır (Çal, 1987:445). Daha geç dönemde inşa edildiği düşünülen ahşap cami ise Tokat ve çevresindeki Osmanlı Dönemi ahşap camileri ile paralellik göstermektedir.

Yapı topluluğunda, malzeme, kuruluş, mimarî özellikler ve yansıttıkları dönem açısından birbirinden bağımsız şekilde inşa edilen türbe ve cami, bir avlu ile bir araya getirilerek kısmî bir birliktelik sağlanmıştır.

1. Şeyh Nusrettin Türbe ve Camisi

1.1. Yeri ve İnşa Tarihi

Şeyh Nusrettin Türbe ve Camisi'nin bulunduğu Şeyh Nusreddin/Tekke Köyü, Orta Karadeniz Bölgesi'nde bulunan, Tokat İli, Zile İlçesinin bir köyüdür. Zile İlçesinin güney doğusunda yer alan Şeyh Nusrettin (Tekke) Köyü Tokat iline 74 km, Zile İlçesine 7 km uzaklıktadır. Büyük bir bahçe içinde yer alan yapı topluluğunun bahçesinde tarihî ve yeni mezarlık alanları, kurban kesim evi ve bir lojman bulunmaktadır.

Kitabesi bulunmayan yapının inşa tarihi bilinmemektedir (Resim 1). Şeyh Nusrettin Türbesi ile ilgili araştırmacı Halit Çal 1980'li yıllarda

bu köyde yaptığı çalışmada 754 H. / 1353M.; 770H. / 1368 M. ve 792 H. / 1389 M. tarihli vakfiyelere ulaşmıştır (Çal, 1987: 427). Bu vakfiyelerde Şeyh Nusret bin Hamza Zaviyesi'ne vakfedilen yerlerden söz edilmektedir. Ayrıca Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Tekke Köyü'nde bulunan imaret, mescit ve misafirhaneden bahsetmektedir. Şeyh Nusrettin Türbesi ile ilgili diğer bir bilgi de bu köyün ve türbenin bulunduğu yerde daha önce antik ve Bizans dönemine ait bir ibadet yeri olduğu şeklindedir. Bahçedeki Latince yazılı mimarî parçalardan buranın eski bir geçmişi olduğu bellidir; ancak sözü edilen ibadet yerinden iz yoktur ve türbede de Bizans kurgusu bulunmamaktadır (Çal, 1987: 446). Türbeye bir avluyla bağlanan caminin de yapım tarihi ile ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır (Resim 2).

Yapıda bilinen en eski onarım, türbenin batı duvarında bulunan kalemişi kitabeye göre 1855 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu onarımın yapı topluluğunda nerelerde gerçekleştiği bilinmemekle birlikte türbenin iç duvarlarında nakkaş Zileli Emin Efendi tarafından kalemişi süslemeler yapıldığı görülmektedir. 1953 yılında da cami duvarlarında onarım yapılmıştır (Koçyiğit, 2015a). 1939 depreminden zarar gören yapının ahşap minaresi 1966 yılında yıkılarak günümüzdeki minare yapılmıştır (Koç, 2015). Türbenin kapısı üzerindeki kitabede de 1978 yılında bir onarım yapıldığı yazılıdır. Bu onarımda avlunun üzerindeki çatı yenilenmiştir. 2013 yılında türbenin kubbesi onarılacak alüminyum kaplanmıştır (Koç, 2015).

1.2. Malzeme Kullanımı

Türbe, cami, minare, muhdes bir depo ve bunları birbirine bağlayan yarı açık avludan oluşan yapı topluluğunda kullanılan malzemeler birbirinden farklıdır.

Türbede karışık dizilimli moloz taş, yer yer tuğla, köşelerde kaba yonu taş, kapı ve pencere

açıklıklarında kesme taş malzeme kullanımı vardır. Pandantiflerle geçilen sekizgen kasnak üzerine oturan kubbe alüminyumla kaplanmıştır. Kaidesi moloz taş, gövde ve petek kısmı tuğla malzemeli olan minarenin külâhı da alüminyum kaplıdır.

Taş temeller üzerine oturan caminin duvarları pencerelerinin alt kısmında bulunan ahşap hatıla kadar moloz taş malzemeli olup, çatıya kadar ahşap çatki arası kerpiç dolgu malzemeli duvarlarla inşa edilmiştir. Çatısı ahşap olup kiremit kaplıdır. İç mekânda dikmeler, döşeme ve tavan ahşaptır.

Yarı açık avlunun kuzey ve batı yönü yaklaşık 1.50 m. yüksekliğinde üzeri sıvalı moloz taş duvarla çevrilidir. Avlunun doğu ve güney duvarında türbenin olduğu kısımda moloz taş duvar örölü, minare, muhdes depo ve caminin olduğu kısımlarda ahşap çatki arası kerpiç dolgu duvar tekniği ile yapılmıştır. Bu duvarların hepsi sıvalı ve boyalıdır. Yanları açık, üstü kapalı bu mekânın kiremit çatısını taşımak için kuzey ve batı yönlerde moloz taş duvarların üzerinde ahşap dikmeler bulunmaktadır. Avlunun üstü ahşap ters tavanlı üzeri kiremit kaplı, zemin beton malzemelidir.

1.3. Mimari Tanımı ve Süsleme Özellikleri

Büyük bir bahçe içerisinde, düz bir alana konumlandırılmış yapı topluluğu doğudan batıya doğru türbe, minare, muhdes depo ve cami şeklinde sıralanmıştır. Yarı açık avlu ise bunların kuzeyinde yer alır (Şekil 1, 2, 3).

Avlu:Doğu-batı yönünde konumlanan avlu dikdörtgen planlıdır.Doğu, batı ve kuzey yönleri açık, üzeri kapalı olan avluya doğusunda bulunan muhdes demir kapıyla, dış zemin kottundan yaklaşık 50 cm. düşük kotta, üç basamakla girilir.Bu duvar üzerinde kapının sağında (güney) dikdörtgen çerçeveli sivri kemerli niş yer alır (Resim 3). Bu duvar tamamen sıvanmış ve üzeri beyaz boyalıdır.Güney duvarı üzerinde

türbe kapısı, türbeden açılan bir pencere, minare giriş kapısı, muhdes depo kapısı ve cami giriş kapısı vardır. Avluya açılan minare, depo ve caminin kapıları oldukça sade olup, demir aksamları dışında süsleme unsuru yoktur.Sadece türbe kapısı kesme taş sövelidir. Bu söve dikdörtgen çerçeveli basık kemerli kapının üzerinde bulunan Türkçe kitabeyi de içine alacak şekilde çevrilidir. Özgün ahşap kapı yeşile boyanmış olup demir aksamları mevcuttur. Türbeden avluya bakan sivri kemer alınlıklı, dikdörtgen pencerenin etrafını çevreleyen kesme taşlar yeşil boyalıdır. Lokma demir parmaklıkları olan pencerenin doğramaları ahşaptır (Resim 4, 5).

Avlunun güney duvarında türbe ve depo giriş kapıları arasında kalan alanda +0.47 m. yüksekliğinde bir platform mevcuttur. Avluda yüksek platform üzerine oturtulmuş dört sütunlu bir revak vardır. Bu sütunların iki tanesi orijinal taş sütun, diğer ikisi daha sonra yapılmış orijinal olmayan beton sütundur. Orijinal olan iki sütunun oturduğu platformla diğer orijinal olmayan sütunların oturduğu platformun malzemeleri de farklıdır. Türbe, minare ve deponun önünde bulunan bu platformda malzeme değişikliği türbenin kuzey duvarından sonra başlamaktadır (Resim 6).

Orijinal sütunlar kare kaideler üzerine oturarak gittikçe daralan silindirik gövde ile sade formdaki sütun başlıklarına ulaşır. Sütun başlıkları ile çatı arasında ahşap bloklar vardır. Ahşap blokların her yönünde değişik formlarda oyularak yapılmış geometrik süslemeler vardır (Şekil 4, 5), (Resim 7, 8). Bu ahşap blokların bir benzeri doğu duvarına bitişik ahşap taşıyıcının üzerinde de bulunur ve onun da yüzeyi geometrik süslemelere sahiptir (Şekil 6).

Türbe:Yapı topluluğunun doğusunda yer alan,-kareye yakın (610x603 cm.) dörtgen planlı türbeye kuzeyde düzgün kesme taş ile çevrelenmiş, basık kemerli giriş kapısı ile girilir. Türbenin

güney duvarı üzerinde +0.55 m. yüksekliğinde her iki köşeye yakın birer, doğu duvarının merkezinde de bir niş olmak üzere dörtgen biçimli üç niş görülür. Güney duvardaki nişler batıdaki ahşap dolapla kapatılmıştır. Günümüzde üç pencereye sahip türbenin güney ve doğu duvarlarının simetri eksenleri üzerinde etrafı taş söveli, +3.98m. kotunda içe açılan kısmı alçı şebekeli, dışa açılan kısmı ise ahşap olup aralarında vitray cam bulunan sivri kemerli birer, kuzey duvarı üzerinde (avluya bakan yüzde) etrafı taş söveyle çevrelenmiş +0.55m. kotunda dörtgen bir pencere vardır. Türbenin batı duvarında simetri eksenini üzerinde +3.98m. kotunda, türbenin içe açılan kısmında görünmeyen, dışa açılan ve günümüzde depo olarak kullanılan mekânın içinden görünen etrafı taş söveli bir açıklık mevcuttur. Yapının doğu duvarında üst kotta bulunan pencerenin altından batı duvarına uzanan ahşap gergi geçmektedir (Resim 9, 10). Zemin ahşap döşeme ile kaplıdır. Türbe içinde +0.50 m. kotuna kadar yükseltilmiş platform üzerinde üçsanduka yer alır. Sandukaların başuçlarında mermer malzemeden yapılmış birer mezar taşı yer almaktadır (Resim 11). Mezar taşları üzerindeki Arapça yazılar araştırmacı Halit Çal tarafından okunmuştur (Çal, 1987: 441).

Güneyden kuzeye doğru mezar taşları şu şekildedir:

1 No'lu Mezar Taşı: Şahide sivri kemer şeklinde sonlandırılmış, alınlıklı ve düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Şahidenin sanduka dışına (batıya) bakan yüzeyinde sülüs hatla yazılmış iki satırlık kitabe bulunmaktadır. Alınlıkta rumi ve palmet motifli süslemeler vardır (Şekil 7).

2 No'lu Mezar Taşı: Şahide ters v biçiminde sonlandırılmış, alınlıklı, düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Şahidenin sanduka dışına (batıya) bakan yüzeyinde sülüs hatla yazılmış dört satırlık kitabe vardır. Alınlık kısmına ser-

levha yazısı işlenmiştir. Şahidenin diğer yüzeyi boş bırakılmamıştır. Burada iki küçük sütunce ile sınırlandırılmış mukarnaskavsaralı küçük niş oluşturulmuştur. Nişin yüzeyinde iki satırlık bir yazı vardır (Şekil 8).

3 No'lu Mezar Taşı: Şahide sivri kemerle sonlandırılmış, alınlıklı ve düşey dikdörtgen prizmal bir gövdeye sahiptir. Şahide sandukanın dışa bakan yüzeyinde sülüs hatla yazılmış iki satırlık kitabe yer alır. Alınlık rumi ve palmet motifleriyle bezenmiştir (Şekil 9).

Türbenin iç duvarlarında pandantiflerin başlangıç noktalarından itibaren içe doğru çıkıntı yapılarak bütün duvar yüzeylerinde sivri kemerler oluşturulmuştur (Çal, 1987: 433). Türbenin bu duvarları ve kubbesi sıvanmış, kalemişi süslemelerle bezenmiştir. Mimari süslemede kalemişi uygulamaları 18.yüzyıl sonlarından itibaren rastlanılmaktadır (Arık, 1976: 119; Çal, 1987: 446). Şeyh Nusrettin Türbesi içinde batı duvarı üzerinde bulunan kalemişi süslemeler arasında yer alan kitabeye göre Zileli Emin tarafından 1855 yılında yapılmıştır. 1855 yılında Zileli Emin tarafından Şeyh Nusrettin Türbesi'nde yapılan resimler her iki yönden sağ ve sol bakış açısından görölüyormuş gibi çizilmiştir (Türker, 1991: 22). Duvar resimleri konusunu ilk defa sistemli bir şekilde tanıtan Arık (1976: 119) ve Renda (1977: 195) bunları konularına göre gruplamıştır. Çal (1987: 446) yaptığı çalışmada Arık'ın gruplamasına göre Şeyh Nusrettin Türbesi'ndeki kalemişlerini konularına göre tek câmi ve baldaken türbe, şehir manzarası, manzara, Kâbe ve Mekke, sembolik tasvirler olarak; iç mekânda görülen kalemişi süslemeleri yapıdaki yerine göre kubbe, pandantifler ve duvarlarda olmak üzere gruplamıştır.

Türbenin iç mekânında bulunan dört duvar dikdörtgen çerçeveli ve sivri kemerli düzenlemelerle betimlenir. Motiflerde batı etkili Barok, Rokoko ve Ampir üslubun yansımaları kendini

göstermektedir. S ve C kıvrımları, dalgalanmalar, bitkisel motifler ve eğri büğrü hatlar belirgindir (Şekil 10, 11, 12, 13, 14).

Minare:Yapı topluluğunda minare türbe duvarına bitişik olup camiden bağımsızdır.Minareye giriş avlunun güney duvarına bitişik yüksek platform üzerinden bir basamakla sağlanmaktadır. Minareye sivri kemerli bir açıklıktan Tokat yöresinde yaygın olan iri başlı çiviler (kalpaklı çivi) kullanılmış ahşap kapı ile girilir. Kaidesinin doğu duvarı türbe, kuzey duvarı avlu duvarına bitişik olan minarenin güney ve batı duvarı deponun içinde kalmıştır.

Kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli minare külahla tamamlanmakta, en üst noktasında da alem yer alır. Muhdes deponun içinde kalan minarenin kaidesi dış cepheden görünmemektedir. Yapının çatısı içinden çıkan silindirik gövde, üç sıra kaba yonu taş ve bir sıra kirpi saçak silmeler kullanılarak bölümlere ayrılmış ve tuğlanın değişik dizilimleri ile hareketlendirilmiştir. Gövde boyunca, düşey dikdörtgen dört küçük mazgal pencere bulunur. Şerefe altlığı (bindirmesi) kirpi saçak sistemiyle, şerefe korkulukları tuğladan olup en üst iki sıra şaşırtmalı boşluklar bırakılarak yapılmıştır. Şerefede kesme taş basık kemerli açıklık bulunur. Külaha kadar petek kısmında tuğla malzeme kullanımı devam eder. Alüminyum kaplı külahın alt kısmı bir sıra kirpi saçak ile belirginleşmiştir. Günümüzdeki minarenin bulunduğu yerde 1939 depremi sonrası hasar gören ahşap minare yıkılarak 1966 tarihinde yeniden yapılmıştır (Koç, 2015). Bu minarenin kaidesinde kabaca yazılmış 1966 tarihi vardır.

Depo: Sonradan eklendiği düşünülen deponun doğu duvarını türbenin batı duvarı, batı duvarını caminin doğu duvarı ve kuzey duvarını avlunun güney duvarı oluşturmaktadır. Daha geç dönemde güney duvarının moloz taş ile örülerek bu mekânın elde edilmiş olduğu düşünülmektedir.

Cami:Yapı grubunun batısında bulunan içten içe 1110 x1170 cm.ölçülerinde kareye yakın dörtgen planlı caminin harimine kuzey duvarının doğu ucundan dikdörtgen çerçeveli sade ahşap bir kapıdan girilir. Harimin güney duvarının ortasında yarım daire kesitli mihrap ve mihrabın batısında minber yer alır. Güneydoğu köşede orijinal olmayan vaaz kürsüsü vardır. Bu duvar boyunca +0.30 m. yükseklikte 35 cm. genişliğinde platform vardır. Caminin batı duvarında Latince yazılı bir kitabe 1953 yılı onarımı sırasında köyde yaşayan bir kişinin evinden taşınarak caminin batı duvarına yerleştirilmiştir (Koçyiğit, 2015a). Harimin kuzeyinde ahşap merdivenlerle çıkılan ve ahşap döşeme ile yapılmış kadınlar mahfili bulunur.

Caminin ibadet mekânında ahşap dörtgen kesitli dört dikme vardır. Kareye yakın dikdörtgen planlı caminin içinde kare oluşturacak şekilde konumlanmış bu dikmeler camiye eşit biçimde böler. Bu dikmelerin ikisi caminin doğu-batı duvarı boyunca kuzeyde bulunan kadınlar mahfilini taşıyarak tavana kadar çıkar. Diğer ikisi caminin zemininden tavanına kadar yükselir. Kadınlar mahfilinin altında bulunan dikmeler doğu-batı doğrultusunda sonradan kapatılmıştır.Kareye yakın dikdörtgen ölçülerdeki harimin üzeri beden duvarlarına ve ahşap dikmelere bindirilen ahşap bir tavanla örtülüdür. Düz tavanlı caminin çatısı alaturka kiremit kaplı, kırma çatılıdır.İç mekânda, tavanda daire kesitli ahşap hatıllar vardır. Caminin tavanı doğu ve batı yönünde ahşap dikmeleri bağlayan ahşap kirişlerle yaklaşık üç eşit parçaya bölünmüştür. Ahşap dikmeleri doğu-batı yönünde bağlayan ahşap kirişlerin alt kısımlarındaköşeler eğrisel olarak tamamlanmıştır. Bu kirişlerin ortalarında ve dikmeler üzerinde ahşap oymalar vardır. Caminin zemini beton olup, giriş kısmında küçük bir alan haricinde kalan yerler 20 cm. yükseltilerek ahşap döşeme yapılmıştır. İç mekânı tamamen ahşap olan caminin ahşap birleşim

yerlerinde ahşap çiviler de kullanılmıştır (Resim 12, 13, 14, 15, 16)

Cami minberinin her iki süpürgeliğinde dört dilimli kemerli boşluklar bulunmaktadır. Süpürgeliğin dilimli kemerleri doğu (sol) yönündeki çıtalarla bölünmüşken batı (sağ) yönündekiler bölünmemiştir. Her iki yöndeki yan aynalıklar eşit şekilde çıtalarla dörtgenlere bölünmüştür. Minberin geçitleri dilimli kemer şeklinde olup sadedir. Geçit kemerinin üst kısmı köşke kadar eşit şekilde çıtalarla dörtgenlere bölünmüştür. İç ve dış bükey eğrisel hatlarla oluşturulmuş ahşap korkuluklar Tokat yöresinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Minberin iki kanatlı ahşap kapısı üzerinde her kanatta altta ve üstte iki sıra üçer tane kenarları papatya gibi kıvrılmış, iç kısımlarında da küçük deliklerden oluşmuş metal süslemeler vardır. Her iki kanatta diğer metal süslemelerden daha büyük birer kapı tokmağı bulunur. Metal kapı tokmaklarının kenarları yine papatya gibi kıvrılmış ve içinde delikler vardır. Kapının üzerinde bulunan tacında ahşap boşluklu çerçeve bulunmaktadır. Bu çerçevenin içinde sonradan yapılan Arapça yazı yerleştirilmiştir. Tacın iki kenarından birer ahşap direk çıkmaktadır. İçeride doğru kıvrım yaparak yükselen direklerin üstünde de üst üste konulmuş küçük köşeli bloklar vardır. Minber köşkünün tavanı düz olup kenarlara biraz çıkıntı yapmaktadır. Köşkün doğu, batı ve kuzey yüzleri yine dilimli kemer şeklindedir (Şekil 15).

Caminin güneyinde kible yönünde, alçı+kireç karışımı malzemeyle yapılmış mihrap nişi cami duvarına göre 35 cm. içeride, imamın namaz kılacağı yer büyüklüğünde ve nişin içine doğru zeminden 12 cm. yüksektedir. Mihrap nişinin üst kısmı eğrisel hatlı olup tam ortasında altta büyük, üstte daha küçük iki küre ile tamamlanmıştır. Mihrabın çevresinde kabartmalı stilize edilmiş dal ve geometrik motifler dolaşmaktadır. Yeşile boyanmış nişin kabartmaları sarı boyalıdır. Mihrap nişinin her iki yanında yerden 50 cm.

yükseklikte lambalık ya da çiçeklik çıkıntısı bulunur (Şekil 16). Mihrap nişi 1953 yılında duvar onarımı sırasında yapılmıştır (Koçyiğit, 2015b).

Caminin doğu duvarında günümüzde üzeri kapakla kapatılmış sade bir ahşap gömme dolap vardır. Yine caminin içinde orijinal bakır şamdanlar bulunmaktadır (Şekil 17), (Resim 17) .

Yapının Cepheleri:Türbe, cami, avlu, minare ve muhdes deponun bir araya gelmesiyle oluşan yapı topluluğunun *doğu cephesinde*, türbenin duvarı ile girişin bulunduğu avlunun duvarı hem yüzdür. Esasında kübik ve simetrik bir kuruluşu olan türbenin simetri eksenini avlunun doğu duvarı bozmaktadır. Türbenin doğu duvarının tam simetri ekseni üzerinde sivri kemerli bir pencere bulunur. Yekpare blok taşın oyularak açıklık haline sokulduğu görülmekle beraber, açıklığın alt tarafı duvar örgüsü ile meydana getirilmiştir. Pencerenin oyulduğu düzgün yüzeyli taşın çevresindeki duvar örgüsü moloz taş ile örülü olmakla birlikte, köşelerde kaba yonu bloklar da kullanılmıştır. Türbe cephesinde görülen iki sıra tuğla hatlı, derz hizası bozulmaksızın giriş kapısına doğru devam eder. Türbe sekizgen kasnak üzerinde kubbe ile örtülüdür (Şekil 18), (Resim 18).Bu cephede türbe ve avlunun arka planında kalan caminin doğu duvarının bir kısmı görülmektedir.

Yapı topluluğunun *güney cephesinde* doğudan batıya doğru türbe, depo ve cami sıralanır. Türbenin doğu duvarında tam simetri ekseni üzerinde bulunan sivri kemerli pencerenin aynı güney cephede de bulunur. Doğü cephesinde görülen iki sıra tuğla hatlı türbenin güney cephesinde de derz hizası bozulmaksızın devam eder. Muhdes depo türbe duvarı ile aynı hizada, caminin duvarına dik birleşecek şekilde camiye kadar moloz taş duvar örgüsüyle kesintisiz devam eder. Deponun çatısından çıkan minarenin kaidesi deponun içinde yer alır. Sıvanmış ve beyaza boyanmış caminin güney cep-

hesi düz olup eksene simetrik birer dikdörtgen penceresi vardır. Bu cephe yüzeyinde yatayda üç ahşap hatıl geçer (Şekil 19), (Resim 19).

Yapı topluluğunun *batı cephesinde* önde caminin, geride avlunun duvarı bulunur. Cami duvarı güney cephede olduğu gibi sıvanmış, beyaza boyanmış ve biri yaklaşık eksende, diğeri eksenin doğusunda olmak üzere iki dikdörtgen pencere vardır. Üç ahşap hatıl bu cephede de yatay yönde geçer. Geride kalan avlunun yarı açık duvarı da sıvanmış olup beyaz boyalıdır. Yarı açık duvarın üst kısmında bulunan açıklık ahşap dikmelerle çaprazlama da desteklenmiştir. Bu cephenin arkasından bir şerefeli minare yükselir (Şekil 20), (Resim 20).

Kuzey cephede avlu ve cami görünür. Türbenin kübik gövdesinin üst kısmı ve kubbesi çatılar üzerinden görünür. Önde bulunan yarı açık avlunun kuzey yönü açıklığa kadar moloz taş ile örülmüş, sıvalı ve beyaz boyalıdır. Bu duvar üzerinde çatıyı taşıyacak beş ahşap dikme bulunur. Bu dikmeler çaprazlama ahşap dikmelerle desteklenmiş ve yarı açık mekân muhdes demir korkuluklarla çevrelenmiştir. Arka planda kalan cami diğer cepheleriyle aynı özellikleri göstermektedir. Kuzey cephede üst kotta caminin eksene simetrik birer dörtgen penceresi vardır (Şekil 21), (Resim 21).

2. Değerlendirme

Tokat İli, Zile İlçesinin Tekke/Şeyh Nusrettin Köyü'nde bulunan, inşa tarihi kesin olarak bilinmeyen yapı topluluğunun mimari özellikleri, malzeme ve yapım tekniği bakımından farklılık göstermesi farklı dönemlerde yapıldığına işaret eder. Yapılan incelemelerde, ilk olarak türbenin ve avlunun bir kısmı, daha sonra cami ve avlunun diğer kısımların yapıldığı düşünülmektedir. Ahşap minaresinin ise 1966 yılında yıkılarak yerine yenisinin inşa edildiği tespit edilmiştir.

Zile Şeyh Nusrettin Türbesi moloz taş malzemeyle inşa edilen kübik bir yapıdır. İçten pan-

dantiflerle geçilen kubbe, gövde köşelerinin pahlınlaması ile elde edilmiş sekizgen bir kasnak üzerine oturmaktadır. Türbeler arasında kubbeye geçiş sisteminde pandantif kullanılışı, Anadolu Selçuklular Devri'ne tarihlenen Konya Evhadüdin Kirmanlı Türbesi'nde 13. yüzyıl ortalarında ilk olarak karşımıza çıkmaktadır (Önkal, 1996: 270). Anadolu Türbe Mimarisinde 13. yüzyıldan itibaren kare prizmal gövdeli örnekler görülmektedir. Tek kubbeli ve kare plana sahip Şeyh Nusrettin Türbesi gibi Anadolu Türbe Mimarisinde kare planlı gövde üzerine doğrudan veya kasnakla tek kubbe oturtulması 13. yüzyıl sonlarından itibaren yaygınlaşmaktadır. Anadolu'da Selçuklu Dönemi kubbeli kübik türbeleri Konya Hoca Fakih (M. 1221) (Önkal, 1996: 240), Antalya Şeyh Şücaeddin (M. 1238) (Önkal, 1996: 253), Antalya Ahi Yusuf (M. 1249) (Önkal, 1996: 263), Develi Seyyidi Şerif (M. 1296) (Önkal 1996: 286), Konya Şeyh Alaman (13. yy. sonları) (Önkal, 1996: 279) ve Turhal Mehmet Dede (M. 1301) (Önkal, 1996: 297) türbeleridir. Beylikler Dönemi'nden ise Develi Hızır İlyas (14. yy. ilk yarısı) (Dursun, 2014: 514), Kırşehir Âşık Paşa (1322) (Arık, 1967: 78), Birgi Aydınolu Mehmed Bey (M. 1334) (Gençsoylu, 2009: 36), Tire Süleyman Şah (M. 1349) (Tuncer, 1991: 234) ve Konya Akşehir Maruf Köyü Şeyh Hasan (M. 1370) (Çal, 1987: 443) türbeleri bilinmektedir. Çal (1987: 445), en erken vakfiyesinin 1353 yılında olması ve mimari özellikleri bakımından Şeyh Nusrettin Türbesi'ni 14. yüzyıl ortalarına tarihlendirmiştir. Türbe içindeki süslemeler batı duvarı üzerinde bulunan kalemişi süslemeler arasında yer alan kitabeye göre Zileli Emin tarafından 1855 yılında yapılmıştır. Kendinden önce batı etkisiyle yapılmış, perspektif kurallarını büyük ölçüde uygulayan resimler olmasına karşılık, Zileli Emin adeta bilinçli bir şekilde bu türbede geleneksel resim sanatının kurallarına uymuştur. Bunun diğer örneklerde pek görülmemesine rağmen

Üstadın İslam ikonografisine sıkı sıkıya bağlı kalmasında da görmekteyiz (Çal, 1987: 451).

Süsleme bakımından türbede döneminin üslup özelliklerini yansıtan süsleme öğelerinde bitkisel motifler, tek cami ve baldaken türbe tasviri, şehir manzarası, tabiat manzarası, Kâbe ve Mekke tasvirleri ve sembolik tasvirler tercih edilmiştir. Motiflerde batı etkili Barok, Ampir ve Rokoko üslubun yansımaları kendini göstermektedir. S ve C kıvrımları, dalgalanmalar ve eğri büğrü hatlar belirgindir. Şeyh Nusrettin Türbesi içinde bulunan tek cami tasvirine en yakın Tokat merkezde bulunan Madımağın Celal'in Evi, Yağcıoğlu Konağı ve Latifoğlu Konağı'nda rastlanılmıştır (Akin vd., 2014; 380-381) (Resim 22). Şeyh Nusrettin Türbesi'ndeki cami tasvirine en çok benzeyen R. Arık'ın isabetli bir yaklaşımla Zileli Emin tarafından yapıldığını öne sürdüğü, Amasya Gümüşlü Camisi'ndeki cami tasviridir (Arık, 1976; 126). Her iki resim aynı olmamakla birlikte üslup, renkler ve bahçe düzenlenişleri Zileli Emin elinden çıktığını göstermektedir. Amasya örneği Zileli Emin'in daha geç fakat daha olgun bir eseridir. (Çal, 1987; 449). Bu tek cami ya da yapı tasvirlerinin benzerleri, Yozgat Çapanoğlu Cami (1777) mahfil kubbesi eteğinde, Sandıklı Ulu Cami (1802) kible duvarında, Denizli Acıpayam Yazır Köyü Cami (1802) duvarlarında, Tavşanlı Kurşunlu Cami (1813) mihrap duvarında, Amasya Gümüşlü Cami (19. yy. son çeyreği) kuzey duvarında ve Beyşehir Çavuş Köyü Camisi'nde yer almaktadır. Ayrıca Milas Bahaeddin Ağa Konağı (19. yy. ilk yarısı) sofasında, Karaman'da Hacı Sami Tartan Evi'nin (19. yy. ilk yarısı) ve Safranbolu'da Mustafa Evi'nin üst kat sofasında 1841 tarihli kale ve cami resimleri konakların odalarını süsleyen benzer tasvirleridir (Arık, 1976; 120-121). Bunlar genellikle Süleymaniye, Selimiye ve Sultan Ahmet gibi ünlü camilerin modelleridir. Zileli Emin Efendi'nin açık imzası ile bilinen iki örneği Zile Şeyh Nusrettin Türbesi (1855) ve

Merzifon Kara Mustafa Paşa Cami Şadırvanı'dır (1875) (Çal, 1987; 447). Şeyh Nusrettin Türbesi içinde yer alan şehir manzara tasvirlerine yine en yakın olarak Tokat Madımağın Celal'in Evi, Latifoğlu ve Yağcıoğlu konaklarında da rastlanmıştır (Resim 22, 23, 24). Türbe içinde görülen manzaralı duvar resimlerinin benzerleri Birgi Çakır Ağa Konağı (tahminen 19. yy. ilk yarısı), Birgi Sandıkeminoğulları Evi (19. yy. ilk yarısı), Datça (Reşadiye) Mehmet Ali Konağı (1801), Merzifon Paşa Cami Şadırvanı (1875), Amasya II. Bayezid Camisi Şadırvanı (1875), Yenişehir Şemaki Evi (19. yy. son çeyreği)'nde görülmektedir (Arık, 1976: 27-97; Renda 1977: 124-170). Balkanlarda Arnavutluk'ta Toptaniler Konağı'nın (1177/1764) kadınlar odasının tavanının alt kısımları ve Bekârlar Cami'nin (1243/1827-28) doğu cephesinde yer alan panolarda içerisinde Topkapı Sarayı'nın da yer aldığı İstanbul tasvirleri yer almaktadır (Uçar, 2013: 682). Şeyh Nusrettin Türbesi içinde bulunan kalemişi tabiat manzaralı tasvirler çevresi ile ilgili olmayan tek ya da birkaç tane büyük ağaç ile şematik evlerden ibarettir. Minyatür geleneğini güçlü bir şekilde sürdürmektedir ve bu üslubu ile Anadolu'daki benzer örnekler içinde hemen ayrılmaktadır (Çal, 1987: 450). Kabe, Mekke-Medine tasvirleri minyatür, duvar resimleri ve çini gibi farklı malzemelerde sevilerek kullanılmıştır. Soma Hızır Bey Camisi (1791), Aydın Koçarlı Cihanoğlu (1834), Muğla Kurşunlu Cami (1853) (Çal 1987: 450), Denizli, Pamukkale Akköy Mahallesi, Yukarı Cami'lerinde (18-19. yy.) (URL 2) görülmektedir. Şeyh Nusret Türbesinde görülen örnek geç dönem olmasına rağmen minyatür geleneğine bağlı kalması ile dikkat çekmektedir. Burada Kabe tasvir edilirken çokgen prizmal gövdeli tasvir edilmiştir. Kare biçiminde olan Kabe burada sanatçının hayaline göre çizilmiştir (Çal, 1987: 450-451). Yine aynı sanatçının yapmış olduğu düşünülen Zile Musa Fakih Türbesi'nde de Kabe tasviri bulunmakta-

dır (Resim 25).Şeyh Nusrettin Türbesi'nde bulunan baldaken türbe, kubbe eteğinde bulunan süslemelerAmasya II. Beyazıd Camisi Şadırvanı duvar resimleri ile (1482–1486), benzerlik göstermektedir (Uz Taşkesen 2011: 180), (Resim, 26). Merzifon Kara Mustafa Paşa Cami Şadırvanı'nda da kullanılan baldaken türbe hakkında R. Arık "Merzifon'daki yaşlılar bunun SeyyidAhmed Rufai'yi sembolize ettiğini söylediklerini" ifade etmektedir (Arık,1976: 74).Şeyh Nusrettin Türbesi'nde tasvir edilen cennet cehennem tasvirleri, Zile Musa Fakih Türbesi'nde de tasvir edilmiştir (Resim 27).

Yapı topluluğunun batısında bulunan cami ahşap direkli ve tavanlıdır. Cami, Tokat ve yöresinde bulunan ahşap direkli camilerle benzerlik göstermektedir. Tokat ve yöresinde bulunan ahşap direkli camilerin bazıları; Zile Elbaşoğlu Cami (19. yy. başları) (Aktemur, 2013: 1621), Tokat Genç Mehmet Paşa (Örtme Önü) Camisi (17. yy.) (Aktemur, 2013: 1630),Tokat Mahmut Paşa Cami (17. yy.) (Resim 28), (Uysal, 1987: 320), Tokat Ulu Cami (17. yy.) (Erdemir, 1987: 300), Erbaa Fidi (Akça) Köy Cami'dir (17. yy. sonları) (Erdemir 1987: 306).Bu camilerde iç mekânda bulunan ahşaplar kalemşi ile bezenmiştir. Ancak ahşabın kullanılışı özellikle kadınlar mahfilini taşıyan ahşap direkler ve bunların döşemeyle birleştiği kısımlarda büyük benzerlik göstermektedir. Caminin ahşap minberi de Zile Elbaşoğlu Camisi'nin minberi ile benzerlik göstermektedir (Resim 29). Tokat ve yöresine yakın bölgede yer alan Amasya ve Sivas'ta da özgün ahşap direkli camiler bulunmaktadır. Amasya Kaleköy Camisi (18. yy.sonu - 19. yy.başları) (Koçyiğit Tepe, 2017: 154),Amasya-Özbaraklı Kasabası Aşağı Baraklı Camisi (1886)

(Resim 30), Sivas merkezde Aydoğan Mescitli (Ahşap) Camisi (1868), Uzunhacıoğlu Camisi (18. yy.sonu - 19. yüzyıl başları), Yeşil Cami (19. yüzyıl), Örtmeli Cami (1836), SivasDivriğiZeliha Hatun Camileri de (1764 tarihinden önce) (Boyacıoğlu, 2011: 88) ahşap direkli cami örneklerinden olup Şeyh Nusrettin Camisi ile benzer özellikler taşımaktadırlar.

Tokat ve yöresinde bulunan ahşap camiler Osmanlı Dönemi'ne aittir. Özellikle de 17-18 yüzyıllar arasında bu sayı çoğalmaktadır. Şeyh Nusrettin Camisi'nin ahşap direklerinde ahşap çivilerin kullanıldığı görülmekle beraber ahşabın kullanılışı (minberi hariç) yukarıda sayılan camiler kadar özenli değildir. Yapının ahşap işçiliği göz önünde bulundurulduğunda daha geç dönem 19. yüzyıl sonlarına ait bir cami olduğunu düşündürmektedir. Yine yarı açık avlunun sütunlarında ve yükseltilmiş platformunda iki farklı malzeme kullanımı vardır. Yarı açık avluda bulunan dört sütunun ikisi taş, diğer ikisi beton malzeme ile yapılmıştır. Taş olan sütunlar ve yüksek platform orijinaldir ve hemen türbenin önüne gelecek şekilde konumlandırılmıştır. Malzeme kullanımı ve mimari özellikleri nedeniyle yarı açık avlunun orijinal kısmının türbe ile aynı zamanda diğer kısmın daha sonra farklı bir zamanda inşa edilerek günümüze kadar geldiği düşünülmektedir.

Şeyh Nusrettin Türbe ve Camisi dönem özelliklerini mimarî açıdan yansıtmamasının yanı sıra inanç kültürünün de bir parçası olarak önem kazanmaktadır. Bu nedenle hem soyut hem de somut kültürel miras özellikleri taşıyan bu yapı topluluğunun en kısa zamanda restorasyonu yapılarak gelecek kuşaklara aktarılmalıdır.

Kaynaklar

- Akın, Emine Saka ve Canan Hanoğlu (2015). "Tokat'ta Bir Konut: Madımağın Celal'in Evi". *Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, 25-26 Eylül 2014, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat*. Salimat Basım Yayıncılık Ambalaj San. Ve Tic. Ltd. Şti, Ankara, (C. II): s. 363-383.
- Aktemur, Ali Murat (2013). "Zile Elbaşoğlu Camii'nin Sıvalar Altında Kalan Gizemi". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Ankara. Volume 8/8: s. 1621-1642.
- Arık, Mehmet Oluş (1967), "Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri". *Anadolu (Anatolia)*. Ankara. S. 11: s. 57-100.
- Arık, Rüçhan (1976). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Boyacıoğlu, Didem (2011). "Sivas'ta Bir Kerpiç Camii; Sarızade Mehmet Paşa Camii Restitüsyon Denemesi". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*. Yıl: 11, S. 21: s. 81-97.
- Çal, Halit (1987). "Şeyh Nasreddin (Nusret) Türbesi". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986) Bildiriler Kitabı*. Gelişim Matbaası, Ankara. s. 427-461.
- Dursun, Şükrü (2014). "Süsleme Özellikleriyle Develi'de iki Türbe Seyyid-i Şerif ve Hızır İlyas Türbeleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. Issn: 1307-9581. C.7 (S.33): s. 513-529.
- Erdemir, Yaşar (1987). "Tokat Yöresindeki Ahşap Camilerin Kültürümüzdeki Yeri". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986) Bildiriler Kitabı*. Gelişim Matbaası, Ankara. s. 295-312.
- Gençsoylu, Zehra (2009). XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Birgi Kazası. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Aydın.
- Huslack, F.W. (1929). "Christianity And İslam". *Under The Sultans*. Edited by Margaret Huslack. II. Cilt. Oxford.
- Koç, Hamdi (2015). 01.08.2015 Tarihli Görüşme.
- Koçyiğit, Mesut (2015a). 11.08.2015 Tarihli Görüşme.
- Koçyiğit, Necati (2015b). 10.10.2015 Tarihli Görüşme.
- Koçyiğit Tepe, Fazilet (2017). "Zamana Yenik Düşen Bir Esere Görgü Tanığı Olmak: Amasya Kaleköy Camii". *Karadeniz Araştırmaları*. S. 53: s.153-166.
- Önköl, Hakkı (1996). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını. S. 91, Ankara.
- Renda, Günsel (1977). *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Hacettepe Yayınları C-17, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.
- Tuncer, Orhan Cezmi (1991). *Anadolu Kümbetleri, 2. Cilt Beylikler ve Osmanlı Dönemi*. Sevinç Matbaası. Ankara.
- Türker, Kemal (1991). "Bir Anadolu Ressamı Zileli Nakkaş Emin ve Kalemkârı Süslemeleri". *Tokat Kültür Araştırma Dergisi*, S. 2: s. 21-23.
- Uçar, Metin (2013). "Arnavutluk'taki Osmanlı Dönemi Mimarisinde İstanbul Tasvirli Duvar Resimleri". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Ankara. Volume 8/7 (Summer 2013): s. 671-686.
- Uysal, Osman (1987). "Tokat'taki Osmanlı Camileri". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Tokat Sempozyumu (2-6 Temmuz 1986) Bildiriler Kitabı*. Gelişim Matbaası, Ankara. s. 313-364.
- Uz Taşkesen, Ayşe Nermin, (2011). Amasya II. Beyazıt Camisi Şadırvanı Duvar Resimlerinin Restorasyonu ve İkonografik Çözümleme, Vakıflar Dergisi, Haziran, Sayı 3, Ankara, s: 177- 189.

Elektronik Kaynaklar:

- URL 1. <https://www.google.com/maps/@40.2629758,35.937705,339m/data> 11.11.2015.
- URL 2. <http://www.denizlihaber.com/ozel/ramazan-ozel-ozel/denizlinin-tarihi-camileri/bu-camide-kabe-cennet-ve-cehennem-tasvirleri-var/> 11.09.2015
- URL 3. <http://tasova.gen.tr/47123-2/> 11.04.2017.

EKLER:

1. Resimler

Resim 1. *Yapı Topluluğu ve Yakın Çevresi*

Resim 2. *1986 Yılında Şeyh Nusrettin Türbesi*

Resim 3. Yapiya Giriş ve Avlu Doğu Duvarı

Resim 4. Avlu Güney Duvarında Bulunan Türbe Kapısı

Resim 5. Avlu Güney Duvarında Bulunan Türbe Penceresi

Resim 6. Avlu Güney Duvarı

Resim 7. *Avluda Bulunan Platform*

Resim 8. *Sütun Başlığı Üzerindeki Ahşap Blok*

Resim 9. *Türbe İç Mekân*

Resim 10. *Türbe İç Mekân*

Resim 11. Türbe İçindeki Sandukalar

Resim 12. Cami İç Mekân

Resim 13. Cami İç Mekân

Resim 14. Cami Giriş Kapısından İç Mekân

Resim 15. Cami İç Mekân

Resim 16. Cami İç Mekân

Resim 17. Cami İçindeki Özgün Şamdanlar

Resim 18. Doğu Cephe

Resim 19. Güney Cephe

Resim 20. *Batı Cephe*

Resim 21. *Kuzey Cephe*

Resim 22. *Tokat Madımağın Celal'in Evi'nin Baş Odasında Bulunan Tek Cami Tasviri*

Resim 23. Tokat Yağcıoğlu Konağı Baş Odasında Bulunan Duvar Resimleri

Resim 24. Tokat Latifoğlu Konağı Baş Odasında Bulunan Duvar Resimleri

Resim 25. Tokat-Zile Musa Fakih Türbesi Kabe Tasviri

Resim 26. Amasya II. Beyazıt Camisi Şadırvanı Kalemîşi Kubbesi

Resim 27. Zile Musah Fakih Türbesi Cennet-Cehennem Tasviri

Resim 28. Tokat Mahmut Paşa Camisi.

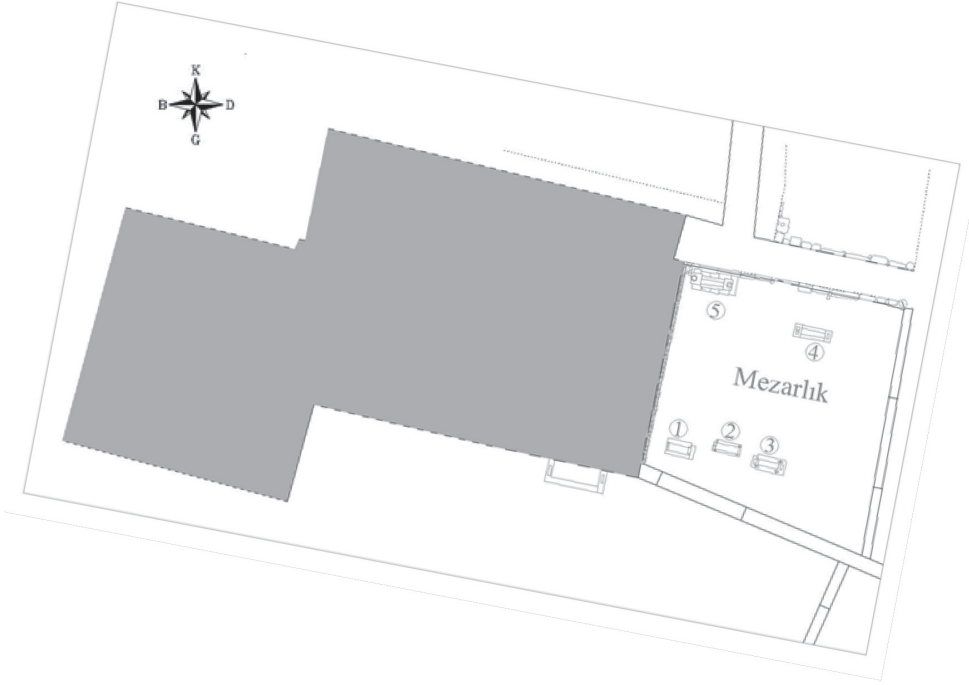

Resim 29. Tokat- Zile Elbaşoğlu Cami Minberi

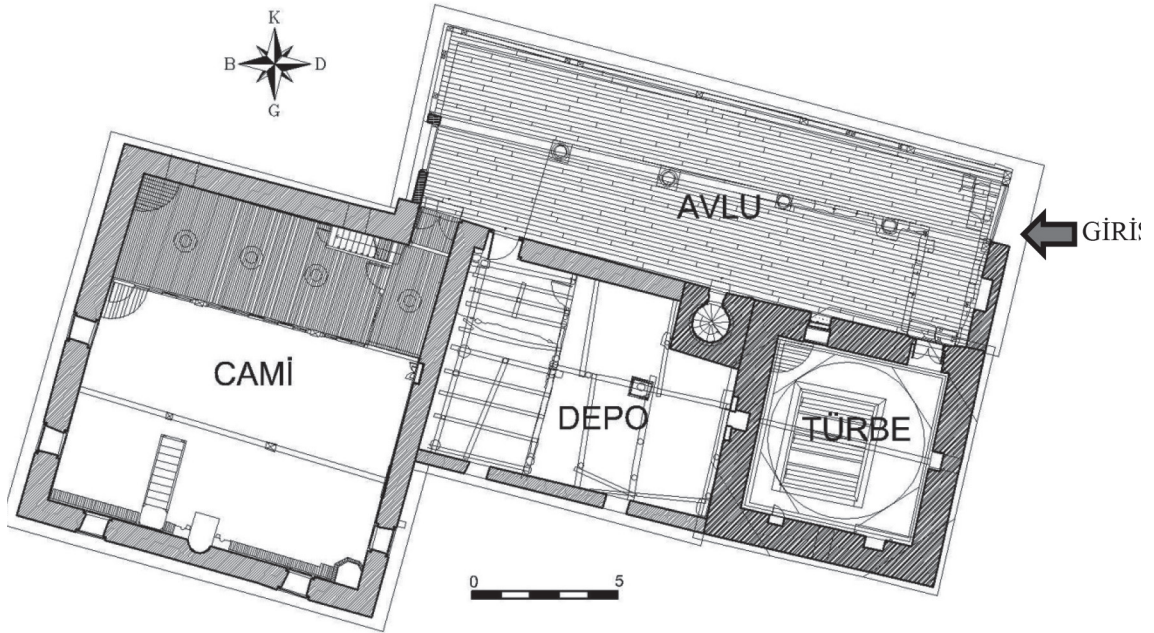

Resim 30. Amasya/TaşovaÖzbaraklı Kasabası Aşağı Baraklı Camisi (URL 3)

2. Şekiller

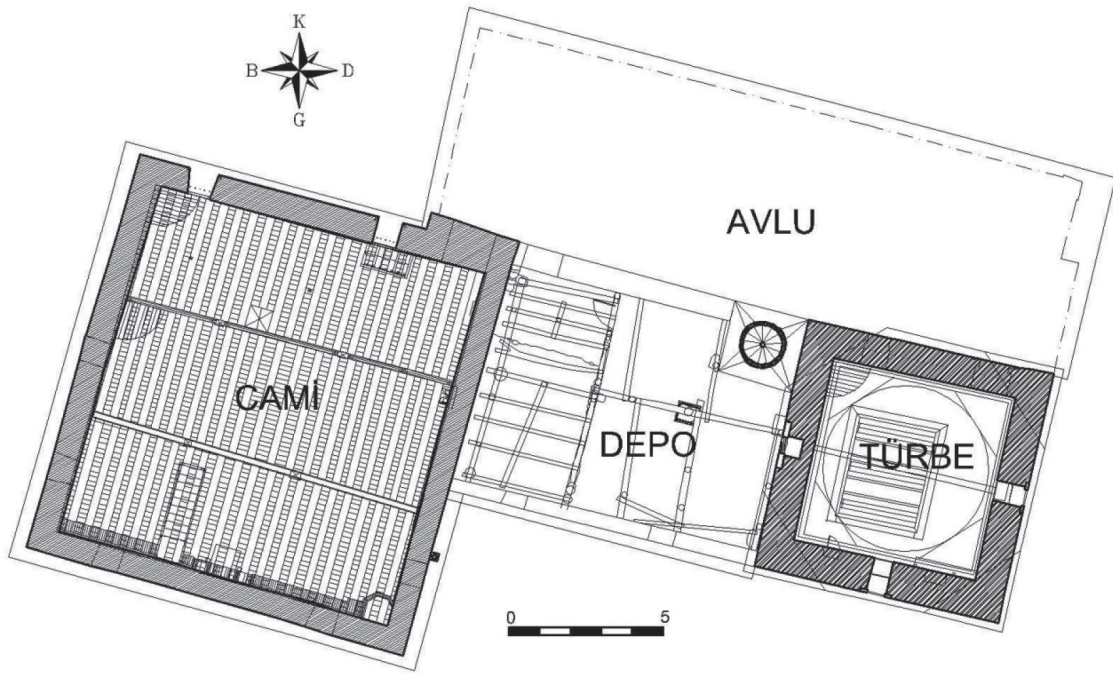

Şekil 1. Şeyh Nusrettin Türbe ve Camisi Vaziyet Planı

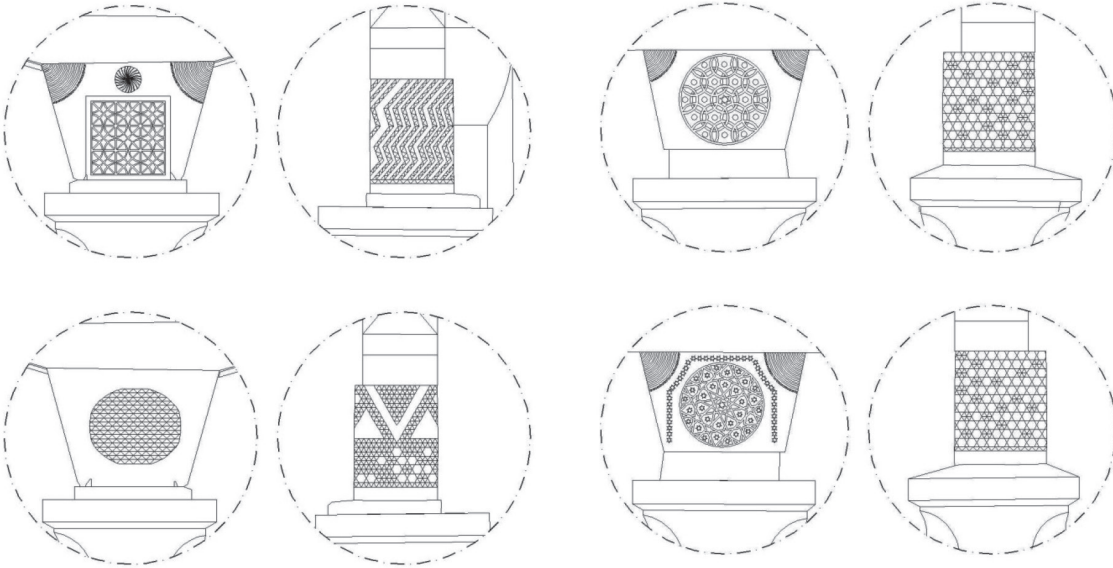

Şekil 2. Şeyh Nusrettin Türbe ve Camisi +1. 50 m. Kot Planı¹

* Şeyh Nusrettin Türbe ve Camisi'nin metin içinde yer alan rölöve-restitüsyon-restorasyon projeleri Emine Saka AKIN, Aygün KALINBAYRAK ERCAN ve Elif YAPRAK BAŞARAN tarafından çizilmiş olup Sivas Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu tarafından 11. 12. 2016 gün ve 2588 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

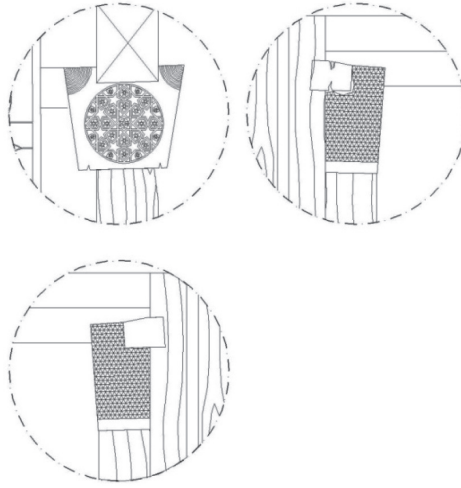

Şekil 3. Şeyh Nusrettin Türbe ve Camisi +4. 50 m. Kot Planı

Şekil 4. Doğu Yöndeki Ahşap Blok

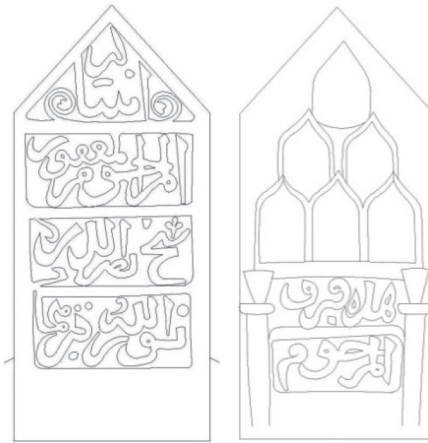
Şekil 5. Batı Yöndeki Ahşap Blok

Şekil 6. Doğu Duvarına Bitişik Ahşap Blok

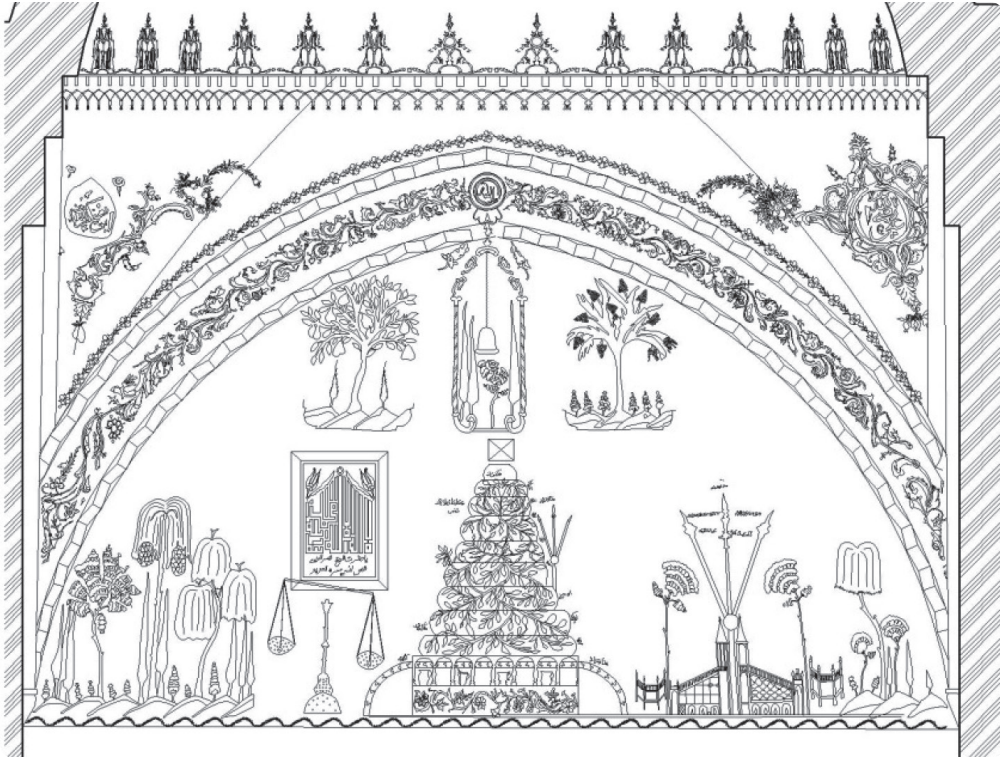
Şekil 7. 1 No'lu Baş Şahide

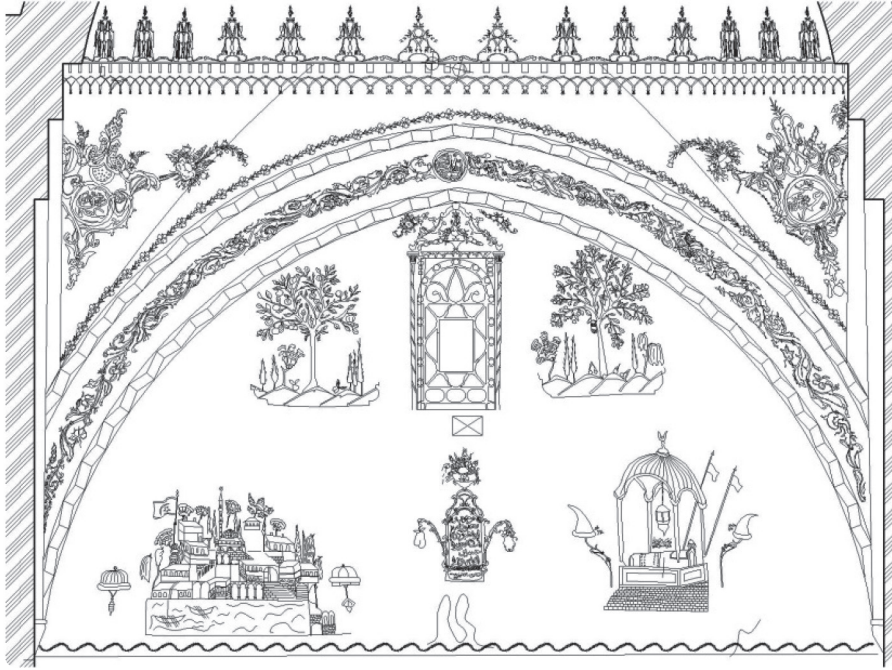
Şekil 8. 2 No'lu Baş Şahide Ön ve Arka Yüz

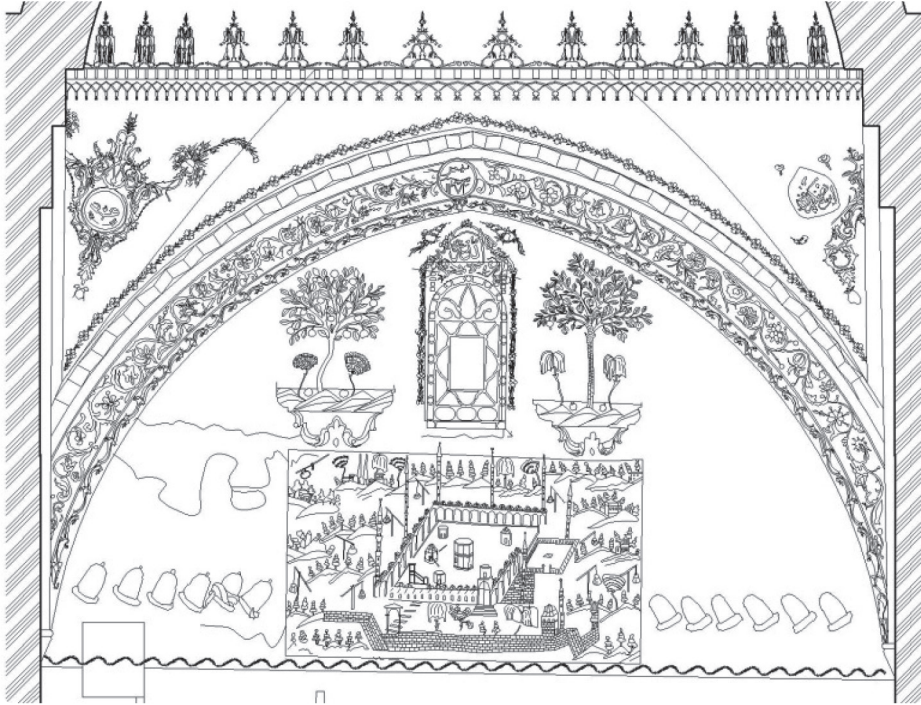
Şekil 9. 3 No'lu Baş Şahide

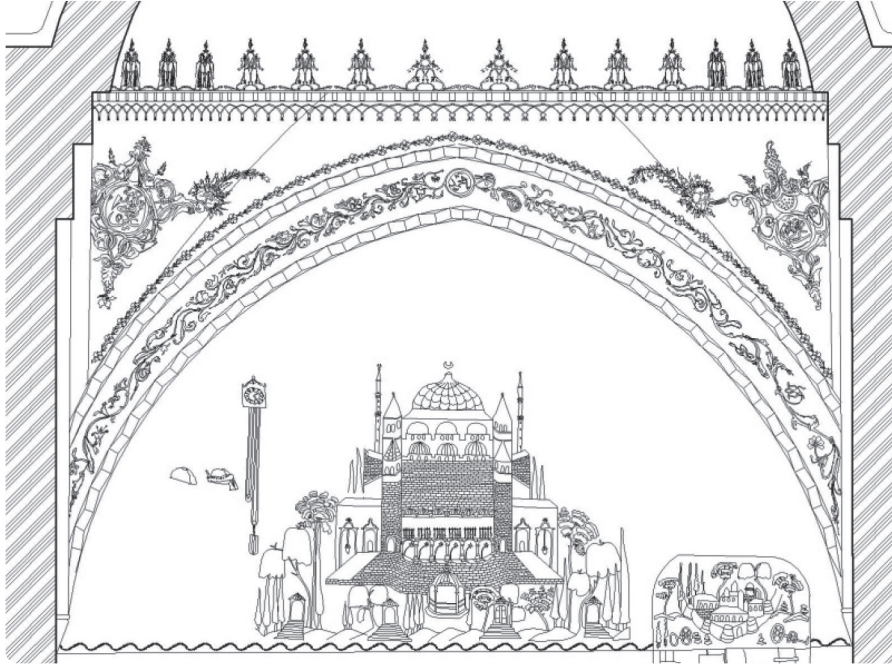
Şekil 10. Batı Duvarı Kalemî Şüslemeler

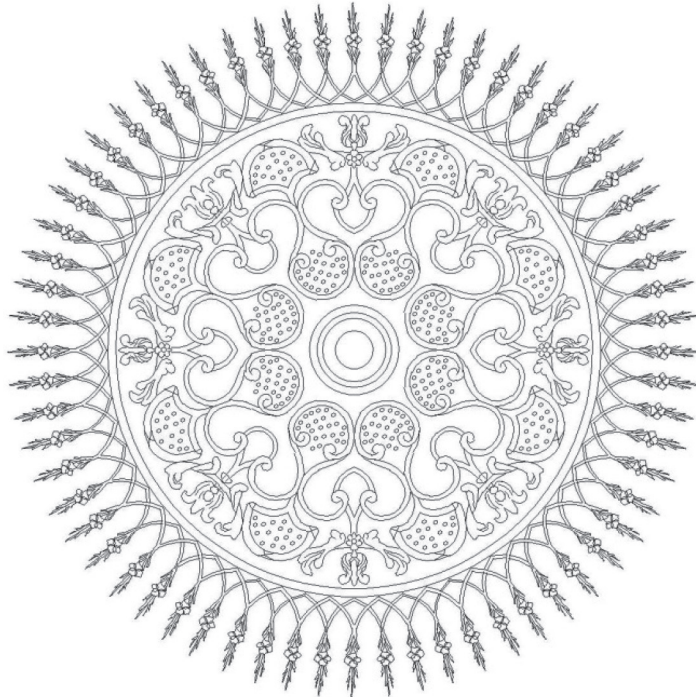
Şekil 11. Doğu Duvarı Kalemîşi Süslemeler

Şekil 12. Güney Duvarı Kalemîşi Süslemeler

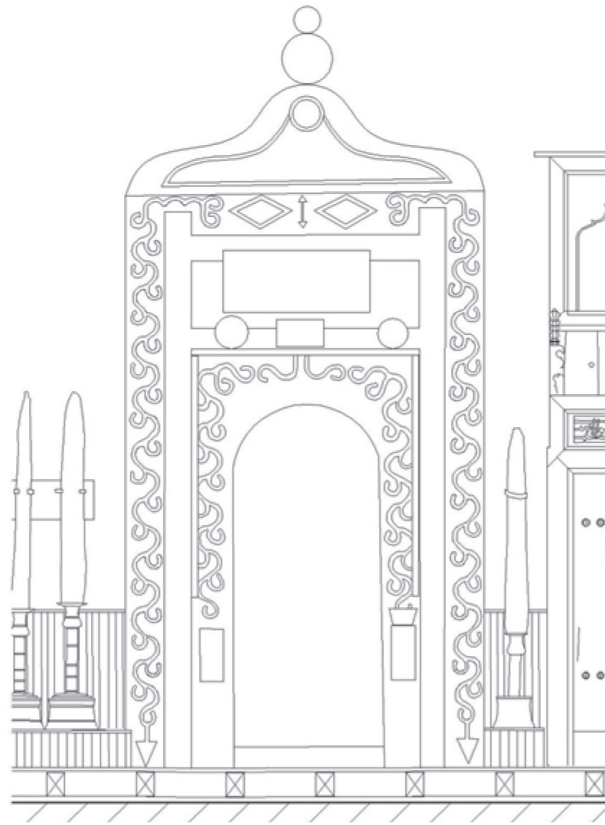
Şekil 13. Kuzey Duvarı Kalemîşi Süslemeler

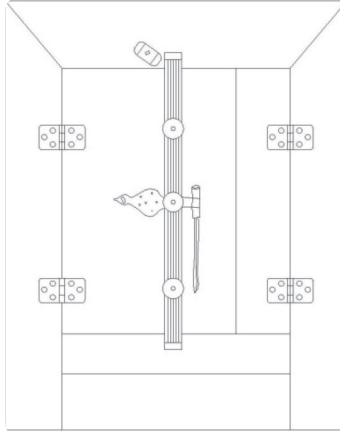
Şekil 14. Kubbede Bulunan Kalemîşi Süslemeler

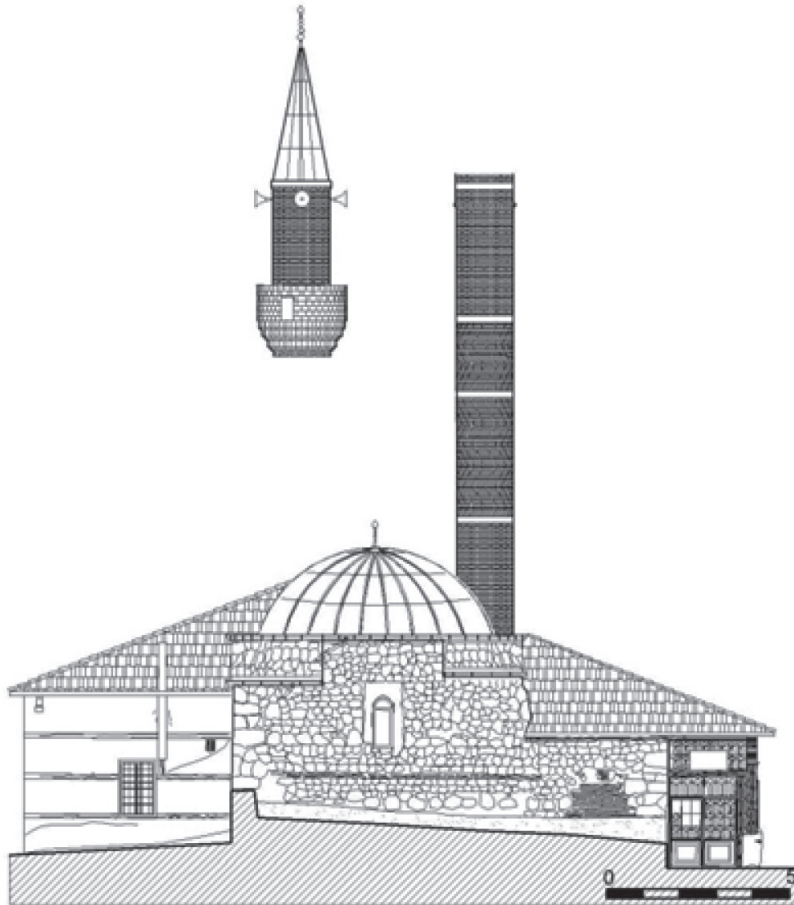
Şekil 15. Ahşap Minber

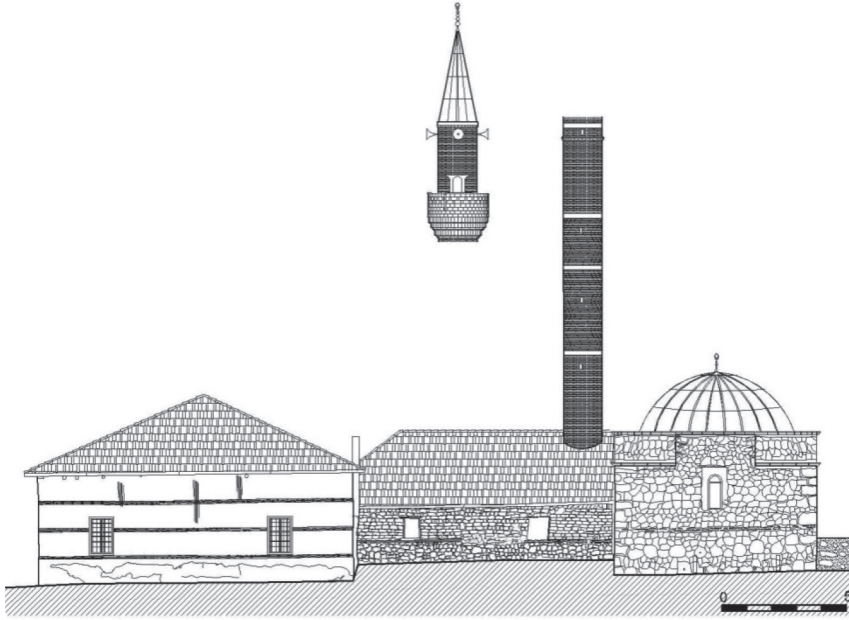
Şekil 16. Mihrap

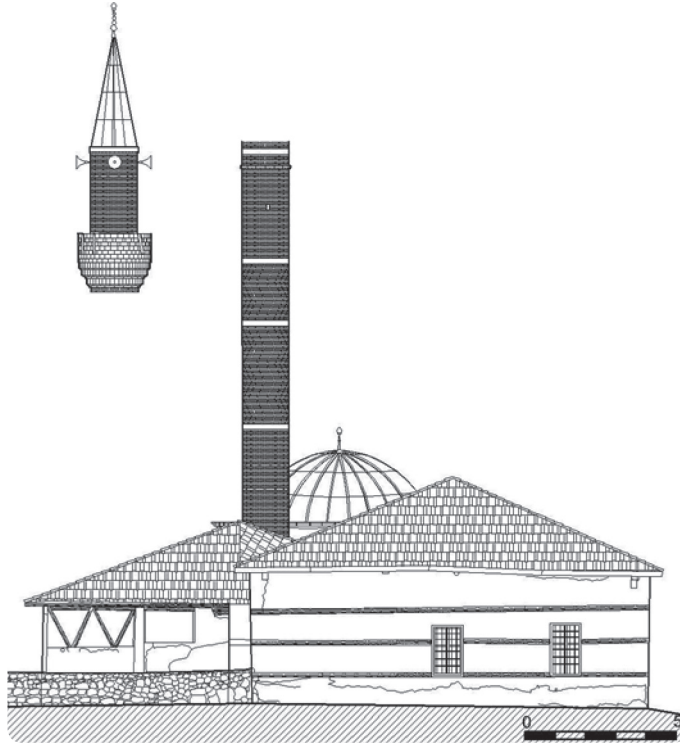
Şekil 17. Özgün Gömme Dolap

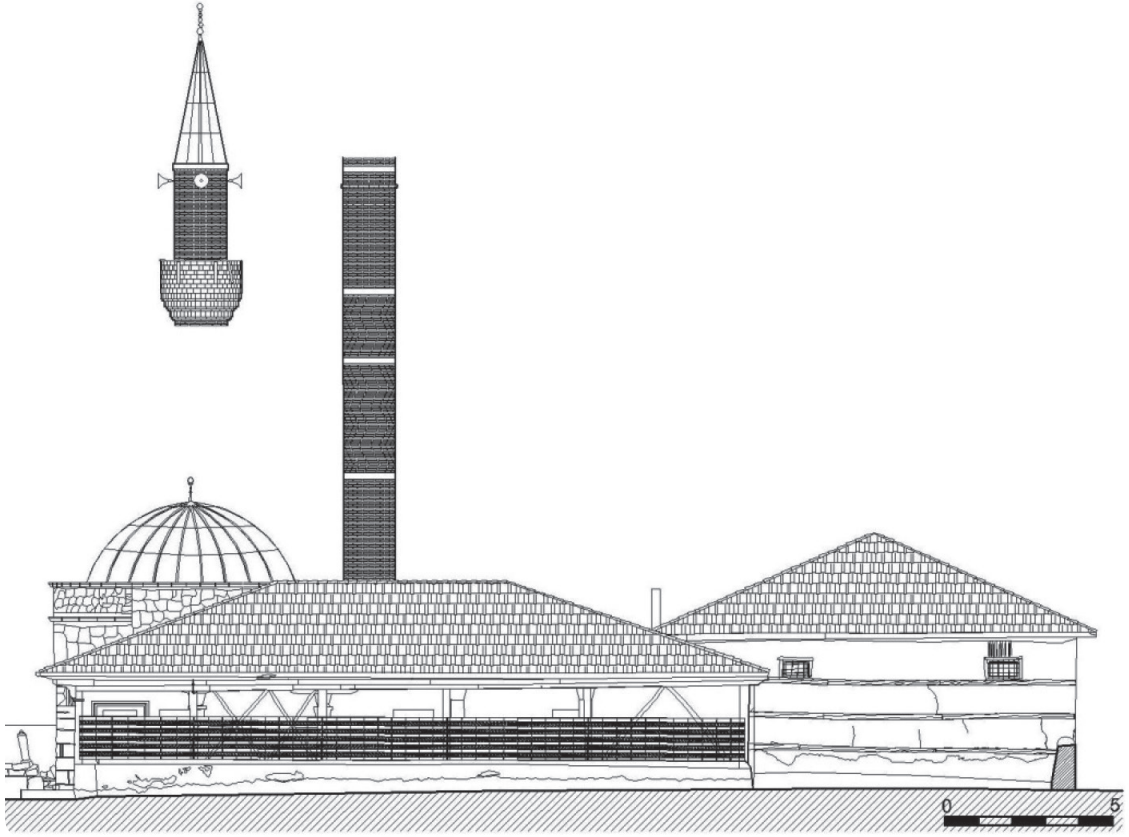
Şekil 18. Doğu Cephesi

Şekil 19. Güney Cephe

Şekil 20. Batı Cephe

Şekil 21. Kuzey Cephe

Kastamonu'da Üç Tarihî Külhan Kazanı

Mehmet Sami Bayraktar*

Öz

Bu çalışmada, Kastamonu il merkezinde bulunan üç tarihî hamama ait külhan kazanı tanıtılıp değerlendirilecektir. Bunlar İsmail Bey (Kurşunlu) Han'da sergilenen Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı, Kastamonu Pembe (Balkapanı) Han'da sergilenen Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı ve Kastamonu Münire Medresesi avlusunun kuzeydoğu köşesinde sergilenen Tosya Tekke Hamamı külhan kazanıdır. Kısmen tahrip olmakla birlikte kazanlar, orijinal görünümlerini büyük ölçüde korumaktadır.

Türk devrinde hemen her dönem güçlü bir siyasal sosyal ve ekonomik yapı sergileyen Kastamonu'nun zengin bir mimarî kültüre ve önemli anıtlara sahip olduğu bilinmektedir. Tarihî yapılarıyla paralel olarak şehrin geleneksel el sanatları bakımından da son derece iyi gelişmiş olduğu görülmektedir. Bu sanatlar içerisinde bakırcılığın iyi bir konumda olduğu söylenebilir. Dikkat çekici ölçülerdeki kazanlar, bu işçiliğin başarılı bir yansımasıdır.

Sanat Tarihi literatüründe külhan kazanlarını konu olan monografik bir araştırma bulunmamaktadır. Üç külhan kazanı ile sınırlı çalışmamız bu bağlamda bir başlangıç aşamasında görülebilir.

İncelediğimiz külhan kazanlarının en eskisi Çobanoğulları dönemine (1273-1274 dolay) kadar inmektedir. Ülkemizde Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Erken Osmanlı dönemine ait olduğu kesin olarak bilinen madenî eserlerin sayısının azlığı dikkate alınırsa, 1273-1274 civarında inşa edilen bir hamamda bulunan ve ilk inşadan kaldığı yönünde fikir veren külhan kazanının günümüze ulaşması son derece önemlidir. İlki gibi üzerlerinde kitabe bulunmayan diğer iki örneğin 1637 ve 1766-1767 yıllarına ait Osmanlı hamamlarında yer almalarına bakılarak Osmanlı eserleri olduğu anlaşılmaktadır.

Çeşitli tarihî belgeler, Kastamonu'nun Osmanlı devrinde önemli bir kazancılık ve bakırcılık merkezi olduğunu işaret etmektedir. Külhan kazanlarının, Anadolu'nun çeşitli vilayetlerine ve Anadolu dışına bakırdan mamul çeşitli kap-kacak ve alet-edevat ihraç eden Kastamonulu zanaatkarların elinden çıkmış olabileceğini düşünmekteyiz. Yakın zamanlara kadar her iki alanda da şehirde canlı bir üretimin olduğu bilinmektedir.

Anahtar Kelimeler: hamam, külhan, kazan, bakırcılık, zanaat, Kastamonu, Tosya, Çobanoğulları, Osmanlı.

Three Historical Boilers in Kastamonu

Abstract

In this study, three different historical bath boilers found in Kastamonu province are evaluated. These are the boilers of Kastamonu Foundation Bath exhibited in Ismail Bey (Kurşunlu) Caravanserai, Kastamonu Dede Sultan Bath exhibited in Kastamonu Pembe (Balkapanı) Caravanserai and of Tosya Tekke Bath exhibited in the north-east corner of Kastamonu Münire Madrasah. Although they are partly damaged, the boilers keep their original appearances to a large extent.

It is known that the city of Kastamonu, displaying powerful political, social and economical structure in almost all periods of Turkish era, has a prosperous culture and significant architectural monuments. Along with historical buildings, it seems that the city is in a fine position in terms of traditional handicrafts. It might be said that coppersmith has a distinguished position among these handicrafts. These enormous bath boilers reflect products of this excellent craftsmanship. In the literature of art history there is not any particular research about the bath boilers. This study which is limited to three boilers, may be seen as an initial work in this context.

The oldest of these boilers dates back to the period of Çobanoğulları Principality (1272-74). It is really important that the boiler which is found in a bath built around the years 1272-1274, has survived up to the present time when we consider the scarcity of metalworks that are certainly dating from Seljukid, Principalities and Early Ottoman periods in our country. It is also thought that this boiler is the one that was originally placed and used when the bath was first built. The other boilers do not have any inscriptions like the first one and it is thought that they are Ottoman works dating from 1637 and 1766-67. A variety of historical documents indicate that Kastamonu was an essential center of the coppersmith and the boiler making in Ottoman period. We think that these boilers were works of craftsmen from Kastamonu who exported various utensils and instruments made from copper to inside and outside of Anatolia. It is known that there has been a vivid manufacturing of coppersmith and boiler making in the city in recent years.

Key Words: bath, boiler rom, boiler, coppersmith, craft, Kastamonu, Tosya, Çobanoğulları, Ottoman.

* Yrd. Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü; msami.bayraktar@omu.edu.tr / ms.bayraktar@hotmail.com

1. Giriş

Çalışmamızın başında bizzat külhan kazanlarını konu alan bilimsel bir çalışmaya rastlamadığımızı belirtmek isteriz. Genelde hamam konulu monografik yayınlarda yeri gelirse değinilen külhan kazanlarıyla dolaylı ilgili az sayıdaki çalışmada, konuya ilişkin değerli bazı tanımlama ve tespitlere rastlanmaktadır. Geleneksel sanatlarımızın birçok alanında yayın ve belgeleme çalışması yapılmasına karşın bu alanda bir boşluk olduğu görülmektedir. İncelediğimiz külhan kazanlarını karşılaştırma yapabileceğimiz bir yayın ve kazanlarla ilintili daha önce yapılmış -kısa ve genel tanımlar dışında- çizim, fotoğraf ve belgeleme örnekleri bulunmadığından, çalışmamız, maden sanatımızın ve mimarimizin ve bir parçasını oluşturan külhan kazanları hakkında bir başlangıç aşamasında görülebilir. Zira pek çoğu ortadan kalksa da halen müzelerde veya tarihî hamamlarda kullanılır vaziyette veya başka şekilde mevcut bulunan kazanlar araştırılarak konuyla ilgili kapsamlı bir tanıtım ve değerlendirme yapılabilir. Bu çalışma Kastamonu il merkezinde ait oldukları hamamlardan alınarak sergilenen üç hamam kazanı ile sınırlıdır.¹ Belirtilen kazanların tarihçeleri, fizikî ve teknik özellikleri üzerinde durulmuş, külhan kazanlarıyla ilgili bazı tespit ve çıkarımlara varılmak hedeflenmiştir.

1.1. Kastamonu'nun Tarihî ve Mimarî Zenginliğine Kısa Bir Bakış

Kastamonu yöresi tarihinin arkeolojik veriler ışığında "Alt Paleolitik-Yontma Taş" safhasına kadar indiği, takibinde "Orta Paleolitik", "Geç Kalkolitik" yoğun olarak da "İlk Tunç çağına" ait yerleşme ve buluntulara rastlanıldığı, yerleşmelerde Hitit, Frig, Pers, Helenistik ve Roma çağla-

rına kadar az da olsa bir sürekliliğin izlenebildiği ifade edilmektedir (Şahin, 2001: 585). Kronolojik olarak yöre, Kaşka (Gaşka), Hitit, Frig, Lidya, Pers, Makedon, Pontus, Roma, Bizans, Anadolu Selçukluları, Dânişmendliler, Çobanoğulları, Candaroğulları ve Osmanlı hâkimiyetine sahne olmuştur (Bilici, 1991: 2-3; Şahin, 2001: 585).

Türkler'in Kastamonu yöresini hangi tarihte fethettiği belli değildir. Ancak 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah'a bağlı beylerden Emîr Karategin 1084 yılından sonra kısa süre de olsa Kastamonu yöresinde hüküm sürmüştür (Şahin, 2001: 585). Ardından Bizans hâkimiyetine giren Kastamonu, kısa bir süre sonra Dânişmendliler tarafından fethedilmiş ve bir süre şehir, Bizanslılar'la Dânişmendliler arasında el değiştirmiştir. Kastamonu ve yöresi, 12. yüzyıl sonlarında Anadolu Selçukluları'nın uç beyi Emîr Hüsâmeddin Çoban'ın kurduğu Çobanoğulları Beyliği'nin idaresi altına girmiş (Yücel, 1993a: 354-355; Şahin, 2001: 585), 1243 yılındaki Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğollar'a tâbi olmak üzere Pervaneogulları tarafından yönetilmiştir (Bilici, 1991: 5). Çobanoğulları topraklarının 14. yüzyıl başlarında Kastamonu ve Sinop civarında kurulan Candaroğulları Beyliği tarafından ilhak edilmesiyle Kastamonu, beyliğin merkezi haline getirilmiştir (Şahin, 2001: 585). Kastamonu yöresindeki ilk Osmanlı hâkimiyeti 1392 yılında (Yücel, 1993b: 148) Yıldırım Bayezid döneminde gerçekleşmiş, Çelebi Mehmed döneminde Osmanlılar zaman zaman Kastamonu ve yöresine hâkim olmuşlardır. Sonuçta Fâtih Sultan Mehmed, Candaroğulları Beyliği'ne son vererek 1461 yılında Kastamonu ve yöresini kesin biçimde Osmanlı topraklarına ilhak etmiştir (Şahin, 2001: 585-586; Maden, 2007: 151).

Türk idaresine girinceye kadar önemli bir gelişme gösteremeyen Kastamonu özellikle Çobanoğulları döneminde nüfus, fizikî yapı ve mimarî eserler yönünden şehir hüviyetini ka-

1 Birçok tarihi hamamda külhan kazanlarının maddî ederleri yüzünden eritilerek ortadan kaldırılmasına karşılık bu örneklerin korunması ayrıca bir bahtiyarlık vesilesidir. Vakıf eserlere ve bunların müstemilatına gösterilmesi gereken ilgi ve korumacı yaklaşımın bir ifadesi olarak kazanların, halkın görebileceği açık alanlarda sergilendiği dikkat çekmektedir. Vakıflar idaresi tarafından müzelerin kapalı ortamı yerine, kazanların, tarihi mekânlarda günlük hayat pratiğine katılarak sergilenmesi tercih edilmiştir.

zanmaya başlamış, Çobanoğulları döneminde cami, mescit, hamam, dârüşşifa ve zâviye gibi eserlerle donatılmıştır (Yücel, 1993a: 354; Şahin, 2001: 586-587). Candaroğulları devrinde fizikî bakımdan daha da gelişen Kastamonu, kalenin doğu, batı ve kuzey taraflarına doğru genişlemiştir.² Osmanlı döneminde 15. ve 16. yüzyıllarda da istikrarlı bir şekilde büyümeye devam eden şehirde birçok vakıf eser inşa edilmiştir (Eyüpgiller, 1999: 98-218; Şahin, 2001: 586; Maden, 2007: 239-269). 17. ve 18. yüzyıllarda nispeten şehrin büyümesinin durağanlaştığı 19. yüzyılda “şehrin fizikî bakımdan büyümediği, yüzyılın ortalarından sonra kuzey ve güneydeki nihaî sınırlarına ulaştığı” bu yüzyılın son çeyreğinden itibaren “Kastamonu Batı’dan esinlenmiş, askerî, mülkî ve kamuya ait binaların inşasıyla yeni bir fizikî değişim” yaşandığı görülmektedir (Bilici, 1991: 272-281; Şahin, 2001: 586).

Batı Karadeniz’in önemli şehirlerinden Kastamonu, Türk devrinde hemen her dönem güçlü siyasal bir yapılanmaya sahne olmuştur. Kastamonu, bu siyasal yapı ile paralel bir şekilde güçlü sosyo-ekonomik bir gelişim göstermiştir. Şehirde Çobanoğulları, Candaroğulları ve Osmanlı dönemlerinden kalma birçok vakıf eseri ve tarihî bina bulunmaktadır (Bilici, 1991: 209-282, 293-302; Eyüpgiller, 1997; Şahin, 2001: 586; Şakar, 2008: 243-257). Küre’de bakır madeninin çıkarılması (Tızlak, 1999a: 411; İbret, 2003: 53; Maden, 2007: 151-154, 157; Avcı, 2012: 19) ekonomik gelişmenin önemli bir destekçisi olması yanında, geleneksel bakır işçiliğinin gelişmesine de sebep olmuştur.

1.2. Bakır Madeni ve Bakır Eşyalar

“Doğada serbest ya da bileşik olarak bulunan kızıl renkli bir maden olarak” tanımlanabilen

² “Candaroğulları Beyliği iktisadî bakımdan iyi bir mevkide bulunuyordu. Çünkü Karadeniz’in en iyi liman şehirlerinden olan Sinop bu beyliğin elindeydi. Burası hem ihracat limanı hem de gemi tersanesinin bulunduğu bir yerdi. Beyliğin en önemli ihraç maddelerini bakır ve demir teşkil ediyordu. Cins atları ve avcı kuşlarıyla da ünlü olan Kastamonu bu özelliğini Osmanlılar zamanında da korumuştur.” (Yücel, 1993b: 149).

(Anonim, 1997a: 182) bakır,³ keşfedildiği çağdan itibaren en çok kullanılan maden olmuştur. Yakın zamanlara kadar hem şekil verilebilirliği hem de şeklini koruması açısından tercih edildiği gibi sağlam ve uzun ömürlülüğü sayesinde, geniş bir ürün yelpazesinde günlük hayatın bir parçası olarak önemini korumuştur. Özellikle dövme tekniği için elverişli olan bakır, yukarıdaki özelliklerine ilaveten ısıyı çok iyi iletmediği için külhan kazanlarında kullanılması yerinde olmuştur.⁴

³ “Kimyada Simgesi “Cu”, yoğunluğu 8.9 ve ergime derecesi 1083^{0C} olan kimyasal bir elementtir. Kolay işlenebilirliğinden dolayı erken çağlardan beri kullanılmakta olan bakır, çok iyi bir ısı ve elektrik iletkeni olduğundan özellikle sanayide yaygın bir kullanım alanına sahiptir. El sanatlarında ve oyma-baskı sanatında da yaygın olduğu gibi, aşınma dayanıklılığı nedeniyle kuyumculuk ve saatçilikte de aranan bir gereçtir. Ayrıca, ince levhalar halinde üretilen bakır, işçilik kolaylığı, dayanıklılığı ve öteki kaplama malzemelerine göre hafifliği dolayısıyla özellikle 20.yy’da çatı kaplaması alanına girmiştir. Bakır çatılarda zaman içinde nemin etkisiyle yüzeyde, küf renginde bir pas tabakası oluşur. Türkiye’de anıtsal Osmanlı yapılarındaki kurşun çatı kaplama geleneği, kurşunun çok pahalı bir gereç olmasından dolayı Cumhuriyet döneminin bazı anıtsal yapılarında bakırla sürdürülmüştür.” (Anonim, 1997a: 182).

⁴ “Bakır: Doğada hem doğal maden hem de cevher olarak bulunur. Doğal bakır dere yataklarında ya da bakır cevherlerinin aşınmış üst katmanlarında görülür. Bakır, okside olan bir madendir; yüzeyi zaman içinde morumsu yeşil bir renk aldığından altın gibi kolay göze çarpmaz. Ancak okside olmuş bakır parçaları elle ovulunca alttaki kırmızı renk ortaya çıkar. Doğal bakır çok az bulunur; bakır cevherleri ise bol ve yaygındır. Bu cevherler bazen kimyasal bileşik, bazen da fiziksel karışım halindedir. Üst katmanlarda bakır oksitleri ve bakır karbonatları, derinlerde bakır sülfürleri olarak bulunurlar. Bakır cevherlerinden arıtmayla bol oranda metalik bakır elde edilebilir. Doğal bakır, artırılmış bakırdan daha saf bir madendir. Doğal bakırda çok az oranda altın, gümüş, demir ve antimon bulunmasına karşın, cevherden sağlanan bakırda bunların yanı sıra çinko, kurşun, arsenik, nikel ve kaly gibi madenler de bulunur. Cevherden arıtılan bakır, ikinci bir işlemle saflaştırılır. En kolay saflaştırma yöntemi, erimiş madenlerin üstüne hava akımı vererek, örneğin üfleterek, oksidasyon sağlamaktır. Hava üflendiğinde, bakırın içindeki öteki madenler bakırdan önce okside olarak yüzeye çıkarlar ve bu cüruf (maden posası) potadan alınarak bakır saflaştırılır. Bakır, altın ve gümüşten daha sert bir madendir. Soğukken dövülürse sertleşir ve işlenemez. Dövülürken sertleşen bakır ateşte ısıtılarak yumuşatılır. Ancak bakır çok sıcakken (akkor halde) de çekişlenemediğinden soğuk suya daldırılarak ılıklaştırılır; ani soğumayla daha da yumuşar. Bakırın önce ısıtılıp, sonra suya daldırılarak yumuşatılmasına “tavlama” denir. Tavlamanın keşfi, maden sanatının ana yapım tekniklerinden biri olan dövme tekniğinin gelişmesine yol açmıştır. Bakır, özellikle dövme tekniği için elverişlidir; eridiği zaman kabarcıklandığından döküm için uygun değildir.” (Erginsoy, 1997: 1139).

Bakırın kullanıldığı eşya, gereç ve silahlara “Kazan, güğüm, mangal, tabak, bakraç, sabunluk, ateş küreği, ayakkabı çekeceği, ayna, buhur-dan, ibrik, çingirak, divit, taş, şamdan, sefer taşı, fincan zarfı, gülabdan, kupa, leğen, han-çer, havan-havan eli, iftariyelik, kahvelik, kahve sitili, balkan, kandil, kantar, kapı tokmağı, ka-zan kulpu, kemer tokası, külek, kül tablası, küp, miğfer, minare alemi, musluk, nargile mangalı ve söndürücüsü, sebil, şifa taşı” gibi örnekler verilebilir (Gülensoy, 1994: 6-7).

1.3. Türk Maden Sanatı ve Bakıcılık Sanatına Kısa Bir Bakış

Taş devrini kapatıp maden devrine geçişi sağla-yan bakır, insanlığın tarihsel sürecinin en önemli aşamalarından birinde rol alan önemli bir ma-dendir. Doğal bakır, altın ve doğal gümüş ile bir-likte Neolitik Çağ insanının dikkatini çeken ilk madenlerden biridir. (Kayaoğlu, 1985: 439-440; Erginsoy, 1997: 1140; Eraslan, 2009: 378; Başak, 2010: 19-20). Anadolu, maden sanatı açısından dünya çapında öneme sahip bir bölge olmuştur.⁵

Anadolu öncesinde kurulan Türk devletlerinde de madencilik önemli bir ekonomik uğraş alanı olmuştur. Bununla ilintili olarak gelişmiş bir me-tal teknolojisi ve maden sanatımızdan söz ede-biliriz. Türk maden sanatı ilk olarak Asya Hunları devrinde başlar (Kerametli, 1974: 115-117). Bu dönemde, kendine özgü bir üslup (Avrasya hay-van üslubu) ve teknik olarak iyi düzeyde çok sa-

yıda madeni eserle⁶ karşılaşmaktayız. Akhunlar, Avrupa Hunları, Göktürkler, Uygurlar, Avarlar ve Peçenekler ve diğer bazı irili ufaklı Türk devletle-rinden sonra⁷ maden sanatı İslami dönemde de devam etmiştir (Kerametli, 1974: 116-125). Orta Asya göçebe sanatının etkilerinin hissedildiği Büyük Selçuklu ve onların atabeyleri ve ardıl-ları konumundaki Zengiler, Artuklular, Anadolu Selçukluları ve Eyyubiler döneminde maden sa-natının büyük bir atılım gösterdiği; ilk olarak Bü-yük Selçuklu döneminde malzeme, teknik, kap türü, kap biçimleri ve süsleme alanında birçok yenilik gerçekleştirildiği bilinmektedir (Erginsoy, 1978: 500-506,510; Bodur, 1987: 23-36; Asla-napa 2011: 333-339)⁸. Zengin teknik, biçim ve bezeme özellikleriyle Türk maden sanatı, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar uzanarak, Türk sa-natının önemli bir kolu olarak gelişimini bu yeni coğrafyada da sürdürmüştür. Anadolu Selçuklu-ları, Artuklular ve Anadolu Selçukluları çağdaşı diğer bazı beyliklerde, maden sanatı genel hat-lar itibarıyla Büyük Selçuklu üslûbunun da izle-nebildiği fakat bunun yanı sıra “değişik bölge ve kültür etkilerinin biçimlendirdiği sanatsal çeşitli-lik ve çok yönlü” bir karakteristiğe sahip olmuştur (Erginsoy, 1978: 336-337). Türk maden sana-tı Osmanlı'ya kadar hemen tüm imal ve süsleme tekniklerini denemiş, çeşitli biçimleri geliştirmiş olduğundan Osmanlı maden sanatının bu hazır miras üzerinde yükseldiği ifade edilmektedir (Bodur, 1987: 36). Osmanlı devrinde çok sayıda ve türde nitelikli eserler vermiştir. Osmanlı top-raklarında çeşitli bölgelerde birbirlerinden farklı teknik ve biçim diline sahip son derece zarif ve çok çeşitli türde eserler verilmiştir (Bodur, 1987:

5 Maden sanatının büyük uygarlıkların beşiği olan Yakındoğu topraklarında; Mısır, Mezopotamya, Anadolu ve İran'da geliştiği (Erginsoy, 1997: 1140), madencilikte ilk önemli adım olarak kabul edilen “tavlama”nın keşfinin arkeolojik kazı sonuçlarına göre, Neolitik Çağda Anadolu'da gerçekleştiği (Erginsoy, 1997: 1141) bildirilmektedir. Teknoloji tarihçileri, demir cevherlerinin arıtılmasının ve dövme demirin elde edilmesinin ilk kez Anadolu'da Eski Hitit Krallığı döneminde (MÖ. 1800-1400) gerçekleştirildiğini; çeliğin de Hitit İmparatorluğu döneminde (MÖ. 1400-1200) yapıldığını belirtmektedirler (Erginsoy, 1997: 1140). Metalürjik keşiflerin ve maden sanatı tekniklerinin hemen hepsinin Milattan önceki 7000 yıllık süreç içinde, Yakındoğu topraklarında gerçekleştirildiği, Eskiçağ izleyen Orta ve Yeniçağlarda maden sanatını etkileyen önemli metalürjik keşifler olmadığı, ancak meta-lürjik yöntemlerde ve maden bezeme tekniklerinde gelişme-ler kaydedildiği dikkat çekmektedir (Erginsoy, 1997: 1144; Başak, 2010: 13-33).

6 Büyük çoğunluğunu silah, araç, gereç, süs ve dini içerikli madeni eşyaların oluşturduğu Hun devri madeni eserlerin büyük bir kısmı bilindiği üzere kurganlardan çıkarılmıştır.

7 “Tarih ve coğrafyaya ait eski Türk, Çin ve Arap kaynaklarının hepsinde Türklerin atalarının demirci olduğundan” bahse-dilmektedir (Tızlak, 1999a: 407). İslam öncesi Türk maden sanatı hakkında geniş bilgi için bkz. Bodur (1987: 12-20); Birkan (2005); Çoruhlu (2007: 139-141, 212-213, 336-350, 355-367).

8 Erginsoy'a göre Büyük Selçuklu devri, İslam maden sanatının doruğa ulaştığı dönem olmuştur (Erginsoy, 1978: 510).

36-50; Kuşoğlu, 2002: 194-205). 16. ve 17. yüzyılda klasik devrini yaşayan Osmanlı maden sanatı diğer hemen tüm sanat alanlarında olduğu gibi, 19. yüzyıldan sonra Batılı tesirle barok ve rokoko tarzının hâkim olduğu yeni bir modayı yansıtmıştır.⁹ Özellikle 18-20. yüzyıllar arasında bakır eşya türlerinde güçlü bir artış olduğu ifade edilmektedir (Barışta, 2015: 750).

Bu çalışmanın konusunu oluşturan 13. ve 16.-17. yüzyıllara ait külhan kazanların dayandığı maden sanatı ve teknolojisinin temellerinde kanımızca hem yukarıda belirtilen eski Anadolu geleneği hem de Anadolu öncesi Türk maden sanatı geleneği bulunmaktaydı.

Anadolu bakırcılığının Bizans döneminde iyi düzeyde olduğu, Avrupa Anadolu ve Ortadoğu çapında önemli sanat atölyelerinin Konstantinapolis'te bulunduğu bilinmektedir. Türk fetihlerinden sonra Anadolu'da bakır kap-kacak yapımında büyük bir artış olduğu, İstanbul'un fethini takip eden yeni imâr döneminde Türkler tarafından İstanbul'da açılan çok sayıda bakırcı dükkân ve çarşısının (kazgancı) bulunduğu, Anadolu'da Bursa, Konya, Kayseri, Sivas, Tokat, Erzincan, Bayburt, Erzurum, Trabzon, Siirt, Mardin, Diyarbakır, Cizre, Harput, Malatya gibi birçok şehirde üretim yapan bakırcı atölyelerinin İstanbul ile birlikte Anadolu'nun ihtiyacına cevap vermekten başka Irak, Suriye, İran gibi ülkelere bakır mamulü eşya ihraç ettiği anlaşılmaktadır (Belli ve Kayaoğlu, 1993a: 32).¹⁰

1.4. Kastamonu'da Geleneksel Bakırcılık

Kastamonu, geleneksel bakırcılık bağlamında Anadolu'da ilk akla gelen ve kaliteli bakır işlerinin üretildiği şehirlerimizden biri olmuştur (Belli ve Kayaoğlu, 1993b: 553; Erginsoy, 1997: 1146;

Karpuz, 2002: 426; Kuşoğlu, 2006: 36). Küre'den çıkan bakır cevheri Kastamonu'da önemli bir üretim ve ticaret hammaddesi olmuştur (Belli ve Kayaoğlu, 1995: 44-46 ; Darkot, 1977: 401). Küre'den çıkarılan bakır cevherinin Candaroğulları devrinde İsfendiyar Bey döneminde Kastamonu başta olmak üzere Anadolu'nun diğer şehirlerine gönderildiği hatta Avrupa ve İran'a ihraç edildiği ve bu üretimin 16. yüzyılda da canlı olduğu bilinmektedir (Belli ve Kayaoğlu, 1993a: 14-15, 165-166; Eyüpgiller, 1999: 44-45; İbret 2001: 436-438; Yakupoğlu 2001: 73).

Kastamonu çevresindeki bakır yataklarının Osmanlı döneminde de işletildiği ve bakırcılığın iyi düzeyde olduğu çeşitli araştırmacılarca ifade edilmektedir (Belli ve Kayaoğlu, 1993a: 49-50, 60, 166-177). Kastamonu'yu 1640 ve 1660 yıllarında ziyaret eden Evliya Çelebi, "Esnâf-ı kalaycıyân" başlığı altında Kastamonu bakır işçiliğinden övgüyle söz ederek bütün kazancıların Kastamonulu olduğunu belirtmektedir.¹¹ Evliya

11 "Esnâf-ı kalaycıyân: Dükkân 106, neferât 500, pirleri Hazret-i Sâri'dir kim Hazret-i Âli belin bağladı. Hazret-i Ömer hilâfetinde Acem diyârında Nihâvend Seferi'ne serdâr olup vardukda Acem gâlib gelüp Sâri münhedim olmak sadesinde iken Medine 'de de Hazret-i Ömer cum'a günü hutbe tilâvet iderek kalb gözleriyle gördü kim Sâri münhedim oluyor. Hemân minberde hutbe esnasında "Yâ Sâriye ile'l-cebel" deyü Hazret-i Ömer bir na'ra itdükde cümle cemâ'at hayrân kalup Ömer'e ateh galebe idüp beş aylık yolda Nihâvend'den olan Sâriye'yi hâtırına getirüp hutbede galat itdi didiler. Kimi esrâr-ı hafisine hamî idüp târih kodular. Hazret-i Ömer'in bu na'rasın Nihâvend'den olan guzât-ı muvahhidin cümle istimâ' idüp hemân Sâri hazretleri alem-i Resûlullahı ile'l-cebel didüğü gibi dağa alem çeküp cebele arka virüp mansûr [u] muzaffer Medine'ye gelüp târihleri mutâbık gelüp Hazret-i Ömer'e ziyâdesiyle muhabbet itdiler. Me'âl-i kelâm bu kalaycıların piri Şeyh Sâri hazretleridir kim kâhîce gazalara serdâr olurdu. Kabr-i münevveresi, Mısır'ın iç kal'asında Tavâşî Süleyman Paşa Câmi'i hareminde okuyla ve yayları ile dokuz kademe nerdübân ile inilir bir gârdâ medfûndur. Bunlardan sonra kazancıbaşının güzide askerlerinin omuzlarında niçe bin yelteme ve sayâlma ve yasılama ve danlama bâm isimli çekiçler ile ubûr iderken yollarında bir tomruğu meydân-ı muhabbete koyup on dör[d] ve on altı kişi usûl-ı âheng ile ol tomruğa çekiçler çalup arz-ı mahâret iderek ubûr idüp gûnâ-gûn kazancı şakaları iderler amâmâ bu esnâfın ihtiyârlarının kaba sakallılarının bakır râyihâsından cengârî ve kebrîti ve yeşil ve mavi sakalları vardır. Bunlardan sonra kazancıbaşı ve çarkçıbaşı at başı berâber olup ardları sıra Kastamonu ve Bakır küresi ve Taşköprülû Türk dilbercikleri iç oğlanları pâyesiyle ubûr iderler. Zîrâ bu kazancılar cümle Kastamonuludur, ardları sıra sekizer kat mehterhâne ile ubûr iderler. Bu kazancıbaşı yamağı cümle (—) altı esnâfdır ve dahi cümle (—) dükkândır." (Dağlı, 2003: 203).

9 Geniş bilgi için bkz. Erginsoy (1997: 1146-1147).

10 Bazı seyyahların ifadesiyle bakırdan yapılmış kap-kacağı Türkler kadar seven başka bir millet bulunmadığı ifade edilmektedir (Belli ve Kayaoğlu, 1993a: 32). Balkanlarda Osmanlı hâkimiyetinden sonra bakır eşyaya ilginin arttığı, Türklerin tesiriyle diğer milletlerde bakır kullanımının yaygınlaştığı, Makedonya'ya kazancılığın Türkler tarafından getirildiğini savunan araştırmacılar bulunmaktadır (Koneska, 1992: 141-147).

Çelebi, Kastamonu kazancılarının çalışma düzenleri hakkında da bazı bilgiler verir.¹² 1849'de Kastamonu'da kalhâne¹³ ve bakırcı esnafı olduğu, Yakup Ağa Külliyesi İmareti ve çevresindeki başka dükkânların, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında bakır eritimiyle uğraştıkları, bakırcılığın 1842 ve 1862 yılında şehri ziyaret eden seyyahların da ifade ettiği üzere önemli bir iş kolu olduğu anlaşılmaktadır (Eyüpgiller, 1999: 45).¹⁴ 1833-37 ve 1843 yıllarında Türkiye'yi iki kez ziyaret eden Charles Texier, Kastamonu halkının zanaat ve hüner sahibi olduklarından söz ederek şehrin geçiminin biri bez dokumacılık diğeri bakırcılık işi olmak üzere iki çeşit endüstri

12 Evliya Çelebi'nin gezdiği bazı şehirlerdeki bakır işçiliği hakkında yorum yaparken sık sık Kastamonu ile kıyaslamalarda bulunduğu görülmektedir: "Der-beyân-ı memdûhât-ı kâr-ı ahâlî-i şehri Tokat: Evvelâ beyâz pembe bezi ve câm tasları diyâr-ı Lahor'da yapılmaz. Gûyâ altın gibi mücellâdır. Ve kalemkârî basma yorgan yüzleri ve münakkaş perdeleri ve kazancı kârından suhûn ve tancereleri Kastamonu ve Belgrad ve Bosna'da işlemek ihtimâli yoktur, zîrâ cümle âvânîsi kalemkâr işi savatlıdır."... "Andan hacir-i lâciverd ma'deni olur, ammâ Firengî gibi bin reng değildir. Ve kurşum ma'deni olur. Anıñcün bu Sarây şehrinde kurşum ile örtülmüş imâretler çoktur. Ve nühâs-ı hâlis ma'deni olur, ammâ nâdir, lâkin "içinde altunu vardır" dirler. Anıñcün Bosnasaray'nda işlenen bakır âvânîleri Belgrad ve İslâmbol ve Kastamonu ve Tokat'da işlenmez. Hattâ altın ile mutallâ günâ-gün şam'dân ve buhûrdân ve gülâbdânlar işlerler kim görenler anları zehab-i Bundukanî zann eder. Ve hadîd ma'deni gâyet çoktur. Hattâ Foniçsa nâm kasaba dağlarında bî-hadd ü bî-kıyâs demir meğser Sofya-i sâfiye Samakov'unda çıka ve bu Foniçsa kasabasında işlenen demir silâh âlâtları şehri-Virene 'de ve Taşlıca'da ve Çaniçse kasabalarında işlenmez"... "[Kıratova şehri] Ve cümle üç yüz elli aded dükkânları var. Her esnâf mevcûddur, ammâ Kazancılar çârsûsu gâyet müzeyyen sük-ı sultânîdir. Bu şehirde nühâs ma'deni olmağile bunda işlenen nühâs âvânî ne Bosna ve ne Kastamonu ve Küre şehrinde ve Tokat kal'asında işlenmez. Hattâ müşebbek şan'dân ve buhûrdân ve fânûs ve leğenler ve günâ-gün münakkaş sürahi zehab-i hâlis ile mutallâ ibrikler işlenir kim sîm-i hâlisden ancak işlenir üstâdları vardır." (Dağlı, 2003: 203).

13 Kalhane (dökümhane), "Altın gümüş ve sair madenleri ve eski sırmaları eritip külçe haline getirmeğe ve döküme hazırlamağa mahsus ocaklı yerler" şeklinde tarif edilmektedir. (Arseven, 1963: 91; Pakalın, 1983: 151). Ayrıca bkz. Kuşoğlu (2006: 121, 123).

14 "Ainsworth, 1842'de Kastamonu'da erkeklerin bakırcılıkla uğraştıklarını yazarken. 1862'de Texier, kentteki belli başlı endüstri kollarından birinin bakırcılık olduğunu belirtmekte, bu dönemde bakır avadanlıklar (mangal, sefertası, cezve) üretilerek İstanbul'a gönderildiğini eklemektedir. 1306 H/1888-9 M. yılında Kastamonu'da bakır sefer tasları, sahan, akder, su sürahisi, iççe geçer su bardakları, tencereler imal edilmekte ve satılmaktadır." (Eyüpgiller, 1999: 45).

kolu yoluyla olduğunu, bu itibarla bakır avadanlıklar, kazanlar, mangallar, sefer tasları, mutfak malzemeleri ve Avrupa'da doğu kahve ibriği denilen cezveleri üretip, İstanbul'a gönderdiklerini belirtmektedir (Maden, 2016: 31).

18. yüzyıl sonu ile 19. yüzyıl başlarında iyi bir düzeyde olduğu görülen Kastamonu bakırcılık zanaatı (Faroqhi, 1994: 223-224) 1920'li yıllarda sona ermeğe başlamıştır.¹⁵ Kastamonu Ticaret Odası kayıtlarına göre 1934-1936 yılları arasında Kastamonu'da bakırcılık mesleğiyle ilgili olarak 50 usta, 35 kalfa ve 48 çırak çalışmaktaydı. 1942 yılında Bakırcılar Çarşısı'ndaki atölye sayısı 22 iken, bugün bu sayı ancak 2-3 civarındadır (Belli ve Kayaoğlu 1993a: 168; Kazmaz, 1997: 113). Şehri 1941 yılında ziyaret eden Nahid Sırrı Örik bakırcılar çarşısındaki bakır dövülen dükkânlardan söz etmekte birlikte bakır eşya imalatına değinmemektedir (Maden, 2016: 88-89). 1989 yılında yayınlanan bir araştırmaya bakılırsa bu yıllarda Kastamonu'da 16 kadar bakırcı dükkânı bulunmaktaydı (Tan, 1989: 38) Günümüzde ise üretim durmuş haldedir. İş bırakmış epey yaşlı bir iki usta, eski bakır eşyaların satıldığı birkaç dükkân ile kalaycılığa devam eden sadece bir dükkân ve usta belirleyebildik¹⁶ (Resim 1).

Kazancılık mesleğinin Kastamonu'da bir sanata bağlı olarak icra edilen meslekler arasında yer aldığı tarihi belgelerde de görülmektedir (Cunbur, 1988: 13-14; Belli ve Kayaoğlu, 1993a: 167-168 ; Güzey, 2001: 131; Yakupoğlu, 2009: 170). Kastamonulu bakırcıların -diğer birçok Anadolu şehrinde olduğu gibi- kendilerine has üslup sahi-

15 "Bu yıllarda, Bakır Küresi'ndeki madenlerin çalışmaması hammadde akışını durdurmuş, çok sayıda usta İstanbul'a göç etmiştir. Kalan bakırcı esnafı, bu dönemde, İstanbul'daki esnaftan pahaliya çalışmaktadır. Günümüzde de eski belediye binasının doğusunda "Kazancılar Mescidi" yer almakta, günün-işe ise "Bakırcılar Çarşısı" adını taşıyan bir sokak ve burada halen bu zanaati sürdüren birkaç bakırcı ve kalaycı dükkânı gözlenmektedir. Ancak, üretim kısıtlı olup, daha çok kalaycılık ve eski kapların satışı yapılmaktadır." (Eyüpgiller, 1999: 45).

16 64 yaşındaki kalaycı Raşit Yazıcı, Cem Sultan Bedesteni'nin batısındaki tarihi bakırcılar çarşısında yer alan küçük dükkânında mesleğine devam etmektedir.

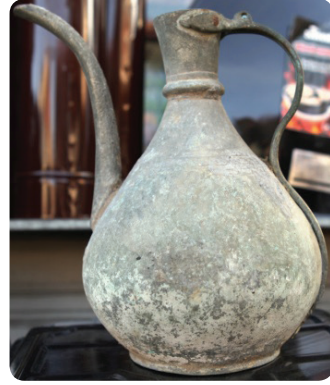
bi oldukları ifade edilmektedir (Belli ve Kayaoğlu 1993a: 168), (Resim 2-5). Araştırma konumuz olan külhan kazanlarını bakırcılıkta mahir olduğu bilinen şehirdeki kazancılar imal etmiş olmalıdır. “Erzurum’da yapılan baruthane için gerekli olan kazan ve diğer aletlerin” hazırlanması işinin Kastamonu’ya havale edildiğini gösteren belge gibi bazı tarihi belgeler (Belli ve Kayaoğlu 1993a: 167-168), Kastamonu’nun Osmanlı devrinde önemli bakır alet-edevat ve kazan imalatı yeri olduğuna işaret etmektedir. Bakırcılık ve kazan-cılığın şehrin en önemli sanayi üretimini oluşturduğu söylenebilir (Belli – Kayaoğlu 1993a: 167-168 ; Maden 2004: 32-33).

Resim 1. Kastamonu bakırcılar çarşısı (Belli ve Kayaoğlu, 1993a: 165).

Resim 2. Kastamonu imalatı dövme kitabeli bakır sahan, yükseklik 4,5 cm., çap 28 cm. kitabe: “Sahibi Derviş Ali Ser Bevvabin-i Dergâh-ı Âli Müsellim-i Kastamoni 1216” (1801-1802) (Belli ve Kayaoğlu 1993a: 174).

Resim 3. Kastamonu imalatı ibrik (Kastamonu Bakırcılar Çarşısı).

Resim 4. Kastamonu imalatı ibrik (Kastamonu Bakırcılar Çarşısı).

Resim 5. Kastamonu imalatı maşrapa; Kastamonu yöresindeki adıyla “çöplük”¹⁷ (Kastamonu Bakırcılar Çarşısı).

1.5. Türk Hamamlarında Geleneksel Külhan Donanımı ve Külhan Kazanları

“Hamamların içini ve suyunu ısıtan, kapalı ve geniş ocak” şeklinde tanımlayabileceğimiz kül-

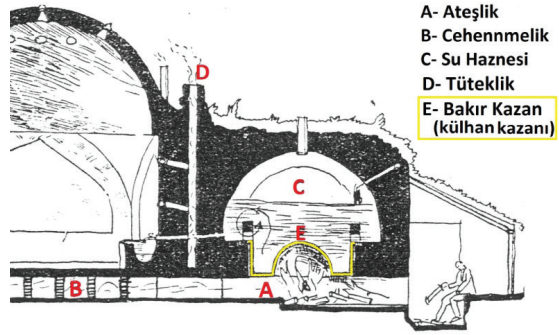
¹⁷ Kastamonu kalay ustası Raşit Yazıcı (62) ile kişisel görüşme.

han, hamamın ısıtma merkezidir. Burada ateşlik, soğuk ve sıcak su depoları bulunur. Genellikle sıcaklığın bitişğinde su deposunun altında, hamamın döşemesinden daha düşük kotta bulunan külhanda ısıtma, ateşlikte yakılan odun ateşiyle sağlanır. Ateş, su deposu duvarının alt seviyesindeki bir kemer açıklığı vasıtasıyla kazanın altında yakılır (Çakmak, 2002: 21) ve kazanın üstünde yer alan su deposundaki su ısıtılır (Şekil 1-2). Ateşlikte oluşan duman ve sıcak hava, hamamın soyunmalık haricindeki kesimlerin döşeme altında "cehennemlik" (hipocaust) denen özel galerilerde dolaştırılır ve tüteklik denen bacadan dışarı atılır (Aru, 1949: 35-36; Anonim, 1997b: 1075; Hasol, 1998: 287), (Şekil 1). Sıcak ve soğuk suyun gerekli yerlere ulaştırılması, duvar içlerine yerleştirilen toprak esaslı künklerle (pöhrenk) sağlanır. Bunlardan geçen sıcak su hamamın ısınmasına yardımcı olur. Böylece hamam hem zemin (cehennemlik) hem de duvar içlerinden ısıtılır. Su kütlesinin altına su sızdırmayacak şekilde yerleştirilen dairevi külhan kazanının iki yanında alçak birer duvar yer alır. Isınan su yükselirken duvarlarda bırakılan menfezlerden soğuk su aşağıya akar. Sıcaklığa yönlendirilen sıcak suya mukabil menfezler aracılığıyla soğuk su deposundan gelen soğuk su, yanan ateşle birlikte ısıtılmaya devam eder. Külhan, ısınma haricinde, ayrıca hamamın suyunun depolanıp dağıtımının yapıldığı yeridir.¹⁸

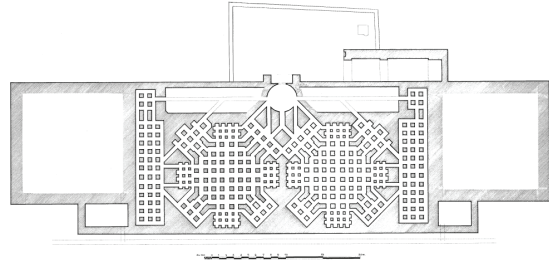
Külhan kazanları su deposunun büyüklüğüne göre değişmekle birlikte bilinen örneklerden hareketle takriben 1-3 m. çapında dairevi büyük bakır kazanlardır. Büyüklüklerinden ötürü tek parçadan yapılmaları mümkün olmadığından perçin veya bakır kaynağıyla (katı lehim) birbirlerine tutturulan kalın bakır levhalardan yapılmışlardır (Önge, 1995: 45).¹⁹

18 Külhan donanımı hakkında ayrıca bkz. Aru (1949: 35-36); Önge (1988: 412); Önge (1995: 27-28, 44-46, 93); Çakmak (2002: 21-22); Ürer (2002: 5-6); Şehitoğlu (2008: 14-15).

19 "Külhanda ocağın arkasına isabet eden depo zeminine, deponun büyüklüğüne göre çapları 90 ile 240 cm. arasında

Şekil 1. Geleneksel hamam mimarimizde külhanın bölümleri ve külhan kazanının konumunu gösteren şematik çizim (Aru, 1949: 37).

Şekil 2. İstanbul Çinili Hamam örneğinde cehennemlik katı planı (Ülgen 1989: levha 216).

değişen, daire plânlı bakır kazanlar gömülmüştür. Malzeme olarak dayanıksızlığı ve sık sık tamir edilme zarureti yüzünden, XI1-XIII. yüzyıllara ait orijinal bakır kazanlardan hiçbir günümüze kadar gelememiştir. Harabe halindeki hamamlarda ise bunlar çalınmış olduğundan, ancak depo zeminindeki yuvaları görülmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda Amasya'da XV. yüzyıla ait Mustafa Bey hamamının kazanı gibi bazı örneklerden, bu kazanların yekpare değil, iri çivilerle birbirine sıkıca perçinlenmiş, muhtelif kalın levhalardan meydana getirildiği belli olmaktadır. XII-XIII. yüzyıla ait bazı hamamlarda, büyük bakır kazanların su depolarına yerleştirilebilmeleri için tatbik edilmiş bir mimarî detay ilgi çekicidir. Hamamların inşası sırasında, su deposunun külhan cephesinde kazanın geçebileceği genişlikte ve yükseklikte kemerli bir boşluk, kazanın yerleştirilmesinden sonra bu boşluğun içine ince bir dolgu duvarı örülerek sadece külhan ocağının önünde küçük bir açıklık bırakılmaktadır. Tamir için gerektiğinde kazanın külhan tarafından ve dolgu duvarını sökmek suretiyle dışarıya çıkartılmasını sağlayan bu detay, maalesef, sonraları metruk hamamların kazanlarını çalmak isteyen hırsızların da işine yaramıştır. Alanya İçkale Hamamı ile Aksaray Ağzıkara Han Köyünün Hamamları gibi. Sıcak su deposuna gelen soğuk suyun, ısındıktan sonra, deponun zeminine yakın bir seviyede ve sıcaklık duvarında yer alan borulardan, hamamın muhtelif hacımlarına sevk edildiği anlaşılmaktadır." (Önge, 1995: 45); "Hamam külhanlarında, sıcak su haznelerinin zemininde, alttan ateşin yandığı ocağın üstüne gelen yerde, hamam taslarına benzer 2-3 m. çapında kazanlar bulunmaktadır. Bunlar 3-4 mm. kalınlığında bakırdan yapılmıştır." (Tayla, 2007: 135).

2. Kastamonu'da Külhan Kazanları

Kastamonu'da il merkezinde halka açık tarihî binalarda sergilenen üç tarihî hamam külhan kazanı bulunmaktadır (Resim 6-7).

Resim 6. Kazanların sergilendiği yapılar ve yakın çevresinin uydu görünümü (Google Earth'den).

- 1- Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanının bulunduğu kesim (sarı noktalı yer) ve İsmail Bey (Kurşunlu) Han.
- 2- Dede Sultan Hamamı külhan kazanının bulunduğu kesim ve Pembe (Balkapanı) Hanı.
- 3-Tosya Tekke Hamamı külhan kazanının bulunduğu kesim.
- 4- Münire Medrese-si.
- 5- Nasrullah Paşa Camisi.
- 6- Nasrullah Paşa Camisi Şadırvanı.
- 7- Fırenkşah Hamamı
- 8-Reisülküttap (Urgan) Hanı.
- 9-Karanlık Bedesten (Cem Sultan Bedesteni).

Resim 7. Kastamonu'daki kazanların ait olduğu hamamlar ve yakın çevresinin uydu görünümü (Google Earth'den). 1- Kazanların sergilendiği yapıların bulunduğu bölge. 2- Dede Sultan Hamamı civarı. 3- Vakıf Hamamı civarı.

2.1. Kastamonu Vakıf Hamamı Külhan Kazanı

Kazan, il merkezinde Hepkebirler Mahallesi'n-de Nasrullah Camisi'nin²⁰ batı yanında, sokak aşırı karşısında yer alan İsmail Bey (Kurşunlu) Hanı'nın²¹ zemin kat avlusunda bulunmaktadır (Resim 8-10). Üzerindeki 35x25 cm. ölçülerindeki yeni metal levhada da belirtildiği üzere kazan, İbni Neccar Mahallesi'nde bulunan Vakıf Hamamı'na aittir. Kazan, hamamından, Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 2009 yılında alınarak,²² İsmail Bey Hanı'na getirilmiş ve bugünkü yerinde metal yeni bir kaide üzerinde sergilenilmeye başlanılmıştır.

Kazanın ait olduğu Vakıf Hamamı Kastamonu'nun en eski hamamlarından biridir (Resim 9). İbnineccar Sokak'ta, kuzeybatı köşesi İbni Neccar Camisi'ne bitişik bulunan yapı, 1273-74 yılına tarihlenen Atabey Gazi Camisi'nin vakfındandır ve büyük bir ihtimalle Çobanoğulları'ndan Muzafferuddin Yavlak Arslan tarafından 1273-1274 dolayında yaptırılmıştır (Gökoğlu, 1952: 363; Bilici, 1991: 192; Önge, 1995: 256; Eyüpgiller, 1999: 65, 67)²³. 1722-1723 yılında yapının onarım gerektirecek bir halde olduğu, 1899-1900 yılında yine harap

20 Şehirdeki en büyük Osmanlı Camisi olan yapı, tarihî dokunun merkezinde yer almaktadır. 1506-1507 yılında Nasrullah el-Kadı bin Yusuf tarafından ulu cami tipinde yaptırılan cami, 1746 yılında tamir ve yenileme ile genişletilmiş ve inşası ile birlikte zamanla etrafında büyük bir külliye oluşmuştur (Gökoğlu, 1952: 203-207; Eyüpgiller, 1999: 102-103, 136-140, 148-149; Karakaya, 2006: 424-425).

21 Candaroğlu İsmail Bey'in 1460-1461 tarihli vakfiyesinde yer alan yapı, vakfiye tarihi olan 1460 yılı dolaylarında ismi geçen İsmail Bey tarafından yaptırılmıştır. Yapı tek avlulu iki katlı bir şehir hanıdır. 1972 ve son olarak kapsamlı bir şekilde 2008 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilen ve butik otel olarak kullanılan yapı, bakımlı vaziyettedir (Gökoğlu, 1952: 349-350; Bilici, 1991: 116-119; Çifci, 1995: 269-270; Eyüpgiller, 1999: 76; Arslan, 2012: 267).

22 Bu ve diğer kazanların taşınma tarihleriyle ilintili bilgileri, taşınma işini vaktiyle organize eden Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürü Sayın Yavuz Yücebıyık beyefendiden öğrendik. Kendilerine araştırmamız için gösterdiği kolaylıklar ve verdiği bilgiler için bir kez daha teşekkür ederiz.

23 Yapının tapu kayıtlarına göre Atabey Gazi Camisi'nin vakıflarından olduğu, banisinin ise Muzafferuddin Yavlak Arslan'ın dedesi ve Çobanoğulları Beyliği'nin kurucusu Hüsameddin Çoban Bey olabileceği yönünde farklı bir görüş de bulunmaktadır (Çifci, 1995: 283).

olduğu ve bu yıllarda onarıldığı anlaşılmaktadır (Eyüpgiller, 1999: 67). Eyüpgiller'e göre hamamın mimarisi 13. yüzyıl izleri taşımakta ancak geçirdiği onarımlarla köklü değişikliklere uğramış, sıcaklık mekân düzeninin işaret ettiği üzere bugünkü görünümünü 15-17. yüzyıllar arasında almış olmalıdır.²⁴ 1995 yılı dolaylarında harap vaziyetteki yapı 2014 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir. Kısa bir süre Kastamonu'nun çeşitli ilçelerinden getirilen etnoğrafik malzemelerin sergilendiği ve bu şekilde bir işlev kazandırılan bina, belirtilen işletmenin devamı sürdürülemediğinden, şimdilerde kapalı tutulmaktadır. Hamamın külhan kısmı günümüze gelebilmiştir. Kazanın iç yüzüne yapıştırılmış halde yeni bir metal levha bulunmaktadır (Resim 11). Levhada "Bu Hamam Kazanı 13. Yüzyılda Çobanoğulları Beyliği Döneminde İnşa Edilen Vakıf Hamamından Getirilmiştir. (Vakıf Hamamı Atabey Vakfına Aittir.) Vakıflar Genel Müdürlüğü" ifadeleri yazılıdır.

Kazan 0.4-0.5 cm. arasında değişen kalınlıkta ki dört ayrı levhadan oluşmaktadır. Levhalar birbirlerine perçinlerle tutturulmuştur. Muntazam düzgün olmayan bir daire şeklindeki kazanın çapı, 189.5 cm. ile 204.5 cm. arasında değişmektedir. (Şekil 3, Resim 11-12). Zemine oturan dip (kaide) kesimi ortada yukarıya doğru 15 cm. kadar bombe yaparak yükselmektedir (Şekil 4-6, Resim 13). Kazanın genelinde olduğu gibi yine tam daire şeklinde olmayan bu bombeli kesimin çapı, 114-129 cm. arasında değişmektedir.

Kazanın kenarları (kasnak), tabandan 90°lik bir açıyla dik olarak 37 cm. yükselmekte ve yine aynı açıyla dışa dönük 6-7 cm. arasında değişen genişlikte bir ağız kenarıyla son bulmaktadır (Resim 14). Bombeli kesimin bitimi ile kasnak arasındaki mesafe (düztaban) 20-25 cm. genişliğindedir.²⁵

Kazanı oluşturan dört levhadan ikisi, tabanı oluşturmaktadır. Bu levhalar orta hizada 9 cm. genişliğinde bir bant oluşturacak şekilde, birbirleri üzerine bindirilerek perçinlenmiştir (Resim 15-16). Perçin çivi başlarının çapları 1.3-1.6 cm. arasında değişmektedir. Perçinler yan yana üçer olmak üzere düzgün sıralıdır (Şekil 3, Resim 15). Çoğu sağlam olmakla birlikte bazı perçinler dökülmüş haldedir. Kazanın ağız kenarı da dâhil olmak üzere kasnağı, iki büyük levhadan oluşmaktadır. Bu levhalarda hem birbirlerine, hem de taban levhalarına perçinlenerek birleştirilmiştir (Resim 14, 17).

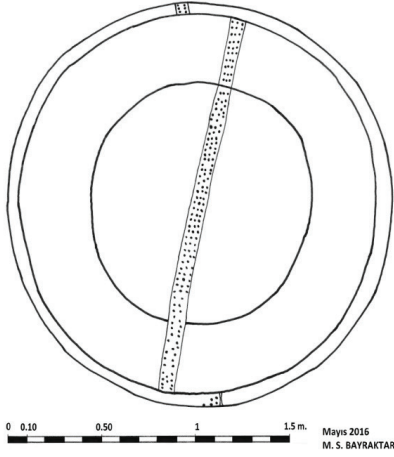
Kazanın tabanına paralel uzanan düzgün bir hat oluşturan perçinler, diğer perçinli kesimlerde olduğu gibi, kazana ritmik tekrar esaslı dekoratif bir görünüm kazandırmıştır (Şekil 5, Resim 17). Kaide kesimindeki levhalar ile kasnak levhaları ortalama 6.5 cm. kadar üst üste bindirilerek tek sıra halinde perçinlenmiştir.

Kasnak levhaları ise birbirlerine 9 cm. kadar bindirilmiş ve iki sıra halinde ve karşılıklı şaşırtma sıralı perçinlenmiştir. Kazanın tamamında perçinlerin sık aralıklarla atıldıkları söylenebilir. Perçin arası mesafeler ortalama 2.5 cm.dir.

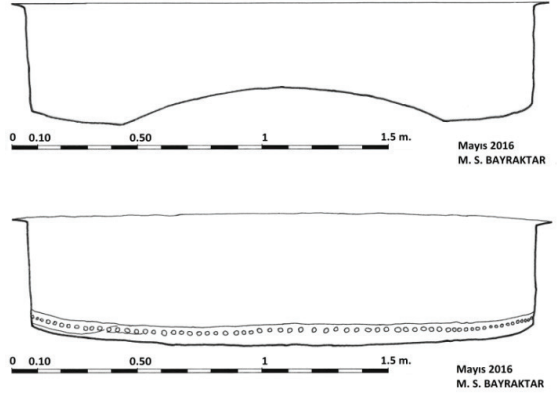
Kazanın iç yüzüne perçinli hat boyunca kurşun dökülmüştür (Resim 17). Bunun ilk imalden sonraya ait olma ihtimali akla gelirse de kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

24 Önge'nin değerlendirmelerine göre yapı 18. ve 19. yüzyıllarda önemli tadilat ve tamir görmüş olmalıdır (Önge, 1995: 256).

25 Bombeli kesimin ve kazanın geneli tam yuvarlak biçimde olmadığından ölçü küçük farklılık gösteriyor.

Şekil 3. Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı iç yüzü cepheden görünüşü.

Şekil 4. Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı kesiti (üstte). **Şekil 5.** Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı dış yüz cephe görünüşü (altta).

Resim 8. Kastamonu İsmail Bey (Kurşunlu) Hanı avlusu kuzey yüzü (Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanının sergilendiği kesim).

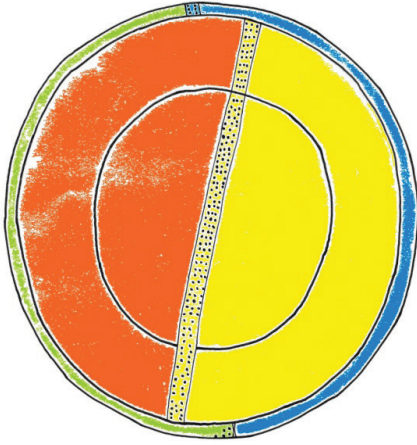
Resim 9. Kastamonu Vakıf Hamamı.

Resim 10. Kastamonu İsmail Bey (Kurşunlu) Hanı avlusunda Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanına üstten bakış.

Resim 11. Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı iç yüzü.

Şekil 6. Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı levhalarını gösterir şematik çizim. Taban levhaları: sarı ve turuncu. Kasnak levhaları: yeşil ve mavi.

Resim 12. Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı.

Resim 13. Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı dış yüzü (ateşe temas eden kesim).

Resim 14. Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı kasnak (gövde) kesimi (üstten bakış).

Resim 15. Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı perçin ayrıntısı (kazan tabanı iç yüz).

Resim 16. Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı dış yüzünden ayrıntı; dipte çivi perçinler, kasnak ve ağız kenarı kesimi.

Resim 17. Kastamonu Vakıf Hamamı külhan kazanı iç taban kenarında perçinli kesim üzerindeki kurşun lehim (iç yüz).

2.2. Kastamonu Dede Sultan Hamamı Külhanı Kazanı

Kazan, Kastamonu il merkezinde Hepkebirler Mahallesi'nde İsmail Bey Hanı'nın batısında ve bitişiğinde yer alan Pembe (Balkapanı) Han'ın²⁶ zemin kat avlusunda bulunmaktadır (Resim 18). Üzerindeki 25x15 cm. ölçülerindeki yeni levhada da belirtildiği üzere kazan, Kastamonu il merkezindeki Dede Sultan Hamamı'ndan, Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından alınarak Pembe Han'a getirilmiştir (Resim 18-19). Kazan, 2015 yılından itibaren bugünkü yerinde metal yeni bir kaide üzerinde sergilenmektedir (Resim 20-23).

1514-1515 yılında Mevlevî Şeyhi Dede Sultan tarafından yaptırılarak Mevlevihaneye vakfedilen (Gökoğlu, 1952: 366; Bilici 1991: 151-153; Eyüpgiller, 1999: 133) Dede Sultan Hamamı, İsfendiyyar Mahallesi Tabaklar mevkiinde, Atatürk Caddesi üzerinde bulunmaktadır (Resim 19). Hamam işlevini sürdürürken 1675-1676 yılındaki bir depremde külhan, cehennemlik ve bazı kesimlerinin zarar gördüğü, 1766-1767 yılında kazan, kapı ve şadırvanının yenilendiği, bilahare 1948 ve 1985 yıllarında tekrar onarıldığı bildirilmektedir (Gökoğlu, 1952: 367; Eyüpgiller, 1999: 133). Yapı son olarak 2014 yılı civarında başlayıp birkaç yıl süren ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kapsamlı bir şekilde yaptırılan restorasyondan sonra işlev verilmeksizin kapalı tutulmaktadır.

Mevcut külhan kazanının 1766-67 yılındaki yenilenmeden kalma olduğu anlaşılmaktadır. Kazanın iç yüzüne yapıştırılmış yeni bir levha bulunmaktadır (Resim 20). Levhada "Kasta-

monu Merkez Dede Sultan Hamam Kazanı Bu Hamam Kazanı 1514 Yılında İnşa Edilen Dede Sultan Hamamından Getirilmiştir. (Dede Sultan Hamamı Dede Sultan Vakfına Aittir.) Vakıflar Genel Müdürlüğü" ifadeleri yazılıdır.

Kazan, 0.3-0.4 cm. arası değişen kalınlıkta ve birbirlerine perçinlerle tutturulan sekiz ayrı levhadan oluşmaktadır. Daire şeklindeki kazanın çapı 165 cm. ile 166 cm. arasında değişmektedir (Şekil 7-10, Resim 20).

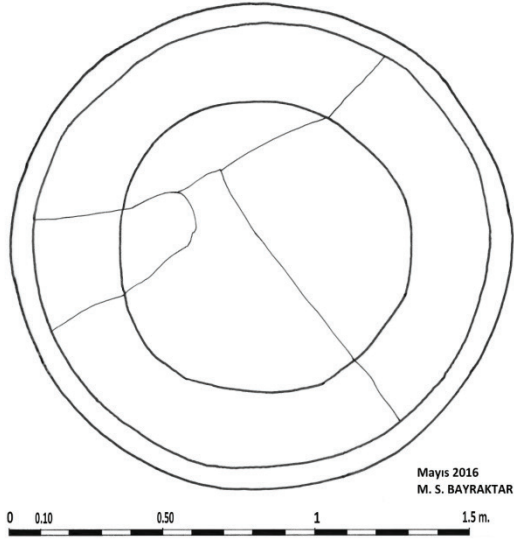
Zemine oturan dip kesimi ortada yukarıya doğru 12 cm. kadar bombe yaparak yükselmektedir (Şekil 7-9). Bombeli kesimin çapı 102-104 cm. arasında değişmektedir. Kazanın kasnak kesimi tabandan 90°lik bir açıyla dik olarak 32 cm. yükselmekte ve dışa dönük 7-8 cm. arasında değişen genişlikte bir kenar ağız kenarıyla son bulmaktadır (Resim 21-23). Kazanın tabanı kimi kesimlerde tam düz olmayıp 5-6 cm. kadar dışa dönük bir çıkıntı yapmaktadır (Resim 23). Bunun ilk imalden sonra tadilat sonucu oluştuğu anlaşılmaktadır. Zira bombenin olduğu kesimde şekli ve boyutu itibarıyla bir tamir eseri olabileceği izlenimi veren yama şeklinde küçük bir levha bulunmaktadır (Şekil 10, Resim 21).

Kazan sekiz ayrı levhadan imal edilmiştir. Bunlardan dördü birbirlerine bakır kaynağıyla birleştirilerek tabanı oluşturmaktadır (Şekil 10, Resim 20). Bu üç levhadan diğerlerinden oldukça küçük olanı, yukarıda sözünü ettiğimiz tamir yamasıdır (Şekil 7, 10, Resim 21, 23). Bu parçayı hariç tutarsak aslı halde dip kesiminin üç parçadan oluştuğu söylenebilir. Kazanın taban haricinde kalan, kasnak ve ağız kenarı kısmı, dört levhadan oluşmaktadır. Bu levhalar, birbirlerine bakır kaynağıyla, taban levhalarına ise perçinlerle birleştirilmiştir (Resim 22-28). Levhaların birbirlerine birleştiği kesimleri dişli kesilmiş ve altlı-üstlü birbirlerine geçirilmişlerdir (Resim 26-31). Ayrıca su sızdırmaması için hat boyunca bakır kaynağı yapılmıştır (Resim

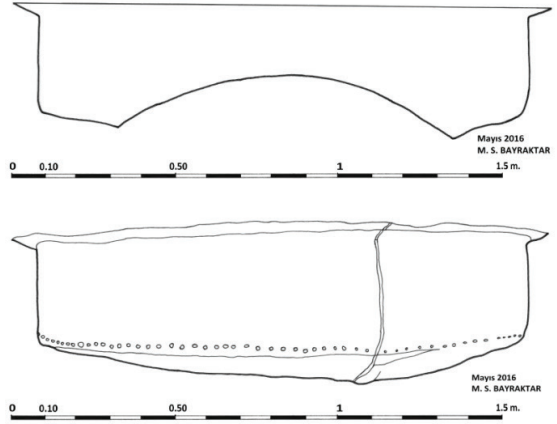
26 Halkın "Pembe" ve "Balkapanı" adlarıyla bildiği yapının vakfiyle "Urgan Hanı", "Pehbekapım Hanı", "Kapan Hanı" ve "Bayezid Kervansarayı" adlarıyla da bilindiği, yapının Sultan II. Bayezid Döneminde (1481-1512) "Harameyn" evkafı olarak yaptırıldığı belirtilmektedir (Gökoğlu, 1952: 351-352; Bilici, 1995: 380; Çifci, 1995: 273; Eyüpgiller, 1999: 127). 1995 yılı civarında harap haldeyken Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 2006 yılında restore edilen han, halen bakımlı bir haldedir.

26-31). Çivi perçinli kesimlerde, levhalar 4-5 cm. kadar birbirleri üzerine bindirilerek tek sıra halinde perçinlenmiştir (Resim 25). Perçin çivileri başlarının çapları 1-1.4 cm. arasında değişmektedir. Çiviler sık aralıklarla atılmışlardır. Çivi

arası mesafeler ortalama 2,5 cm. civarındadır. Çoğu sağlam olmakla birlikte bazı perçin çivileri dökülmüştür. Perçinli hat boyunca kazan içi kesime kurşun dökülmüştür.

Şekil 7. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı iç yüzü cephe görünüşü.*

Şekil 8. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı kesiti (üstte).*

Şekil 9. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı dış yüz cephe görünüşü (altta).*

Resim 18. *Kastamonu Pembe (Balkapanı) Hanı avlusu kuzey yüzü (Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazasının sergilendiği kesim).*

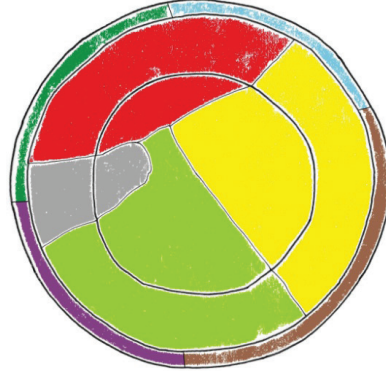
Resim 19. *Kastamonu il merkezinde Dede Sultan Hamamı.*

Resim 20. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı iç yüzü.*

Resim 21. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı iç yüz ayrıntısı (altta); tamir (yama) levhasının bulunduğu kesim ve yakın çevresi.*

Şekil 10. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı levhalarını gösterir şematik çizim. Taban levhaları: sarı, kırmızı açık yeşil ve gri (gri=tamir / yama levhası). Kasnak levhaları: mor, koyu yeşil, mavi ve kahverengi.*

Resim 22. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı.*

Resim 23. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı dış yüzü (ateşe temas eden kesim).*

Resim 24. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı dış yüzünden ayrıntı; yama levhası.*

Resim 25. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı dış yüzünden ayrıntı; kasnak.*

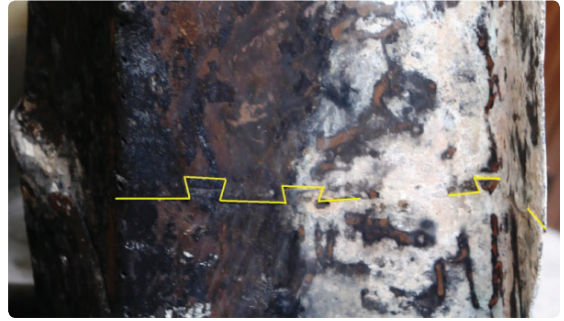
Resim 26. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı dış yüzünden ayrıntı; kasnakta dişler (çentik).*

Resim 27. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı dış yüzünden ayrıntı; kasnakta dişlerin işaretlenmesi.²⁷*

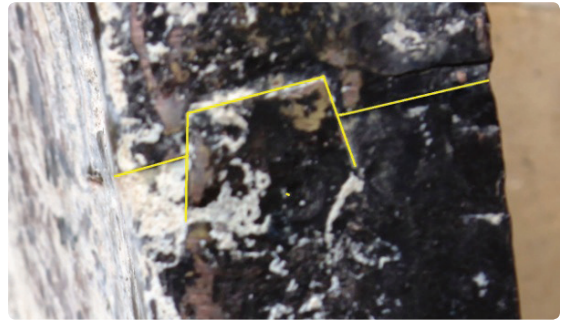
Resim 28. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı dış yüzünden ayrıntı; kasnakta dişler ve kaynak.*

Resim 29. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı dış yüzünden ayrıntı; kasnakta dişlerin işaretlenmesi.*

Resim 30. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı ağız kenarı diş ayrıntısı.*

Resim 31. *Kastamonu Dede Sultan Hamamı külhan kazanı ağız kenarı dişlerin işaretlenmesi.*

²⁷ Sarı renk tespit edilebilen kesimleri, kırmızı renk ise yüzeydeki muhdes harç izleri sebebiyle net görülemeyen fakat tahmin yürütülebilecek kesimleri göstermektedir.

2.3. Tosya Tekke Hamamı Külhan Kazanı

Kazan, Kastamonu il merkezinde Hepkebirler Mahallesi'nde, Nasrullah Paşa Camisi'nin kible tarafında, avlu duvarının dış yanı başında, Münire Medresesi²⁸ avlusunun kuzey doğu köşesinde bulunmaktadır (Resim 32). Üzerindeki 25x15 cm. ölçüsündeki yeni metal levhada da belirtildiği üzere kazan, Kastamonu'ya bağlı Tosya ilçe merkezinde Hocaimat Mahallesi'nde bulunan Tekke Hamamı'ndan, 2002 tarihinde Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından alınarak bu günkü yerine taşınmış metal yeni bir kaide üzerinde sergilenmektedir (Resim 33-34).

Tekke Hamamı'nın 1637 yılında vefat ettiği ileri sürülen Şeyh İsmaili Rumi tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir (Gökoğlu, 1952: 374). Dolayısıyla hamamın 1637 yılından birkaç yıl önce inşa edilmiş olabileceğini varsayabiliriz. 25 Şubat 2014 yılında hamamının kazan dairesinde meydana gelen yangında kazan dairesi hasar görmüş ancak yangın fazla büyümeden söndürülmüştür.²⁹

Kazanın iç yüzüne yapıştırılmış halde metal yeni bir levha bulunmaktadır (Resim 34,39). Levhada, ardında İngilizcesiyle birlikte "Kastamonu Tosya Tekke Hamamı Kazanı (Osmanlı Dönemi) Vakıflar Genel Müdürlüğü" ifadeleri yazılıdır.

Kazan 0.3-0.7 cm. arasında değişen kalınlıkta birbirlerine perçinlerle tutturulan 12 ayrı levhadan oluşmaktadır (Şekil 11, Resim 34). Zeminde oturan dip kesimi ortada yukarıya doğru 34 cm. kadar bombe yaparak yükselmektedir (Şekil 12-13). Kazanın ortasındaki 58 x 58.5 cm. çapında düz bir levha, bu bombeli kısmın üst noktasını oluşturur. Bu levhanın etrafını çepeçevre saran diğer dokuz levha, kaideye doğru

önce içe sonra yine hafifçe dışa dönük olarak devam ederek kazanın dip kısmını tamamlar (Şekil 12-13, Resim 34-38). Kazanın kasnağı oluşturan iki ayrı levha, bu dokuz levhanın bitiminde başlayıp kazanın dış çeperini tamamlar (Resim 35-37). Levha kalınlığı bakımından da bu kesimdeki iki levha diğer levhalardan daha incedir. Levha kalınlığı burada 0.3-0.5 cm. arasında iken diğerlerinde 0.5-0.7 cm. arasındadır. Bu iki levhanın şekli muntazam değildir. İçe doğru gayri muntazam bükülen levhalarda yer yer kesik ve tahribat izleri görülmektedir. Ne kadar uzandıkları belli olmadığından kazanın derinliğini tespit etmek mümkün olmamıştır (Şekil 12-13, Resim 36-37). Diğer kazanlarda görmeye alıştığımız; bir ağız kenarıyla son bulan düzgün bir kasnağa sahip olmayan kazanın bu halini izahta güçlük çekmekteyiz. Muhtemel bir tadilatın veya kazanın hamamdan alınması sırasında meydana gelen tahribatın sebep olabileceği akla gelmektedir. Özellikle kullanılmayan veya metruk hale gelen hamamlarda değerinden ötürü bakır külhan kazanlarının çalındığı bilinen bir husustur.

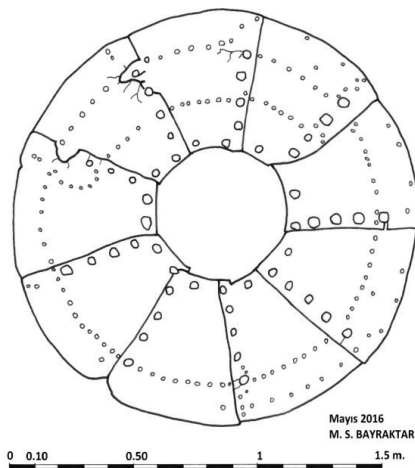
Diğer iki kazanda görülen tabandaki bombe, bu kazanda da görülmektedir. Ancak imal yöntemleri farklıdır. Diğerlerinde bombeyi oluşturan levhalar dövülerek bombeli biçim sağlanmış ve levhalar birbirlerine bakır kaynağıyla birleştirilmiştir. Bu kazanda ise yukarıda da değindiğimiz üzere ortaya düz bir levha konulmuş ve etrafı perçinlerle birleştirilen levhalarla sarılmış ve bombeli biçim elde edilmiştir. Diğerlerinde bombeli kesimin merkezi yay biçiminde küresel bir kesit/eğri verirken, burada orta kesim düz, bombenin etrafı eğri biçim vermektedir.

Kazanın taban ve kasnaktaki tüm levhaları birbirleri üzerine bindirilmiş ve perçinlerle birleştirilmişlerdir (Resim 38-43). Tabandaki perçinler belli aralıklarla düzgün sıralar meydana getirir (Resim 38-40). Bazı yerlerde levhalarda meydana gelen yırtık ve çatlaklar için, düzgün

28 "Reis'ül-Küttab Hacı Mustafa Efendi" ve "Bayraklı" adlarıyla da bilinen "Münire Medresesi", üzerindeki kitabesine göre Reis'ül-Küttab Hacı Mustafa Efendi tarafından 1746 yılında yaptırılmıştır (Gökoğlu, 1952: 344; Bilici, 1991: 86-89).

29 <http://www.tosyahaberleri.com/asayis/tarihi-tekke-hamaminda-yanigin-h4726.html>

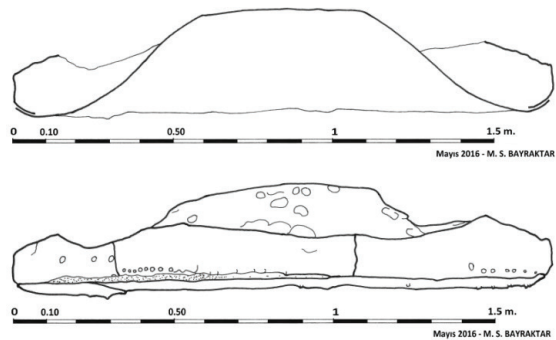
sıralılardan hariç tamir maksatlı perçinler görülür (Resim 39-40). Perçin çivileri başları büyüklük itibariyle iki gruptur. Taban levhasına bitişik levhaların kenarı boyunca uzanan perçin çivi başları büyük, diğerleri küçüktür (Resim 38-40). Çap ölçüleri, küçüklerde 1.5-1.9 cm., büyüklerde 4.5-5.2 cm. arasında değişmektedir. Çoğu sağlam olmakla birlikte bazı perçin çivileri dökülmüştür. Kazanın tamamında perçinlerin sık aralıklarla atıldıkları söylenebilir. Kısmen ritmik tekrar esaslı perçinler, kazana dekoratif

Şekil 11. Tosya Tekke Hamamı külhan kazanı dış yüzü cephe görünüşü.

bir görünüm kazandırmıştır. Perçinlerin bazıları yeni; vidalı perçinlerdir ki yakın zamanlara ait bir tamirle irtibatlı olmalıdır.

Kazanın suyun olduğu iç kesiminde bugün yılların biriktirdiği sudan kaynaklanan bir kireç tabakası ve bakır yüzeyi kaplayan bakıra has yeşilimsi renk alan oksitlenme görülmektedir (Resim 43). Kireç tabakası, levhaların birbirlerine bindirme yapan aralarında da mevcuttur (Resim 41).

Şekil 12. *Tosya Tekke Hamamı külhan kazanı kesiti (üstte).*

Şekil 13. *Tosya Tekke Hamamı küllhan kazanı dış yüz cephe görünüşü (altta).*

Resim 32. *Kastamonu - Tosya Tekke Hamamı külhan kazanı ve sergilendiği alan.*

Resim 33. Kastamonu - Tosya Tekke Hamamı.
(<http://tosyatekkehamam.tr.gg/>)

Resim 34. Tosya Tekke Hamamı külhan kazanı dış yüzü (ateşe temas eden kesim).

Resim 35. Tosya Tekke Hamamı külhan kazanı iç yüzü.

Resim 36. Tosya Tekke Hamamı külhan kazanı yandan görünüş.

Resim 37. Tosya Tekke Hamamı külhan kazanı iç yüz.

Resim 38. Tosya Tekke Hamamı külhan kazanı dış yüzü taban levhası ve çevresi.

Resim 39. Tosya Tekke Hamamı külhan kazanı dış yüzünden ayrıntı.

Resim 40. Tasya Tekke Hamamı külhan kazanı dış yüzünden ayrıntı.

Resim 41. Tasya Tekke Hamamı külhan kazanı dış yüzünden ayrıntı; kasnak - yandan bakış (levhalar arasında kireç tabakası).

Resim 42. Tasya Tekke Hamamı külhan kazanı dış yüzünden ayrıntı; kasnak (yandan bakış).

Resim 43. Tasya Tekke Hamamı külhan kazanı dış yüzünden çivi perçin ayrıntısı (üstte).

Resim 44. Tasya Tekke Hamamı külhan kazanı iç yüzünden çivi perçin ayrıntısı (altta); yüzey suyun bıraktığı kireçli tortuyla kaplı.

3. Karşılaştırma ve Değerlendirme³⁰

3.1. Bir Kap Türü Olarak Kazan ve Kazanların Sınıflandırılmasında Külhan Kazanlarının Konumu

“Çok miktarda yiyecek pişirmek veya su ısıtmak için kullanılan, silindirik formu alt kısmı geniş, orta kısmı daralan ve yukarıya doğru genişleyen, bazı türleri kulplu ve kapaklı olan kapların geneline verilen ad” şeklinde tanımlanabilecek (Karpuz, 2002: 428; Dursun 2014: 804) kazanlar³¹ genellikle bulgur, pekmez, aşure kaynatmak, yemek pişirmek, et kavurmak ve çamaşır suyunu ısıtmada kullanılmaktadır (Karpuz, 2002: 428).

Kazanların Türk sanatında bilinen en eski örnekleri Asya Hunları’na kadar gitmektedir. Mutfak gibi günlük kullanım için olanları olduğu gibi döküm tekniğiyle imal edilen büyük tunç tören kazanlarının Minusinsk Havzası ve Altaylar’dan Macaristan ve Silezya kadar olan alanda yaygın olduğu, benzer bir geleneğin Timur devrinde olduğu gibi İslamî dönemde de görüldüğü anlaşılmaktadır (Çoruhlu, 2009: 1184-85).

Eski çağlardan beri biçimsel anlamda çok az değişikliğe uğradığı görülen kazanların Anadolu’da boyut, işlev ve tip olarak çeşitleri bulunmaktadır (Şekil 14, Resim 45-49).³²

30 Bu başlık altında daha önce yayınlanmış bir külhan kazanı örneğine rastlayamadığımızdan incelediğimiz külhan kazanlarını kendi aralarında karşılaştırıp külhan kazanları ile ilgili bilinenler bağlamında bir değerlendirme ile madeni sanatlarda bilinen diğer kazan türleri ile benzerlik ve farklar bağlamında kısa tipolojik bir değerlendirme yapılmıştır.

31 “Kazan sözü kök olarak Türkçe olmakla birlikte Oğuzlardan bu yana dilimize girmiştir. Orta Asya Türkçesinde “Togan” kazan manasına gelmektedir.” Bkz. Karpuz, 2002: 428. Birçok eski belgede kazan sözcüğü “kazgan” şeklinde ifade edilmektedir. Kuban, “kazgan” ifadesini “bakır kazan” şeklinde tanımlamaktadır (Kuban, 2007: 682).

32 Kahramanmaraş yöresinde kazanların büyüklüğüne göre farklı isimler aldığı; yörede tabanı 100 cm.den büyük kazanlara “mesare kazanı” denildiği, üzüm sırası çıkarmada ve pekmez yapımında kullanıldığı, tabanı 55-80 cm. arasında olan kazanlara “don kazanı” denildiği, çamaşır ve benzeri işlerde kullanıldığı, bunlardan daha küçük olanlarına “kelle

“Yöresel olarak formu ve fonksiyonu detaylarda farklılık gösteren kazanlar Anadolu’da farklı şekilde adlandırılmaktadır... “Form olarak kuşaklı, kulaklı, küpeli gibi değişik adlarla anılan kazanların yanında fonksiyonuna göre şerbet kazanı, çamaşır kazanı, yemek kazanı şeklinde adlandırılanları da vardır... En yaygın olarak kullanılan kazanlar evlerde toplu yemeklerde kullanılan büyük, orta ve küçük kazanlardır”...“Kazanların bir başka grubunu içlerinde yemek pişirilmeyen, ocakta kullanılmayan, kulpsuz, yiyecek ve sıvı maddeleri taşımak, dağıtmak için kullanılan süslemeli prestij kapları oluşturur. Bunların dışında hammamda şu taşımak ve biriktirmek için kullanılan kazanlar da bulunmaktadır. Bunlar düz dipli, ağza doğru daralan ve kenarsız kazanlardır. Üzerlerinde zengin bezeme programları vardır. Kazanların kapaklı örnekleri de vardır.” Bkz. (Karpuz, 2002: 428-429).

İşlev bakımından bir başka kazan türü, birkaç yıl önce belgelenen ve geleneksel konut mimarimizin incelikli bir ayrıntısı olarak yorumlanabilecek “gusülhane kazanları”dır³³ (Resim 49). Odalarda gömme dolaplar içerisine yerleştirilmiş gusülhanelerde bulunan bakır “gusülhane kazanları”, yıkanma suyunu ısıtan donanımın bir elemanı olarak işlev bakımından külhan kazanlarına en yakın duran örneklerdir.

İncelediğimiz külhan kazanları, biçim olarak

kazanı” denildiği ve yemek işlerinde kullanıldığı, en küçüklerine ise “çorba kazanı” denildiği ifade edilmektedir (Kayaoğlu, 1991: 31).

33 “Gusülhane bakır kazanı: Odalarda gömme dolaplar içerisine yerleştirilmiş gusülhaneler, Anadolu konut mimarisinin olduğu gibi geleneksel Çorum evlerinin de en dikkat çekici düzenlemelerindendir. Ancak bazı erken 20. yüzyıl Çorum evlerinde görülen, içerisinde su ısıtmaya yarayan bir düzeneğin olduğu uygulamaya başka hiçbir yerde rastlanmaz. Bu örneklerde, tıpkı çarşı hamamlarında olduğu gibi duvar içerisine yerleştirilmiş küçük bakır bir kazan içerisindeki su, altına yerleştirilen haznedeki yakılan çalı çırpıyla ısıtılıp, kısa süreli banyo yapmaya uygun hale getirilir.” (Tuluk ve Tuluk, 2016: 454).

külhan kazanlarında olması beklenen tiptedir (Şekil 15). Kazanlar, ortası bombeli geri kalan kısmı düz bir dip ile yukarıya doğru düz devam eden, üstte dışa dönük düz bir ağız kenarıyla son bulan ve fazla derin olmayan gövdeden oluşan yalın bir biçime sahiptir. Yüksekliği 12-35 cm., çapı 58-129 cm. arasında değişen tabandan yukarıya doğru bombeli kesim, her üç kazanda da bulunmaktadır. Mutfak kazanlarında ve tespit edebildiğimiz kadarıyla başka kap türlerinde bu tip bir bombe görülmez. Mutfak kazanlarının dipleri ya düz, ya da dışa dönük yuvarlaktır. Yemek pişirmek veya su kaynatmak vb. işlerde kullanılan kazanlardan farklı olarak külhan kazanlarında çok miktardaki yıkanma suyunun ısıtılması hedeflendiği için tabiatıyla böyle farklar görülmektedir.³⁴ Yukarıda değindiğimiz üzere bazı Çorum konutlarında tespit edilen gusülhane kazanlarında bu tip bir bombenin olması beklenirse de ilgili araştırmada bu konuda bir tespit bulunmamaktadır (Tuluk ve Tuluk, 2016: 454-455). Bombe, suyun ısınması hızlandırmak için düşünülmüş olmalıdır. Bombe ile ateşin yanması için daha uygun bir hacim elde edilmiş, ayrıca alevlerle kazan yüzeyinin teması arttırılmış ve böylece daha etkin bir yanma-ısınma sağlanmıştır.

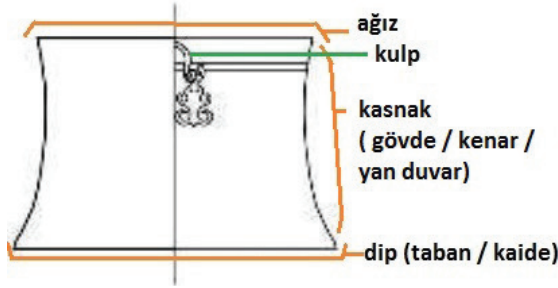
Kazanları “dergâh, saray gibi yerlerde kullanılan büyük tören kazanları” (Resim 45) ile “evlerde kullanılan küçük boyutlu kazanlar” (Resim 46-

47) olarak iki gruba ayırarak incelemek gerektiği şeklinde bir görüş bulunmaktadır (Karpuz, 2002: 428). Boyut ve kullanım alanı dikkate alınarak yapıldığı anlaşılan bu tasnife göre külhan kazanları boyut olarak birinci gruba uysa da “dergâh, saray gibi yerlerde kullanılan” tanımlamasına uymamaktadır. İkinci gruba ise hem boyut hem kullanıldığı yer bakımından uymaz. Külhan kazanlarını, hamamın yapı müstemilatının sabitlenmiş bir ögesi olduğu gerçeğinden hareketle yeni bir grup olarak “külhan kazanları” başlığıyla değerlendirilmek mümkündür. İşlev bakımından külhan kazanlarına son derece yakın duran gusülhane kazanları³⁵ bu tasnifte külhan kazanları ile birlikte aynı başlıkta -“külhan ve gusülhane kazanları” şeklinde adlandırılarak- ele alınabilir.

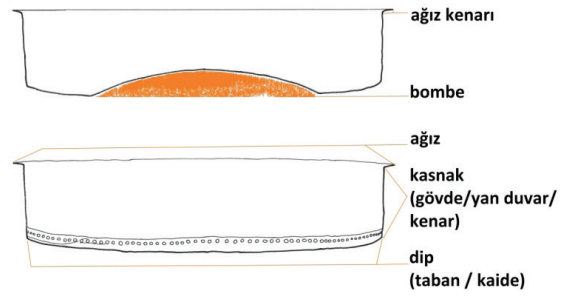
Başka bir yaklaşımla; yukarıdaki tasnifi “büyük boyutlu törensel vb. kazanlar” ve “mutfaklarda kullanılan gündelik kazanlar” şeklinde yenilersek, külhan kazanlarını, bu bakışla birinci gruba dâhil edebiliriz. Ancak yukarıda değindiğimiz birinci alternatifi -külhan kazanlarını gusülhane kazanları ile birlikte müstakil bir grup olarak “külhan ve gusülhane kazanları” başlığıyla sınıflandırmayı- daha uygun gördüğümüzü belirtmek isteriz.

34 Hamamlarda külhan kazanlarından farklı olarak su taşımak ve biriktirmek için kullanılan başka kazanlar kullanıldığı belirtilmektedir. Bunların tip olarak külhan kazanlarına benzemediği, orta ve küçük boyutlu yemek pişirmek ve su kaynatmak için kullanılan kazanlara benzediği görülmektedir. “Hamamda su taşımak ve biriktirmek için kullanılan kazanlar da bulunmaktadır. Bunlar düz dipli, ağza doğru daralan ve kenarsız kazanlardır.” (Karpuz, 2002: 429). “Hamam Leğeni: Çapı 35-40 cm. arasında değişen kulpsuz bir kazan türü olup “leğen” adıyla anılmaktadır. Kadınlar tarafından hamama götürülerek içerisine su doldurulup kullanılır. Yemek kazanlarından farklı olarak özel bir biçimi olan hamam leğenin ağız kısmı tırnaksızdır.” (<http://yumurtaliekmek.com/bakircilik-nedir-bakir-urunler-nelerdir/>).

35 Gusülhane kazanlarını yukarıda değindiğimiz araştırmadaki kısa tanım ve fotoğraflardan tanıma imkânı bulabildik. Araştırmada -konusu gereği- gusülhane kazanlarının imal tekniği, biçim, boyut vb. özellikleri hakkında ayrıntıya yer verilmediğinden konu ile ilgili sınırlı bir karşılaştırma imkânı bulabildiğimizi belirtmek isteriz. Ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gereken gusülhane kazanlarının belirtilen bölge dışına da var olup olmadığı ayrıca araştırılmalıdır.

Şekil 14. Tipik bir mutfak (yemek) kazanı bölümleri, kesit ve görünüşü (Dursun, 2014: 814 – yazılar ilave edilmiştir).

Şekil 15. Külhan Kazanının bölümleri (Turuncu boyalı kesim, kazanın tabanındaki bombeli yüzeyin altındaki boşluğu göstermektedir).

Resim 45. Büyük boyutlu kazan örneği. İstanbul imalatı, 20. yüzyıl dövme bakır dergâh kazanı, Kulplu, yükseklik 83 cm., çap 135 cm., ağırlık 240 kg. çivi perçinli birleştirme kullanılmış (Belli ve Kayaoğlu, 1993a: 94). Üzerindeki pirinç levhaya yazılı kitabesinde Hicri 1326 (M. 1908-09) tarihi yazılıdır.

Resim 46. Orta boy kazan örneği. Çanakkale imalatı, 19. yüzyıl dövme bakır Çanakkale ve Rumeli'ye özgü mutfak (yemek) kazanı. Kulplu, yükseklik 30 cm., çap 43 cm. (Belli ve Kayaoğlu, 1993a: 124).

Resim 47. Küçük boy kazan örneği. Erzurum imalatı, 19. yüzyılın 2. yarısı dövme bakır mutfak kazanı. Kapaklı kulplu, yükseklik 33 cm., çap 30 cm. (Belli – Kayaoğlu 1993a: 237).

Resim 48. Külhan Kazanlarına form ve boyut açısından benzerlik gösteren masere (mahzere) kazanlarına Gaziantep'ten yakın zamanlarda geleneksel yöntemlerle imal edilen örnekler. (<http://www.gto.org.tr/Bakircilar-Carsisi-fotogaleri-3.html>)

36 Kazanın bölümlerinin isimlendirilmesinde, ilgili yayınlarda kullanılan terimler dikkate alınmıştır. İlk sırada yazılanı şahsen daha fazla tercih etmekteyiz. Yayınlarıdaki haliyle bir fikir birliği görünmediğinden okuyucunun diğer isimlendirmeleri de görmek isteyebileceğini düşünerek diğer isimlendirmeler parantez içerisinde yer verilmiştir.

3.2. İncelenen Külhan Kazanların Tarihlendirilmesi

Çoğu madenî eserde olduğu gibi her üç kazanda da herhangi bir usta ismine rastlanmamaktadır. Kazanların üzerlerinde imal tarihi konusuna ışık tutacak bir tarih veya yazı unsuru bulunmamaktadır. Konuyla ilgili bir belge de tespit edemedik. Ait oldukları yapıların inşa tarihinde yapılmış olabilecekleri tabii bir ihtimal olarak kabul edilmelidir. Ancak Dede Sultan Hamamı kazanında olduğu gibi sonradan tamir görmüş veya yenilenmiş olabilecekleri de unutulmamalıdır. Bu durumda kazanlar kronolojik olarak 1273-1274 dolayında (Çobanoğulları), 1637'den birkaç yıl önce ve 1766-1767 (Osmanlı) tarihlerinden kalmaz (Tablo. 1). Belirtilen tarihlerden ilki oldukça eskidir. Önge'nin daha önce değindiğimiz üzere "XII-XIII. yüzyıllara ait orijinal bakır kazanlardan hiçbiri günümüze kadar gelememiştir." şeklindeki ifadeleri sanırım Kastamonu'daki Vakıf Hamamı külhan kazanını görme fırsatı bulsaydı³⁷ değişebilirdi.

3.3. İncelenen Kazanların Teknik Özellikleri

3.3.1. Kazanları Oluşturan Levhaların İmalı

İncelediğimiz kazanları oluşturan levhaların tamamı bakırcılıkta en eski ve yaygın olan "dövme" tekniğinde imal edilmişlerdir. Bakırcılıkta görülen en eski yapım tekniği olan dövme, bakırın sert bir zemin üzerinde, sert bir araçla darbelenerek şekillendirilmesi şeklinde tanımlayabiliriz (Naldan, 2014: 780).³⁸ En temel yapım

tekniki olan dövmenin ilk olarak Yakın Doğu'da keşfedildiği, Anadolu'da MÖ. yedinci binde bilindiği anlaşılmaktadır (Erginsoy, 1978: 18).

3.3.2. Levha Birleştirme Teknikleri

Her üç kazan da bakır cevherinden dövülerek elde edilen birkaç levhanın, kazanın boyutlarına ve şekline göre, "perçin" veya "bakır kaynağı" (katı lehim) tekniği ile birleştirilmesi suretiyle imal edilmişlerdir (Tablo. 3). Kazanların boyutları büyük olunca birden fazla levha gerekmiş ve bu levhalar geleneksel bakırcılıkta bilinen usuller kullanılarak birleştirilmiştir. Bu usuller "perçin ve katı lehim olmak" üzere iki çeşittir (Erginsoy, 1978: 29-31).³⁹

Vakıf Hamamı kazanı, ikisi taban ikisi kasnakta olmak üzere dört büyük levhadan oluşmaktadır. Levhalar birbirleri üzerine bindirilerek perçinlerle birleştirilmiştir. Dede Sultan Hamamı kazanı, dördü taban, dördü kasnakta olmak üzere, sekiz ayrı levhadan imal edilmiştir. Levhalar birbirlerine bakır kaynağıyla tutturulmuştur. Tekke Hamamı kazanında ortadaki levhayı çepeçevre saran dokuz levha kazanın dip kısmını, bunların devamındaki iki ayrı levha kasnağı tamamlar. Toplamda 12 levha, birbirlerine perçinlerle birleştirilmiştir. Amasya Mustafa Bey Hamamı (15. yüzyıl) (Önge, 1995: 45, 51) külhan kazanının da benzer şekilde; ortadaki levhayı çepeçevre saran levhaların birbirlerine perçinlenmesi suretiyle yapıldığı anlaşılmaktadır (Resim 50).

37 Ülkemizde hamam ve su yapılarıyla ilgili en yetkin isimlerden olan merhum Yılmaz Önge hocamızın bu hamam kazanından haberdar olmadığını sanıyoruz. Zira "Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları" adlı kitabında, hem Vakıf Hamamı'nın ayrıntılı bir şekilde tanıttığı bölümde hem de hamamların külhan donanımı ve külhan kazanları hakkındaki tespit ve değerlendirmelerinin bulunduğu bölümde Önge, bu kazandan söz etmemektedir.

38 "İnce bir levhanın kütük ya da örs üstünde çekiçe dövülerek biçimlendirilmesidir. Sığ ve ağız geniş olan tas, tabak, sini, sahan gibi kaplar genellikle "çökertme" yoluyla içten çekiçlenerek; yüksek ve derin olan ibrik, maşrapa, vazo gibi kaplarsa "yükseltme" yoluyla dıştan çekiçlenerek yapılır. Bu teknikle yapılan parçalarda emzik ve kulp gibi bölümler ayrıca üretilip gövdeye lehimle birleştirilir. Ancak çok becerikli ustalar, tek parça levhadan kulplu ve emzikli kaplar yapabilir." (Erginsoy, 1997: 1140). "Dövme tekniği, bakır külçeyi

çekiçlemek suretiyle şekillendiren en eski tekniktir. "Ham bakır" kalhanede eritildikten sonra tahta (sonra da pik demirden yapılmış) kalıplara dökülür. Bunlardan çıkartılan külçeler, uzun ağır çekiçlerle dövülerek levha haline getirilir. Bu işlem sayıları 5-10 arasında değişen "kol" adı verilen, bir ekip tarafından gerçekleştirilir." (Leventoğlu, 2006: 33). Dövme tekniği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erginsoy (1978: 18-25); Kayaoğlu (1984: 222); Erginsoy (1997: 1140).

39 "Eski ve Orta Çağlara ait madenî eserlerden yalnızca demirden olanlara sıcak-basınç ile kaynak uygulanabilmiş; diğer madenlerden yapılan eserler perçin veya lehim kullanılarak birleştirilmiştir." (Erginsoy, 1978: 31). Diğer birçok araştırmacının bu tekniğe "kaynak", "bakır kaynağı" gibi isimler verdiği görülmektedir ki aşağıda ayrıntılı bir şekilde değinilmektedir.

Resim 49. *Amasya Mustafa Bey Hamamı (15. yüzyıl) külhan kazanı (Önge, 1995: 45, 51).*

3.3.2.1. Perçin

İncelediğimiz kazanlardan Vakıf Hamamı ve Tekke Hamamı kazanlarında kullanılan birleştirme yöntemlerinden perçin, bakırcılıkta yaygın olarak kullanılan eski bir usuldür. Sivri uçlu bir aletle bakır levhalara delikler açılır sonra delikler üst üste gelecek şekilde levhalar birleştirilip bakır çivi bu deliklerden geçirilir. Daha sonra çivi ve bakır levha çekiçle dövülerek sıkıştırılır (Kayabaşı, 1997:230) (Şekil 16-17). Perçinler oldukça sağlam bir birleştirme yöntemidir. Tahrip edilmeden sökülmeleri mümkün değildir.⁴⁰

3.3.2.2. Bakır Kaynağı (Kati Lehim)

Bu teknik sadece Dede Sultan Hamamı kazanında kullanılmıştır. Geleneksel bakır işçiliğinde kazan gibi büyük boyutlu eserlerin genelde “kaide ve yan duvar” (kasnak) olmak üzere iki ayrı parçadan yapıldığı, bunların birleşecek kenarlarının dış şeklinde kesilip birbirlerinin içine geçirilip kenetlendiği ve dışların üzerine lehim sürülüp, lehimin ısıtılarak dışların arasına akıtılmasından sonra ek yerinin çekiçle dövüldüğü ve böylece çok sağlam bir birleşme sağlandığı bilinmektedir (Erginsoy, 1978: 30) (Resim

50-54). Belirtilen yöntem Erginsoy’a göre “kati lehim” (sert lehim) denilen; altın gümüş bakır tunç ve pirinç gibi maddelerin birleştirilmesinde kullanılan lehimdir.⁴¹ Kimi araştırmacılar bunu “kaynak”⁴², “bakır kaynağı”⁴³, “dış açılarak

41 “Yumuşak lehim” denilen yalnızca kurşun borular ve kalay levhalarının birleştirmelerinde kullanılan, tavlama ve çekiçleme yapılamayan ve maden sanatında kullanılmayan (Erginsoy 1978: 29) diğer bir lehim çeşidi vardır ki bu konumuz dışındadır. Kimi araştırmacıların “kaynak” şeklinde nitelendirdiği lehim türü, kati lehimdir.

42 “Kaynak yapımında kullanılan ilk madde bakır eğintisi ve çinkodur. Bu iki madde ½ oranında karıştırıldıktan sonra içerisine ayrıca 1/3 oranında tenekâr (boraks), ¼ oranında kaya tuzu katılır; hepsi toz haline getirilir. Kaynak yeri ısıtılır, hazırlanan toz, oraya döküldükten sonra iş, ocakta kızdırılır. Böylece kaynak yapılmış olur.” (Kazmaz, 1997: 110). Burada sözü edilen geleneksel kaynak yöntemidir.

“Kaynaklı birleştirme ise bakır işlerinde çok uygulanan bir yöntemdir. Parçalar, birbirine düz olarak (güğümde boyun-göğüs birleştirmesi) ağır ağıza kaynak yapılabildiği gibi dış açarak da (güğümle taban, göğüs birleştirmesi) kaynatılabilir. Ayrıca kaynak, dövülerek parçaların birleştirilmesinde ve döverken çatlayan yerlerin onarılmasında da uygulanan bir işlemdir” (Kayabaşı 1997:230).

43 “Bazı büyük kablarda (kazan, tist vs.) dip ve kasnak iki parça halinde yapıldığından, bu parçalar kaynak yapılarak birleştirilir. İki türlü kaynak kullanılır; 1-Tutya kaynağı (çinko) 2-Bakır kaynağı. İster tutya, ister bakır kaynağı olsun bunlar eritilir, süpürge veya buna benzer bir şeyin üzerinden suya dökülür, suyun içinde domur, domur olur. Bir ölçüsüne, üç ölçü boraks (tenkâr) katılır ve havanda dövülerek toz haline getirilir. Bu toz iki parçanın birbirine birleştirilmesinde kullanılır. Dip ve kasnağı birbirine geçirirken, dip kısmına dış makası ile dışlar açılarak kasnağı geçirilir, dışlar kapatılarak üzerine toz halindeki kaynak serpilir. Kab ateşin üzerine konur, ateşte kaynak eriyerek parçalar birbirine yapışır. Kaynak yapılan kısım örs üzerinde dövülerek pürüzleri giderilir.” (Memişoğlu, 1973: 37).

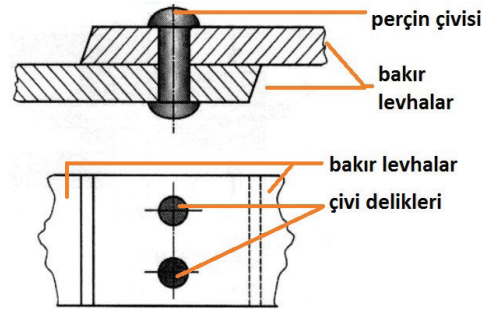
40 Günümüzde de su tankları, mutfak gereçleri, su oluklarında perçinleme teknolojik yeni usullerle kullanılmaktadır. Bkz. <http://w3.balikesir.edu.tr/~ay/lectures/mmg/lecture5.pdf>

birleştirme"⁴⁴ ve "dişli perçin" (Kuşoğlu 2006: 185) şeklinde nitelendirmektedir.⁴⁵ Görüldüğü üzere araştırmacılar benzer tarifler vererek aynı tekniğe işaret etmekte fakat tekniğin adını farklı isimlerle ifade etmektedir. Yukarıdaki tanımlama ve görüşlere bakılarak tekniği "bakır kaynağı (katı lehim)" şeklinde isimlendirmeyi uygun bulmaktayız. Mesleği bırakan ve yaşlı bir-iki ustanın dışında bakırcı ustanın bulunmadığı şehirde, belirtilen ustalarla görüşme imkânı bulamadığımızdan⁴⁶ belirtilen tekniği Kastamonulu ustaların nasıl isimlendirdiklerini, şehirde üretime devam eden tek kalay ustası olduğunu ifade eden Raşit Yazıcı'ya sorduk. Yazıcı, sorumuzu tereddütsüz bir şekilde "kaynak" şeklinde cevaplamıştır.

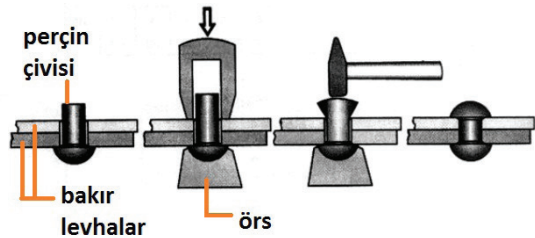
Dede Sultan Hamamı kazanın sadece kasnağında, dört levhanın birleştiği dört yerde dış izleri seçilebilmektedir. Taban levhasında ise dış izleri görülememektedir. Belirtilen kesimlerde kaynak tozu, kasnaktaakilere nispetle bol kullanıldığından dış izleri kapanmış olmalıdır. Kazanın büyük oluşu, dış derinliklerinin artmasına sebep olmuştur. Daha fazla yüzeye uygulanan bakır kaynağı mukavemeti arttırmıştır. Dış derinlikleri takriben 1.5 cm., dış genişliği (eni) ise 2.5-5. cm. aralığındadır. Küçük boyutlu kazanlarda dış derinlikleri de dış genişliği de daha küçük ölçülerdedir (Resim 26-31, 51-55).

Resim 50. Siirt imalatı bakır perçinli küp, yükseklik 90 cm., çap 48 cm. (Belli ve Kayaoğlu, 1993a: 282).

Şekil 16. Geleneksel çivi perçinle aynı tekniğe sahip günümüz "Bindirmeli perçinleme (tek kesimli tek sıralı)" şematik çizimi (yazılar ilave edilmiştir). (<http://w3.balikesir.edu.tr/~ay/lectures/mmg/lecture5.pdf>)

Şekil 17. Geleneksel çivi perçinle aynı tekniğe sahip günümüz "Elde perçinleme" aşamaları şematik çizimi (yazılar ilave edilmiştir). (<http://w3.balikesir.edu.tr/~ay/lectures/mmg/lecture5.pdf>)

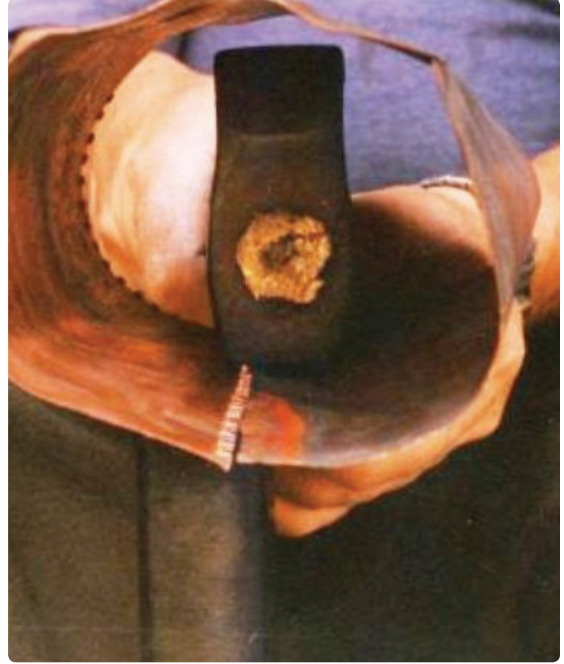
44 "Bu yöntemde birleştirilecek iki parçadan sadece bir parçaya çentik açılır. Bu çentikler düz tarafa geçirilir, çekiçlenerek birbirine geçmesi sağlanır. Bu işlemden sonra çentikler üzerine kaynak tozu serpilir ve böylece arada kalan boş yerlere toz dolar. Sonra yüksek ısıda ısıtılarak, birleştirme işlemi tamamlanmış olur." (Dursun, 2014: 803).

45 Erginsoy'un bu konudaki görüşüne yukarıda yer vermiştik.

46 Kendisiyle yaptığımız kişisel görüşmede Raşit Yazıcı, şehirde eski bakırcılardan yaşayan bir ustanın bulunduğunu onun da söyleşi yapamayacak kadar yaşlı ve hasta olduğunu ifade etmiştir.

Resim 51. “Bakır kaynağı” (“kaynak”, “katı lehim”, “diş açarak birleştirme” ve “dişli perçin”) birleştirme safhalarının ilki; “çentik” (diş) açma (Dursun, 2014: 817).

Resim 52. “Bakır kaynağı” (“kaynak”, “katı lehim”, “diş açarak birleştirme” ve “dişli perçin”) birleştirme safhalarının ikincisi; “çekikle dövme” (Dursun 2014: 817).

Resim 53. “Bakır kaynağı” (“kaynak”, “katı lehim”, “diş açarak birleştirme” ve “dişli perçin”) birleştirme safhalarının üçüncüsü; “tabanın geçirilmesi” (Dursun 2014: 818).

Resim 54. “Bakır kaynağı” (“kaynak”, “katı lehim”, “diş açarak birleştirme” ve “dişli perçin”) birleştirme safhalarının dördüncüsü; “tokmakla düzeltme” (Dursun 2014: 818).

Dövme bakırcılıkta; yüzeyi iyice düzgünleştirmek, parçaya son şeklini vermek, göze hoş gelmeyen çekiç darbelerini gidermek ve güzel görünmesi için, çekiç darbeleriyle dış yüzeye eşit aralıklarla sıralı olarak döndürülerek darbeler vurularak yapılan “perdahlama” (Kayabaşı, 1997: 230; Kuşoğlu, 2006: 186) incelediğimiz külhan kazanlarında görülmez. Neden olarak da kazanın teknik özellikleri ve türü ile ilgili olduğunu düşünebiliriz. Zira kazanı oluşturan levhalar perdahlama için oldukça kalındır. Ayrıca insanların gözünden uzak, hamamın külhanında sabit duracak kazanlar için böylesi bir işleme gerek görülmemiş olmalıdır.

3.4. İncelenen Külhan Kazanların Biçimsel Özellikleri

Kazanların biçimi ve birleştirmelerinde kaliteli bir işçilik sergilenmiştir. Yukarıda da değindiğimiz gibi kazanlar, külhan kazanlarına has biçimleriyle ve büyük boyutlarıyla dikkat çekmektedir (Tablo. 2). Daire şeklindeki kazanların çapları 165-204.5 cm. arasında değişmektedir. Kazanların en büyüğü Vakıf Hamamı kazanıdır. Diğer ikisi birbirlerine çok yakın ölçüde olmakla birlikte Tekke Hamamı kazanı daha küçüktür. Büyük kazanlar sınıfında Türk kaplarında “aşure, şerbet, helva gibi yiyecek ve içeceklerin pişirildiği ve dağıtıldığı büyük kazanlar” bilinmektedir (Karpuz, 2002: 429). Ancak onların da tipleri külhan kazanlarından farklı olarak gündelik olarak yemek pişirilen veya su kaynatılan küçük ve orta boylu kazanlara benzemektedir.⁴⁷ Bu tiplerde; küçük boyutlu kazanların çapları 30 - 35 cm., orta boyutlu kazanların çapı 35 - 45 cm., büyük boyutlu kazanların çapları 50 - 60 cm. arasında değişmektedir (Naldan,

2014: 785). Tabii olarak külhan kazanları, boyut itibarıyla epey daha büyüktür.

Kazanların derinliğine bakıldığında ölçüler 32-37 cm. arasında değişmektedir (Tablo. 1). Bu da külhan kazanlarında olması beklenen ölçülerdir. Zira su deposunun altını kapatan kazan gövdesinin fazla yükselmesine gerek yoktur.

Levha kalınlıkları 0.3-0.7 cm. arasında değişmektedir (Tablo. 3). El işçiliğiyle dövüldüklerinden aynı kazanda levha kalınlıkları küçük farklılık gösterebilmektedir. Vakıf Hamamı kazanında levha kalınlığı 0.4-0.5 cm., Dede Sultan Hamamı kazanında 0.3-0.4 cm., Tekke Hamamı kazanında ise 0.3-0.7 cm. arasındadır (Tablo. 3). Görüldüğü üzere en ince levha Dede Sultan Hamamı kazanında, en kalın levha ise Tekke Hamamı kazanında bulunmaktadır. Vakıf Hamamı kazanı diğerlerinden epey daha büyük olmasına rağmen levha kalınlığı Tekke Hamamı kazanından ortalama 0.1 cm. daha düşüktür.

Çok uzun yıllar hizmet vermek için tasarlanan hamamlara ait külhan kazanlarının uzun ömürlü ve sağlam olmaları gerekmektedir. Bu sebeple kaliteli işçilikli ve kalın bakır levhalar tercih edilmiştir. Yapımı en fazla güç gerektiren kabin kazan olduğu düşünülürse bakırcılık zanaatının en fazla güç gerektiren kolunun kazancılık olduğu söylenebilir. Muhtemelen kazancılığın da en zorlu alanı, külhan kazanı imalatı olmalıdır. Yakın zamanlara kadar bakırcılığın devam ettiği şehirdeki kazan ustalarının, incelediğimiz külhan kazanlarını büyük bir takdirle karşılayıp günümüzde bu işçiliği yapabilecek ustanın bulunamayacağını beyan ettikleri rivayetleri, halk arasında dolaşmaktadır. Bakır eşyanın ağır, sağlam ve dayanıklı olduğu için tercih edildiği, bu sebeple eskilere gidildikçe daha kalın ve ağır işçilikle karşılaşıldığı şeklindeki görüşü (Kazmaz, 1997: 114), incelediğimiz kazanlar teyit etmektedir. Biçim olarak külhan kazanlarının en yakın benzeri, Tüm Anadolu'da görülen Güneydoğu

⁴⁷ “Araştırdığımız kentlerdeki kazanların bir grubunu büyük boyutlu dergâh kazanları oluşturmaktadır. Bu kazanlar belirli günlerde aşure, şerbet, helva gibi yiyecek ve içeceklerin pişirildiği ve dağıtıldığı büyük kazanlardır. Bunlar iki veya dört kulpludurlar ve mutfaklarda yer alan özel kaidelere oturtulurlar. Form olarak silindirik gövdeli, büyük kulplu ve ağız kenarı dışarı taşkındır.” (Karpuz, 2002: 429).

yöresinde “mesare kazanı” denilen⁴⁸, bakırdan yapılmış üzüm sırası çıkarmada ve pekmez yapımında kullanılan fazla yüksek olmayan, kulpsuz, geniş ve düz dipli kazanlardır (Resim 48). Ancak bunlarda da külhan kazanlarındaki bombe görülmez.⁴⁹ Biçimsel anlamda külhan kazanları bombeli tabana sahip, silindirik gövdeli, kulpsuz ve kapaksız kazanlardır.

3.5. İncelenen Kazanların Süsleme Özellikleri

Kazanlarda herhangi bir süs unsuru bulunmaz. Perçinlerde faklı kesimlerde şaşırtma sıralı ve karşılıklı sıralı (aynı hizada) düzen kullanıldığı dikkat çekmektedir. Vakıf Hamamı kazanı ve Tekke Hamamı kazanında olduğu gibi ritmik tekrarlı perçinlerde sınırlı da olsa dekoratif ve estetik bir düzen doğurmuştur.

4. Sonuç

Madeni eserler, tarih boyunca gerek değerlerinden ötürü gerek kolayca taşınabildiklerinden dolayı büyük ölçüde, günümüze ulaşmadan tarihe karışmış eserlerdir. Özellikle Anadolu tarihinde görülen istila, savaş, afet gibi olaylar birçok eserin eritilip sikkeye çevrilmesi veya başka ülkelere çıkarılması suretiyle ortadan kalkmıştır.⁵⁰ Kastamonu’daki üç külhan kazanının günümüze kadar ayakta kalmaları bu bakımdan önemlidir.

Günümüze gelen çoğu madeni eserin kitabsiz oluşu madeni eserlerin kesin bir şekilde tarihlendirilmesini güçleştirmektedir. İncelediğimiz örneklerin aidiyetleri ve imal tarihleri konusu da benzer bir durumdadır. Malzeme ve teknik özellikleri ve yapı tarihçelerinden hareketle kanaatimizce külhan kazanların en eskisi Ço-

banoğulları dönemine (1273-74 dolay) kadar inmektedir. Ülkemizde Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Erken Osmanlı dönemine ait olduğu kesin olarak bilinen madeni eserlerin sayısının azlığı dikkate alınırsa (Belli – Kayaoğlu 1993a: 46), 1273-1274 civarında inşa edilen bir mamamda bulunan ve ilk inşadan kaldığı yönünde fikir veren külhan kazanının günümüze ulaşması son derece önemlidir. İlki gibi üzerlerinde kitabe bulunmayan diğer iki örneğin, 1637 ve 1766-67 yıllarına ait Osmanlı eserleri olabileceğini düşünmekteyiz.

Çeşitli tarihi belgeler, Kastamonu’nun Osmanlı devrinde önemli bir kazancılık ve bakırcılık merkezi olduğuna işaret etmektedir. Kazanlarının, Anadolu’nun çeşitli vilayetlerine ve Anadolu dışına bakırdan mamül çeşitli kap-kacak ve alet-edevat ihraç eden Kastamonulu zanaatkarların elinden çıkmış olabileceğini düşünmekteyiz. Evliya Çelebinin “*Zîrâ bu kazancılar cümle Kastamonuludur*” ifadesi bu bakımdan önemlidir. Yakın zamanlara kadar şehirde bakırcılık ve kazancılık alanında canlı bir üretimin olduğu ve bilinmektedir.

Kazanların levha kalınlıkları, çapları ve birleştirme ayrıntılarına bakılınca külhan kazanları için geçerli olan geleneksel bakırcılık sınırları içerisinde oldukları görülmektedir (Tablo. 2-3).

Bir kap türü olarak kazanların kendi içerisinde sınıflandırılması bağlamında külhan kazanlarını müstakil bir grup olarak “külhan kazanları” başlığıyla veya işlevsel yakınlıkları sebebiyle gusülhane kazanlarıyla beraber “külhan ve gusülhane kazanları” başlığı altında sınıflandırmayı uygun görmekteyiz. Ancak işlev, biçim (tipoloji), boyut gibi farklı niteliklere göre farklı tasnifler de yapılabilir.

48 Kahramanmaraş yöresinde aynı işlerde kullanılan “mesare testi” adı verilen aynı biçim özelliklerine sahip bir leğen türü bulunduğu, yörede büyük leğenlere test adı verildiği anlaşılmaktadır (Kayaoğlu, 1991: 31).

49 Daha fazla bilgi için bkz. Belli ve Kayaoğlu, 1993a: 256, 258, 259.

50 Uluslararası bir üne sahip maden sanat atölyelerinin bulunduğu İstanbul’un 1204 yılında Latinler tarafından yağmalanması örnek verilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Belli ve Kayaoğlu, 1993a: 31, 46.

5. Tablolar

Tablo 1: Kazanların Tarihçeleri, İmalî ve Mülkiyeti İle İlgili Bazı Hususlar

Kazan Adı	Kazanın Ait Olduğu Yapının İnşa Tarihi / Dönemi	Yapının bilinen Onarımları	Kazanın İmal Tarihi Hakkında	Kazanın Sergilendiği Yer	İmal Edildiği Maden / İmal Tekniği	Kazanların Mülkiyeti
KASTAMONU VAKIF HAMAMI KAZANI	1273-74 dolay / Çobanoğulları	1899-1900	Muhtemelen ilk inşadan kalma: 1273-74 dolay	Kastamonu İsmail Bey (Kurşunlu) Hanı	Bakır / Dövme	Vakıflar Genel Müdürlüğü
KASTAMONU DEDE SULTAN HAMAMI KAZANI	1514-15 / Osmanlı	1766-67 1948 1985 2006	Kazan 1766-67 yılındaki tamirde yenilenmiş	Kastamonu Pembe (Balkapanı) Han	Bakır / Dövme	Vakıflar Genel Müdürlüğü
TOSYA TEKKE HAMAMI KAZANI	Baninin ölüm tarihi 1637'den birkaç yıl önce? / Osmanlı	---	Muhtemelen ilk inşadan kalma: 1637'den birkaç yıl önce?	Kastamonu Münire Medresesi yakınında	Bakır / Dövme	Vakıflar Genel Müdürlüğü

Tablo 2: Kazan Ölçüleri

Kazan Adı	Kazanın Çapı (Ağız Kenarı Dahil)	Kazan Derinliği	Orta Bombe Çapı	Orta Bombe Çevresi Halka (Düz-taban) Eni	Orta Bombe Yükseklik	Ağız Kenar Genişliği
KASTAMONU VAKIF HAMAMI KAZANI	189.5-204.5 cm.	37 cm.	114-129 cm. (Taban hizasında)	20-25 cm.	15 cm.	6-7 cm.
KASTAMONU DEDE SULTAN HAMAMI KAZANI	165-166 cm.	32 cm.	102 – 104 cm. (Taban hizasında)	31-32.5 cm.	12 cm.	7-8 cm.
TOSYA TEKKE HAMAMI KAZANI	165-167 cm.	32 cm.	58-58.5 cm. (Tavan hizasında)	Belirlenemiyor	34 cm.	Ağız Kenarı Yok

Tablo 3: Kazanlara Ait Bazı Teknik Ayrıntılar

Kazan Adı	Levha Sayısı	Levha Kalınlığı	Levha Birleştirme Teknikleri	Perçin Çivi Baş Çapları	Kaynak Birleştirmede Dış Derinliği	Kaynak Birleştirmede Dış Genişliği
KASTAMONU VAKIF HAMAMI KAZANI	4	0.4-0.5 cm.	Perçin	1.3-1.6 cm.	Kaynak birleştirme yok	Kaynak birleştirme yok
KASTAMONU DEDE SULTAN HAMAMI KAZANI	8	0.3-0.4 cm.	Perçin ve Bakır kaynağı (Katı Lehim)	1-1.4 cm.	Kaynak birleştirme yok	Kaynak birleştirme yok
TOSYA TEKKE HAMAMI KAZANI	12	0.3-0.7 cm.	Perçin	1.5 – 1.9 cm. (küçüklerde) 4.5 – 5.2 cm. (büyüklerde)	Ortalama 1.5 cm.	2.5 – 5. cm.

Kaynaklar

1. Basılı Kaynaklar ve Tezler

Anonim (1997a). “Bakır”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. 1. İstanbul : Yapı Endüstri Merkezi Yayınları. s. 182.

Anonim (1997b). “Külhan”. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. 2. İstanbul : Yapı Endüstri Merkezi Yayınları. s. 1075.

Arseven, Celâl Esad (1965). *Sanat Ansiklopedisi*. Ankara : Milli Eğitim Basımevi. C. 2.

Arslan, Erdal (2012). “Kastamonu’da Beylikler Döneminden Günümüze Ulaşan Vakıf Eserleri”. *Kuzey Anadolu Beylikler Dönemi Sempozyumu Bildiriler* (Editör: Halil Çetin). Çankırı : Çankırı Karatekin Üniversitesi Yayınları. s. 244-275.

Aru, Kemal Ahmet (1949). *Türk Hamamları Etüdü*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayını.

Aslanapa, Oktay (2011). *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Avcı, Cemal (2012). “19. Yüzyıl Sonlarında Kastamonu Vilayeti”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24: s. 17-34.

Barişta, Hatice Örcün (2015). *Türk El Sanatları*. Ankara : Atatürk Kültür Merkezi Yayınları. C. 2.

Başak, Oktay (2010). “Taş Çağı’ndan Tunç Çağı’na Anadolu’da Maden Sanatının Gelişimi ve Kullanımı”, *Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 2: s. 15-33.

Belli, Oktay - ve İzzet Günday Kayaoğlu (1993a). *Anadolu’da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi*. İstanbul: Sandoz Kültür Yayınları.

Belli, Oktay ve İzzet Günday Kayaoğlu (1993b). “Bakırcılar”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 1, İstanbul. s. 552-554.

Belli, Oktay ve İzzet Günday Kayaoğlu (1995). “Kastamonu Bakırcılığı”. *Kültür ve Sanat* 27

(*Kastamonu Özel Sayısı*). Ankara: İş Bankası Yayını. s. 44-46.

Bilici, Zeki Kenan (1995). “Kastamonu Balkapanı Hanı Tarihendirilmesi ve Restorasyonu Problemi”. *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, (23-27 Eylül 1991 Atatürk Kültür Merkezi İstanbul)*. C. 1. Ankara. s. 379-383.

Bilici, Zeki Kenan (1991). *Kastamonu’da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi (Sanat Tarihi) Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.

Birkan, Seçil (2005). *İslamiyet Öncesi Orta Asya Türk Maden Sanatının Gelişimi (M. Ö. IV-M. S. X. Yüzyıllar)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara.

Bodur, Fulya (1987). *Türk Maden Sanatı*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları.

Cunbur, Müjgan (1988). “Kastamonu Tarihinde Ahiler ve Esnaf Kuruluşları”. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu Tebliğler (19-21 Ekim 1988)*. Kastamonu. s. 7-15.

Çakmak, Canan (2002). *Tire Hamamları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

Çifci, Fazıl (1995). *Kastamonu Camileri-Türbeleri ve Diğer Tarihi Eserler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını.

Çoruhlu, Yaşar (2007). *Erken Devir Türk Sanatı*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Çoruhlu, Yaşar (2009). “İç Asya Türk Topluluklarına Ait Tunç Tören Kazanları ve Çin Sanatındaki Örneklerine Mukayeseli Bakış”. *6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 3. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları. s. 1173-1193.

Dağlı, Yücel (2005). “Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde Kastamonu”. *İkinci Kastamonu Kültür*

- Sempozyumu Bildirileri (18-20 Eylül 2003)*. Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi. s. 195-205.
- Darkot, Besim (1977). "Kastamonu". *İslam Ansiklopedisi*, C. 6. Milli Eğitim Bakanlığı Yayını. s. 399-403.
- Dursun, Necla (2014). "Çorum'da Bakırcılık". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9/5: 799-824.
- Eraslan, Aylin (2009). "Antakya ve Çevresinde El Zanaatları". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 /12: 373-402.
- Erginsoy, Ülker (1997). "Maden". *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 2. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları. s. 1138-1147.
- Erginsoy, Ülker (1978). *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eyüpgiller, Kemal Kutgün (1999). *Bir Kent Tarihi Kastamonu*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Faroqhi, Suraiya. (1994). *Osmanlıda Kentler ve Kentliler* (Türkçesi: Neyyir Kalaycıoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gökoğlu, Ahmet (1952). *Paphlagonia Paflagonya Gayri Menkul Eserler ve Arkeolojisi*. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası.
- Gülensoy, Tuncer (1994). "Anadolu'da Türk Bakırcılık Sanatının Gelişimi". *Milli Folklor*, 3/23. Ankara. s. 6-7.
- Güzey, Ahmet Rifat (2001). "XVII. Yüzyıl Sonu XVIII. Yüzyıl Başlarında Kastamonu". *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*. Kastamonu: Kastamonu Valiliği Yayını. s. 121-136
- Hasol, Doğan (1998). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.
- İbret, B. Ünal (2001). "Küre'de Bakır Cevheri Üretimi ve Bakır Madencilığının Küre Ekonomisindeki Yeri". *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*. Kastamonu: Kastamonu Valiliği Yayını. s. 433-450.
- İbret, B. Ünal (2003). "Tarihi İpek Yolu Üzerindeki Bir Anadolu Şehri Tosya (Kuruluşu ve Gelişmesi)". *Marmara Coğrafya Dergisi*, 8: s. 53-82.
- Karakaya, Enis (2006). "Nasrullah Camii ve Kulliyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32: s. 424-425.
- Karpuz, Emine (2002). "Anadolu Mutfaklarında Kullanılan Bakır Kaplar ve Osmanlı Dönemi Örnekleri". *Türkler*, 12. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 425-432.
- Kayabaşı, Nuran (1997). "Çorum'da Dövme Bakırcılık". *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi, Maddi Kültür Seksiyon Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını. s. 225-238.
- Kayaoğlu, İzzet Günday (1985). "Maden İşçiliğinin Dünü, Bugünü ve Yarını". *Türkiye'de Sanatın Bugünü ve Yarını (Tebliğler)*, Hacettepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, I. Ulusal Sanat Sempozyumu, 17-18 Nisan 1985. s. 439-444.
- Kayaoğlu, İzzet Günday (1991). "Kahraman Maraş'ta Bakırcılık". *Kültür ve Sanat, 10 (Kahraman Maraş Özel Sayısı)*. Ankara: İş Bankası Yayını. s. 30-35.
- Kazmaz, Süleyman (1997). *Kastamonu Geçmiş Günler ve Küçük Sanat Hayatı*. Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayını.
- Kerametli, Can (1974). "Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde Erken İslâm Devri Maden İşçiliği". *Türk Etnografya Dergisi*, 14. Ankara. s. 115-125.
- Koneska, Elizabeta (1992). "Makedonya'da Kazancılığın Gelişimi Üstüne". *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 5. Cilt (Maddi Kültür). Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Müdürlüğü Yayını. s. 141-147.

- Kuban, Doğan (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Kuşoğlu, Mehmet Zeki (2002). "Osmanlı Maden Sanatı". *Türk Dünyası Kültür Atlası – Osmanlı Dönemi*, 5. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yayınları. s. 194-205.
- Kuşoğlu, Mehmet Zeki (2006). *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Leventoğlu, Sibel Ağce (2006). *Gaziantep Hasan Süzer Etnografya Müzesi'nde Bulunan Ortaçağ ve Sonrası Döneme Ait Madeni Mutfak Kapları*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van.
- Maden, Fahri (2004). *18. Yüzyılın Sonlarında Kastamonu (Şeriye Sicillerine Göre)*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun.
- Maden, Fahri (2007). "XVIII. Yüzyıl Sonu XIX. Yüzyıl Başlarında Kastamonu'da Esnaf Grupları Zanaatkarlar ve Ticari Faaliyetler". *Karadeniz Araştırmaları*, 15: s. 149-167.
- Maden, Fahri (2004). *Seyyahların Gözüyle Kastamonu*. İstanbul: Roza Yayınevi.
- Memişoğlu, Ferhan (1973). "Harput Bakırcılığı". *Türk Etnografya Dergisi*, 13. Ankara. s. 33-54.
- Naldan Funda (2014). "Erzincan Bakırcılığı". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9/10: s. 775-796.
- Önge, Yılmaz (1995). *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Önge, Yılmaz (1988). "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar". *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri* (Editör: S. Bayram), 1, İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. s. 403-428.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını.
- Şakar, Muzaffer Fehmi (2008). "Kastamonu Vakıfları (1486-1865)". *Üsküdar'a Kadar Kastamonu (Hazırlayan: L. Seymen)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları. s. 243-257.
- Şahin, İlhan (2001). "Kastamonu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24: s. 584-588.
- Şehitoğlu, Elif (2008). *Bursa Hamamları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tan, Nail, (1989). "Kastamonu'da Yaşayan Halk Sanat ve Zanaatları". *Kültür ve Sanat*, 3. Ankara: İş Bankası Yayını. s. 36-40.
- Tayla, Hüsrev (2007). *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları*, 1. İstanbul: Türkiye Anıt Çevre Turizm Değerlerini Koruma Vakfı.
- Tızlak, Fahrettin (1999a). "Osmanlılardan Önce Türklerde Madencilik". *Türkler*, 7. Yeni Türkiye Yayınları. s. 407-414.
- Tızlak, Fahrettin (1999b). "Osmanlı Devletinde Madencilik". *Osmanlı*, 3. Yeni Türkiye Yayınları. s. 312-321.
- Tuluk, Hasan ve Ömer İskender Tuluk (2016). "Geleneksel Çorum Evlerinde Metal Aksesuarlar". *Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu (28 - 30 Nisan 2016) Bildiriler Kitabı*, 2. Editör. Z. Işık. Çorum: Hitit Üniversitesi Yayını.
- Ülgen, Ali Saim (1989). *Mimar Sinan Yapıları-Katalog* (Yayına Hazırlayanlar, F. Yenişehirlioğlu, E. Madran) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Ürer, Harun (2002). *İzmir Hamamları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- Yakupoğlu, Cevdet (2001). "Candarogulları Döneminde Kastamonu'da İçtimaî ve İktisadî Hayat". *Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri*. Kastamonu: Kastamonu Valiliği Yayını. s. 55-80.

Yakupoglu, Cevdet (2009). "Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar Döneminde Kastamonu Çevresinde Ahiler". *Erdem*, 10/55: s. 157-174.

Yücel, Yaşar (1993a). "Çobanoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8: s. 354-355.

Yücel, Yaşar (1993b). "Candaroğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7: s. 146-149.

2. Elektronik kaynaklar

Google Earth (01.09.2016)

<http://www.tosyahaberleri.com/asayis/tarihi-tekke-hamaminda-yangin-h4726.html> (10.09.2016)

<http://yumurtaliekmek.com/bakircilik-nedir-bakir-urunler-nelerdir/> (12.09.2016)

<http://w3.balikesir.edu.tr/~ay/lectures/mmg/lecture5.pdf> (17.09.2016)

<http://tosyatekkehamam.tr.gg/> (12.09.2016)

<http://w3.balikesir.edu.tr/~ay/lectures/mmg/lecture5.pdf> - (17.09.2016)

<http://www.gto.org.tr/Bakircilar-Carsisi-foto-galeri-3.html> (17.09.2016)

Ulubey'deki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri

Türkan Acar*

Öz

Uşak ili, Ulubey ilçesindeki Osmanlı dönemine ait çeşmeler ile ilgili yaptığımız çalışmada, ilçe merkezinde üç, ilçeye bağlı köylerde yirmi bir olmak üzere toplamda yirmi dört çeşme tespit edilmiştir. Yapıların çoğu, ait oldukları 18-20. yüzyıllar arasındaki dönemin plan ve bezeme öğeleri ile karakteristik özelliklerini büyük ölçüde yansıtmaktadır. Bazı yapılar ise zamanın ve insanların yol açtığı tahribatlar ile işlevsiz kalmıştır. Saptadığımız her eserin fotoğrafı çekilmiş, gerekli olanların ölçüleri alınarak krokileri çizilmiş ve tümünün GPS değerleri alınmıştır. Çalışmamızda öncelikli amaç, arazi çalışmaları ile belirlenen çeşmelerin tanıtımının yapılarak belgelenmesidir. Çalışmanın değerlendirme kısmında da zaman, doğal ya da beşeri yollarla yok olmaya başlayan Ulubey çeşmelerinin korunma durumlarına değinilerek, Uşak çeşmeleri ve Anadolu Türk çeşme mimarisi içerisindeki yerleri tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı dönemi, Uşak, Ulubey, su yapıları, çeşme.

Ottoman Period Fountains in Ulubey

Abstract

Three fountains in the center of Ulubey town and twenty one in its villages totaling to twenty-four have been identified in this study on the fountains of the Ottoman period in Ulubey district in Uşak province. Most of the fountains largely preserve their characteristic features indicating with their designs and decorative elements that they belong to the period between 18th and 20th centuries. Some of the structures became useless due to the destructions caused by people and the time. Each of the fountains has been photographed, their sizes measured, sketches drawn and GPS codes of their location recorded. Thus, the primary objective of our study is to prepare detailed documentation based on filed studies for those fountains under consideration. The study also discusses the issues related to the preservation of Ulubey fountains beginning to disappear as result of natural causes and human interventions and evaluates them with reference to the architectural features of Uşak and Anatolian Turkish fountains.

Key Words: Ottoman Period, Uşak, Ulubey, water structures, fountain.

* Yrd. Doç .Dr. Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Uşak/TÜRKİYE; turkan.acar@usak.edu.tr, turkan.acar@gmail.com

Giriş

Uşak'ın güneyinde yer alan Ulubey ilçesi, kent merkezine yaklaşık 30 km uzaklıktadır. İlçeye bağlı 6 mahalle, 27 köy bulunmaktadır. Ulubey'in tarihi Hititlere (M.Ö 2000-1200) kadar inmektedir. İlçe, Uşak kenti ile birlikte Türk dönemi öncesinde, Friglerin, Lidyalıların, Perslerin, Bergama Krallığı'nın, Romalıların ve Bizanslıların hüküm sürdüğü bir bölgede yer almaktadır. Ulubey İlçesi'nin, halk arasında Karin/Garin diye adlandırılan Karain mevkiinde kurulduğu daha sonrasında "Cura Oğlu'nun hüküm sürdüğü zamanlarda" terk edilerek bugünkü yerine taşındığı yönünde bilgiler bulunmaktadır. İlçe, Osmanlı kayıtlarında Kiçi-Göbek adıyla karye/köy, Ulugöbek, Göbek ve Ulubey adıyla nahiye olarak geçmektedir. Yerleşim, 1898 yılında belediye teşkilatına sahip olmuştur. 29 Ağustos 1920'de Yunanlılar tarafından işgal edilen ilçe, Uşak'tan bir gün sonra 2 Eylül 1922 tarihinde işgalden kurtarılmıştır (Uzunçarşılı, 1932: 10-69; Dengiz, 1943: 272-273, 296).

Ulubey ilçesinde Türk döneminde inşa edilmiş çeşmelerin tanıtılmasına yönelik yaptığımız çalışmada,¹ ilçede yirmi üç çeşme ve bir çeşme kitâbesi belirlenmiştir. İncelenen bu eserlerden sadece merkezde yer alan 2 çeşme ve 1 çeşme kitâbesi daha önce yayınlanmış,² diğer eserlerden köylerde yer alan 6 eser ile merkezdeki 2 çeşme ise Uşak envanter kitabında yer almıştır.³

1 Bu çalışma, 2015 yılında Uşak Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Birimi Koordinatörlüğü tarafından kabul edilen "Uşak'taki Su Mimarisi" adlı proje çalışmasından üretilmiştir (Proje No: 2015/SOSB002). Çalışmamızdaki kitâbelerin okunmasında büyük emeği geçen Hocam Sayın Prof. Dr. Sedat Bayrakal'a, arazi çalışmalarında özveri çalışmalarıyla 4. sınıf öğrencilerimiz Tevfik Sunal ve Mervan Yavuz'a teşekkür ederim.

2 Ulubey merkezde yer alan Bekir/Dilaver Çeşmesi, Pazar Çeşmesi ve Gölbaşı Çeşmesi'nin kitâbesi, Sayın Prof. Dr. Kasım İnce tarafından yayınlanmıştır. Bkz. İnce (2014: 673-675).

3 Hasköy Asar Yolu üzerindeki Daldırcı Çeşmesi, İnay Köyü Yedi Oluklu Çeşme, İnay Köyü, Söğütlü Mevkii Karahallı Çeşmesi ile Söğütlü Çeşme, Omurca Beldesi Koca Çeşme, Köşeler Köyü Eski Çeşme, Ulubey Merkez'deki Bekir/Dilaver Çeşmesi, Pazar Çeşmesi. Bkz. (Uşak, 2007: 301-308).

Çalışmamızda öncelikle çeşmelerin tanıtımı yapılacaktır. Tanıtım, merkez mahallelerdeki örneklerle başlayacak, alfabetik sırayla verilmiş köylerdeki örneklerle devam edecektir. Çeşmelerin tanıtımından sonra değerlendirme kısmında, Ulubey çeşmelerinin Uşak'taki çeşmeler ve Anadolu'daki örnekleri ile karşılaştırması yapılacaktır.

1. Yapıların Tanıtımı

1.1-Ulubey Bekir Çeşmesi/Dilaver Çeşmesi⁴:

Ulubey merkez, Dilaver Mahallesi'ndeki çeşme bir eve bitişik şekilde tasarlanmıştır. Çeşme, İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 18.11.2008-4348 tarih ve karar ile tescil edilmiştir. Dikey dikdörtgen formdaki çeşme, tek cephe ve yuvarlak kemerlidir. Kemer iki yandan dikdörtgen profilli plasterler üzerine oturmaktadır. Plasterlerin başlıkları yatay silmelerle hareketlendirilmiştir. Kemerin kilit taşında kabartma ay-yıldız motifi kullanılmıştır. Hilal motifi aşağıya bakar şekilde verilmiştir. Devşirme mermerden ayna taşı dışında yapı, kesme taşlarla inşa edilmiştir. Çeşme, üç sıra düz silmeden oluşan bir saçak ile son bulmaktadır. Çeşme alınlığında yer alan üç satırlık kitâbe panosu kabartma tekniğinde verilmiştir. Osmanlıca yazıların etrafı kıvrım dallarla hareketlendirilmiştir. Harflerin üzeri ve zemin boyanmıştır (Resim 1-2). Kitâbenin Osmanlıca ve Latin harflerle yazılışı şöyledir:⁵

İtdi bünyâd ehl-i hayrât fa'budû yâ muksidîn

ایتدی بنیاد اهل خیرات فاعبدوا یا مقصیدن

Ma-i kevser nûş idelim feşrabû yâ müminîn

ماء کوثر نوش ایدله لم فاشربوا یا مو منین

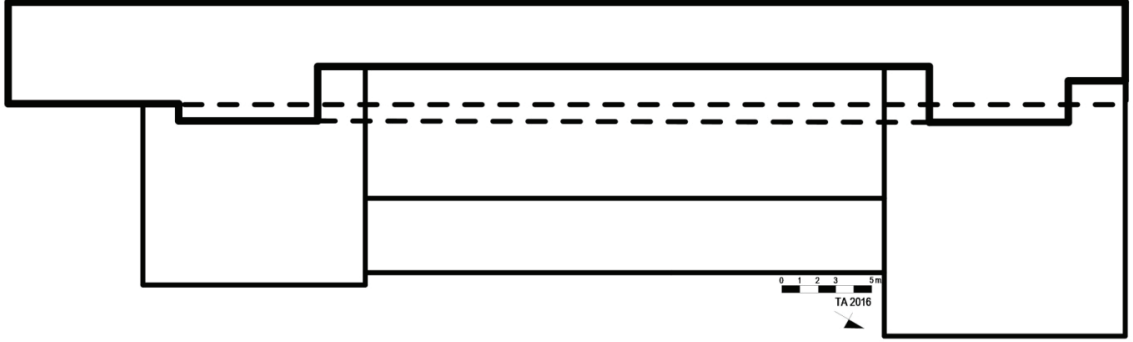
Sâl-i hâl penc-ü bist-ü sisad hezâr 1325

سال حال پنج بیست سیصد هزار ۱۳۲۵

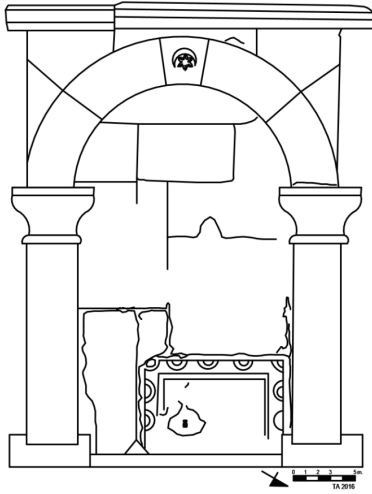
Kitâbesine göre çeşme, H. 1325/M. 1907-8 yılında inşa edilmiştir.

4 Çeşme, (Uşak, 2007: 302)'de Dilaver Çeşmesi; (İnce, 2014: 674)'te Bekir Çeşmesi şeklinde adlandırılmıştır.

5 Kitâbenin son satırındaki "sisad" kelimesi, Sayın İnce tarafından "sesad" şeklinde okunmuştur bkz. İnce (2014: 674).

Çizim 1. Ulubey Merkez, Bekir Çeşmesi.

Çizim 2- Resim 1. Ulubey Merkez, Bekir Çeşmesi.

Resim 2. Ulubey Merkez, Bekir Çeşmesi.

1.2-Ulubey Gölbaşı Çeşmesi Kitâbesi: Ulubey merkezde, Hacı Mehmet Efendi Camisi'nin batısındaki parktır. Kaynaklardaki bilgilere göre Osmanlılar döneminde inşa edilen çeşme yıkılmış, yerine şimdiki çeşme yaptırılmıştır (İnce 2014: 674). Eski çeşmenin kitâbesi de bu yeni çeşmeye yerleştirilmiştir. Mermer üzerine kâbartma tekniğinde işlenmiş kitâbe metni altı satırdır⁶ (Resim 3-4). Kitâbenin Osmanlıca ve Latin harflerle yazılışı şöyledir:

Tahsîn ki Çura-zâde hayr ehlinin şehiri
تحسين كه چوره زاده خير اهلنك شهيري
Ahmed Bey itdi bünyâd bu hayr-ı dil-pezîri
احمد بك ايتدى بنياد بو خيرى دلپزيرى⁷

Su gibi ömrün efvân kadrin celîl ide Hakk

صو كى عمرين افزون قدرين جليل ايده حق

Olsun iki cihânda lutufla sekkiri

اولسون ايكي جهانده لطفله سكيرى

Bu çeşmenin şerîfâ bir mısra'-ı selîside

بو چشمه نك شريفه بر مصرع⁸ سلسيده

Düşecek ikidir tarih-i lâ-nazîri

دوشيجك ايكي در تاريخ لا نظيرى

Çeşmenin kitâbesinde tarih ebced hesabı ile verilmiştir. Burada, "lâ-nazîri" kelimesinin ebced karşılığı 1201'dir. "Düşecek ikidir" ifâdesine göre çeşme H. 1199 tarihlidir. Buna göre çeşme, H. 1199/M. 1784-85 yılında inşa edilmiştir.

Resim 3. Ulubey Merkez, Gölbaşı Çeşmesi.

Resim 4. Ulubey Merkez, Gölbaşı Çeşmesi Kitâbesi.

⁶ Kitâbe metni için ayrıca bkz. İnce (2014: 675).

⁷ İzâfet "ye"si fazladır.

⁸ Şemseddîn Sâmî, "elif"siz yazılan mısra' kelimesinin galat olduğunu, doğru yazımının مصرع harflerinden oluştuğunu özellikle belirtir. Bkz. (2012: 1049).

1.3-Ulubey Pazar Çeşmesi: Ulubey merkezde, Cemal Gürsel Caddesi'ndedir. Çeşme, 18.11.2008-4348 tarih ve kararı ile İzmir İl Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından tescil edilmiştir. Bir yapının cephesine bitişik şekilde tasarlanan çeşme, iki kemerlidir. İki yanda ve ortadaki dikdörtgen biçimli plastere oturan kemerler yuvarlak şekildedir. Kemerlerden güneydeki kilit taşı, ay-yıldız motifi ile taçlandırılmıştır. Plasterlerin başlıkları düz ve dış bükey pahlı silmelerle hareketlendirilmiştir. Kesme taşla inşa edilen çeşmenin saçak kotu, uçları içbükey olarak verilmiş, dikdörtgen kartuş sırası ile hareketlendirilmiştir. Çeşme, galvaniz bir saçak ile son bulmaktadır. Bugün işlevine devam eden çeşmede, tekne ve musluklar yenilenmiştir. Çeşmenin iki kitâbesi vardır. Kuzeydeki kemer içinde yer alan inşa, güneydeki ise tamir kitâbesidir⁹ (Resim 5-7). İnşa kitâbesinin Osmanlıca ve Latin harflerle yazılışı şöyledir:

Cem' olub ashâb-ı hayrât
 جمع اولوب اصحاب خيرات
 İtdiler bu çeşme(yi) bünyâd
 ايتديلر بو چشمه (ی) بنياد
 Eylesün sâ'îlerin Mevlâ
 ايلسون ساعيلرين مولا
 Dîn-i dünyâların âbâd
 دين دنياالرين اباد
 İşbu ta'mîr ile oldılar hep
 اشبو تعمير ايله اولديلر هپ
 Şadman ve cümle ibâd
 شادمان و جمله عباد
 Tarih-i inşâsıdır hicrî
 تاريخ انشاسيدر هجرى
 Olundı leh-i ta'dâd sene 1225
 اولندى له تعداد سنه ١٢٢٥

Onarım kitâbesi şöyledir:

Yâ İlâhî feth idüb bâb-ı kerem kıldın ibâre-i
 çok? meded

يا الهى فتح ايدوب باب كرم قلدىك عباره چق مدد

9 Kitâbe için ayrıca bkz. (İnce, 2014: 674).

Devr-i Adem'den ve susuzluktan çekilmişdi
 nîce kebed

دور ادمدن و صوصزلقدن جكلمشدى نيجه كبد

Gün be gün artur suyumuz aksun ilâ yevmü'l-
 ebed

كون بكون ارتور صيوميز اقسون الى يوم الابد

Şad (u) hurrem oldılar bu insan ibâde lâ-...

شاد حرم اولديلر بو انسان عباده لايعد

Sâhibü'l-hayrın nâm olmuşdu Umrân-zâde
 Hacı Muhammed

صاحب الخيرك نام اولمشدى عمران زاده حاجى محمد

Devlet efzûn olur ben âna mesnûn hasûde
 hased

دولت افزون اولور بن اكا مسنون حسوده حسد

Hem şefî' olur nef'in görenlerden bi-Rabbü'l-
 ehad

هم شفيع اولور نفعين كورنلردن بالرب الاحد

Rûz-ı mahşerde yedinde hem olubdur hüccet-i
 kavî sened

روز محشرده يدنده هم اولوبدر حجت قوی سند

Hem vaktinde nazar etsün rûhuna hayır du'â
 hem bir ehad

هم وقتنده نظر اتسون روحنه خير دعاء هم بر احد

Vaz' idüb târîhini düzem alâ hesâb-ı ebced
 وضع ايدوب تاريخنى دوزم على حساب ابجد

Be-hükm-i kavluhu mâ ehdiküm illâ seyyidü'r-
 reşâd

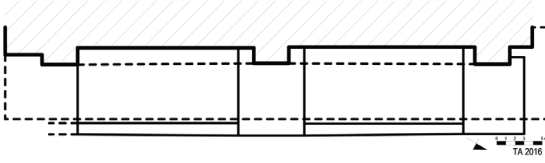
بحكم قوله ما اهديكم الا سيدالرشاد

Sene seb'a ve erbaun ve mi'eteyn ve elf min
 hicretü'l-nebeviyye Ahmed

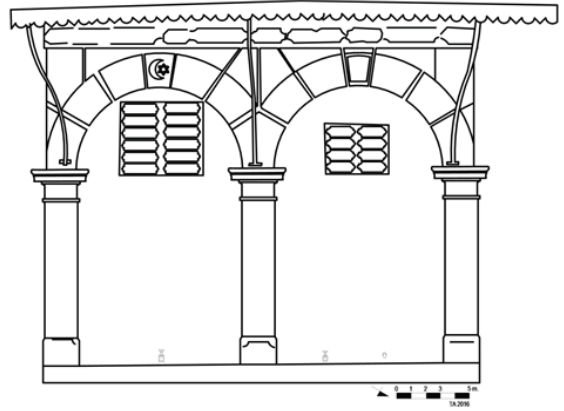
سنه سبعة و اربعون و مائتين و الف من هجرت النبوة¹⁰ احمد

Kitâbelerine göre çeşme, H. 1225/M. 1810 tarihinde inşa, H. 1247/M. 1831-32 tarihinde ise tamir edilmiştir.

10 Nebeviyye kelimesindeki "ye" görülememiştir.

Çizim 3. Ulubey Merkez, Pazar Çeşmesi.

Çizim 4. Ulubey Merkez, Pazar Çeşmesi.

Resim 5. Ulubey Merkez, Pazar Çeşmesi.

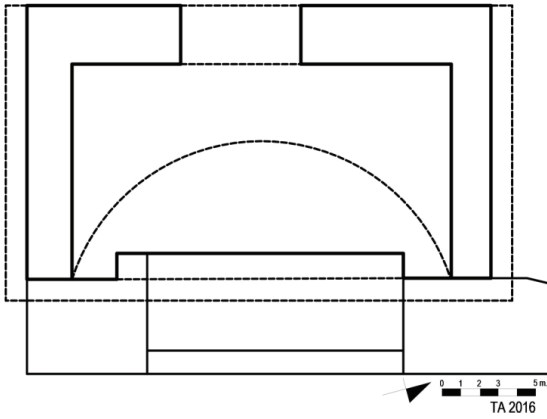
Resim 6. Ulubey Merkez, Pazar Çeşmesi. İnşa Kitâbesi.

Resim 7. Ulubey Merkez, Pazar Çeşmesi. Onarım Kitâbesi.

1.4-Avgan Köyü Acı Kuyu Çeşmesi: Çeşme, Ulubey'in 17 km. doğusunda yer alan Avgan Köyü'ndedir. Çeşmenin yuvarlak kemeri iki yandan dikdörtgen biçimli plasterlere oturmaktadır. Plasterlerin başlıkları basit düz silmelerle hareketlendirilmiştir. Kesme taştan tekne iyi durumdadır. Çeşmenin güney cephesine inşa kitâbesi yerleştirilmiştir. Ana cephede ise onarım sonrası eklenen 2011 tarihli Türkçe tabela yer almaktadır. Çeşmenin arka duvarında

su deposuna açılan metal bir kapakla örtülü bir kontrol penceresi bulunmaktadır. Kesme, kaba-yonu, moloz ve devşirme mermer taşlarla inşa edilen çeşmenin ahşap kırma saçağı, modern bir malzeme olan şingil ile kaplıdır (Resim 8-9). Mermer üzerine kabartma tekniğinde verilmiş kitâbe, 5 satır/10 kartuştan oluşmaktadır. Kitâbesine göre yapı, H. 1284/M. 1867-68 tarihinde inşa edilmiştir.

Çizim 5. Avgan Köyü, Acı Kuyu Çeşmesi.

Çizim 6. Avgan Köyü, Acı Kuyu Çeşmesi.

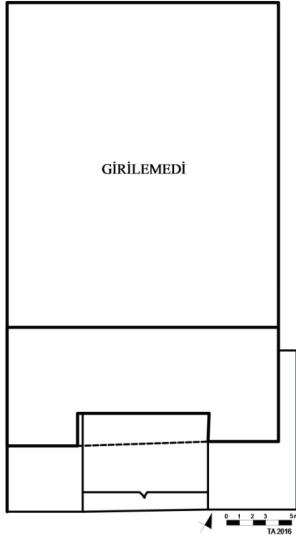
Resim 8. Avgan Köyü, Acı Kuyu Çeşmesi.

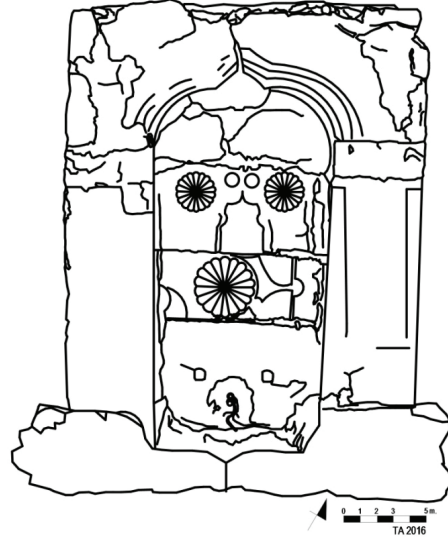
Resim 9. Avgan Köyü, Acı Kuyu Çeşmesi.

1.5-Bekdemir Köyü Çeşmesi: Yapı, Ulubey'in 20 km kuzeyinde, Bekdemir Köyü'ndedir. Tek cepheli çeşmede niş, gemi teknesi kemerlidir. Kemer iki yandan devşirme mermer plasterlere oturmaktadır. Tekneyi sınırlandıran testilik sekilerinde, ayna taşında ve çeşmenin kuzey yan duvarında mermer bezemeli devşirme parçalar kullanılmıştır. Ayna taşının üzerinde dekoratif kemerli taslık nişi bulunmaktadır. Nişin iki yanında ve alt kısımdaki mermer parçalar

üzerinde dilimli daire biçimli bezemeler kazıma tekniğinde verilmiştir. Bugün işlevsiz olan çeşmenin arka duvarına sonradan betonarme bir su deposu eklenmiştir. Çeşmenin kitâbesi yoktur (Resim 10-11).

Çizim 7. Bekdemir Köyü Çeşmesi.

Çizim 8. Bekdemir Köyü Çeşmesi.

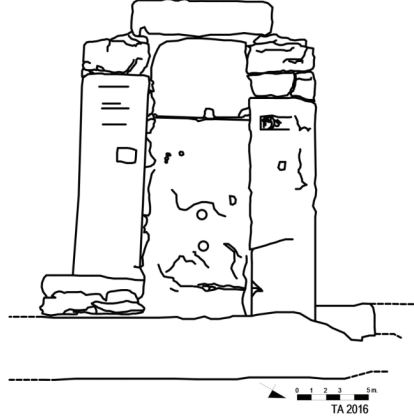
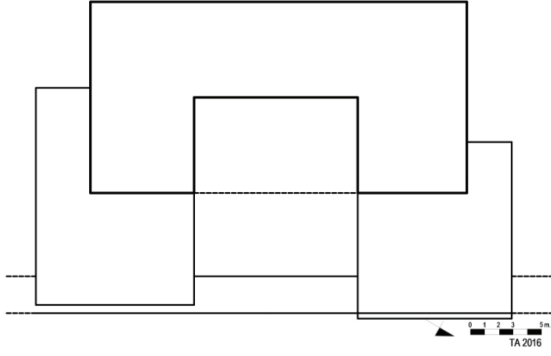
Resim 10. Bekdemir Köyü Çeşmesi.

Resim 11. Bekdemir Köyü Çeşmesi.

1.6-Gümüşkol Köyü'nün Girişindeki Çeşme/ Vali Erogan Çeşmesi: Yapı, Ulubey merkezin yaklaşık 15 km kuzeybatısındaki, Gümüşkol Köyü'nün girişindedir. Çeşme nişi düz lentoludur. Nişi iki yandan sınırlandıran plasterler devşir-

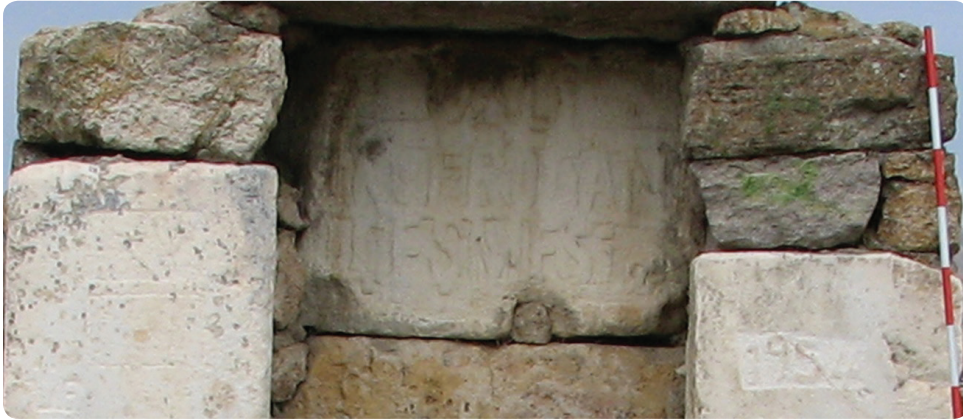
me mermerdir. Kuzeydeki plasterin ön yüzünde onarımı işaret eden 1954 tarihi, güneydeki nin üzerinde ise Osmanlıca harflerle 127 (127) tarihi kazınmıştır. Çeşme bugün işlevini sürdürmektedir (Resim 12-14).

Çizim 9-10. Gümüşkol Köyü'nün Girişindeki Çeşme.

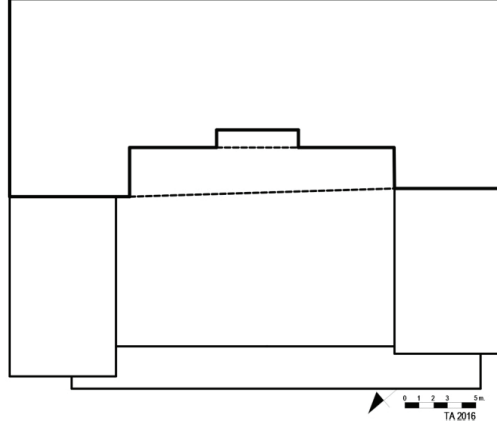
Resim 12-13. Gümüşkol Köyü'nün Girişindeki Çeşme.

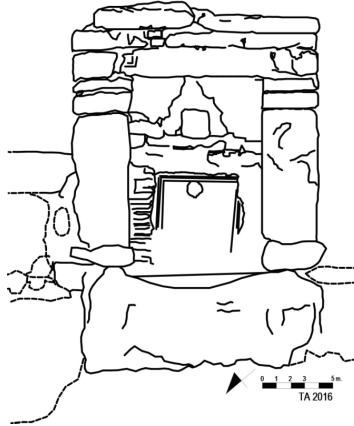
Resim 14. Gümüşkol Köyü'nün Girişindeki Çeşme.

1.7-Gümüşkol Köyü'nün Çıkışındaki Çeşme: Köyün çıkışında yer alan çeşmenin nişi düz len- toludur. Ayna taşı devşirme bir mermer yazıt- tır. Ayna taşının üzerinde kare biçimli bir taslık

nişi vardır. Sekiler ve tekne orijinaldir. Çeşmede kesme, kabayonu, mermer, kayrak taşı ve tuğla kullanılmıştır. Kitâbesi olmayan çeşme bugün işlevine devam etmektedir (Resim 15).

Çizim 11. Gümüşkol Köyü'nün Çıkışındaki Çeşme.

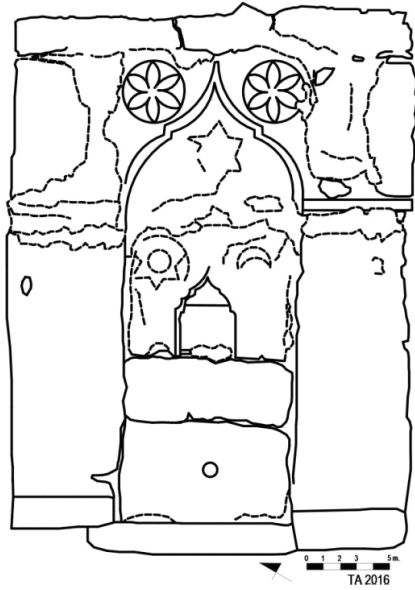
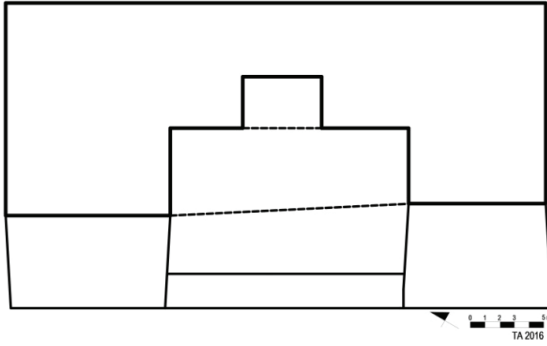
Çizim 12. Gümüşkol Köyü'nün Çıkışındaki Çeşme.

Resim 15. Gümüşkol Köyü'nün Çıkışındaki Çeşme.

1.8-Gümüşkol Köyü Çevresindeki Çeşme: Çeşme, Gümüşkol Köyü'ne yaklaşık 3-4 km. mesafededir. Çeşmenin ve taslık nişinin kemeri kaş kemerdur. Taslık nişin üst kısmında altı kollu yıldız motifi/Mühr-ü Süleyman motifi yer almaktadır. Motifin bir kısmı bozulmuştur. Altı kollu yıldız motifin üzerindeki Osmanlıca tarih,

kabartma olarak işlenmiştir. Ancak yazı yüzeydeki bozulmalardan dolayı okunamamaktadır. Kemer köşeliklerinde daire biçimli birer gülbezek bulunmaktadır. Kesme, kabayonu ve moloz taşlarla inşa edilen çeşme bugün işlevine devam etmektedir (Resim 16-17).

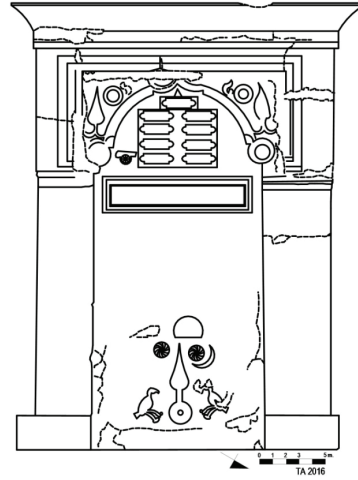
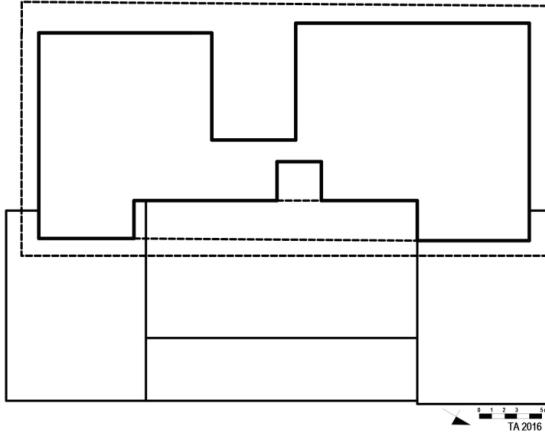
Çizim 13-14. Gümüşkol Köyü'nün Çevresindeki Çeşme.

Resim 16-17. Gümüşkol Köyü'nün Çevresindeki Çeşme.

1.9-Hasköy Köyü Daldırcı Çeşmesi: Hasköy Köyü Ulubey'in güneydoğusunda, ilçe merkezine yaklaşık 22 km. mesafededir. 25.09.2014-1988 tarih ve karar ile Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından tescil edilen Daldırcı Çeşmesi, Hasköy Asar yolu üzerindedir. Çeşmenin nişinin dekoratif dilimli kemeri volütlerle son bulmaktadır. Volütlerden güneydeki kırılmıştır. Kemer, iki yandan dikdörtgen biçimli plasterler üzerine oturmaktadır. Plasterlerin başlıkları düz silmelerle hareketlendirilmiştir. Dekoratif kemer düz ve dış bükey silmelerle üç yönden çevrilmiştir. Kemer içinde inşa kitâbesi ve güney köşede

bir top arabası, kemer köşeliklerinde de servi motifi ile daire biçimli madalyonlara yer verilmiştir. Ayna taşında lülenin üzerinde bir servi ağacı, onunda üzerinde bir taslık nişine yer verilmiştir. Lülenin iki yanında birer kuş figürü, kuşların üzerinde de birer çarkifelek motifi bulunmaktadır. Kuzeydeki çarkifeleğin yanında bir de hilal motifi vardır. Çeşme taş bir saçak ile son bulmaktadır. Çeşme bugün işlevine devam etmektedir (Resim 18-20). Kitabe mermer üzerine kabartma tekniğindedir. Kitâbesine göre çeşme, H. 1289/M. 1872-73 yılında, Üsküfî/Üskübi Kalenderoğlu Hacı Halîl oğlu Muhammed tarafından inşa ettirilmiştir.

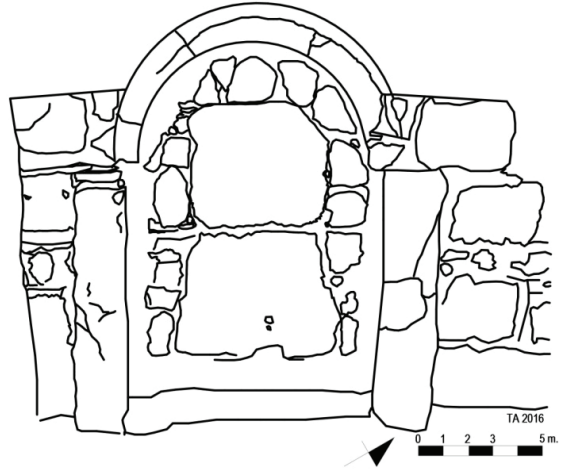
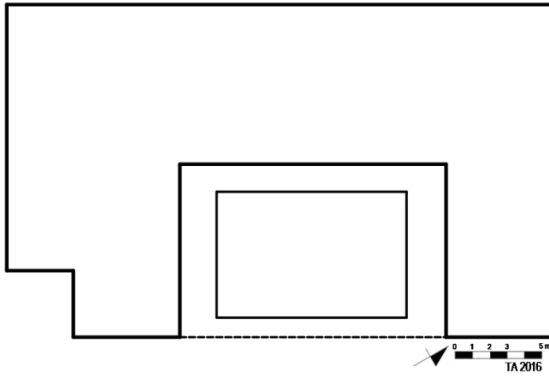
Çizim 15-16. Hasköy Köyü, Daldırcı Çeşmesi.

Resim 18-19-20. Hasköy Köyü, Daldırcı Çeşmesi.

1.10-Hasköy Köyü Mezarlık Çeşmesi: Çeşme, Hasköy mezarlığının çevre duvarındadır. Yuvarlak nişlidir. Kesme taş tekne dikdörtgen biçimlidir. Kesme ve kabayonu taşı ile inşa edilen çeşme, bugün işlevine devam etmektedir (Resim 21). Çeşme nişi içinde yer alan mermer kitâbe-

de Osmanlıca metin, kabartma tekniğinde işlenmiştir. Çeşmenin kitâbesinde metin, karakterlerin bozulması nedeniyle okunamamakta sadece tarih olarak H. 1342/M. 1923-1924 yılı görülebilmektedir (Resim 22).

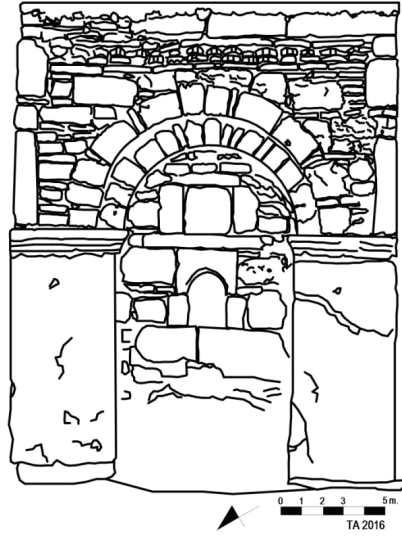
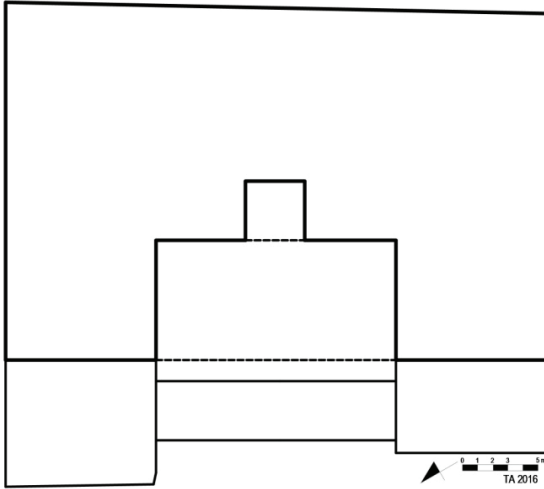
Çizim 17-18. Hasköy Köyü, Mezarlık Çeşmesi.

Resim 21. Hasköy Köyü, Mezarlık Çeşmesi.

1.11-İnay Köyü Karahallı Çeşmesi: Yapı, Ulubey'in doğusunda, merkeze 6 km. mesafedeki İnay Köyü'nün Söğütlü Mevkii'ndedir. Mülkiyeti köy tüzel kişiliğine ait çeşme, Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 24.05.2014-1725 tarih ve karar ile korunması gerekli kültür varlığı olarak tescillenmiştir. İki yandan dikdörtgen biçimde plasterle sınırlandırılan çeşme, yuvarlak kemerlidir. Ayna taşının

üzerinde sivri kemerli bir taslık nişi, onun da üzerinde kare şekilli mermer bir kitâbe panosu ve saçak kotunda da bir sıra tuğladan kirpi saçak bulunmaktadır. Tekne ve sekiler yenilenmiştir¹¹. Çeşme bugün işlevine devam etmektedir (Resim 23-24). Mermer kitâbenin yüzeyi tahrip olmuştur. Tarih kısmında 117./26.09.1756-14.09.1757 birler hânesi okunamadığı için 1170'li yıllara tarihlemek çözüm yolu olabilir.

Çizim 19-20. İnay Köyü, Karahallı Çeşmesi.

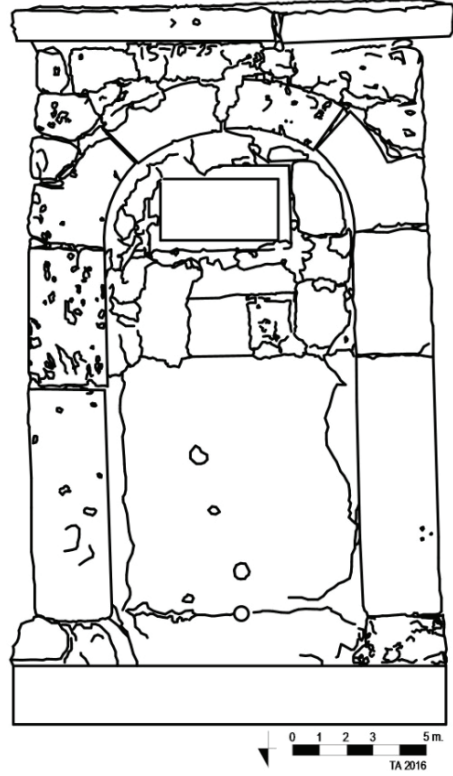
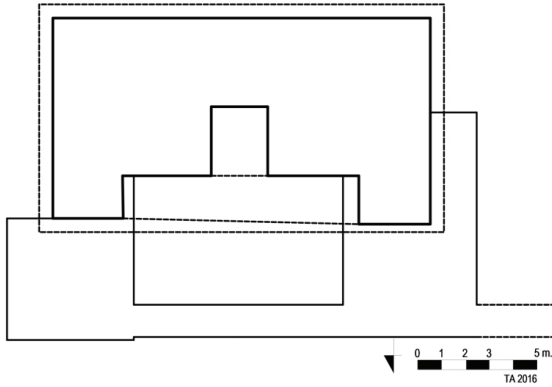

Resim 23-24. İnay Köyü, Karahallı Çeşmesi.

11 Uşak (2007: 303)'te yapının onarım geçirdiği belirtilmiş, ancak onarım tarihi verilmemiştir.

1.12-İnay Köyü Söğütlü Çeşme: Yapı, İnay Köyü'nde, Söğütlü Mevkii'ndedir. Yuvarlak kemerli çeşmenin ayna taşının üzerinde kare biçimli taslık nişi ve yatay dikdörtgen şekilde kitâbe panosu bulunmaktadır. Çeşmenin tekne ve sekileri yenilenmiştir. Kesme, kabayonu ve mermer gibi taş cinslerinden inşa edilen çeşme, taş bir saçak ile son bulmaktadır. Çeşme, bugün işlevine devam etmektedir (Resim 26). Mermer üzerine kazıma tekniği ile işlenmiş

kitâbeye göre çeşme Mehmed ve Hüseyin adlı kişiler tarafından H. 1214/M. 1799-1800 tarihinde tamir ettirilmiştir (Resim 25).

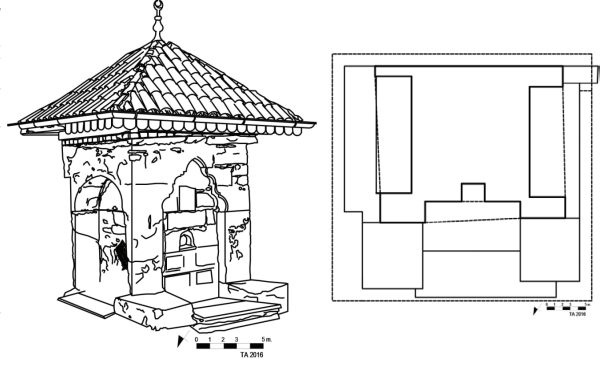
Çizim 21-22. İnay Köyü, Söğütlü Çeşme.

Resim 25-26. İnay Köyü, Söğütlü Çeşme.

1.13-İnay Köyü Yedi Oluklu Çeşme: Yapı, İnay Köyü'ndedir. Mülkiyeti köy tüzel kişiliğine ait olan çeşme, İzmir II Numaralı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından, 21.02.2001-9833 tarih ve karar ile tescil edilmiştir. Üç cepheli çeşmede kuzey ve batı yüzdeki kemerler dilimli, doğu cephedeki ise yuvarlak kemerlidir. Doğü cephedeki ayna taşı devşirmedir. Ayna taşında üç lüle bulunmaktadır. Ayna taşının üst kısmına dört satırdan meydana gelen kitâbe panosu yerleştirilmiştir. Kuzeydeki nişte üç lüle ve bir taslık nişi, batıdaki nişte de iki lüle ve bir kitâbe panosu yer almaktadır. Kesme ve devşirme taşlarla inşa edilen çeşme, üzeri alaturka kiremit kaplı ahşap konstrüksiyonlu kırma bir çatı ile örtülüdür¹² (Resim 27-29). Cepheye onarım izleri sıva ve boya kalıntıları görülmektedir. Yapı bugün işlevine devam etmektedir. Çeşmenin kuzey cephesinin önünde mermerden iki sadaka taşı bulunmaktadır¹³.

Kaynaklarda çeşmenin ustasının Ömer isminde bir kişi olduğu, çeşmenin orijinal yerinin dere yatağında olduğu ve yaklaşık 80 yıl önce bugünkü yerine taşındığı yönünde bilgiler bulunmaktadır (Baş, 1994: 223; Uşak, 2007: 308). Çeşmenin doğu ve batı nişleri içerisinde yer alan kitâbeler H. 1322/M. 1904-1905 tarihini taşımaktadır.¹⁴

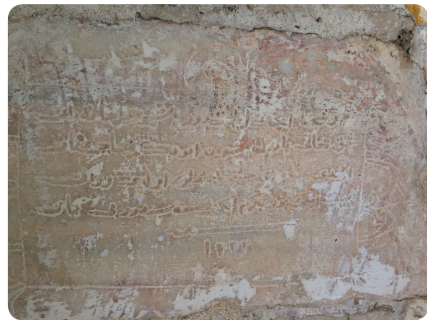
Çizim 23-24. İnay Köyü, Yedi Oluklu Çeşme.

Resim 27. İnay, Yedi Oluklu Çeşme Çeşmesi.

Resim 28. İnay, Yedi Oluklu Çeşme Çeşmesi. Batı cephedeki kitabe.

Resim 29. İnay, Yedi Oluklu Çeşme Çeşmesi. Doğü cephedeki kitabe.

12 Eski fotoğraflarda çatı galvaniz ile örtülüdür. Bkz. Uşak (2007: 308).

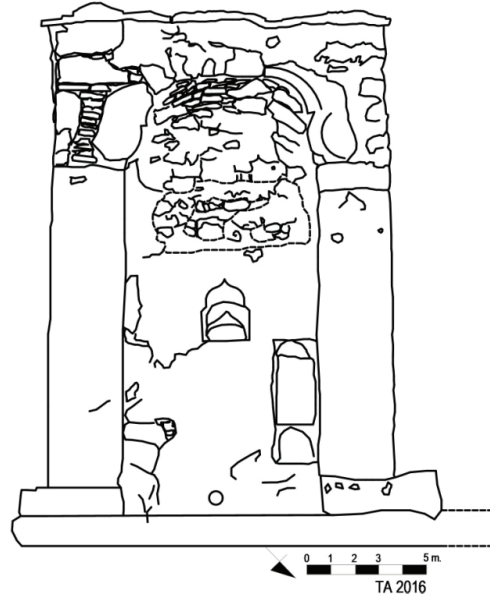
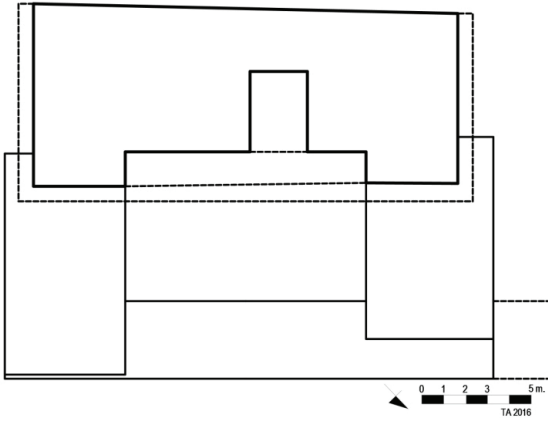
13 Anadolu'daki sadaka taşlarının işlevi ve örnekleri için bkz. Acun (2014: 47-80).

14 Uşak (2007: 308) ve Semerci (2013: 84)'te tarih olarak 1817 yılı verilmiştir. Sıva ve boya kalıntıları ve yazıların yüzeylere neredeyse bir olmasından dolayı kitabe metinleri tarafımızdan okunamamıştır. Kitabe Uşak Kültürel Değerler Yapı Envanteri'nde şu şekilde verilmiştir (Uşak, 2007: 308)

“İnay Hana şeref oldu işbu çeşme-i ihvan
Hoş ziyafeti naim İnay köyüne Hacı Osman
Ey ihvan fima kul; Allah didim said ihsan
Sahibul hayrat, ashab'ul-beyt Hacı Süleyman
Sene 1322”.

1.14-İshaklar Köyü'nün Çıkışındaki Çeşme: Çeşme Ulubey'in güneyinde, ilçe merkezine 25 km mesafedeki İshaklar Köyü'ndedir. Çeşme nişi, biçimi onarımlarla bozulmuş yuvarlak kemerlidir. Nişte biri işlevini sürdüren iki lüle bulunmaktadır. Lülenin üst kısmında sivri kemerli bir taslık nişi vardır. Kitâbe panosunun olduğu

kısım tahrip edilmiştir. Taş bir saçak ile son bulan çeşmede kesme, kabayonu, moloz gibi taş cinsleri ile yer yer tuğla malzeme kullanılmıştır. Taş doku üzerinde dönem müdahaleleri sıva kalıntılarına da rastlanmaktadır (Resim 30-31).

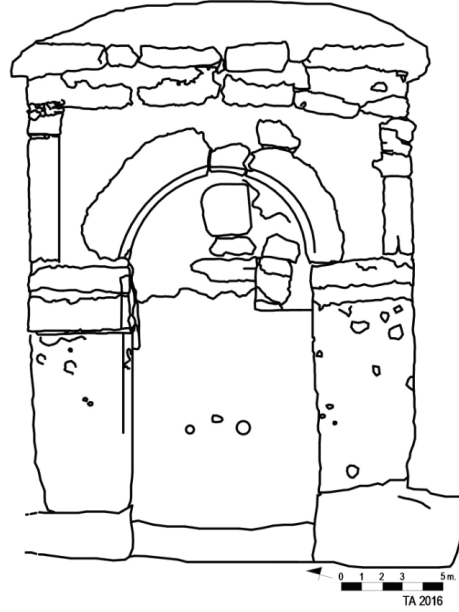
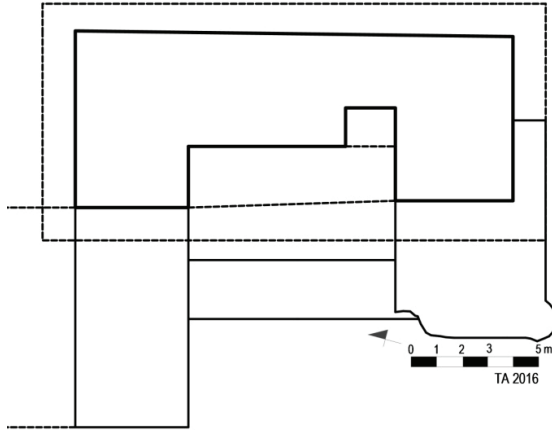
Çizim 25-26. İshaklar Köyü'nün Çıkışındaki Çeşme.

Resim 30-31. İshaklar Köyü'nün Çıkışındaki Çeşme.

1.15-Kıranköy Çeşmesi: Yapı Ulubey'in güneybatısında, ilçe merkezine 9 km mesafedeki Kıranköy'dedir. Çeşmenin yuvarlak kemeri, onarımlar sonrasında bozulmuştur. Çeşmede biri işlevsiz iki lüle bulunmaktadır. Lülenin üst kısmında dört satırdan oluşan kitâbe panosu yer

almaktadır. Kesme, kabayonu ve mermer gibi taş cinsleri ile inşa edilen çeşme, taş bir saçak ile son bulmaktadır (Resim 32-33). Kitâbesine göre çeşme, Saraç Aşireti'nden Hasan Ağa tarafından H. 1287/M. 1870-1871 yılında inşa ettirilmiştir.

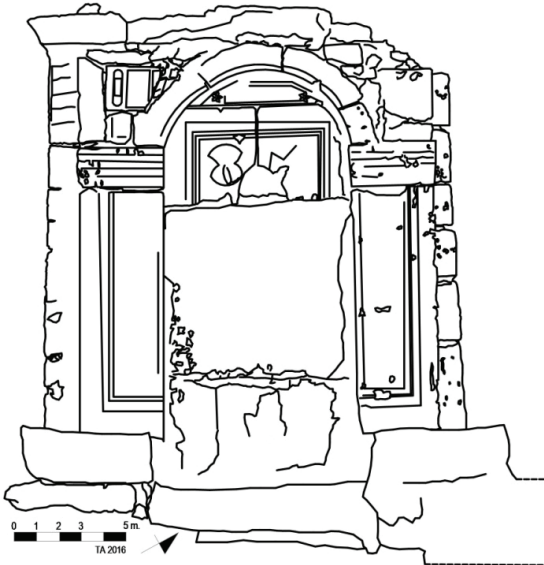
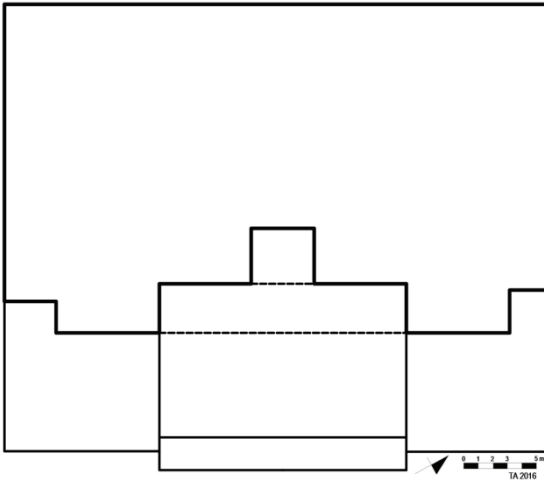
Çizim 27-28. Kırnköy Çeşmesi.

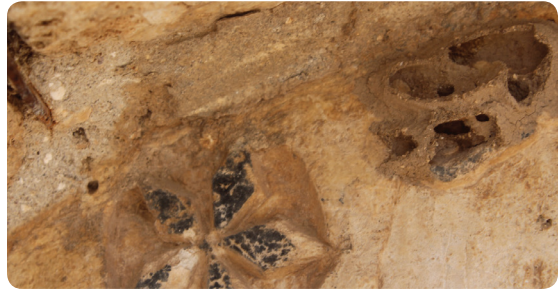
Resim 32-33. Kırnköy Çeşmesi.

1.16-Köseler Köyü'nün Girişindeki Çeşme: Yapı Ulubey'in kuzeyinde, ilçe merkezine 8 km mesafedeki Köseler Köyü'nün girişindedir. Çeşmenin yuvarlak kemeri iki yandan dikdörtgen biçimli plasterler üzerine oturmaktadır. Plasterlerin başlıkları düz silmelerle hareketlendirilmiştir. Kesme, kabayonu taş ve mermerle inşa edilmiş çeşme, taştan bir saçak ile son bulmaktadır. Çeşmenin saçak kotunda malzeme kayıpları gözlenmektedir. Kemerin sol köşesinde H. 1234 tarihli

bir mezar taşı parçası yer almaktadır. Çeşmede devşirme mermer bir parçadan meydana gelen blok taş üzerinde bir taslık nişi, nişin iki yanında da birer gülbezek yer almaktadır. Üst tarafa da yatay dikdörtgen biçimli kitâbe panosu yerleştirilmiştir. Çeşme bugün işlevsizdir (Resim 34-36). Yüzeyi tahrip olmuş, okunması sorun oluşturan kitâbede sadece Mehmed adı ve Osmanlıca rakamlarla 1926 tarihi okunabilmıştır.

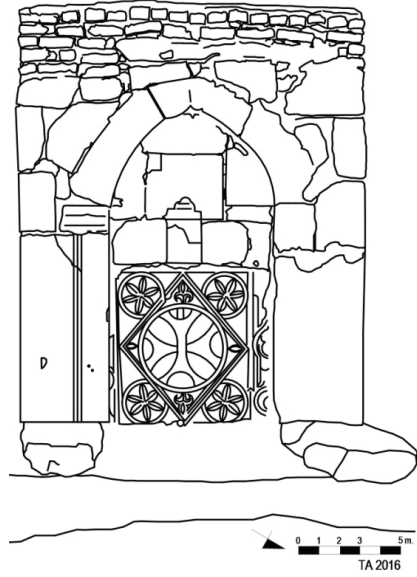
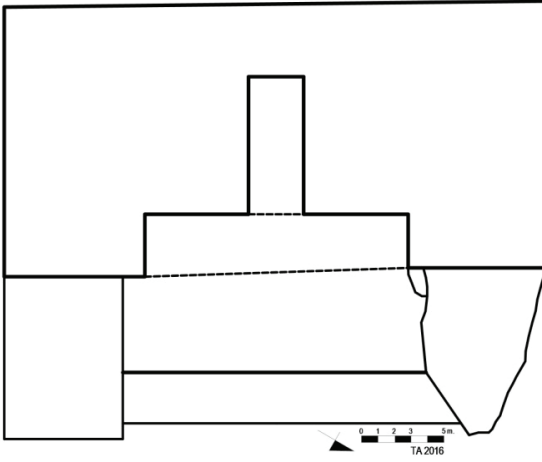
Çizim 29-30. Köseler Köyü'nün Girişindeki Çeşme.

Resim 34-35-36. Köseler Köyü'nün Girişindeki Çeşme.

1.17-Köseler Köyü Eski Çeşme: Köseler Köyü Eski Çeşme Mevkii'ndedir. Kamunun ortak mülkiyetindeki çeşme, Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından, 24.05.2014-1724 tarih ve karar ile tescil edilmiştir. Çeşmenin sivri kimeri, iki yandan devşirme mermer plasterlere oturmaktadır. Sekiler ve ayna taşında bezemeli devşirme mimari plastikler kullanılmıştır. Ayna taşında bir lüle, üst kısmında da dilimli kemerli bir taslık nişi yer almaktadır. Kesme taş, mermer, kabayonu taşı ve tuğla ile inşa edilen çeşme bugün işlevine devam etmektedir. Çeşmenin kemerin biçimi, saçak köndeki tuğla örgü çeşmedeki onarımları göstermektedir (Resim 37-38).

lanılmıştır. Ayna taşında bir lüle, üst kısmında da dilimli kemerli bir taslık nişi yer almaktadır. Kesme taş, mermer, kabayonu taşı ve tuğla ile inşa edilen çeşme bugün işlevine devam etmektedir. Çeşmenin kemerin biçimi, saçak köndeki tuğla örgü çeşmedeki onarımları göstermektedir (Resim 37-38).

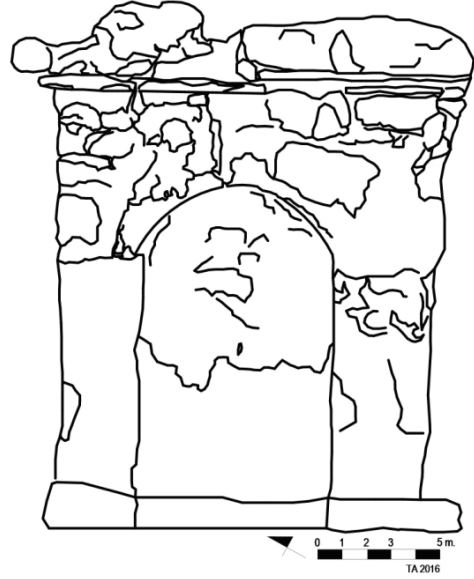
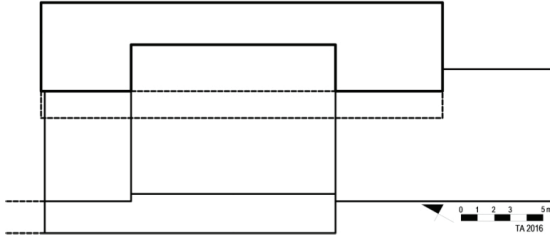
Çizim 31-32. Köseler Köyü, Eski Çeşme.

Resim 37-38. Köseler Köyü, Eski Çeşme.

1.18-KüçükKayalı Köyü Çeşmesi: Yapı, Ulubey'in güneyinde, ilçe merkezine 25 km. mesafede yer alan KüçükKayalı Köyü'ndedir.¹⁵ Vadi- den gelen yağmur sularından etkilenmemesi için çeşmenin çevresine istinat duvarı

örülmüştür. Çeşme yuvarlak kemerlidir. Kayrak taşından bir saçak ile son bulan çeşme, kesme ve kabayonu taşlarla inşa edilmiştir. Cephe üzerinde sıva kalıntılarına rastlanmaktadır (Resim 39-40).

Çizim 33-34. KüçükKayalı Köyü, Köy Çeşmesi.

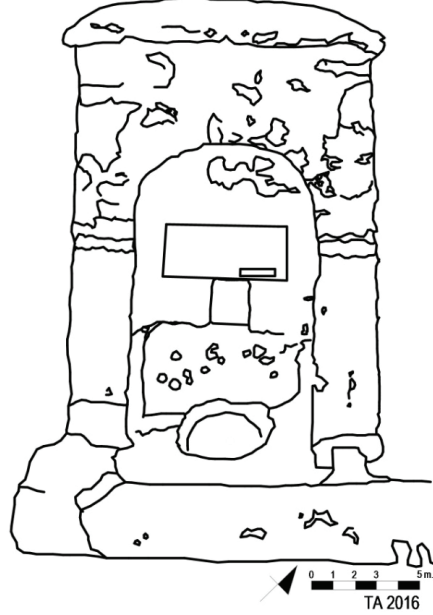
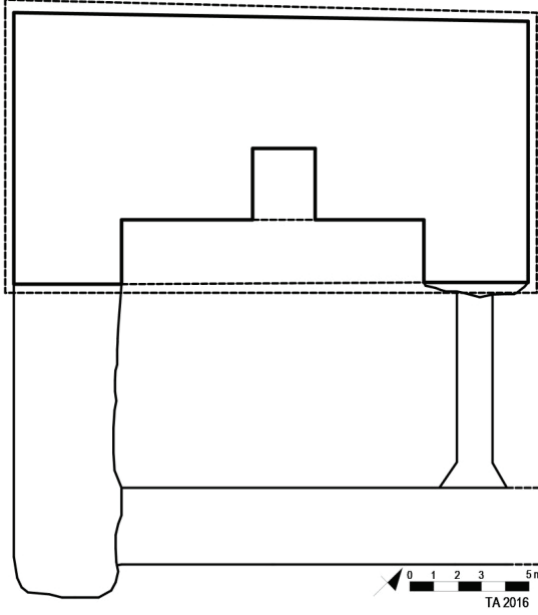

Resim 39-40. KüçükKayalı Köyü, Köy Çeşmesi.

¹⁵ KüçükKayalı Köyü'nde yer alan tüm çeşmelerin tespiti sırasında bize yardımcı olan köy sakinlerinden Sayın Vural Yılmaz'a şükranlarımızı sunarız.

1.19-Küçükkayalı Köyü Büyük Çeşme: Yapı Küçükkayalı Köyü, Öreniçi Mevkii'ndedir. Boyuna dikdörtgen formlu, tek cepheli, yuvarlak kemerli çeşmede bir lüle, dikdörtgen biçimli taslık nişi ve 1939 tarihli Türkçe bir yazıt bulunmaktadır. Betonarme bir saçak ile son bu-

lan çeşmenin cephesinde çimento içerikli sıva kalıntıları yer almaktadır. Çeşme bugün işlevine devam etmektedir (Resim 41-42). Köy sakinlerinden Sayın Vural Yılmaz, çeşmenin 1939 tarihinde onarıldığını belirtmektedir.

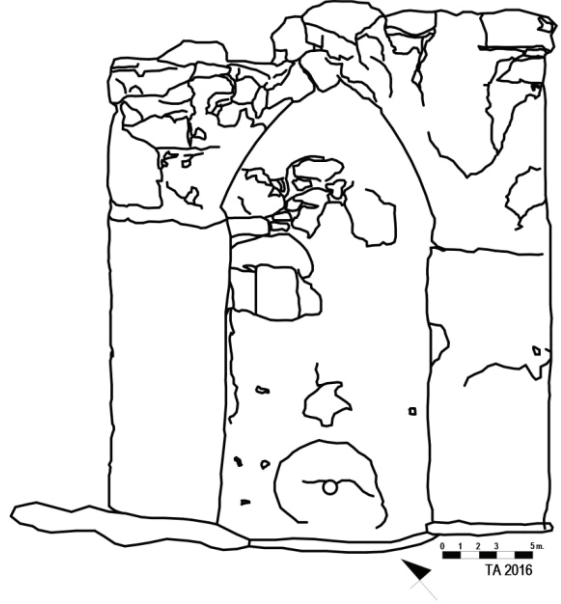
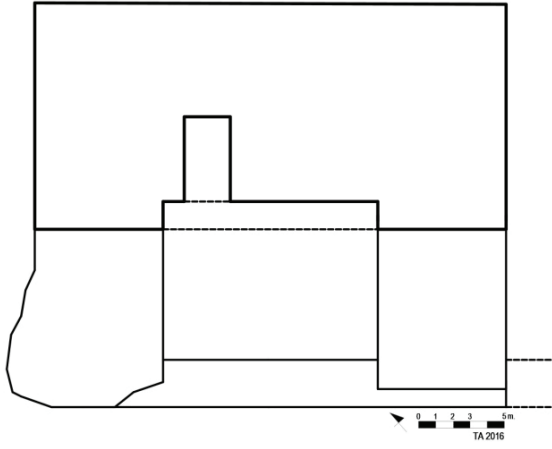
Çizim 35-36. Küçükkayalı Köyü, Büyük Çeşme.

Resim 41-42. Küçükkayalı Köyü, Büyük Çeşme.

1.20-Küçükkayalı Köyü Kuru Çeşme: Yapı Küçükkayalı Köyü, Çataltepe Mevkii'ndedir. Çeşme nişinin kemeri onarımlarla bozulmuştur. Çeşmede bir lüle, lülenin üst kesiminde kareye yakın dikdörtgen biçimli bir taslık nişi bulunmaktadır.

Kesme ve moloz taşlarla inşa edilen çeşmenin kuzey üst kesimindeki taşlar dökülmüştür. Kuru Çeşme, işlevine devam etmektedir (Resim 43).

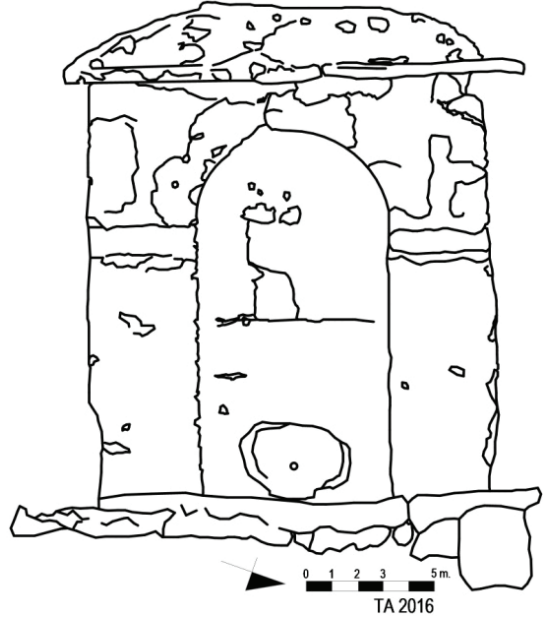
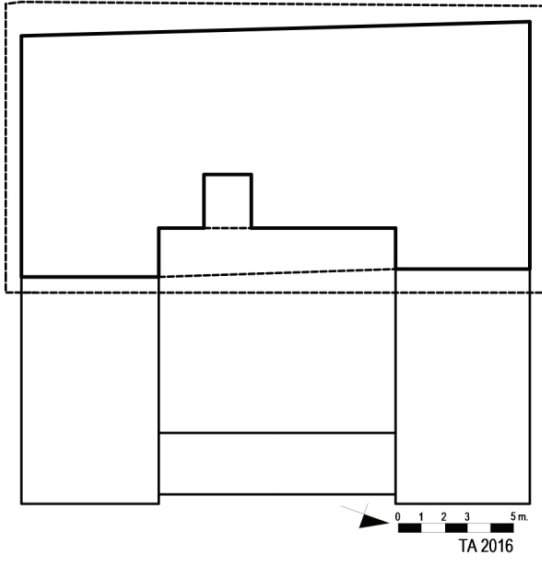
Çizim 37-38. Küçükkayalı Köyü, Kuru Çeşme.

Resim 43. Küçükkayalı Köyü, Kuru Çeşme.

1.21-Küçükkayalı Köyü Memetçe Çeşmesi: Yapı Küçükkayalı Köyü, Kurudere Mevkii'ndedir. Tek cepheli, yuvarlak kemerli çeşmede, bir lüle ile yuvarlak kemerli taslık nişi bulunmaktadır. Testi sekileri ile tekne kesme taşdır. Kesme

taşlarla inşa edilen çeşme, betonarme taş bir saçak ile son bulmaktadır. İşlevine devam eden çeşmenin kitâbesi yoktur. Cephe üzerinde sıva ve boya kalıntıları vardır (Resim 44).

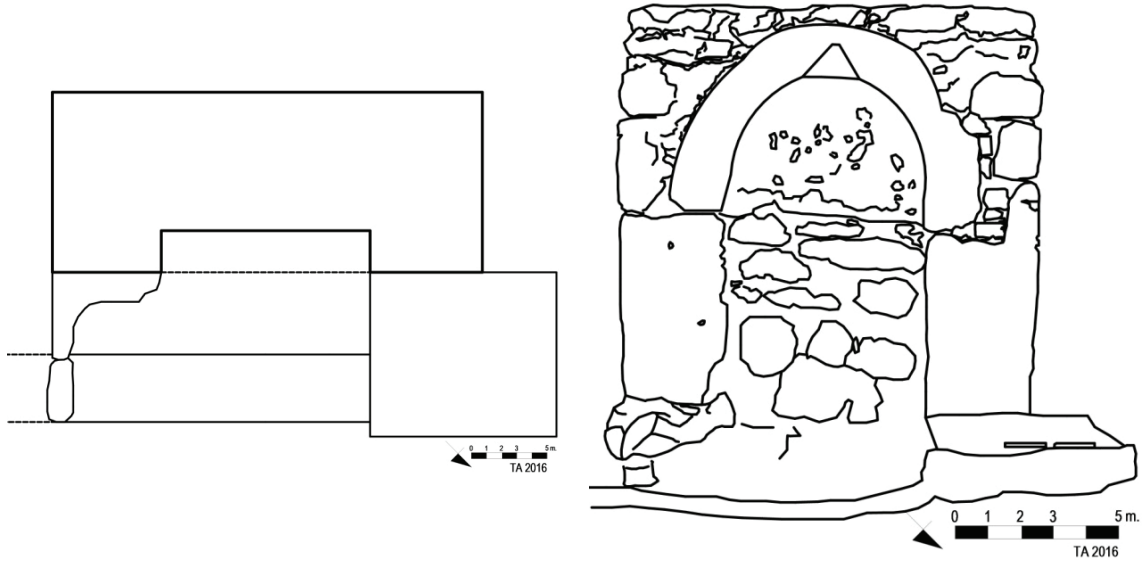
Çizim 39-40. Küçükkayalı Köyü, Memetçe Çeşmesi.

Resim 44. Küçükkayalı Köyü, Memetçe Çeşmesi.

1.22-Küçükkayalı Köyü Sülüklü Çeşme: Yapı Küçükkayalı Köyü, Kurudere yolu üzerindedir. Yuvarlak kemerli çeşmede bir lüle bulunmaktadır. Teknenin iki yanında yer alan mermer sekilerden kuzeybatıdaki seki kırıktır. Kesme,

kabayonu ve moloz taş ile yer yer tuğladan inşa edilen çeşme bugün işlevine devam etmektedir. Çeşmenin kitâbesi yoktur (Resim 45).

Çizim 41-42. Küçükkayalı Köyü, Sülüklü Çeşme.

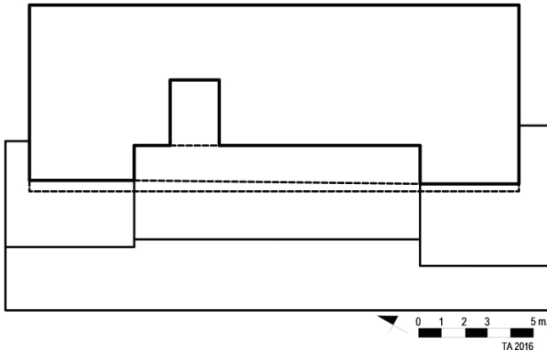

Resim 45. Küçükkayalı Köyü, Sülüklü Çeşme.

1.23-Omurca Köyü Koca Çeşme: Çeşme, Ulubey'in kuzeyinde ilçe merkezine 18 km mesafedeki Omurca Köyü'ndedir. Mülkiyeti köy tüzel kişiliğine ait çeşme, Kütahya Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 18.04.2014-1673 tarih ve karar ile tescil edilmiştir. Çeşmenin sivri kemeri iki yandan dikdörtgen biçimli plasterlere oturmaktadır. Nişte modern musluk, sivri kemerli taslık nişi, onarımı belirten Türkçe yazıt ile Osmanlıca kitâbe bulunmaktadır.

Çeşme işlevine devam etmektedir (Resim 46-47).

Kitâbesine göre çeşme İbrahim Efendi tarafından H. 1256/M. 1840-41 tarihinde yaptırılmıştır¹⁶. Kaynaklarda çeşmenin yıkıldığı, günümüzdeki çeşmenin 2002 yılındaki onarımla eski çeşmenin malzemeleri kullanılarak yeniden inşa edildiği belirtilmektedir (Uşak 2007, 304).

Çizim 43-44. Omurca Köyü, Koca Çeşme.

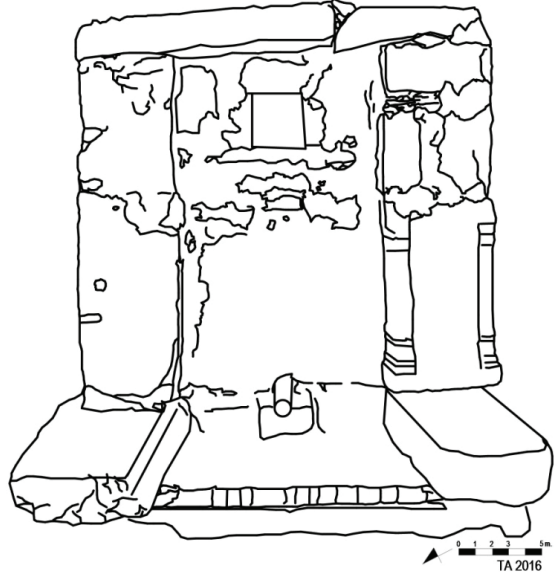
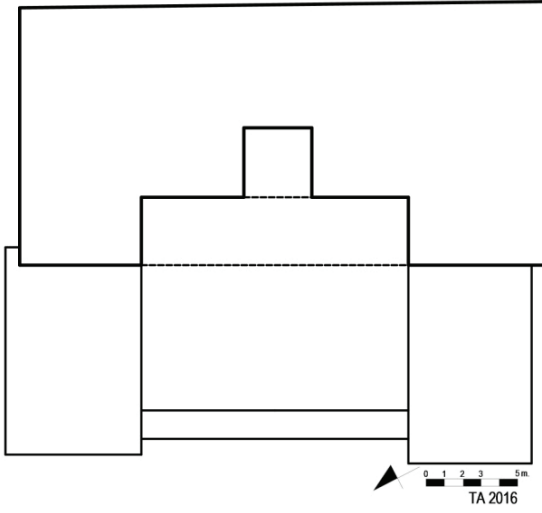

Resim 46-47. Omurca Köyü, Koca Çeşme.

¹⁶ Çeşmenin inşa tarihi olarak (Uşak 2007: 304)'te 1836 şeklinde verilmiştir.

1.24-Sülümenli Köyü Çeşmesi: Çeşme, Ulubey'in güneybatısında, ilçe merkezine 22 km mesafedeki Sülümenli Köyü'ndedir. Dikdörtgen biçimli çeşmeyi iki yandan sınırlandıran mermer plasterler ile tekneyi sınırlandıran sekiler

devşirmedir. Çeşmede bir lüle ve kare şekilli taslık nişi vardır. Kitâbesi olmayan çeşme işlevini sürdürmektedir (Resim 39).

Çizim 45-46. Sülümenli Köyü Çeşmesi.

Resim 48. Sülümenli Köyü Çeşmesi.

2. Değerlendirme

2.1. Malzeme: Ulubey'deki çeşmelerde inşa malzemesi genellikle kesme taştır. Benzer uygulama Uşak merkezde yer alan çeşmelerde de görülmektedir.¹⁷ Çeşmelerde kesme taş ile birlikte moloz, kabayonu, mermer gibi taş cinsleri ile devşirme malzeme birlikte kullanılmıştır (Tablo 1). Roma ve Bizans dönemi mimari plastikleri ise, ayna taşı olarak ya da çeşme nişini iki yandan sınırlandıran plasterler şeklinde değerlendirilmiştir.

2.2. Mimari Ayrıntılar ve Elemanlar

Tip ve Konumları: Ulubey çeşmeleri, konut, cami, bahçe ya da hazire duvarı gibi bir yüzeye bağımlı şekilde tasarlanmıştır. Ulubey'deki çeşmelerden on beşi bir yapıya bağımlı, sekizi bağımsızdır (Tablo 1). Uşak merkezde bir yapıya bağımlı şekilde tasarlanmış çeşmeler arasında; Ali Ağa (1787-88), Aslan ve Babür Sokak Çeşmesi sayılabilir¹⁸. Anadolu örnekleri arasında da Nevşehir-Avanos Sarı Han Çeşmesi (XIII. yüzyılın ilk yarısı) (Önge, 1997: 44); Sivas Gök Medrese Çeşmesi (1271) (Önge, 1997: 49-50); Konya Gevrağı Hanı Çeşmesi (1537-38) (Sönmez-Akmaydalı, 1987: 136); Manisa Pür Nefes Çelebi Çeşmesi (1586) (Acun, 1999: 586-587); Urla Süleyman Bey (Kütük Minareli Cami) Çeşmesi II (1684-85) (Bayrakal, 2009: 98-103); İzmir Kızlarağası Hanı Çeşmesi (1675) (Ersoy, 1991: 29; Acar, 2013: 2-3); Sandıklı Ulu Cami Çeşmesi (1772-73) (Aydoğdu, 2010: 17-19); İstanbul Bereketzade Çeşmesi (1732/1844) (Barışta, 1989: 10); İstanbul Topçubaşı İsmail Ağa Çeşmesi (1731) (Barışta, 1991: 25-49); Bafra Mecid (Hazinedârzâde Ahmed Bey) Çeşmesi (1840-41) (Bayraktar, 2006: 417); Manisa

İmadüddin Vakfı Çeşmesi (1908-9) (Uçar, 2012: 127-131) gibi çok sayıda örnek bulunmaktadır.

Ulubey'deki çeşmelerden sekizi bağımsız şekilde tasarlanmıştır. Uşak merkezdeki otuz üç çeşmeden sadece dördü bağımsızdır.¹⁹ Ulubey ilçesi İnay Köyü'nde yer alan Yedioluklu Çeşme (1817-18) ile Uşak merkezde yer alan Cimcim Çeşmesi (1898-1899) birden fazla cephe tasarımları ve bezemeleri ile İstanbul'daki bağımsız meydan çeşmelerini hatırlatmaktadır.²⁰ Anadolu'da bağımsız şekilde tasarlanmış çeşmelerden bazıları şunlardır: Konya-Ilgın Çeşme (XIII. yüzyılın son çeyreği) (Önge, 1997: 53-54); Karaman II. İbrahim Bey İmaret Çeşmesi (1432) (Önge, 1997: 53-54); Urla Kamanlı Çeşmesi I (XV-XVI. yüzyıl) (Bayrakal, 2009: 80-82); Beçin Bıçakçıza- de Çeşmesi (1807-8) (Ünal, 2001: 162-163); Manisa Süleyman Paşa Çeşmesi (1809) (Uçar, 2012: 106-108); İstanbul Bâb-ı Hümayûn III. Ahmet Meydan Çeşmesi (1728-29) (Arel, 1975: 118; Bakır, 2002: 314; Canca Erol, 2002: 340); Top- hane I. Mahmut Meydan Çeşmesi (1732) (Arel, 1975: 122; Bakır, 2002, 314).

Gövde Biçimleri: Çeşmelerin gövde biçimleri çoğunlukla dikey dikdörtgen biçimdedir. Çeşmelerin yirmi ikisinde gövde dikey dikdörtgen, sadece bir örnekte yatay dikdörtgen şeklindedir (Tablo 1). Uşak merkezdeki çeşmelerin yirmi sekizinde gövde dikey dikdörtgen, ikisinde yatay dikdörtgen, üçünde de kare prizmadır²¹.

Su Hazneleri: Ulubey çeşmelerinin su hazneleri değerlendirildiğinde, yirmi üç çeşmeden yirmisinin deposuz şekilde tasarlandığı görülmektedir. Avgan'daki Acı Kuyu Çeşmesi ve İnay'daki Yedi Oluklu Çeşme'de su deposu yapının merke-

17 Uşak merkezde yer alan çeşmelerde inşa malzemesi için bkz. (Acar 2015a: 12, Tablo 2). Ayrıca çeşmelerdeki devşirme malzeme için bkz. Acar (2015a, Foto 1-2, 10-13, 24-25, 38-41).

18 Uşak merkezde yer alan 33 çeşmeden 29'u bir yapıya bağımlı şekilde tasarlanmıştır. Bir yapıya bağımlı şekilde tasarlanmış tüm çeşmelerin listesi için bkz. Acar (2015a: 10-11, Tablo 1).

19 Uşak merkezde yer alan Cimcim Çeşmesi, Kaleardı Çeşmesi, Koca Çeşme ve Vidinli Sokak Çeşmesi herhangi bir yapıya ya da duvara bağımlı şekilde tasarlanmamıştır. Uşak merkezdeki bağımsız çeşmeler için bkz. Acar (2015a: 10-11, Tablo 1).

20 Cimcim Çeşmesi için bkz. Acar (2015: 20-22, Çizim 13-14, Foto 16-19). İstanbul örnekleri için bkz. Eyice (1993: 284); Kuban (2007: 510-13).

21 Uşak merkezdeki çeşmeler için bkz. Acar (2015a: 10-11, Tablo 1).

zine, Bekdemir Çeşmesi'nde ise arkasına bitişik şekilde inşa edilmiştir (Tablo 1). Uşak merkezdeki çeşmelerden Cimcim Çeşmesi (1898-1899), Koca Çeşme (XIX. yy.), Vidinli Sokak (İslic) Çeşmesi (XIX. yy.) ve Fener Sokak Çeşmesi'nin (XIX. yüzyıl) su deposu çeşmelerin merkezine yerleştirilmişken, Şehitler Mezarlığı Çeşmesi'nin (1911) deposu bağımsız olarak inşa edilmiş, Babür Sokak (İlyas Hoca) Çeşmesi (XIX. yy.), Kara Seydi Çeşmesi I, (XIX. yy.) ve Kara Seydi Çeşmesi II'de (XIX. yy.) çeşmeler deposuz olarak inşa edilmiştir. Diğer yirmi beş çeşmede su deposu yapının arkasına bitişiktir. Su hazneli İstanbul ve Anadolu çeşmeleri arasında; Bafra Ali Bey (Canikli Ali Paşa) Çeşmesi (1753-54) (Bayraktar, 2006: 417), Manisa Kaval Çeşme (1480), Manisa Vakvak Tekkesi Çeşmesi (XVI. yy.) (Uçar, 2012: 41-45, 65-66) İstanbul Vuslat Kadın Çeşmesi (1732), Karaman Ali Dede Tartan Çeşmesi (Geçmiş, 2007: 146); su deposu bağımsız olarak inşa edilen çeşmeler arasında da Kilis Salih Ağa Çeşmesi, Sakarya Hüseyin Ağa Çeşmesi, İstanbul Kavasbaşı Çeşmesi ve Edirne Hacı Adil Bey Çeşmesi (Karasu, 2006: 184) sayılabilir.

Ayna Taşları: İncelediğimiz çeşmelerde ayna taşı dikdörtgen şeklindedir. İki çeşmede ayna taşının malzemesi mermer, on bir çeşmede kesme taş ve dört çeşmede devşirme mermerdir. 6 çeşmenin nişi sıvalıdır (Tablo 2).

Tekne: Ulubey çeşmelerinde tekneler kesme taştan ve dikdörtgen planlıdır. Ulubey ilçe merkezinde yer alan Pazar Çeşmesi'nin teknesi, yapılan son onarımla mermer modern malzeme ile yenilenmiştir. Benzer uygulama İnay Köyü'ndeki Söğütlü ve Yedioluklu çeşmelerde de görülmektedir. Hasköy Mezarlık Çeşmesi'nde dikdörtgen biçimli teknenin köşeleri pahlanmıştır.

Kitâbeler: Ulubey'deki yirmi dört çeşmeden sadece on ikisinde kitâbe bulunmaktadır (Tablo 1). Çeşmelerden altısında kitâbeler yatay dikdörtgen, üçünde dikey dikdörtgen diğer

üçünde ise kare biçimindedir. Mermer kitâbe panolarında alçak kabartma tekniğinde verilen yazılar nesih karakterlidir. Sadece İnay/Söğütlü Çeşme'de metin kazıma tekniği ile verilmiştir. Birden fazla satırdan meydana gelen kitâbelerde, kartuşlarda köşeler pahlanmıştır. Kitâbelerde genellikle bezemeye rastlanmaz. Hasköy/Daldırıcı Çeşme'de kitâbenin üst kısmında üçgen bir form, sol tarafında da bir top arabası betimlenmiştir. Ayrıca metnin sol üst köşesinde de bir hilal motifi verilmiştir. Köşeler Köyü'nün girişindeki çeşmede de kitâbe panosunun iki yanında birer gülbezek, ilçe merkezindeki Bekir Çeşmesi'nde ise bitkisel bezemeler vardır.

Çalışmamız kapsamındaki çeşmelerin tamamı Osmanlı'nın son dönemine (18-20. yüzyıl) aittir. Kitâbeli en erken tarihli çeşme İnay/Karahallı Çeşmesi (1761-1762)'dir. Çeşmelerin tarihlendirmeleri ve korunma durumları ile ilgili en önemli sorun, çoğunun kitâbe panolarının kayıp olmalarıdır. Benzer durum Uşak merkezdeki çeşmelerde de görülmektedir. Uşak merkezde yer alan çeşmelerden sadece sekizinde kitâbe varken,²² yirmi beşinde kitâbe yoktur.²³

Kemerler: Anadolu çeşme mimarisinde cephede kompozisyonunun en belirleyici öğesi kemerlerdir. Ulubey çeşmelerinin ikisinde kemer biçimi sivri, ikisinde gemi teknesi, on üçünde yuvarlak, ikisinde dilimli kemer şeklindedir. Bir çeşmede niş dikdörtgen biçiminde, iki çeşmede ise düz atkı taşlıdır. Üç çeşmenin kemer şekli ise yapılan onarımlarla bozulmuştur (Tablo 1).

Türk sanatında Lâle Dönemiyle birlikte Batılı motiflerle, farklı kemer formları görülmeye

²² Kitâbesi olan çeşmeler: Cimcim Çeşmesi, Ali Ağa Çeşmesi, Sofular Çeşmesi, Celep Çeşmesi, Eyricebucak Çeşmesi, Hebil Çeşmesi, Işık Sokak Çeşmesi (Kitâbe oldukça bakımsız durumdadır, sıva ve boya tabakaları nedeniyle okunamamaktadır) ve Şehitler Mezarlığı Çeşmesi.

²³ Uşak merkezde yer alan Boyalı Sokak Çeşmesi, Deveci Çeşmesi ve Gediz Uluyolu Çeşmesi'nin kitâbeleri yakın bir tarihe kadar yerlerindedir. Ancak bugün bu eserlerin kitâbelerin akıbeti bilinmemektedir. Kitâbeler için bkz. İnce (2004: 71, 73); Uşak (2007: 231, 235, 238).

başlamıştır. Geleneksel sivri kemer yerine “C” ve “S” kıvrımlarının kilit taşına yaprak motif ile birleşerek meydana getirdiği dekoratif kemerler dönem için tercih edilen biçimdir. Hasköy/Daldırıcı Çeşme ve İnay/Yedioluklu Çeşme’de dekoratif dilimli kemer kullanılmıştır. İzmir Çakaloğlu Hanı Çeşmesi (Ersoy, 1991: 60, Resim 105; Acar, 2013: 6-7, Şekil 5), Dolmabahçe Mehmet Emin Ağa Sebili Çeşmesi (1741), Fatih Hacı Ahmet Paşa Sebili Çeşmesi (1745) ve Beyazıt Seyyid Hasan Paşa Sebili Çeşmesi’nde de (1745) (Sevinçtav Kanlıçay, Mart 2010: 14, Şek. 3.7 a-c) kemerler dekoratiftir.

Plaster: Anadolu Türk dönemi çeşmelerinde nişin kemeri, yapı bünyesi ile organik bağı olan plasterler üzerine oturmaktadır. Plasterler, genellikle yüzey üzerinde kabartma tekniği ile verilmiştir. Devşirme plasterlerde ise mimari plastiklerin çoğunlukla yivlerle bezenmiş oldukları görülmektedir. Başlıklarda yine dönem özelliğinde düz ya da pahlı silmelerle hareketlendirilmiştir. Plaster kaideleri ise çoğunlukla tekneye oturan basit kütleler halinde bırakılmıştır.

Ulubey'deki on dokuz çeşmede, nişin kemeri, iki yandan birer plaster üzerine oturmaktadır. Dikey dikdörtgen biçimli plasterlerden on beşi kesme taş, dördü ise mermerdir. Sülümenli Çeşmesi, Köşeler Köyünün Girişindeki Çeşme ile Eski Çeşme ve Bekdemirler Çeşmesi’ndeki mermer plasterler devşirmedir. On beş plasterden beşinde başlık, birinde de kaide bulunmaktadır (Tablo 2). Başlıklar düz ve pahlı silmelerle hareketlendirilmiştir. Uşak merkezde yer alan çeşmelerden yirmi ikisinde dikey dikdörtgen biçimli plaster vardır. Plasterlerden on dokuzu kesme taş, üçü devşirmedir (Acar, 2015). Anadolu çeşme mimarisinde, özellikle Batılılaşma Döneminde, dekoratif plaster ve sütunların kullanıldığı yapılar arasında İzmir Kemeraltı Camii Çeşmesi, Kızlarağası Hanı Çeşmesi, Mirkelamoğlu Hanı Çeşmesi (Ersoy, 1991: 27, Şek.

19, 33, Res. 55; Acar, 2013: 5-6, 2-3, 7-9); İzmir Çakaloğlu Hanı Sebili (1805), İzmir Tilkilik Dönertaş Sebili (1814), İzmir Kestelli Katib-oğlu Sebili (1901-2) (Ersoy, 1991: 61; Kuyulu, 2002: 1197-1198; Aktepe, 2003: 182, 189); İstanbul/Üsküdar Sadettin Efendi Sebili (1741), Fatih Hacı Ahmet Paşa Çeşmesi (1741), Babiali Hacı Beşir Ağa Sebili Çeşmesi (1745), Fatih Yusuf Efendi Çeşmesi (1757), Gülhane Hamidiye Sebili Çeşmesi (1777), Galata Bilal Ağa Çeşmesi (1796), Fındıklı Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi (1797) (Sevinçtav Kanlıçay, 2010: 14, Şek. 3-6 a-g) sayılabilir.

İşlev Durumları: Yapıların hayatlarını sürdürmelerindeki en önemli etken işlevlerini devam ettiriyor olmalarıdır. Ulubey çeşmelerinin yirmi biri işlevine devam etmektedir. Sadece iki çeşme işlevsiz, bir çeşme de yıkılmış, kitâbesi yeni yapılan çeşmeye eklenmiştir (Tablo 1). Uşak merkezde yer alan çeşmelerde ise on altısı işlevine devam etmekteyken²⁴, on yedisi işlevsizdir²⁵.

2.3.Bezeme Öğeleri: Ulubey çeşmelerinde bezeme öğeleri çok fazla kullanılmamıştır. Bezemeli çeşmelerde, servi, “S” “C” kıvrımları, volüt gibi bitkisel ya da rozet ve silmeler gibi geometrik motifler görülmektedir.

Anadolu Türk süsleme repertuarında sevilerek uygulanan servi/selvi motif, hayat ağacı olarak kabul edilen ağaçların en önemlisi ve en çok tanınanıdır.²⁶ Motif, dini ve sivil yapılarda taş,

²⁴ İşlevine devam eden çeşmeler: Cincim Çeşmesi, Ali Ağa Çeşmesi, Hacı Veli Çeşmesi, Emir Hasan Çeşmesi, Savak Çeşmesi, Sünnetçi Çeşmesi, Aslan Çeşmesi, Devci Çeşmesi, Eyicebucak Çeşmesi, Babür Sokak Çeşmesi, Hacı Abdurrahman/Çapa Sokak Çeşmesi, Hacı/Hoca Dayı Tahir Çeşmesi, Hacı Kadir/Uğrak Sokak Çeşmesi, Koca Çeşme ve Şaban Dede Çeşmesi, Kara Seydi Çeşmesi I.

²⁵ İşlevsiz çeşmeler: Burma Camii Çeşmesi, Sofular Çeşmesi, Paşa Çeşmesi I, Gediz Uluyolu Çeşmesi, Boya Sokak Çeşmesi, Celep Çeşmesi, Dingil Sokak Çeşmesi, I.Fener Sokak Çeşmesi, Güneş Sokak Çeşmesi, Hebil Çeşmesi, Işık Sokak Çeşmesi, Kaleardı Çeşmesi, Karga Çeşmesi, Paşa Çeşmesi II, Şehitler Mezarlığı Çeşmesi, Kara Seydi Çeşmesi II ve Vidinli Sokak Çeşmesi.

²⁶ Motif bazı kaynaklarda selvi (Yıldırım, 2013: 281-82; bazı kaynaklarda da servi şeklinde verilmiştir (Erbek, 1986; Esin, 2004: 48, 52; Ağaç, 2015: 4).

mermer ya da kalemişi gibi farklı yapı ve malzemelerle uygulanmıştır (Çulpan, 1961: 101-138; Akar, 1974: 4-5; Barışta, 1989: 20, 46; 1991: 12, 13, 61, 63, 74; 1992: 12; 1993: 30-32; Bayrakal, 2011: 58, Kat.19, 22). Servi motifi sadece Ulubey'de Hasköy'deki Daldırıcı Çeşmesi'nin ayna taşında lülenin üzerine uygulanmıştır (Resim 18-19). Uşak Merkez'deki çeşmelerden ise yine sadece Babür Sokak Çeşmesi'nde plâsterler üzerinde birer servi motifi vardır (Acar, 2015: 15-16). Anadolu'daki servi motifli çeşme örnekleri arasında İstanbul Uşşaki Tekke Çeşmesi, İstanbul Aşık Paşazade Çeşmesi (Kafkas, 1993: 23), Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi (Barışta, 1993: 32), Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (Barışta, 1992: 12), Tire Yalınayak Camii Şadırvanı (Biçici, 2013: 224) sayılabilir.

C/S kıvrımı Fransız rokocosunun önemli bir öğesidir (Kuban, 1954: 10). Osmanlı modernleşme/yenileşme döneminde inşa edilen çeşmelerde sıklıkla uygulanmıştır. C/S kıvrımı İnay Yedi Oluklu Çeşme (kuzey cephe) ve Hasköy Daldırıcı Çeşme'de görülmektedir. Benzer uygulamalar İzmir Mirkelam Hanı'nın Çeşmesi'nin ayna taşında, İzmir Salepçioğlu Camii'nin Çeşmesi'nin tepeliğinde (Acar, 2013: 7-9, 4-5), Üsküdar Sadettin Efendi Sebili Çeşmesi (1741) ve Fatih Hacı Ahmet Paşa Sebili (1741) gibi yapılarda da görülmektedir (Sevinçtav Kanlıçay, Mart 2010: 51, Şek. 4.24 a-b).

Volütler çeşmelerde motif bitim noktalarında, sütun başlıklarında ve kemerlerde kullanılmıştır. Volüt süslemenin formu, kıvrım ve çizgilerin akıcılığına uygundur. Bu bağlamda barok ve rokoko bezeme öğeleri ile sıklıkla kullanılmıştır. İncelediğimiz çeşmelerden sadece Hasköy Daldırıcı Çeşmesi'nin kemerinin bitim noktalarında kullanılmıştır. Volütlerden sağdaki tahrip edilmiştir. Motif, İzmir Mirkelamoğlu Hanı'nın Çeşmesi'nin ayna taşının iki yanında yer alan sütun başlıklarında ve Salepçioğlu Camii'nin

Çeşmesi'nin tepeliklerinde (Acar, 2013: 7-9, 4-5), Üsküdar Sadettin Efendi Sebili Çeşmesi (1741), Fatih Hacı Ahmet Paşa Sebili (1741) ve Fındıklı Zevki Kadın Çeşmesi'nde de (1755) uygulanmıştır (Sevinçtav Kanlıçay, 2010: 63, Şek. 4.40 a-c).

Ulubey'deki çeşmelerde geometrik motif olarak rozet, düz ve eğri çubuklar/silmeler kullanılmıştır. Üsluplaştırılmış yuvarlak bezeme öğeleri olarak tanımlanan rozetler (Turani 1995: 120), incelediğimiz çeşmelerden Gümüşkol Köyü Çevresindeki Çeşme'de taslık nişi ve çeşme nişinin kemer köşeliklerinde, Köşeler Köyü'nün girişinde yer alan çeşmenin yine taslık nişinin iki yanında ve kitâbe levhasının solunda, Köşeler Köyü Eski Çeşme'de ayna taşında ve Bekdemirler Çeşmesi'nde ayna taşında ve taslık nişinin iki yanında görülmektedir. Çok çenekli çiçek biçimindeki işlenmiş bu rozetler genellikle bir dairesel şekil içerisinde yer almaktadır.

Benzer süslemeler İzmir Kemeraltı Camii'nin Çeşmesi'nde sütun kaidelerinde çok çenekli çiçek biçiminde, İzmir Kızlarağası Hanı'nın Çeşmesi'nde istiridye kabuğu şeklinde kemerin merkezinde içerisinde çok çenekli bir çiçeğin bulunduğu daire formundadır (Acar, 2013: 5-6, 2-3). Motif ayrıca Anadolu'da Afyon Arap Mescit Çeşmesi (XVI. yüzyıl) (Karasu, 2006: 43-51, 78-81), Afyon Taşpınar Çeşmesi (XVIII. yüzyıl), İzmir/Çeşme Mehmet Kethüda Çeşmesi'nde (1738), İstanbul'da Babüssaade Ağası Çeşmesi (1622), Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi (1732), Üsküdar III. Ahmet Çeşmesi (1710), Halil Ağa Çeşmesi (1729) ve Kazancı Yokuşu Hafız Ahmet Paşa Çeşmesi (1732) (Kara Pilahvarin, vd. 2004: 62, Barışta, 1993b: 4, 56, 57-58) gibi çok sayıda yapıda karşımıza çıkmaktadır.

Çubuklar/Silmeler Anadolu'da her dönemde sıklıkla kullanılan bir bezeme öğesidir. Silmeler düz, iç ve dış bükey yarım daire şeklindedir. Yatay ve dikey şeklideki çubuklar/silmeler cepheye çizgisel

hareketi veren öğedir. Silmeler rokokonun yüzey- sel alçak kabartma özelliğini yansıtmaktadır. Ulubey'deki çeşmelerinde çubuklar/silmeler saçak- larda ya da dış çerçevede kullanılmıştır. Ulubey Merkez Pazar Çeşmesi'nde saçak düz silme ve enine yatay kartuşlarla son bulmaktadır. Merkez Dilaver Çeşmesi ve Hasköy Daldırıcı Çeşmesi'nde saçak düz silmelerle hareketlendirirken, Daldırıcı Çeşmesi'nde nişin kemeri iç ve dış bükey pahlı sil- melerle çevrelenmiştir. Uşak Merkez'de yer alan Ali Ağa Çeşmesi, Hacı Veli Çeşmesi, Emir Hasan Çeşmesi, Sünnetçi Çeşmesi, Aslan Çeşmesi gibi yapılarda da saçak ve çerçevede silmeler kullanıl- mıştır (Acar, 2015: 13-36). Ulubey çeşmelerinde nesnel motifler, ay,²⁷ altı kollu yıldız/Mühr-ü Süleyman²⁸ ve top arabası²⁹; figürlü bezeme ise kuş motifi³⁰ olarak uygulanmıştır.

27 Ulubey Merkez'de yer alan Pazar Çeşmesi (kilit ta- şında), Dilaver Çeşmesi (kilit taşında ay ve yıldız şek- linde), Hasköy Daldırıcı Çeşmesi (ayna taşında).

28 Gümüşkol Köyü Çevresindeki Çeşme'nin kemerinin içinde ve taşlık nişinin iki yanında.

29 18-19. yüzyıl çeşmelerinde ampir üslubun etkisinde çeşmelerin bezeme repertuarına askı çelenkler/gir- landlar, meşaleler, ok, kılıç, top, tüfek gibi askerlikle ilgili motifler girmiştir (Kara Pilehvarian 2000: 73). Ampir üslubun bu motiflerinden top arabası motifi Ulubey çeşmeleri arasında sadece Hasköy Daldırıcı Çeşmesi'nde görülmektedir (Resim 18).

30 Motif Ulubey çeşmeleri arasında sadece Hasköy Dal- dırıcı Çeşmesi'nde ayna taşında, lüenin iki yanında yer almaktadır (Çizim 16, Resim 19).

Sonuç olarak, 2014 yılında Uşak ve ilçelerin- de başlayan ve 2015 yılında Ulubey merkez ve ilçeye bağlı köylerde devam eden çalışmamız- da, yirmi üç çeşme ve bir çeşme kitâbesi tespit edilmiştir. Çeşmelerin on beşi bir cami, konut, hazire ya da bahçe duvarına bağımlı şekilde ta- sarlanmıştır. Çeşmelerin biri dışında hepsi tek cephelidir. Kesme taş ile inşa edilen çeşmelerde bazen moloz, kabayonu ya da mermer gibi taş cinslerinin de kullanıldığı görülmektedir. Uşak merkezde yer alan çeşmelerde de olduğu üzere devşirme mimari plastikler çoğunlukla ayna taşı ya da plasterlerde kullanılmıştır. Çeşmelerden yirmisi deposuz şekilde tasarlanmışken, birinde depo yapının merkezinde, birinde de yapıya bi- tiştir. Çeşme nişinin kemerlerinde çoğunlukla yuvarlak kemer biçiminin tercih edildiği göröl- mektedir. Yirmi üç çeşmeden sadece on iki çeş- mede bugün kitâbe bulunmaktadır. Çeşmeler- den yirmi biri bugün işlevine devam etmektedir.

Uşak'taki su yapılarının tespiti ve belgelenme- si adına yürüttüğümüz çalışmamız, arazi ça-lışmalarının tamamlanması sonrasında, tüm ilçe ve köylerdeki çeşmelerin Anadolu çeşme mimarisindeki yerinin belirlenmesi ve Batı Anadolu'daki eksikliğin hazırladığımız ve ha- zırlayacağımız bu ön çalışmalarla giderileceği düşüncesindeyiz.

Kaynaklar

- Acar, Türkan (2013). "Kemeraltı Çarşısı'ndaki Duvar Çeşmelerinin Bezeme Öğeleri Açısından İrdelenmesi". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (EFD)*, C: 30 (S: 1): 1-18.
- Acar, Türkan (2015). "Uşak Çeşmelerinin Korunma Durumları, Tarihi Kimliklerini Koruma Bağlamında Düşünceler". *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Şefik Yaşar Armağanı), Volume 10/10 Summer 2015, Ankara/Turkey, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.8372, p. 1-40.
- Acun, Hakkı (1999). *Manisa'da Türk Devri Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Acun, Hakkı (2014). *Türk Kültüründe Taşlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları (Genişletilmiş 2. Baskı).-
- Ağaç, Saliha - Menekşe Sakarya (2015). "Hayat Ağacı Sembolizmi". *International Journal of Cultural and Social Studies (IntJCSS)*, S. 1: s. 1-14.
- Akar, Azade (1974). "Eski Türk Mezartaşı Süslerine Dair". *Sanat Dünyamız*, İstanbul, s. 12-21.
- Aktepe, Münir (2003). *İzmir Yazıları Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Arel, Ayda (1975). *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Aydoğdu, Günnur (2010). *Afyonkarahisar İli Sandıklı İlçesi Çeşme ve Kitâbeleri*. Salihli.
- Bakır, Betül (2002). "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Sivil Mimarinin Etkinliği". *Türkler*, C. XV: s. 311-333.
- Barişta, H. Örcün (1989). *İstanbul Çeşmeleri Bereketzade Çeşmesi*. İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Barişta, H. Örcün (1991). *İstanbul Çeşmeleri Beyoğlu Cihetindeki Meyve Tabağı Motifleriyle Bezenmiş Tek Cepheli Anıt Çeşmeler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Barişta, H. Örcün (1992). *Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi-Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi-Taksim Maksemindeki I.Mahmut Çeşmesi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Barişta, H. Örcün (1993). *Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Baş, Ali (1994). "İnay Köyü Manzumesi". *Vakıflar Dergisi*, XXIV: s. 221-236.
- Baykara, Tuncer (1979). "Uşak Hakkında". *Uşak Halk Eğitimi Dergisi*, I (VI): s. 8-9.
- Bayrakal, Sedat (2009). *Urla ve Köylerindeki Türk Dönemi Sosyal Anıtları*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Bayrakal, Sedat (2011). "Ölümsüzlüğe Uzanan Taşlar: Hacı Bektaş Veli Külliyesi Haziresi'ndeki Mezar Taşları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Güz, Sayı 59, Ankara: Gazi Ü. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi Yayını. s. 15-70.
- Bayraktar, M. Sami (2006). "Samsun'da Türk Mimarisinin Gelişimi". *Geçmişten Geleceğe Samsun 2006*, Birinci Kitap (Yayına Hazırlayan, C. Yılmaz), Samsun. s. 399-425.
- Biçici, Hür Kamil (2013). "Tire Yalınayak Cami Şadırvanında Bulunan Bezemeler". *JASSS*, Vol. 6. Issue 7: p.217-246.
- Canca Erol, Gülçin (2002). "İstanbul'da III. Ahmet Dönemi Osmanlı Mimarisi". *Türkler*, C.15, Ankara. s. 334-343.
- Çulpan Cevdet (1961). *Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlahiyat-Edebiyat-Tıp ve Sanat Tarihlerinde Serviler*, II, İstanbul.
- Dengiz, Orhan (1943). "Uşak Tarihi Yolunda I". *Taşpınar*, 102-103-104, Afyon.
- Erbek Güran (1986). "Hayat Ağacı Motifi". *Antika Dergisi*, Sayı: 15, İstanbul: Mısırlı Matbaacılık.

- Erbek Güran (1986). "Hayat Ağacı Motifi II", *Antika Dergisi*, Sayı: 16, İstanbul: Mısırlı Matbaacılık.
- Ersoy, Bozkurt (1991). İzmir *Hanları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Esin, Emel (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabaalçı Yayınevi.
- Eyice, Semavi (1993). "Çeşme". *İslam Ansiklopedisi*, C.VIII, İstanbul, s. 277-286.
- Geyik, Gül (2007). *İzmir Su Yapıları*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi. Erzurum.
- İnce, Kasım (2004). *Uşak'ta Türk Mimarisi*. Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları.
- İnce, Kasım (2014). "Uşak/Ulubey'deki Osmanlı Mimarisine Dair". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/10 Fall 2014, p. 667-696, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7151>, Ankara-Turkey.
- Kafkas, Metin E. (1993). *Lale Devrine Ait İstanbul Meydan Çeşmelerinde Tezyinat*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı (yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Kara Pilehvarian, Nuran (2000). "Osmanlı Çeşme Mimarîsinde XIX. Yüzyıl Değişimleri. Tarihi". *Kültürü ve Sanatıyla IV. Eyüb Sultan Sempozyumu, Tebliğler*. s. 68-75.
- Karasu, Gülay (2006). *Afyon Çeşmeleri*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi. Ankara.
- Kuban, Doğan (1954). *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Kuban, Doğan (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yem Yayınları.
- Kuyulu, İnci (2002). "İzmir'de Osmanlı Dönemi Yapıları". *XIII. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 4-8 Ekim 1999)*, C. III. 2. Kısım, TTK Yayınları, Ankara. s. 1187-1203.
- Önge, Yılmaz (1997). *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Semerçi, Bekir (2013). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ulubey Tarihi*. İzmir.
- Sevinçtav Kanlıca, Sinem (2010). *Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmelerinde Kompozisyon, Motif ve Terimler (1740-1797)*. İTÜ (yayımlanmamış) Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Sönmez, Mustafa- Hüdavendigar Akmaydalı (1987). "Konya Çeşmeleri". *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, Ankara, s. 135-166.
- Turani, Adnan (1995). *Sanat Terimleri Sözlüğü* (6. bs). İstanbul: Remzi Kitâbevi.
- Tümer, Haşim (1971). *Uşak Tarihi*. İstanbul: Uşak Halk Eğitimi Yardım Derneği Kültür Yayınları.
- Uçar, Hasan (2012). *Sipil'den Manisa'ya Abı Hayat Manisa Çeşmeleri*. Manisa: Manisa Belediyesi Kültür Yayınları.
- Uşak (2007), *Uşak Kültürel Değerler Yapı Envanteri*. İzmir: T.C. Uşak Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1932). *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osmanogulları Zamanında Kütahya Şehri*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Ünal, Rahmi Hüseyin (2001). "Bıçakçızade Çeşmesi". *Birgi Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları. s. 162-163.
- Yıldırım, Savaş (2013). "Burhaniye Şahinler Köyü Camii Duvar Resimleri". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 29, Konya. s. 279-295.

Tablo 1. Ulubey çeşmelerinin analizi.

Sıra No	Yapının Adı	Kullanılma Göre Çeşmeler			Çeşme Sayısı	Çeşme Nişi Formu	Çevre Bkını		İlaç Malzemesi										İşlev Durumu Su Deposu										
		Bagimsiz duvarlarında	Camiye da avlusu	Hazire çevre duvarlarında			Konut ya da avlusu	Bahçe duvarı, istinat duvarı ya da çevre duvarında	Tek Çeşmeli	Üç Çeşmeli	Sivri Kenarlı Çeşme Teknesi	Kemerli Çeşme	Düz Altı Kenarlı Çeşme	Bozulmuş Form	Yatay Dikdörtgen Prizma	Dik köy Dikdörtgen Kesme Taş	Kabayonu Taş	Moloz Taş	Malmer	Tuğla	Devşirme	Kitabe	İşlevine devam ediyot	İşlevsiz	Depozit	Arkasına bitişlik			
1	Ulubey Merkez, Bekir Çeşmesi/Dilaver Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
2	Ulubey Merkez, Pazar Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
3	Ulubey Merkez, Gölbaşı Çeşmesi Kitabesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
4	Avgan Köyü, Acı Kuyu Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
5	Bekdemir Köyü, Bekdemir Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
6	Günışık Köyü, Köy girişteki çeşme/Vali İrozan Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
7	Günışık Köyü'nün Çıkışındaki Çeşme	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
8	Günışık Köyü'nün Çevresindeki Çeşme	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
9	Hasköy Köyü, Daldıncı Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
10	Hasköy Köyü, Mezzanlık Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
11	İnay Köyü, Karahallı Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
12	İnay Köyü, Soğudlu Çeşme	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
13	İnay Köyü, Yedigöller Çeşme	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
14	İshaklar Köyü, Köyün Çıkışındaki Çeşme	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
15	Kıran Köy Köyü Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
16	Köseler Köyü'nün Girişindeki Çeşme	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
17	Köseler Köyü, İski Çeşme	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
18	Küçük Kayalı Köyü, Köy Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
19	Küçük Kayalı Köyü, Büyük Çeşme	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
20	Küçük Kayalı Köyü, Kuru Çeşme	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
21	Küçük Kayalı Köyü, Memekçe Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
22	Küçük Kayalı Köyü, Suluklu Çeşme	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
23	Omurca Köyü, Koca Çeşme	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
24	Sulimenli Köyü Çeşmesi	•			•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•				
Toplam		15	8	1	1	3	10	22	1	2	2	13	2	2	3	1	22	22	13	8	7	4	6	12	21	2	20	2	1

Tablo 2. Ulubey çeşmelerinin analizi.

Sıra No	Yapının Adı	Aynın Taşı			Tekne/Kurna		Lüle		Form		Malzeme		Plaster/Sünn		Başlık	Kaide									
		Yok	Mermer	Kesme taş	Dövşilme	Sivali	Dikdörtgen köşeli	Dikdörtgen köşeli	Kaskatlı	Mermer	Kesme taş	Modern malzeme	Salma	Burma			Modern batarya	Dikely Dikdörtgen	Yok	Mermer	Dövşilme	Düz silind	Pahlı	Yok	Düz silind
1	Ulubey Merkez, Bekir Çeşmesi/Dilaver Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
2	Ulubey Merkez, Pazar Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
3	Ulubey Merkez, Gölbaşı Çeşmesi Kitabesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
4	Avrgan Köyü, Acı Kuyu Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
5	Bekdemir Köyü, Bekdemir Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
6	Günışık Köyü, Köy girişteki çeşme/Vali İroğan Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
7	Günışık Köyü'nün Çıkışındaki Çeşme	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
8	Günışık Köyü'nün Çevresindeki Çeşme	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
9	Hasköy Köyü, Daldınacı Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
10	Hasköy Köyü, Mezanlık Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
11	İnay Köyü, Karahallı Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
12	İnay Köyü, Soğutlu Çeşme	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
13	İnay Köyü, Yediohlu Çeşme	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
14	İshaklar Köyü, Köyün Çıkışındaki Çeşme	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
15	Kıranköy Köyü Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
16	Köşeler Köyü'nün Girişindeki Çeşme	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
17	Köşeler Köyü, İski Çeşme	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
18	Küçük Kayalı Köyü, Köy Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
19	Küçük Kayalı Köyü, Büyük Çeşme	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
20	Küçük Kayalı Köyü, Kuru Çeşme	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
21	Küçük Kayalı Köyü, Memetçe Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
22	Küçük Kayalı Köyü, Sütlü Çeşme	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
23	Onurca Köyü, Koca Çeşme	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
24	Sulimnenti Köyü Çeşmesi	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
Toplam		3	5	11	4	6	22	1	7	1	20	3	18	5	6	19	4	15	4	5	7	2	12	1	18

Denizli ve Çevresinde Yer Alan Bazı Câmilerin Yapı Elemanlarının Değerlendirmesi

Nilgün Çevrimli*

Öz

Denizli ve çevresinde bulunan birçoğu vakıf yapısı olarak inşa edilen, bilgi ve belgelerine ulaşılabilen bir grup cami, yapı elemanları açısından düz tavanlı ve kubbeli camiler olarak gruplandırılması sonrası yetmiş bir düz tavanlı, beş kubbeli cami tespit edilmiştir. Düz tavanlı camiler de kendi içerisinde göbeksiz, tekne tavanlı, kubbeli tavanlı, kademeli tavanlı, çıtalı göbekli tavanlı ve tonozlu tavanlı şeklinde sınıflandırılmaya gidilmiştir. Her iki ana grup düz tavanlı ve kubbeli camiler; örtü düzeni ve taşıyıcı elemanlar, malzeme ve teknik bakımından incelenmiştir. İncelenen eserlerin en erken tarihlisi 13.yüzyıl, en geç tarihlisi ise 20.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Çalışma yöredeki benzer yapılardaki yapı elemanları ile ilgili genel bir fikir vermesi ve bazı yapıların ilk kez belgelenmesi açısından oldukça önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Denizli, Câmi, örtü sistemi, tavan, ahşap, tavan göbeği, kubbe, sınıflandırma, yapı, mimari.

The Evaluation of a Group of Mosques in Denizli and Its Environs in Relation to the Structure Elements

Abstract

In this study, a group of mosques have been identified and examined many of which were built as waqfs in Denizli centre and surrounding regions. These mosques are classified into two groups depending on their building structures; whether they have flat ceilings or domes. There are 71 mosques with flat ceiling and 5 with domed structure. The mosques with flat ceilings are classified among themselves as boat ceilings, vaulted ceilings, stepped ceilings, slatted ceilings and core vaulted ceilings. Both groups of mosques were examined in terms of layout, cover material, load-bearing structural elements, construction materials and techniques. The oldest of the mosques dates back to 13th century, while the latest work is dated to the second half of the 20th century. Study is quite important as it documents common characteristics of similar mosques in terms of structural properties and it reports some of the mosques in the region for the first time.

Key Words: Denizli, mosque, cover system, ceiling ,wooden, ceiling belly dome, classicification, structure, architecture.

* Dr. Sanat Tarihçi-Vakıf Uzmanı- Vakıflar Genel Müdürlüğü; ncevrimli@gmail.com

Giriş

Denizli'nin tarihteki yeri ve önemi ile ilgili çok sayıda çalışmanın varlığı bilinmektedir. Ancak Sanat Tarihi Araştırmaları bakımından konu ele alındığında, önceki dönemlerde Selçuklu Dönemi yapılarından Akhan ve Çardak Han hakkında yeterli araştırmalar yapıldığı, ancak geç dönem yapılarına ait araştırmaların ise yok denecek kadar az olduğu anlaşılr. Bununla birlikte son yıllarda Denizli ve çevresinde bulunan Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemlerine ait dini mimariden câmi, tekke, türbe; sivil mimari örneklerden han, hamam, sarnıç, köprü, çeşme gibi yapılarla ilgili çalışmaların arttığı gözlemlenir.

Çalışmamıza konu olan bazı yapılarla ilgili en kapsamlı çalışma 1991 yılında, Şakir Çakmak tarafından yapıların plan, malzeme, teknik ve süsleme bakımından incelendiği "Denizli İli'ndeki Türk Anıtları" adlı yüksek lisans tezidir. Bu bağlamda Kasım İnce'ye ait *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Babadağ'a Ait Vakfiyeler ve Babadağ'daki Türk Eserleri* (1999), *Yukarı Câmii/Akköy-Denizli* (2001), *Tavas ve Çevresindeki Osmanlı Mimari Eserleri* (2003) adlı bildiri ve makaleler de yöredeki eserlerin tespiti açısından önemli çalışmalardır. Ayrıca Kadir Pektaş'ın *Denizli Çevresindeki Türk Dönemi Tarihi Eserleri* (2003a), *Acıpayam ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserlerinden Bir Kesit* (2003b) adlı çalışmaları ile Saim Cirtil'in *Denizli Türbeleri* (2006), Çivril Bayat Köyü Câmii (2007); Nazlı İpek Mavuşoğlu'nun "Savranşah Köyü Câmii Restorasyon Projesi" (2008) adlı yüksek lisans tezleri gibi bölge yapılarının yapıların ele alındığı genel ya da monografik çalışmalar mevcuttur.

Çalışmamızda Denizli ve Yöresinde bulunan, henüz hiçbir yayında yer almayan, tespiti tarafımızdan yapılmış¹ geç döneme ait düz ahşap tavanlı bazı câmilerle Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivin-

¹ Güney ilçesindeki camilerin tespiti tarafımızdan yapılmıştır.

de² vakıf yapısı olanlara ait bilgi ve belgeleri mevcut olan yetmiş altı câmi, yapı elemanları açısından bütüncül bir anlayışla ele alınıp incelenmiştir. Bu çerçevede tarafımızdan irdelenen söz konusu yapıların, yapı elemanları ana başlığı altında örtü sistemleri esas alınarak 1- *Düz tavanlı*, 2- *Kubbeli* şeklinde tasnif edilmiş ve yapılar yapıldıkları yer ve tarihlere göre sıralanmışlardır.

Düz tavanlı câmiler de kendi içerisinde yine örtü sistemine göre; Düz göbeksiz tavanlı, düz çöktürme tekne göbekli tavanlı, düz çıtalama göbekli tavanlı, düz -kubbeli tavanlı, düz tonozlu tavanlı ve düz- kademeli tavanlı câmiler şeklinde alt başlıklarla tanımlanmışlardır. Bu gruplarda yer alan yapılar yapım yeri ve tarihi bakımından irdelenirken, yapı elemanları taşıyıcılar (duvarlar, destekler), örtü düzeni, malzeme ve teknik şeklinde ayrı başlıklar altında karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İncelenen toplam yetmiş altı eserin en erken tarihli 13.yüzyıl en geç tarihli 20.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir.

Denizli Ve Çevresinde Yer Alan Bazı Ahşap Tavanlı Câmiler Ve Yapı Elemanları

1- Düz Tavanlı Câmiler

Anadolu'da düz tavanlı ya da düz ahşap tavanlı, ahşap direkli câmi inşa etme geleneğinin Anadolu Selçukluları'nın ardından beylikler döneminde devam ettiği bilinmektedir. Bu dönemde Ankara, Konya, Beyşehir, Kastamonu, Niğde ve Afyonkarahisar başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yöresinde ahşap direkli ve tavanlı câmilerle karşılaşılır. (Kuran, 1972: 182; Önge, 1975:181-184; Eskici, 1998:110-113; Erdemir, 1999:109; Çal, 2003: 3-8, 28; Uysal, 2001).

Araştırma kapsamında Denizli ve çevresinde gerek yerinde inceleme gerekse belgelerine ulaşılabilen toplam 71 adet düz tavanlı yapı tespit edilmiş olup, tarih sıralamasına göre aşağıda listelenmiştir.

² Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi metin içerisinde VGMA olarak kısaltılmıştır.

Tablo 1. Düz Tavanlı Ahşap Câmiler

1	Tavas	Ulukent (Mescidi) Câmî	1530 M.
2	Kızılcabölük	Hanönü Câmî	1697 M./H.1109
3	Tavas	Ali Ağa Câmî	1733M./H.1146
4	Bekilli	Çoğuşlı Köyü Câmî ²	1743 M./H. 1156
5	Güney	Çarşı Câmî	1747-48 M./H.1161
6	Baklan	Boğaziçi Köyü Eski Câmî	1774-75 M./H.1186
7	Sarayköy	Çarşı Câmî	(18.yy),
8	Çivril	Savran Köyü Serbanşah Câmî	18. Yüzyılın üçüncü çeyreği
9	Baklan	Tekke Câmî	18.yüzyıl sonu 19.yüzyıl başı
10	Çal	Kuyucak Köyü Câmî ⁴	1893-94
11	Güney	Hacı Habib Câmî	1796M./H.1211
12	Akköy	Yukarı Câmî	18.yy.sonu-19.yy.başı
13	Baklan	Çataloba Köyü Câmî	18.yy.sonu-19.yy başı
14	Çivril	Bayat Köyü Câmî	1872
15	Çal	Kocaköy Şalvan Câmî	19.yy.başı
16	Babadağ	Kırcıtaş Mescidi/Câmî	1801-1802 M./H.1216
17	Acıpayam	Yazır Çarşı Câmî	1802 M./H.1217
18	Güney	Dere Câmî	1802 M./H.1227
19	Güney	El-Hac Hasan ibn el-Hac Halilzade Câmî	1803M./H.1218
20	Tavas	Yukarı Câmî	1810-1820 M./H.1225
21	Yatağan	Teke Müsellim Câmî	1811 M./H.1266
22	Bozkurt	Baklankuyucak Köyü Câmî	1814-15 M.
23	Kale	Cevher Paşa Câmî	1819-20 M./H.1235
24	Babadağ	Düvenönü Câmî	1842M./H.1258
25	Serinhisar	Ağalar (Hacı Hamza) Câmî	1859 M./H.1276
26	Tavas	Çarşı Câmî	1860 M./H.1277
27	Kale	Pazaryeri Câmî	1867 M./H.1284
28	Güney	Hacı Hüseyin Câmî	1867M.
29	Tavas	Dedeli Câmî	1871 M./H.1288
30	Denizli	Kuşpınar Hasan Fevzi Efendi Câmî	1872 M.
31	Güney	Belenardıç Köyü Câmî	1884 M.
32	Çivril	Gümüşsu Dere Câmî	19.yy.
33	Tavas	Çayırılık Câmî	19.yy.2.yarı.
34	Tavas	Kavaklı Câmî	19.yy.2.yarı.
35	Tavas	Aydoğdu Köyü Câmî	19.yy.2.yarı.
36	Tavas	Paşalılar Câmî	1899 M./H.1317

37	Tavas	Mestan Ağa Câmî	19.sonu-20.yy başı
38	Denizli	Ulu Câmî	1920 tamirat
39	Denizli	Kiremitçi Câmî (Dariverenli)	
40	Denizli	İncekara Câmî	
41	Denizli	Saray Mahallesi Hacılar Câmî	
42	Denizli	Pelitlibağ Câmî	20.yy.
43	Denizli	Akkonak Câmî	
44	Denizli	Öküz battı Mescidi	
45	Denizli	Odun Pazarı Câmî	1923
46	Denizli	Saltak Câmî	
47	Denizli	Değirmenci Câmî	
48	Güney	Çolacık Câmî	20.yy başı
49	Güney	Said Ağa Câmî	20.yy. başı
50	Güney	Mestan Câmî	20.yy başı
51	Buldan	Dört Eylül Câmî	20.yy başı
52	Buldan	Hacı Bekir Câmî	20.yy başı
53	Buldan	Çarşı Câmî	20.yy başı
54	Buldan	Gür oluk Câmî	20.yy başı
55	Buldan	Karşıyaka Câmî	20.yy başı
56	Buldan	Şükür Cami	
57	Babadağ	Hamidiye Câmî	1901-1902
58	Sarayköy	Hükümet Önü Câmî	1906
59	Babadağ	Aşağı Tepeardı Câmî	1906M./H.1323
60	Babadağ	Yukarı Kuzere Ahmet Paşa Câmî	20.yy başı
61	Tavas	Avdan Baba Câmî ⁸	1909 M./H.1327 tamir
62	Acıpayam	Ova yurt/ Taraş Köyü Câmî	1910
63	Acıpayam	Apa Köyü Câmî	
64	Acıpayam	Yassıhöyük Eski Câmî	1942 tamir
65	Denizli	Hacı Kaplan Câmî	
66	Denizli	Hatipoğlu Câmî	
67	Çardak	Gemiş Câmî	
68	Çardak	Söğüt Köyü Câmî	
69	Çivril	İğdir Köyü Câmî	
70	Sarayköy	Hisar köy	
71	Sarayköy	Hasköy	

1.1. Örtü Sistemi

Düz tavanlı câmilerde örtü sistemine bakıldığında günümüzde genellikle dıştan kırma çatı şeklindedir ve kiremit kaplıdır. Ancak ileride bahsedileceği üzere bazı örneklerin önceleri düz toprak damla kaplı iken, onarımlar sonrasında kiremit çatıyla kaplandığı görülmüştür. Yapıların çoğu tamamen düz tavan şeklinde olabildiği gibi ahşap tavan ortasında göbek, tekne biçimli çökertme, çıtalama göbek, kubbe, tonoz şeklinde taşıyıcı olmayan dekoratif elemanlar yer alır. Bazı örneklerde de ters tavan şeklinde yapılmış iç örtünün orta sahin üzeri kademeli tavan şeklinde düzenlendiği görülmür.

1.2. Düz Göbeksiz Tavanlı Câmler

Denizli ve çevresinde yer alan ahşap tavanlı câmilerden üst örtü bazen desteklerle taşınırken bazen de tamamen duvarlar tarafından taşınmaktadır. Bu yapılarda yer alan düz tavanlar hiçbir dekoratif görünümü olmayan yapının durumuna göre enine veya boyuna uzunlamasına çıtalarla oluşturulmuştur.

Bu başlık altında gruplandırılan yapılar, dıştan kırma çatılı ve kiremitli olup, içerde sade ahşap tavanlılardır. Bir tek Kale Cevher Paşa Câminde tavan kirişlemesi üstten yapılmıştır. Denizli İnce Kara Câmii'nde ise tavan göbeğinde ve köşelerde kalem işi süslemeler vardır (Resim 1a-1b).³

Tablo 2. Düz Göbeksiz Tavanlı Câmler

1	Babadağ	Kırcıtaş/Kırcataş Câmî
2	Babadağ	Düvenönü Câmî
3	Baklan	Çataloba Köyü Câmî
4	Buldan.	Dört Eylül Câmî
5	Buldan	Hacı Bekir Câmî
6	Buldan.	Çarşı Câmî
7	Buldan.	Şükür Câmî
8	Buldan	Güroluk Câmî
9	Buldan	Karşıyaka Câmî
10	Bozkurt	Baklankuyucak Câmî ⁹
11	Çal	Kuyucak Köyü Câmî
12	Denizli	Ulu Câmî
13	Denizli	Kuşpınar Hasan Fevzi Efendi Câmî
14	Denizli	Kiremitçi Câmî (Dariverenli)
15	Denizli	İncekara Câmî
16	Denizli	Saray Mahallesi Hacılar Câmî
17	Denizli	Pelitlibağ Câmî
18	Denizli	Akkonak Câmî
19	Denizli	Öküzbattı Mescidi
20	Denizli	Un (Odun) Pazarı Câmî
21	Denizli	Saltak Câmî
22	Denizli	Değirmenci Câmî
23	Güney	Hacı Hüseyin Câmî
24	Güney	Çarşı Câmî
25	Güney	Çolacık Câmî
26	Güney	Said Ağa Câmî
27	Güney	Mestan Câmî
28	Güney	El-Hac Hasan ibn el-Hac Halilzâde Câmî
29	Güney	Hacı Habib Câmî
30	Kale	Kale Pazaryeri Câmî
31	Kale	Kale Cevher Paşa Câmî
32	Tavas	Çayırılık Câmî
33	Tavas	Paşalılar Câmî
34	Tavas	Ulukent Câmî

3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden alınan resimlerde belirli bir arşiv kodu bulunmadığından il kodu ve belgelendikleri yıla göre verilmişlerdir.

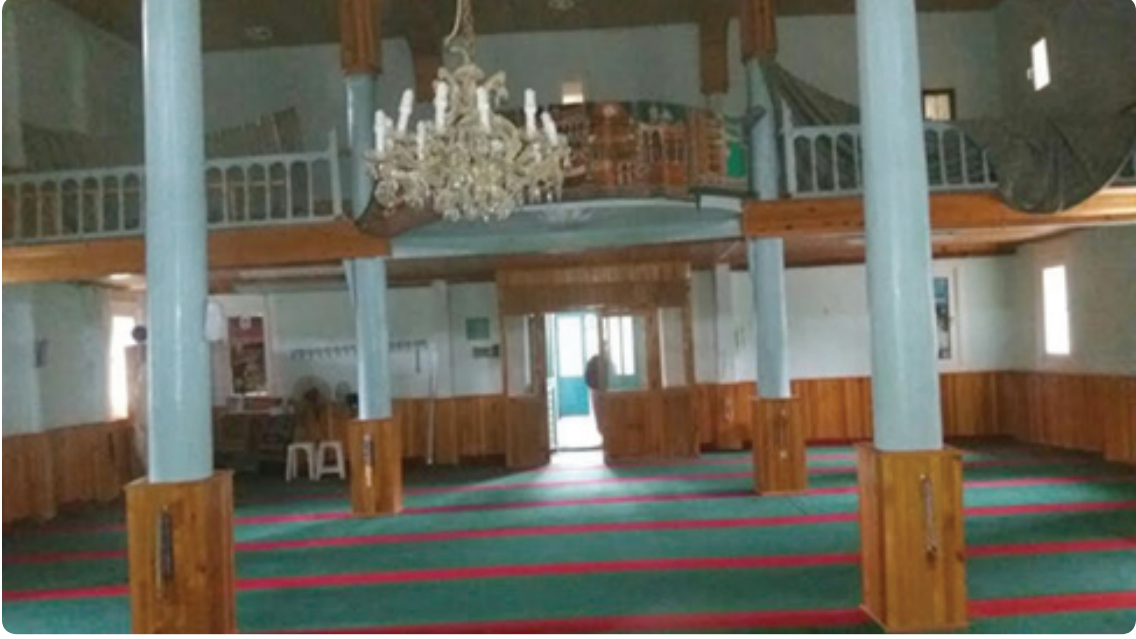

Resim 1.a-b İncekara Câmî (VGMA, 20: 1990)

Resim 2.a-b Bozkurt Baklankuyucak Köyü Câmî

Bozkurt Baklankuyucak Câmî (1814-15 M./ H.1230),⁴ (Resim 2-3). Çataloba Köyü Câmî (18.yy-sonu-19.yy başı) ve Çal Kuyucak Köyü, Kale Cevher Paşa Câmî(1819-20 M./H.1235) düz tavan ahşap destekler tarafından taşınmaktadır.

Resim 2 a-b Bozkurt Baklankuyucak Köyü Câmî Onarım Sonrası Harim Görünümü (Nisan 2017)

4. Kitabesine göre Çorbacı zade Seyyid Abdülkadir Ağa tarafından yaptırılmıştır. Onarım öncesinde çıtalı tavanla kaplı olduğu bilinen Yapı günümüzde yeniden inşa edilmiş olup eski halinden eser kalmamıştır. Elimizde eski haline ait siyah beyaz resimler olmasına rağmen resim kalitesi açısından yayında yer verilmemiştir (Çakmak, 1991: 72).

Baklan Çataloba Köyü Câmi'nde (18.yy. sonu 19.yy. başı) destekler üzerine kuzey-güney yönünde yerleştirilen kirişler düz tavanı taşımakta ve kirişlerin üzeri doğu-batı yönünde çakılan düz çıtalarla örtülü iken (*Çakmak 1999:res.250*). Günümüzde yapı tamamen betonarme olarak inşa edilmiş olup eski görünümünden eser kalmamıştır (Resim 3).⁵

Kale Cevher Paşa Câmi'nde örtü düzeni önceki iki yapıya göre biraz farklıdır. Destekler

üzerindeki kompozit başlıklar ve onun üzerinde de ikinci bir gövde izlenimi veren ağaçtan yapılmış yüzeyleri tahtalarla kaplanmış dikdörtgen prizma şeklinde ahşap destekler yer almaktadır. Bunların üzerinde ise profilli yastıklar oturur. Kuzey-güney doğrultusundan gelen kirişlerle doğu-batı yönünde uzanan kirişlerin kavuşma noktaları yastıklar üzerine denk getirilmiştir. Tavan ise düz tavan şeklinde olup, kirişlemesi üstten yapılmıştır. Dıştan kırma çatı ve kiremit kaplıdır (Resim 4).

Resim 3 Baklan Çataloba Köyü Câmi Kadınlar Mahfili (26 Mart 2017)

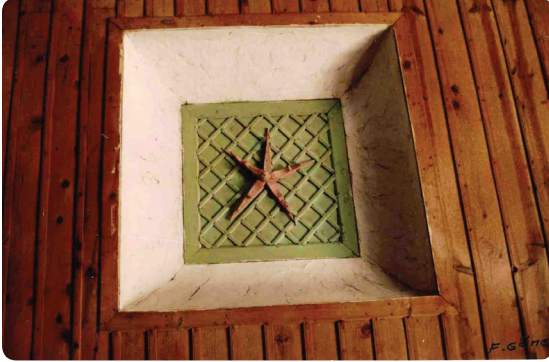

Resim 4. Kale Cevher Paşa Câmi Ahşap Kirişler ve Profilli Yastıklar (VGMA,20: 2006).

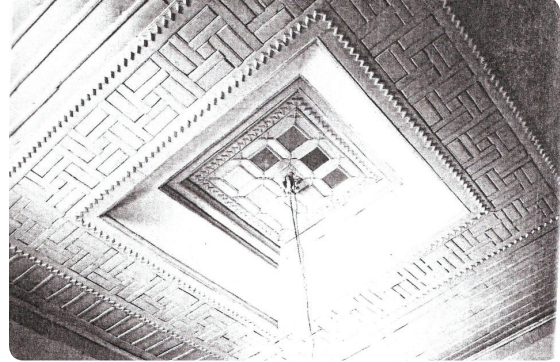
5. Köylülerden alınan bilgiye göre cami 2007'de yeniden yapılmıştır.

1.3. Düz Çökertme Tekne Göbekli Tavanlı Câmiler

Düz ahşap tavanlı câmilerin tavanlarında rastlanan diğer bir uygulama ise, çökertme göbekli tavanlardır. Tavanların tam ortasında, genellikle kare şeklinde sembolik, tavan yüzeyinden daha derince bir bölüm oluşturularak içi basit kalem işi süslemelerle bezlenmiştir.

Resim 5. Tavas Avdan Baba Câmî
(VGMA,20:2010)

Resim 8. Acıpayam Oveyurt Taraş Köyü Câmî
(İnce, 2003:446)

Resim 6. Sarayköy Hükümetönü Câmî(VG-
MA,20:2004)

Resim 9. Tavas Mestanağa Câmî (VGMA, 20
:1998)

Resim 7. Tavas Aydoğdu Köyü Câmî(
VGMA,24:2004)

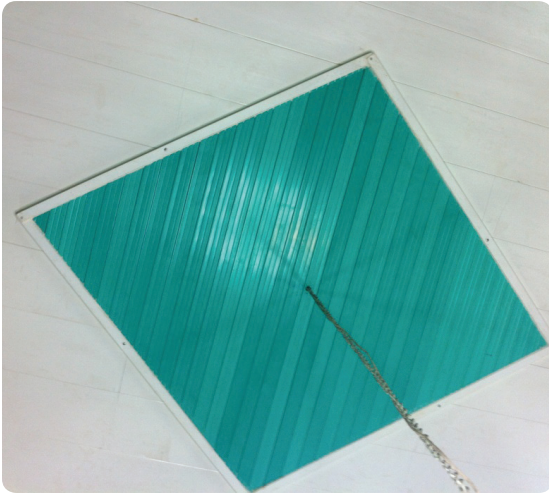

Resim 10a-b. Tavas Ali Ağa Câmî
(6 Nisan 2017)

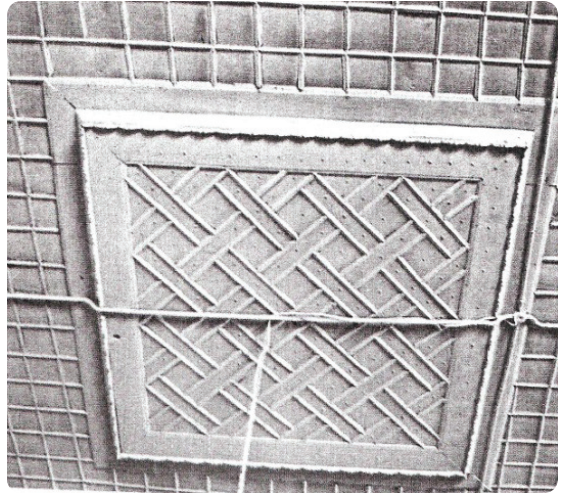
1859 M./H.1276 tarihli Serinhisar Ağalar (Hacı Hamza) Câmî, 1860 M./H.1277 tarihli Tavas Çarşı Câmî, 1871 M./H.1288 tarihli Tavas Dedeli Câmî, Kızılcabölük Hanönü Câmî, 1901-1902 tarihli Babadağ Hamidiye, 19.yy.2.yarısına ait Kavaklı Câmî, Tavas Yukarı Câmî (İnce, 2007:169) Acıpayam Apa Köyü Câmî (Pektaş, 2003b:430) gibi örneklerde tavan ortasında kare göbek şeklinde çökertme göbek uygulamalar mevcuttur.

1.4. Düz Çıtalama Göbekli Tavanlı Câmiler

Güney Dere Câmî'nde (1802 M./H.1227) ise basit çıtalı baklava şeklinde bir tavan göbeğine yer almaktadır (Resim 11). Babadağ Yukarı Kuzere Ahmet Paşa Câmî (1870) (Resim 12) ile Sarayköy Çarşı Câmî'nde (18.yy) düz tavanın küçük kareler şeklinde çıta kârî olarak yapıldığı görülür (Resim 13). Ortada kare şeklinde yine çıtalarla oluşturulmuş yüzeyden hafif çıkıntılı birer göbek mevcuttur. Çökertme göbekli tavanlar başlığı altında verilen Tavas Ali Ağa Câmî (1733 M./H.1146) ile kubbeli göbekli Akköy Yukarı Câmî'nde (18 yy. sonu 19. yy. başı) ta-

Resim 11. Güney Dere Câmî (Çevrimli, 2012)

Resim 12. Yukarıkuzere Ahmet Paşa Câmî Tavanı (İnce, 1999:496)

Resim 13. Sarayköy Çarşı Câmî Tavan (VGMA, 20:2004)

vanlar çıtalı tavan şeklindedir. Ele alınan yapılardan Çivril Gümüşsu Dere Câmi'nde (19.yy) ise çıtalama tavan ortasında sekizgen bir form oluşturulmuş, sekizgenin her bir kenarı yere dikey çıtalarla çevrelenmiş ve kenarlardan duvara dik uzanan ve kenarlara doğru genişleyerek uzanan çıtalardan oluşmuştur (Resim 14).⁶

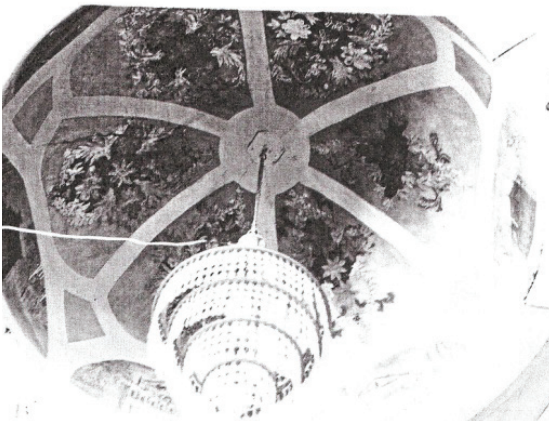
1.5. Düz -Kubbeli Tavanlı Câmler

Düz ahşap tavanlarda görülen taşıyıcı fonksiyonu olmayan sembolik diğer bir öge de tavanlarda yapılan kubbelerdir. Babadağ Aşağı Tepeardı Câmi (İnce, 1999: 498) (1906M./H.1323) (Resim15), Tavas Ebubekir Câmi (1810-1820

M./H.1225) (Resim 16), Acıpayam Yassıhöyük Eski Câmi (1942 tamir) (Resim 17), Yatağan Teke Müsellim Câmi'nde (1811 M./H.1266) (Resim 18a-b) ahşap kubbeler mevcuttur. Bunlardan başka Denizli merkezde Hacı Kaplan (Resim 19⁷) ve Hatipoğlu Câmleri ile Çardak Söğüt Köyü Câmleri, Serinhisar Hacı Hamza (Ağalar) Câmi (1859 M./H.1276), Çivril İğdir Köyü Câmi, Çardak Gemiş Köyü Câmi ve Sarayköy Hisarköy, Sarayköy Hasköy Câmlerinde tavan ortasında göbeklerin varlığı bilinmektedir (İnce, 2007: 145). Yine Akköy Yukarı Câminde de (18.sonu-19.yy.başı) düz ahşap tavanda kubbe mevcuttur (İnce, 2001: 65-79).

Resim 14. Gümüşsu Dere Câmi (21 Nisan 2017)

Resim 15. Babadağ Aşağı Tepeardı Câmi Kubbeli Tavan (İnce, 2003: 498)

Resim 16. Tavas Ebubekir Câmi (VGMA, 20: 2003)

⁶ Cami kapalı olduğu için resim çekilemediğinden, kendi özel fotoğraf arşivinden bu resmi sağlayan Sayın Süleyman Tüzün'e teşekkür ederim.

⁷ Aydın Vakıflar Bölge Müdürlüğü (AVBM) olarak kısaltılmıştır.

Resim 17. *Acıpayam Yassihöyük Eski Câmî (28 Mart 2017)*

Resim 18. a-b *Yatağan Teke Müsellim Câmî (28 Mart 2017)*

Resim 19. *Denizli Hacı Kaplan Câmî (AVBM -2016)*

1.6. Düz- Tonozlu Tavanlı Câmiler

Düz ahşap tavanlı 19.yüzyıl ortalarına tarihlenen Çal Merkez Çarşı Câmî'nde düz ahşap tavanla örtülü bölümünde ortada bir, köşelerinde dört olmak üzere toplam beş çapraz tonoz yerleştirilmiştir ve üzeri dıştan kırma çatılı ve kiremitle örtülmüştür (Resim 20⁸). Tonozların üzerleri bağdadi sıva ile kaplıdır. Çapraz tonozlar kare tabana sahiptir ve birbirleriyle birleşim noktalarında kare şeklinde dört ana taşıyıcı ahşap kolonla desteklenmiştir.⁹

Resim 20. Çal Çarşı Câmî

1.7. Düz- Kademeli Tavanlı Câmiler

Düz ahşap tavanlı Câmilerden aşağıda isimleri verilen sekiz yapıda orta sahnın üzeri kademeli tavan şeklinde düzenlenmiştir. Bekilli Çoğuş Köyü Câmî (1743 M./H. 1156), Baklan Boğaziçi Çalkebir Köyü Eski Câmî'nde (1774-75 M. /

H.1186),¹⁰ Acıpayam Çivril Savran Köyü Serbanşah Câmî (18. Yüzyılın üçüncü çeyreği), Acıpayam Yazır Çarşı Câmî (1802M./H.1217), Çivril Bayat Köyü Câmî (18.yy.sonu 19.yy başı) Çal Kocaköy Şalvan Câmî'nde (18.yy-sonu-19. yy başı), Güney Belenardıç Köyü Câmî (1884 M./R.1300), Baklan Tekke Câmînde (18.yy-sonu-19.yy başı) tavan şeklinde olup orta sahnın üzeri kademeli ters tavan şeklindedir. Üst örtü dıştan kırma kiremit çatılıdır.

Bekilli Çoğuş Köyü Câmî'nde (1743 M./H. 1156), Orta sahnın ana kirişlerde yer alan profilli konsollarla yükseltilmiş olup tavan, kademeli tavan şeklinde yapılmıştır (Çakmak, 1991: 96). Tavanı taşıyan sekizgen desteklerin üzerinde profilli yastıklar ve onun üzerinde de kuzey-güney yönlü kirişler vardır. Yan sahnın bir yandan bu kirişlere diğer yandan duvarlara oturan 25cm. aralıklarla döşenmiş doğu- batı yönlü kirişlerle örtülü olduğu anlaşılmaktadır (Çakmak, 1997: res:238).

Baklan Boğaziçi Çalkebir Köyü Eski Câmî'sinde (1774-75 M./H.1186) destekler, kuzey-güney

10 Baklan Eski Cami ve Çal'da bulunan diğer iki cami ile ilgili Kaymak Mustafa Paşa'nın 1728 M./H. 1140 Cemâziye'l-ülâ tarihli vakfiyesinde şu bilgilere ulaşılmaktadır: "...Kayıpazarı'nda hayatında müceddeden bina idüb ta'yin-i cihât eylediği Câmî-i şerîfte hatip olanlara yevmî beş akça ve vâ'iz olanlara yevmî beş akça ve imâm olanlara yevmî beş akça ve kâtib olanlara yevmî beş akça ve câbi' olanlara yevmî beş akça ve müezzin olanlara yevmî üç akça ve kayyım olanlara yevmî iki akça ve ferraş olanlara yevmî iki akça ve siraci olanlara yevmî bir akça ve bevâb olanlara yevmî bir akça vazife verile ve yine Pazar-ı mezkûrda vâki' Atik Câmî-i şerîfin imâm ve müezzin ve kayyımından her birine yevmî birer akça vazife verile ve Baklan Kazası'nda Çiftlik-i Dayılar nâm mahalde vâki' câmî-i şerîfin imâmına yevmî iki akça ve müezzinine yevmî bir akça vazife verile ve balâda zikrolunduğu üzere sâlifü'z-zıkr Kayıpazarı'nda vâki' müsakkafât ve mezâri'nin gallâtını tahsîl ve câmî-i mezbûrın iktizâ eden şem'-i ruğan ve zeyt vesâir masârifini rû'yet ve vezâif-i mezkûreyi erbâb-ı cihâta teslim için merhûm-ı mezbûrun evkâf-ı mütevellisi tarafından bir kaymakam-ı mütevellî nasb ve ta'yin olunub beher yevm on akça vazife verile ve kaymakam-ı mezbûrun Camii mezkur kâtibi kalemiyle asitane-i saadette asıl mütevellî ma'rifetiyle beher sene muhâsebesi görölüb harcırah olmak üzere beher sene bin iki yüz akça kaymakam-ı mezbûre ve altıyüz akçe kâtibi merkûma üç yüz akça câbiye verildikten sonra ol cânibde olan irâd-ı vakıfdan vezâif-i mezkûre ile câmî-i mezbûrun sâir masârifinden fazla kalırsa asıl mütevellîye teslim oluna..."(VG-MA, 735: 119/49).

8 Fotoğrafları çekip gönderen Çarşı Cami Müezzini İbrahim Bozkurt ile müftülük görevlisi Hüsnü Üçkuyulu'ya teşekkür ederim (30.11.2012).

9 VGMA 2007 Yılı Çal Merkez Çarşı Cami hakkında teknik rapor.

yönünde uzanan ana kirişleri taşımaktadır (Resim 20a-b). Kuzey duvarına en yakın iki destekle ana kiriş arasında profilli yastıklar vardır. Yan sahnınların bir tarafı duvarlara, diğer tarafı ana kirişlere oturur (Çakmak,1997: 30). Orta sahn

yanlardan yüksek tutularak tavan doğu-batı yönünde bir kirişle ikiye ayrılmıştır. Sahnların üstü düz ahşap kirişleme şeklinde yapılmış olup, orta bölüm kademeli tavan şeklinde düzenlenmiştir (Resim 21a-b).

Resim 21.a-b Baklan Boğaziçi Çalkebir Köyü Eski Câmî (AVBM -2017)

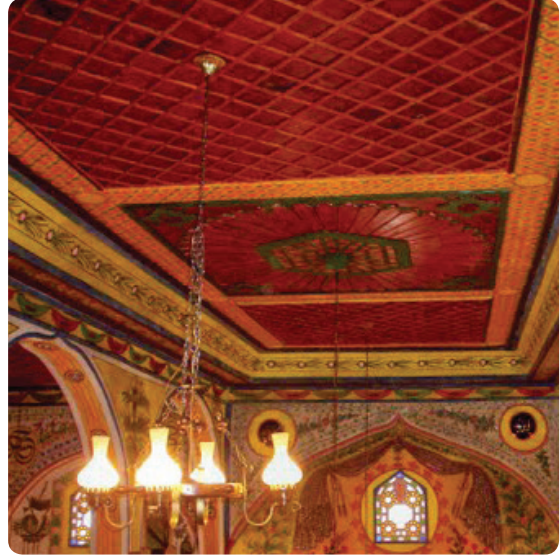
Resim 21. c-d Baklan Boğaziçi Çalkebir Köyü Eski Câmî (AVBM -2017)

Çivril Savranşah Köyü Serbanşah Câmî (18. Yüzyılın üçüncü çeyreği), orta sahnın yan sahnılarından yüksek tutularak kademeli tavan şeklinde düzenlenmiştir. Sahnınların üzeri ise doğu-batı yönünde 0,15-0,20 m. aralıklarla yerleştirilen kirişlerle örtülerek alttan düz tahtalarla kapatılmıştır. Kirişlerin mekâna bakan yüzleri ise çıtalarla çaprazlamasına baklava şeklinde motiflerle süslenmiştir. Orta sahında tavan ortasında altıgen bir göbek yer almaktadır (Resim 22).

Resim 22. Serbanşah Câmî (VGMA, 20: 2001).

Acıpayam Yazır Köyü Çarşı Câmînde (1802 M./H.1217) ise destekler üzerine kuzey-güney yönünde uzanan kirişler yerleştirilmiştir. Harim tavanının kuzeyi bir kirişle kare şeklinde üç bölüme ayrılmıştır (Resim 23). Orta sahnın kenarlarda yükseltilecek kademeli tavan şeklinde düzenlenmiştir (Resim 24a-b).

Resim 23. Serbanşah Câmî (AVBM : 2011).

Resim 24. a-b Yazır Kasabası Câmî (AVBM: 4 Nisan 2017).

Çivril Bayat Köyü Câminde (1872), kuzey-güney yönünde uzanan ana kirişlerin desteklere oturduğu yerde profilli birer yastık bulunmaktadır. Profiller ortada tam, uç kısımlarda yarım halde-
dir. Ana kirişler üzerine doğu- batı yönde atılan kirişlerle üst örtünün yükü duvarlardan destek-
lere aktarılmıştır (Resim 25¹¹). Orta sahin yanlar

dan yüksek tutularak kademeli tavan yapılmıştır. Ahşap kirişlerin üzeri hasırla kaplanmıştır. Yapı önceden toprak damlı iken günümüzde kırma çatı ile örtülmüştür (Cirtil, 2007: 115).

Çal Kocaköy Şalvan Câminde (18.yy-sonu-19.yy başı) orta sahin yanlardan yüksek tutularak ka-
demeli tavan şeklinde yapılmıştır (Resim 26. a-b).

Resim 25. Bayat Köyü Câmi

Resim 26. a-b Çal Kocaköy(Şalvan) Câmi Orta ve yan sahin tavanları.

11 (http://www.pamukkale.gov.tr/DE/page/kultur_cami.html, 14.03.2017)

Güney Belenardıç Köyü Câminde (1884 M./R.1300) Dört sahnalı yapıda ortadaki iki sahnın konsollarla yükseltilerek kademeli tavan şeklinde yapılmıştır (Resim 27a-b). Yapıların dış örtüsü düz toprak damlı iken, dönem dönem yapılan onarımlar sırasında kırma çatı ile örtülerek kiremit kaplanmıştır.

Baklan Tekke Câmi'nde (18.yy-sonu-19.yy başı) de desteklere oturan profilili, yastıkların üzerinde kuzey-güney yönlü ana kirişler yer almakta olup, bunları doğu-batı yönlü yan kirişleri taşıyor (Resim 28¹²). Tavan kirişlemesi üstten yapılmıştır. Bir sıra konsolla orta sahnın tavanı kademeli yapılmıştır. Dıştan kırma çatılı ve kiremit kaplıdır.

Resim 27. a-b Güney Belenardıç Köyü Câmi Tavan (4 Nisan 2017)

Resim 28. Baklan Tekke Câmi

¹² http://www.pamukkale.gov.tr/DE/page/kultur_cami.html. 18.11.2012

Düz Tavanlı Câmilerde Taşıyıcılar

a. Duvarlar

Düz ahşap tavanlı desteksiz Câmilerde duvarlar taşıyıcı işlevi görmekte olup, kesme taş, moloz taş, kaba yonu, kerpiç, tuğla ve ahşap malzemenin kullanıldığı görülür. Duvarlar kerpiç yığma, moloz taş yığma veya kaba yonu yığma veya kesmetaş şeklinde yapıldığı gibi, çoğu yapıda ahşap hatılların kullanıldığı dikkati çeker. Yapılardaki duvar kalınlıkları 0,56 ile 0,92 m. arasında değişmektedir.¹³ Tavas Ulukent Câmî'nin duvarlarında moloz taş malzeme kullanılmıştır ve plan üzerinden duvar kalınlığının 0,80-0,85 m. olduğu saptanabilmektedir.¹⁴

Serbanşah Câmî'nde (18.yy'ın üçüncü çeyreği) duvarlar pencere alt seviyesine kadar içten moloz taş ve tuğla, dışta ise muntazam blok

taşlarla örülüdür. Bu kesimden yukarısı ise kerpiç örgülü olup, aralarına yatay yerleştirilmiş ahşap hatıllarla inşa edilmiştir. Duvar kalınlığı 0.70 m. ile 0.74 m. arasında değişmektedir.

Yazır Çarşı Câmînde (1802 M./H.1217) ise malzeme olarak bütün beden duvarlarında moloz taş, arada ahşap hatıllarla kullanılmış olup, duvar kalınlığı 0,87 m.dir.

Kale Cevher Paşa Câmî (1819-20M./H.1235) ve Pazar Yeri Câmî duvarlarında kaba yonu taş, moloz taş, pencerelerdeki atkı taşlarıyla mihrapta kesme taş kullanılmış olup duvar kalınlığı yapının tüm beden duvarlarında 0,84 m.'dir.

Baklan Tekke Câmîinde (18.yy-sonu-19.yy başı) ise yapının inşasında tamamen moloz taş kullanılmıştır. Çal Kuyucak Köyü ve Bekilli Çoğuşlı Köyü Câmilerinde yapının tamamında moloz taş kullanılmış olup ahşap hatıllarla desteklenmiştir.

Resim 29. Kale Pazaryeri Câmî (VGMA, 20: 1968)

13 Duvar kalınlıkları ilgili yapıların VGM Arşivindeki planlarından edinilmiştir.

14 http://www.pamukkale.gov.tr/DE/page/kultur_cami.html.18.11.2012

Tablo 3. Düz tavanlı câmilerin duvar örgüsünde kullanılan malzemeler.

Çivril	Gümüşsu Dere Câmi	moloz taş temel üzerine kerpiç arası ahşap hatıllar
Acıpayam	Apa Câmi	moloz taş temel üzerine kerpiç arası ahşap hatıllar
Acıpayam	Yassıhöyük Câmi	moloz taş temel üzerine kerpiç arası ahşap hatıllar
Acıpayam	Yazır Câmi	moloz taş, arada ahşap hatıllar
Akköy	Yukarı Câmi	kabayonu-kerpiç
Babadağ	Hamidiye Ovayurt Taraş, Babadağ Aşağı Tepeardı, Yukarı Kuzere Câmileri	kesme taş
Babadağ	Kırçıtaş ve Düvenönü Câmileri	kesme taş-tuğla
Baklan	Tekke Câmi	moloztaş
Bekilli	Çoğuşlı Köyü Câmi	moloztaş- ahşap hatıllar
Buldan	Çarşı ve Hacı Bekir Câmileri	moloz taş temel üzerine kerpiç arası ahşap hatıllar
Buldan	Dört Eylül Câmi	kesme taş-kabayonu
Buldan	Ali Ağa Câmi	kesme taş-moloz taş
Buldan	Avdan Baba Câmi	kabayonu-moloz taş
Çal	Çarşı Câmi	kesme taş
Çal	Kuyucak Köyü Câmi	moloztaş- ahşap hatıllar
Çardak	Gemiş Köyü Câmi	moloz taş temel üzerine kerpiç arası ahşap hatıllar
Çivril	Serbanşah Câmi	moloz taş ve tuğla, dışta, blok taş , kerpiç, ahşap hatıllar
Denizli	Ulu Câmi ¹⁰ , Kiremitçi, Akkonak, Öküzbatı, Hatipoğlu, Odun Pazarı, Saraylar Mahallesi, Değirmenci Câmileri	moloz taş temel üzerine kerpiç arası ahşap hatıllar
Denizli	Kuşpınar Hasan Fevzi Efendi Câmi	kesme taş-tuğla-kabayonu
Denizli	İncekara Câmi	moloztaş-kerpiç tuğla
Güney	Çarşı, Hacı Habib, Çolacık, Said Ağa, Mestan, Hacı Hüseyin, El-Hac Hasan ibn el- Hac Halilzade Câmi	kesme taş, kaba yonu ve moloz taş (?)
Kale	Pazaryeri Câmi ve Cevher Paşa Câmi	kesme taş-devşirme-moloz taş ve kabayonu ahşap hatıllar
Kızılcabölük	Hanönü Câmi	moloz taş temel üzerine kerpiç arası ahşap hatıllar
Tavas	Ulukent	moloztaş
Tavas	Aydoğdu Köyü Câmi	moloz taş temel üzerine kerpiç arası ahşap hatıllar
Tavas	Çayırılık, Kavaklı, Yukarı Câmileri	moloz taş temel üzerine kerpiç arası ahşap hatıllar
Sarayköy	Çarşı Câmi	tuğla-kabayonu
Sarayköy	Hükümetönü, Sarayköy Hasköy	moloz taş temel üzerine kerpiç arası ahşap hatıllar

Güney İlçesindeki desteksiz düz ahşap tavanlı Câmilerden sadece Çarşı Câmî'nin duvar kalınlığı (0,70 m.), Dere, Çolacık, Said Ağa, Mestan, Güney el-Hac Hasan ibn el-Hac Halilzade, Hacı Habib Câmilerinde de 0,75-0,80 m. arasında değişmektedir. Duvarlar tamamen sıvalı olduğu ve hakkında başka bir yayın bulunmadığı için malzeme konusunda herhangi kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak yöre mimarisine bakıldığında kesme taş, kaba yonu ve moloz taş

malzeme ile duvarların yığma olarak yapılmış olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir.

b. Destekler

Denizli ve çevresindeki düz tavanlı câmilerde destek kullanımına bakıldığında 4 ile 12 arasında değişmektedir. Destekler kare, yuvarlak ve sekizgen şeklindedir. Yedi yapıda destekler duvardan tamamen bağımsız, altı yapıda bazen iki bazen dört destek duvarlara bitişiktir.

Tablo 4. Düz tavanlı câmilerde destekler

Yapı adı	Tarihi	Destek sayısı	Şekli			Çapı	Serbest	bitişik
			Kare	yuvarlak	sekizgen			
Tavas Ulukent Câmî	1530	4	4			0,23-0,24 m.	2	2
Çivril Bayat Köyü Câmî	1872	4	3	1			2	2 ¹¹
Bekilli Coğuşlı Köyü Câmî	1743M./H.1156	6			6		6	
Çivril Serbanşah Câmî	18.yy'ın üçüncü çeyreği	6		6		0,30-0,33m	6	
Baklan Boğaziçi Çalkebir Eski Câmî	1774-75 M./H.1186	8	2	6			6	
Acıpayam Yazır Çarşı Câmîndeki	1802M./H.1217	10		10		0,32-0,35 m.	6	4
Baklan Tekke Câmî	18.yy sonu-19 yy başı	12		12			12	
Baklan Çataloba Köyü Câmî	18.yy sonu-19 yy başı	8	3	5			4	4
Kale Cevher Paşa Câmî	1819M./H.1235	12		12 ¹²		33-36cm	10	
Çal-Şalvan Câmî	19.yy başı	8	3	5			4	4
Bozkurt Baklan kuyucak Câmî	1814-15	8	2	6			8	
Güney Belenardıç Köyü Câmî	1884	14 ¹³	11		3		4	10
Çal Çarşı Câmî	1903	4	4 ¹⁴					
Toplam		104	32	63	9			

Düz tavanlı Câmilerden on üç câmide toplam yüz dört ahşap destek bulunmaktadır. Bunlardan otuz ikisi kare, altmış üçü yuvarlak, dokuzu sekizgen şeklindedir. Yapılardan sadece Çivril Savranşah Köyü Serbanşah Câmî'nde (18. yüzyılın üçüncü çeyreği) yuvarlak şekilli (Resim 30), Kale Cevher Paşa Câmînde (1854 M./H. 1251.) kompozit (Resim 31) , Bekilli Çoğuşlı Köyü Câmînde (1743 M./H.1156.) kare prizmal şekilli (Resim 32) sütun başlığı şeklinde düzenlemeler mevcuttur.

Resim 30. Çivril Serbanşah Câmî sütun başlığı.

Resim 31. Kale Cevher Paşa Câmî sütun başlığı.

Resim 32. Bekilli Çoğuşlı Köyü Câmî (2017)

Resim 33. Yazır Beldesi Çarşı Câmî Ahşap Destekler (VGMA, 20: 2004)

Çal Çarşı Câminde (19.yy başı) tonoz örtüyü taşıyan kare destekler üzerinde birer silmeden sonra kare prizmal şekilde başlık görünümü verilen bir bölüm oluşturulmuştur (Resim 34¹⁵).

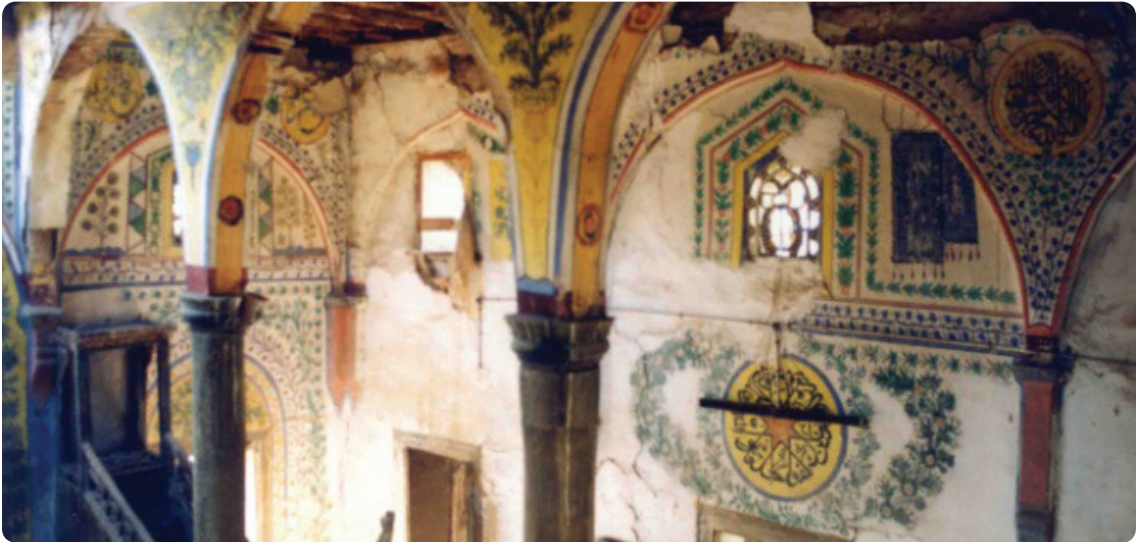
Baklan Boğaziçi Çal Kebir Köyü Eski Câmî'nde (1774-75 M./H.1186) destekler, güney yöne doğru, ikinci ve üçüncü açıklıklar taşıyıcı olmayan dekoratif sivri kemerle, son açıklık ise aynalı kemerle kapatılmıştır.

Bozkurt Baklan Kuyucak Câminde (1743M./H.1156) ise desteklerin 1989 yılına kadar birbirine üç dilimli dekoratif ahşap kemerlerle bağlı olduğu, onarım sırasında basit kemerler yapıldığı anlaşılmaktadır.

Çivril Serbanşah Câmî'nde (18.yüzyılın üçüncü çeyreği) destek araları taşıyıcı işlevi olmayan sivri ahşap kemerlerle kapatılmıştır (Resim 35).

Resim 34. Çal Çarşı Câmî (30.11.2012)

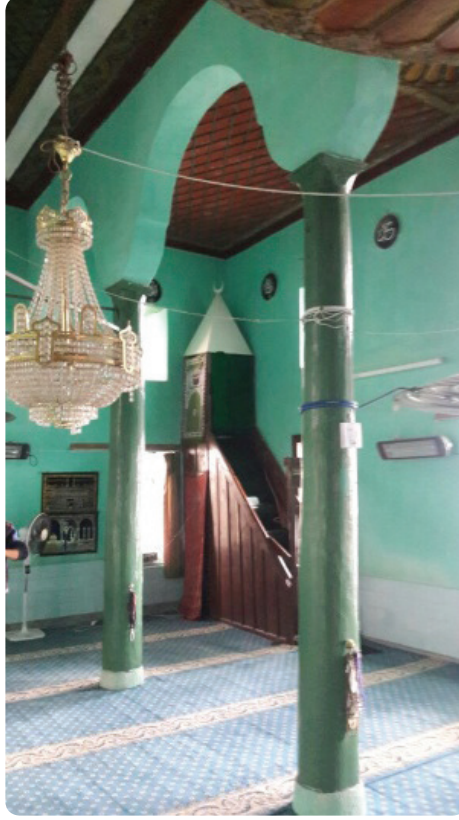

Resim 35. Çivril Serbanşah Câmî kemerler (VGMA, 20: 2001)

15. Fotoğrafları çekip gönderen Çarşı Cami Müezzini İbrahim Bozkurt ile müftülük görevlisi Hüsnü Üçkuyulu'ya teşekkür ederim.

Çal Kocaköy Şalvan Câmînde(18.yy-sonu-19. yy başı) aşağıdan yukarıya doğru daralan, kare prizmal başlıklara oturan yuvarlak kemerlerle orta ve yan sahınlar ayrılmıştır (Resim 36).

Çal Kuyucak Köyü Câmînde de tavanı destekleyen ahşap direklerin çokgen formda olduğu anlaşılmaktadır (Resim 37).

Resim 36. Çal Kocaköy Şalvan Câmîi Destekler (6 Nisan 2017)

Resim 37. Çal Kuyucak Köyü Câmî Destekler (VGMA,20:2004).

2. Kubbeli Câmiler

Yapılan çalışmada Denizli ve çevresindeki câmilerden diğer bir grubu kubbeli câmiler oluşturmaktadır. Honaz Sultan Murad Câmi (15-16. yy), Çivril Dedeköy Emirhisar Câmi (15.-16. yy),¹⁶ Tavas Hırka Köyü Câmi (1860-61M.)¹⁷ Çivril Çarşı Câmi (1903), Kayalık (Eski Müftü) Câmi kubbeli Câmilerdendir.

2.1. Örtü Düzeni:

Bugün harap bir halde olan Honaz Sultan Murad Câmi 15-16 yüzyıl¹⁸ fotoğraflarında yapıda hari

min kuzey-batı köşesinde içi üçgen bir kuşakla doldurulan ve günümüze ulaşabilen tromp kalıntılarından ve yuvarlak formdan, üst örtünün kubbeye örtülü olduğu anlaşılmaktadır (Resim 39). Dışta sekizgen olan kubbe kasnağı içte sekizgenin köşelerine yerleştirilen mukarnas dolgu aracılığıyla on altıgene dönüştürülmüştür. Güney doğu ve güney batı köşelerdeki trompların sadece kemer başlangıçları seçilmektedir. Kubbeye geçiş sivri kemer şekilli büyük tromplarla sağlanmıştır (Resim 38).

Resim 38. Honaz Sultan Murad Câmi*

16 Ayda Arel yapının 15. yüzyıl özellikleri gösterdiğini ve fetih dönemine ait olması gereken yapının bir külliye parçası olduğunu söyler (Arel, 1990: 5).

17 Söz konusu yapının tarihlendirmesi konusunda Vakıflar Genel Müdürlüğü uzmanlarından oluşan (Sanat Tarihçi Birsan Erat, restoratör Selçuk Tezcan ve Y. Mimar Aydın Y. Kesici) heyetin raporunda (201802001-RP003) yapının son cemaat yerinde bulunan girişin iki yanındaki mukarnas kavsaralı iki mihrabiye ve duvar üzerinde bulunan dört konsol ile döşeme üzerinde bulunan dört sütun alınışından aslında üç birimli, üç kubbeli bir biçime sahip olduğu, 1991 yılında mevcut olan sonraki bir dönemde yapılan son cemaat yerinin de korunmaya değer özellikte olduğunu, ancak aslına uygun kubbeli bir proje çizilerek kurulun onayına sunulması ve konuyla ilgili son kararın yerinde yapılacak bir incelemeden sonra verilmesi önerilmiştir.

18 Çakmak, Denizli ve çevresinin 1429 yılında II. Murad Döneminde Osmanlı hakimiyetine girdiğini, Sultan Murad'ın burada bir cami yaptırmaya ihtimalinin olabileceğinden söz eder. Evliya Çelebi'nin ise Honaz'da iki camiden söz ettiğini, Kale içindeki Kurşunlu caminin bu cami olması ihtimal dahilinde olduğunu ve yapının 15.yy-17 yüzyıl zaman aralığında yapılmış olabileceğinden söz eder (Çakmak, 1991: 18).

* www.kulturportali.gov.tr/turkiye/denizli/gezilecek-yer/sultan-murad-cami 10.04.2017

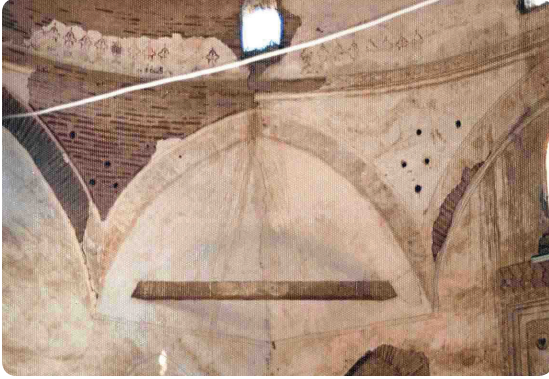
Çivril Emirhisar Dedeköy Câmi (15.-16.yy) kare planlı kubbeli bir yapıdır. Kubbe dışta sekizgen bir kasnağa oturmakta olup, her kenarda yuvarlak kemerle kuşatılmış dikdörtgen birer pencere vardır. İçerde ise kubbeye geçişler oldukça büyük tromplarla sağlanmakta ve içlerinde birer gergi kirişi bulunmaktadır. Tromplar arasında ise üçgen kısımlar yer alır. Sekizgen kasnağa oturan kubbenin yükleri, pişmiş toprak kaplarla hafifletilmiş pandantiflerle karşılanmaktadır (Arel, 1990: 5).

Yapı oldukça harap bir halde iken, 2004 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır (Resim 39a-b-c).

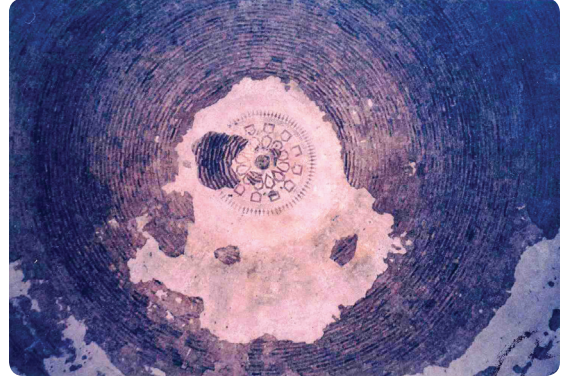
Tavas Hırka Köyü'nde bulunan câmi kare planlı ve kubbe ile örtülüdür. Kubbe dışta sekizgen bir kasnağa sahiptir. Kasnağın her kenarının ortasında sivri kemerli birer sağır pencere yer al

maktadır. Kubbeye geçiş içerde oldukça büyük yivli tromplarla sağlanmıştır (Resim 40).

Denizli Kayalık Müftü Câmide orta mekân, büyük bağdadi bir kubbe ile örtülmekte olup doğu, batı ve kuzeyde etrafını bağdadi beşik tonozlu mekânlar kuşatır. Kubbe dıştan kurşunla, tonozlu mekânların üzeri çatılı ve kiremit kaplıdır (Resim 41a-b).

Resim 39 a-b. Çivril Emirhisar Dedeköy Câmî Kubbe (VGMA, 20: 2003)

Resim 39 c. Çivril Emirhisar Dedeköy Câmî Kubbe (VGMA, 20: 2003)

Resim 40. Tavas Hırka Köyü Câmî kubbeye geçişler (VGMA,20:2004).

Resim 41 a-b. Denizli Kayalık Müftü Câmî-kubbe (VGMA, 20: 2004; 20: 1999).

Çivril Çarşı Câminde harimi içten örten bağdadi kubbe dıştan sekizgen yüksek bir kasnakla kuşatılmış ve her cephede sivri kemerli birer pencere açılmıştır. Kasnağın üzerinde bulunan sekiz dilimli piramidal çatı ise kiremitle kaplıdır. İçerideki bağdadi kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır (Resim 42a-b- 44).

2.2. Duvarlar

Honaz Sultan Murad Câminde kubbe duvarlar tarafından taşınmaktadır. Günümüzde harap bir halde olan yapıda kaba yonu, moloz taş,

tuğla, tromplarda tuğla, kasnakta ve kubbeye dönüşümlü kaba yonu ve tuğla malzeme kullanılmıştır (Çakmak, 1991: 15).

Emirhisar- Dedeköy Câminde de yine kubbe duvarlara oturmakta olup duvar kalınlığı 1,46-1,50 m.dir. Duvarlarda devşirme blok taşlar, kaba yonu, kesme taş, mermer, kubbe, kemer ve tromplarda tuğla, kullanılmıştır (Resim 44). Kasnakta kaba yonu üç sıra tuğla şeklinde almaşık örgü görülmektedir.¹⁹

Resim 42 a-b. Çivril Çarşı Câmî bağdadi kubbesi (VGMA, 20: 2004)

Resim 43. Çivril Çarşı Câmî onarım sonrası (VGMA, 20: 2004).

Resim 44. Çivril Dedeköy Emirhisar Câmî (VGMA, 20: 2003)

19. Arkeolog Nesrin Karabay ve Arkeolog Cevdet Sevinç tarafından hazırlanan 09.04.2006 tarihli envanter fişi.

Tavas Hırka Köyü Câminde de kubbe 1,47-1,67 m. arasında değişen kalınlıktaki duvarlar tarafından taşınmaktadır. Duvarlarda kabayonu taş, moloz taş, yer yer kesme taş, pencere atıkları ile harimin giriş açıklığında devşirme mermer kullanılmıştır (Resim 45a-b).

Denizli Merkez Kayalık Eski Müftü Câmî, kare planlı 11m.çapında, yerden 16 m.yüksekliğinde bağdadi kubbeli bir yapıdır. Kubbe, güneyde duvarlar diğer üç yönde 5,5 metre uzunluğundaki sekiz yuvarlak ahşap destek tarafından taşınmaktadır. Destek araları bağdadi yuvarlak kemerlerle kapatılmıştır. Kubbe dışarıdan kurşun ile kaplıdır. On altıgen kubbe kasnağında on altı pencere mevcuttur. Kubbeyi doğu-batı ve kuzeyden bağdadi beşik tonozlu mekânlar kuşatır. Duvarlar yığma olarak kesme taştan inşa edilmiş ve kalınlığı 0,72m'dir.

Çivril Çarşı Câminde (1903) ise bağdadi kubbe-yi taşıyan beden duvarları kesme taştan inşa edilmiştir. Kubbe ve tromplar ise bağdadi olarak yapılmıştır.

3. Karşılaştırma Ve Değerlendirme

Denizli ve çevresinde bulunan, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden elde edilen her tür belge (resim, plan, rapor vb) ile diğer araştırma ve yayınlardan da yararlanılarak ele alınan bazı Câmîler yapı elemanları açısından değerlendirilmiştir. Yapılar düz tavanlı ve kubbeli Câmîler olarak gruplandırılmıştır. Bu bağlamda yetmiş bir düz tavanlı, beş kubbeli Câmî tespit edilmiştir.

Düz tavanlı Câmîlerde kendi içerisinde göbeksiz, tekne tavanlı, kubbeli tavanlı, kademeli tavanlı, çıtalı göbekli tavanlı ve tonozlu tavanlı şeklinde tasnif edilmişlerdir. Her iki ana grup düz tavanlı ve kubbeli Câmîler de örtü düzeni ve taşıyıcılar olarak alt başlıklar açılarak incelenmiştir.

3.1. Üst Örtü Düzeni:

İçte düz tavanlı Câmîlerin üst örtü sistemine bakıldığında bir kısmının önceki dönemlerde toprak dam şeklinde olduğu ve zamanla yapılan onarımlar sonrasında hepsinin üzerine kırma çatılı yapıp, kiremitle örtüldüğü öğrenilmiştir.

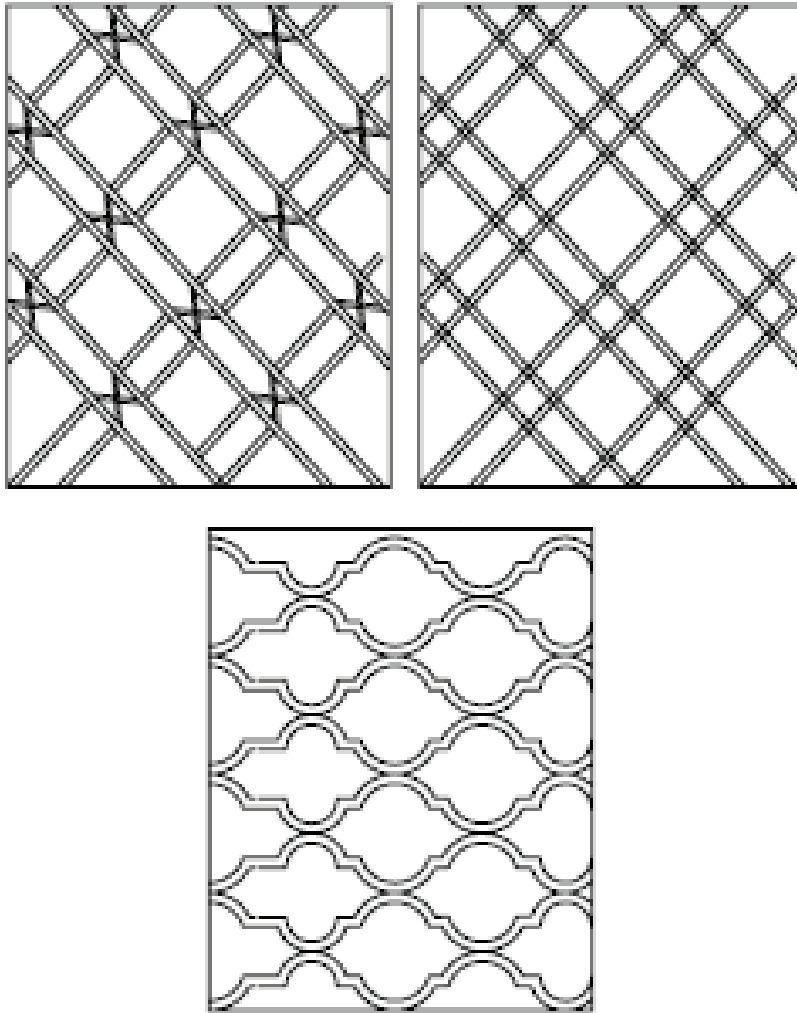

Resim 42 a-b. Çivril Çarşı Câmî bağdadi kubbesi (VGMA, 20: 2004)

Tavanlarda tamamen düz tavan, düz tavanda kirişlemenin üstten yapıldığı²⁰, düz tavan ortada tekne tonoz şeklinde göbek, düz tavan ortada kubbe, düz tavan çıtalı göbek, çıtakâri tavan ortada çıtakâri göbek, çıtakâri tavan ortada kubbe, kademeli tavan şeklinde düzenlemeler karşımıza çıkmaktadır.

İncelenen örneklerden desteksiz ahşap tavanlı Câmilerde iç örtü düz tavan şeklindedir. Düz tavanlar, geleneksel Türk evlerinde de çok yaygın olarak uygulanmıştır. Bu tavanlar; kirişlemenin altına perdahlı veya düz tahtaların, uzunlamasına düzgün bir yüzey oluşturacak biçimde çakıl

masıyla elde edilir. Daha sonra bu yüzey çeşitli süsleme teknikleriyle bezenebilir. Bu teknikte yapılan tavanlarda kirişlemenin altı kaplandığı için kirişleme görünmez. Dolayısıyla düzgün bir görünüm elde edilir. Duvar ile bütünlüğünün sağlanması için ince pervazlarla çevrelenebilir. Çoğunlukla yapıldığı döneme, konumuna ya da ustanın süsleme anlayışına göre, çıta ve tahtalarla geometrik şekiller oluşturularak, S ve C kıvrımı parçalarla, aplike elemanlarla çok farklı şekillerde süslendikleri görülür. Bazı örneklerde ise düz bırakılan zeminin ortasına bir göbek oluşturularak sade bir süsleme yapılmıştır.

Çizim 1. Sık kullanılan çıtakâri tavan uygulamaları (Yıldırım ve Hidayetoğlu, 2006: 336).

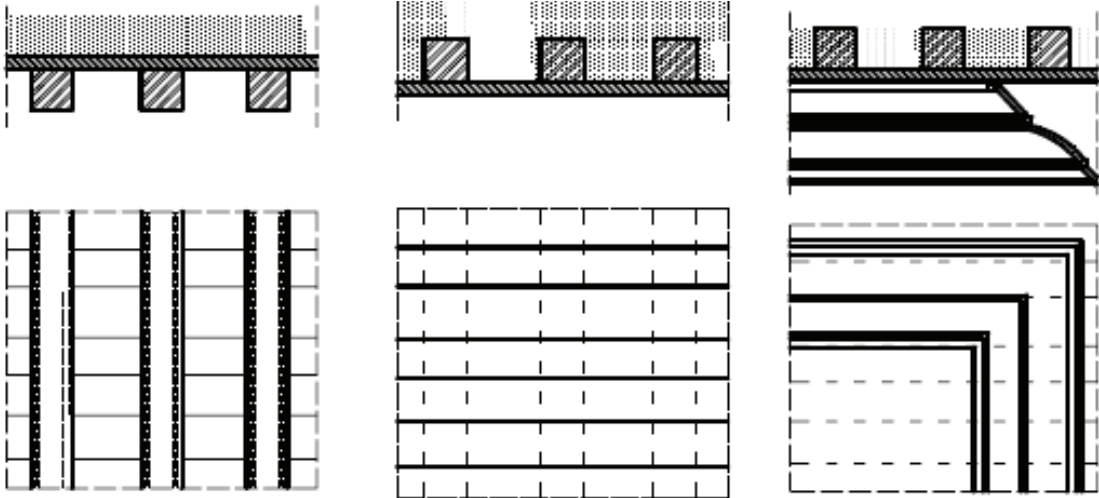
20. Kale Cevher Paşa Câmî .

İncelen toplam otuz beş câmide tamamen sade düz çıtalı tavanlar mevcuttur. Denizli İnce Karalar Câmî'nde göbekte ve köşelerde kalemişi süslemelere rastlanırken, Güney Dere Câmî'nde düz tavanın tam ortasında çıtalarla oluşturulmuş baklava dilimi şeklinde basit bir göbek dikkati çeker. Çivril Gümüşsu Dere Câmî'nde ise tavan çıtaları çaprazlama çakılarak ortada oldukça geniş, sekizgen bir göbek oluşturulmuştur. Dere, Sarayköy Çarşı Câmî ile Babadağ Yukarı Kuzere Câmilerinde tavan çitakârî olarak yapılmış ve ortada tavan yüzeyinden dışa taşkın, yine çıtalarla oluşturulmuş geometrik desenli bir göbek mevcuttur.

Düz ahşap tavanlı Câmilerden sekizinde orta sahnınların üzeri kademeli tavan şeklinde düzenlenmiştir. Bekilli Çoğuşlı Köyü Câmî (1743 M./H.1156), Baklan Boğaziçi Çalkebir Köyü

Eski Câmî'nde (1774-75 M./H.1186), Güney Belenardıç Köyü Câmî 1884 M, Baklan Tekke Câmî 18. Yy. sonu 19. yy başı, Çivril Savran Köyü Serbanşah Câmî (18. Yüzyılın üçüncü çeyreği), Acıpayam Yazır Çarşı Câmî (1802 M./H.1217), Çivril Bayat Köyü Câmî (18.yy.sonu 19.yy başı) Çal Kocaköy Şalvan Câmînde (18.yy-sonu-19.yy başı), orta sahnınların üzeri tekne tavan da denilen kademeli tavan şeklindedir.

Serbanşah ve Çal Kocaköy Şalvan Câmilerinde ise merkezden dışa doğru dağılan yuvarlak formulu tavan göbeği ve çevresinde baklava dilimi çıtalarla süsleme yapılmıştır. Güney Belenardıç Köyü Câmî (M.1884/R.1300) Baklan Tekke Câmî'nde (18.yy-sonu-19.yy başı) ise, ters tavan şeklinde olup üst örtü dıştan kırma kiremit çatlıdır.²¹

Çizim 1. Sık kullanılan çitakârî tavan uygulamaları (Yıldırım ve Hidayetoğlu, 2006: 336).

21. Ters tavan, en yalın ve süslemesiz tavan şeklidir. Bu tür tavanlar kirişler üzerine, ince lama şeklinde merteklerin yan yana sıralanmasıyla ya da hasır ve buna benzer malzemelerin kirişlerin üzerine serilmesiyle oluşturulur. (Yıldırım ve Hidayetoğlu, 2006: 335).

Düz tavanlı Câmilerden Çarşı, Dedeli, Kavaklı, Tavas Mestanağa, Yukarı Babadağ Hamidiye, Kızılcabölük Hanönü (İnce, 2006: 169), Acıpayam Apa Köyü (Pektaş, 2003b: 430), Tavas Aydoğdu Köyü, Acıpayam Ovayurt Taraş Köyü, Sarayköy Hükümetönü, Tavas Avdan Baba, Tavas Ali Ağa, Serinhisar Ağalar (Hacı Hamza), Câmilerinde olmak üzere toplam on dört câmi de düz tavanın ortasında tekne tonoz şeklinde çökertme göbekler vardır.

Düz ahşap tavanlı Câmilerin bazılarında da çatı aralığının elverdiği ölçüde gizli ahşap kubbelere yer verilmiştir. Babadağ Aşağı Tepeardı Câmi, Tavas Ebubekir Câmi, Acıpayam Yassihöyük Eski Câmi, Yatağan Teke Müsellim Câmi, Denizli merkezde Hacı Kaplan ve Hatipoğlu Câmileri ile Çardak Gemiş ve Söğüt Köyü Câmileri, Çivril İğdir Köyü Câmi ve Sarayköy Hisarköy, Sarayköy Hasköy Câmileri (Pektaş, 2007: 145) ile Akköy Yukarı Câmi (İnce, 2007: 476) olmak üzere toplam on bir câmi de ahşap tavan ortasında kubbelevler mevcuttur.

Sadece bir yapıda ise düz ahşap tavanların arasında kare planlı bağdadi beş tonozun yerleştirildiği Çal Çarşı Câmi (1903) farklı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Değişik yörelerde ahşap destekli ahşap tavanlı Câmilerde sembolik kubbelevlerin kullanıldığı örneklere rastlanmaktadır. Örneğin Çarşamba Paşa Yazı Köyü Câminde harimin düz ahşap tavanı ortasında, dışarıdan belli olmayacak biçimde çatı arasına gizlenmiş yaklaşık 3 m çapında süsleme amaçlı yapılmış ahşap bir kubbe bulunmaktadır (Nefes, 2010: 397). Yine Ordu'da Atik İbrahim Paşa (1801M./H.1216), Hamidiye Câmi 1889 M. /H.1307) Aziziye Câmi (1892 M./H.1310) Câmileri (Baş, 1994: 261) Artvin Muratlı Merkez Câmi (1262/1846 M. düz ahşap tavanlarının ortasında bağdadi kubbelevler yer almaktadır (Aytekin, 1998: 42).

Kubbeli Câmilere bakıldığında Honaz Sultan Murad Câmi, Çivril Dedeköy Emirhisar Câmi ve

Tavas Hırka Köyü Câmileri tek kare mekân üzerinde kubbe örtülü yapılardır. Her üç yapıda da kubbe sekizgen dıştan sekizgen kasnağa oturmaktadır. Honaz Sultan Murad Câmi bugün büyük ölçüde harap vaziyettedir. İçte kubbe ve geçişler mukarnas sıraları ile oluşturulmuş 16gen bir kasnak ve sivri kemerli tromplarla sağlanmıştır.

Dedeköy Câmi'nde ise yine kubbeye geçişler içeride sivri kemerli büyük tromplardır. Tromplar arasında da üçgen alanlar mevcuttur. Kemer aralarına gergi kirişleri yerleştirilmiştir. Kasnakta yuvarlak kemerli nişler içerisinde yine yuvarlak kemerli pencereler vardır.

Tavas Hırka Köyü Câmi'nde de kubbeye geçişler oldukça büyük yivli tromplardır. Kasnak taki sivri kemerli pencereler ise sağır pencere şeklindedir. 1429 tarihli Edirne Şah Melek Paşa Mescidi, Edirne Ayşe Kadın Câmi (1468), Akşehir Hasan Paşa Câmi (1508), Ankara Cenabi Ahmet Paşa Câmi (1565) kubbeye geçişin yivli tromplarla sağlandığı yapılara örnektir. Görüldüğü üzere 15. ve 16. Yüzyıl özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır Duvarlara gelen yükleri ise sivri boşaltma kemerleri karşılamaktadır.²²

Denizli Kayalık Müftü Câmi ile Çivril Çarşı Câmi'nde de kare mekânları örten birer bağdadi kubbe mevcuttur. Çivril Çarşı Câminde de dıştan sekizgen kasnak ve her cephede sivri kemerli birer pencere mevcuttur. Kubbe içeride köşelerde yuvarlak kemerli tromplara oturmaktadır.

Kayalık Câmi'nde kubbenin oturduğu on altıgengen kasnağın her cephesinde bir pencere mevcuttur. Kubbe içeride güneyde duvarlar tarafından, diğer üç yönde sekiz ahşap destek tarafından taşınmakta olup, destekler yuvarlak bağdadi kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Batılılaşma Döneminde örnekleri görülen kâgîr beden duvarlı, üst örtüde bağdadi tarzda kub-

22. Konuyla ilgili olarak Bkz. Ayverdi, 1989: 418; Yüksel, 1986: 328; Aslanapa, 1986: 328).

beli inşa edilen etrafı tonozlu yapılar mevcuttur. Bunun erken örneklerine M.1590 /H.1000 tarihli İstanbul Takyeci İbrahim Ağa Câmî, 1791-92 M./H.1206 tarihli Soma Hızır Bey Câmî (Kuyulu, 1990: 108) ve 1864-65 M./ H. 1281 tarihli Kırkağaç Çiftehaneler Câmînde bu tür planlar görülmür. Dedeköy Câmînde kubbe dıştan sekizgen yayvan bir çatı, Çivril Çarşı Câmînde de sekizgen piramidal çatı ile örtülü olup kiremit kaplıdır. Denizli Kayalık Müftü ve Hırka Köyü Câmîlerinin kubbeleri ise dışta kurşunla kaplıdır.

3.2. Destek ve Taşıyıcılar

Denizli’de incelen düz tavanlı Câmîlerde üst örtüyü taşıyan duvarlardan başka on üç yapıda ahşap desteklerin taşıyıcı işlevi gördüğü tespit edilmiştir. Kullanılan destek türleri kare, yuvarlak ve sekizgendir. Kare şeklinde destek yalnız Ulukent ve Çal Çarşı (1903) Câmînde kullanılırken, tümü sekizgen desteklere sahip tek yapı Bekilli Çoğuşlı Köyü Câmî’dir. (1743 M./H.1156). Güney Belenardıç Köyü Câmî’nde (1884) serbest olan üç destek sekizgendir. Acıpayam Yazır Çarşı Câmî (1802 M./H.1217), Çivril Serbanşah Câmî (18. Yılın üçüncü çeyreği), Kale Cevher Paşa Câmî (1819-20 M./H.1235), Baklan Tekke Câmî’nde (18.yüzyıl sonu-19.yy başı) desteklerin tümü yuvarlaktır. Düz tavanlı câmîlerden on üç Câmîde toplam yüz dört ahşap destek bulunmakta ve bunlardan otuz dokuzu kare altmış biri yuvarlak, dokuzu sekizgen biçimindedir.

Yapılardan sadece Çivril Savranşah Köyü Serbanşah Câmînde (18. yüzyılın üçüncü çeyreği) yuvarlak şekilli, Kale Cevher Paşa Câmînde (1854 M./ H.1251) kompozit, Bekilli Çoğuşlı Köyü Câmî’nde (1743 M./H.1156) kare prizmal biçimli sütun başlığını andıran düzenlemeler mevcuttur.

18.yüzyılın ikinci yarısı ile 19.yüzyıl başı arasındaki tarihlerde inşa edilen söz konusu yapılarda kullanılan kare desteklerin kullanım oranı-

nın yuvarlak desteklere göre daha az olduğu görülür. Bu da malzemenin doğal formunun bozulmadan kullanıldığına işaret etmektedir. Sadece Güney Belenardıç Köyü Câmî’nde onbir destek kare şeklindedir. Bu yapıdaki desteklerle ilgili bir farklılık da onbir desteğin tümünün duvarlara bitişik olmasıdır. Yapının benzer plan türlerinin aksine dört sahnalı olması da sonradan bazı müdahalelerin yapıldığına işaret etmektedir. Kare desteklerin kullanıldığı yapılarda az sayı teşkil etmesi bu yapıların belki de başlangıçta tümünün yuvarlak destekli olduğu, sayıca az olan kare desteklerin ise daha sonradan ilave edildiklerini düşündürmektedir.

Çivril Savranşah Köyü Serbanşah Câmînde altı olan 0,30x0,33 m. çapındaki desteklerin yükseklikleri 3.89 m. ile 3.98 m. arasında değişmektedir. Acıpayam Yazır Kasabası Çarşı Câmînde (1802 M./H.1217), 0,32x0,35 m.(10),Kale Cevher Paşa Câmî’nde 33x36cm. ölçülerinde (10), Baklan Tekke Câmî(18.yüzyıl sonu 19.yüzyıl başı.), (12) yuvarlak destek mevcuttur. Çivril Serbanşah, Kale Cevher Paşa(1819-20M./H.1235), Baklan Tekke, Bekilli Çoğuşlı Köyü (1893) Câmîlerinde destekler tamamen duvardan bağımsızdır.

Destekler üzerinde başlık, sadece Serbanşah ve Kale Cevher Paşa Câmî’nde görülmektedir. Serbanşah’da C-S kıvrımlı yuvarlak başlıklar yer almakta olup, başlıkların yüksekliği 0,18 m., en dar oldukları alt kısımda çapları 0,28 m., en geniş oldukları üst kısımda çapları 0,47m.dir (Mavuşoğlu, 2008: 13). Kale Cevher Paşa Câmî’nde ise kompozit başlık formunun ahşaba işlenerek kullanıldığı görülür. Câmînin bulunduğu yerin bir Bizans yerleşimi olmasının bu tür etkileşimlerde rol oynayabileceği düşünülmektedir. Cevher Paşa Câmînde başlıklar üzerine sonradan ilave edilen dikdörtgen prizma şeklinde yükseltilerin (0,50 m.) benzeri, Yazır Çarşı Câmîndeki destekleri oluşturan tek parça ahşabın üstte yuvarlak bir silmeden sonra dikdörtgen prizma şekline

getirilmesi ile sağlanmıştır. Çal Çarşı Câmindeki kare şeklinde desteklerin bir silmeden sonra kare prizmal şekilde bir başlık görünümünde sonlandırılması da buna benzer bir örnektir.

Destekler bizzat tarafımızdan tespiti yapılan, Kale Cevher Paşa, Yazır Beldesi Câmî, Baklan Boğaziçi Çalkebir Eski Câmî, Baklan Tekke Câmî, Bekilli Çoğuşlı Köyü Câmî ile Çivril Bayat Köyü Câmilerinde serbest profilli yastıklara otururken, Güney Belenardıç Câmînde serbest profilli yastıklar yerine, kirişlerin destekler üstüne gelen kısmına profilli yastık görünümü verilmiştir (Resim 47).

Destekler Serbanşah Câmînde sivri, Baklan Boğaziçi Çalkebir Eski Câmînde sivri ve Bursa kemeri, Çal Şalvanköy Câmînde taşıyıcı işlevi olmayan dekoratif üç dilimli yuvarlak kemerlerle bağlanmıştır. Bozkurt Baklankuyucak Köyü Câmînde de önceden üç dilimli kemerler varken

onarımdan sonra bunun yerine basit kemerler yapılmıştır. Baklan Çataloba Köyü Câmînde destekler doğrudan kirişlere oturmaktadır. Tüm yapılarda destekler kaidesizdir.

Düz tavanlı veya kubbeli câmilerde üst örtüyü taşıyıcı elemanlardan biri de duvarlardır. Gerek ahşap destekli, gerekse içerde destek kullanılmayan Câmilerin duvarlarında yapı malzemesine bakıldığında kabayonu, kesmetaş, moloz taş, ahşap, kerpiç malzemenin ahşap hatıllarla desteklenerek yığma duvar şeklinde yapıldığı anlaşılr. Denizli merkezde bulunan Öküzbatı Mescidi (Resim 47a-b), İncekaralar Câmî, Kiremitçi Mahallesi, Odun Pazarı, Akkonak Mahallesi, Saraylar Mahallesi Câmilerinde duvar örgüsünde su basman seviyesine kadar moloz taş, üzerinde ahşap çatki arası kerpiç örgü tekniğinin uygulandığı görülür.

Yine Baklan Boğaziçi Çalkebir Köyü Eski Câmî,

Resim 47. Güney Belenardıç Köyü Câmî (29 Mart 2017)

Resim 47a-b. Öküz Battı Mescidi duvar örgüsü onarım öncesi ve sonrası (VGMA,20:2006).

Bozkurt Baklankuyucak Câmî, moloz taş su basman seviyesine kadar kullanılmış olup, kerpiç malzeme ve aralarda ahşap hatıllarla desteklenerek yığma olarak edilmiştir. Çivril Bayat Köyü Câmînde de duvarlarda tamamen kerpiç kullanılmıştır.

Baklan Çataloba Köyü Câmî'nde temelden 0,30cm. kadar yükseklikte kaba yonu taşla inşa edilen duvarlar kerpiç malzemeyle devam ettirilerek aralarına ahşap hatıllar yerleştirilmiştir. Tavas Ulukent Câmî Çal Kocaköy (Şalvan) Câmî ile Güney Belenardıç Köyü, Çoğuşlı Köyü, Çal Kuyucak Köyü, Yazır Köyü Çarşısı (0,87m.), Baklan Tekke Câmî'nde yapının tamamında moloz taş kullanılmıştır.

Serbanşah Câmî'nde duvarlar pencere alt seviyesine kadar içten moloz taş ve tuğla, dışta ise muntazam blok taşlardan örgülüdür. Bu kesimden yukarıya ise kerpiç örgülü olup, aralarına yatay yerleştirilmiş ahşap hatıllarla inşa edilmiştir. Duvar kalınlığı 0.70 m. ile 0.74 m. arasında değişmektedir.

Kale Cevher Paşa Câmî duvarlarında kaba yonu taş, moloz taş, pencerelerde ki atkı taşlarıyla mihrapta kesme taş kullanılmış olup duvar kalınlığı yapının tüm duvarlarında 0,84 m.'dir.

Kubbeli Câmilerden Honaz Sultan Murad Câmî (15.-16.yy) , Çivril Dedeköy Câmî (15-16.yy), (1,46-1,50 cm) ve Tavas Hırka Köyü Câmilerinde (1860-61 M./H.1277) duvar kalınlıkları (1,47-1,67 cm.) düz ahşap tavanlı câmilere göre daha fazladır. Tavas Hırka Köyü Câmî geç döneme tarihlenmesine rağmen diğer iki yapıyla karşılaştırıldığında plan, malzeme ve teknik bakımdan benzerlikler göstermekle birlikte, daha erken dönem özellikleri yansıtır. Kullanılan malzeme ise kaba yonu, devşirme blok taş ve mermer ve tuğladır. Honaz Sultan Murad Câmî'nde duvarlarda kaba yonu, moloz taş, tuğla, tromplarda tuğla, kasnakta ve kubbede dönüşümlü kaba yonu ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Dede Köy

Câmî'nde duvarlardaki malzeme aynı olmasına rağmen kubbe, kemer ve tromplar tuğladır. Kasnakta ise tuğla ve kaba yonu taşın dönüşümlü kullanılması yönünden benzerdir. Tavas Hırka Köyü Câmî'nde de duvarda kullanılan malzemeler aynı olmasına rağmen kasnakta moloz taş kullanımı dikkati çeker. İçyapıda duvarlar sıvalı ve badanalı olduğu için malzeme kullanımı açısından bir şey söylemek mümkün olmasa da tromp ve kemerlerde tuğla kullanılması ihtimali yüksektir.

Çivril Çarşısı Câmî ile Denizli Kayalık Müftü Câmî duvarlarda kesme taş, kubbesinin ise bağdadi olarak yapılması bakımından birbirine benzerler. Ancak Kayalık Müftü Câmî'nde kubbeyi üç taraftan kuşatan bağdadi kemerli ve tonozlu mekânlar vardır.

Denizli ve çevresinde bulunan düz tavanlı ve kubbeli Câmilerin inşaat malzemesinin seçiminde, yörede kullanılan ve kolay bulunabilen malzemenin tercih edildiği, özellikle Denizli merkezde temelde moloz taş üzerine ahşap çatıklı kerpiç duvarların, Babadağ'daki eserlerde kesme taş, Çal, Çivril ve Tavas yöresindeki eserlerde ise moloz taş ve kerpiç, Buldan ve Güney'de bulunan yapılarda moloz taş ve kaba yonu taş kullanımının yaygın olduğu dikkati çekmektedir. Kubbeli yapılarda ise kesme blok taş, moloz taş, devşirme mermer, kemer kubbe ve tonozlarda tuğla malzemenin kullanıldığı, Kayalık Müftü ve Çivril Çarşısı Câmî'nde bağdadi kubbe ve kemerlerde, Çal Çarşısı Câmî'nde tonozlarda ise ahşap kullanılmıştır.

Sonuç

Denizli ve çevresinde yer alan câmilerden belgeleri bulunan genelde vakıf eseri olan yetmiş altı câminin yapı elemanları açısından değerlendirilmesinin yapıldığı bu çalışmada yapılar harim bölümleri örtü, destek ve taşıyıcılar açısından ele alınmıştır. Söz konusu çalışma yeni yapıların da tespiti ile yeni bilgi ve belgeler ışı-

ğında önceki ve onarım sonrası durumlarının yapı elemanları açısından karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmesi bakımından önemli bir çalışmadır.

Düz ve kubbeli câmiler olarak yapılan ayrıştırma da yetmiş bir düz tavanlı beş kubbeli yapı tespit edilmiştir. Düz tavanlı câmilerde örtü sistemi genellikle dıştan kırma çatı şeklinde olup, kiremit kaplıdır. İçte ise çoğu tamamen düz tavan şeklinde olan otuz beş, ahşap tavan ortasında çatalı göbekli dört, tekne biçimli çökertme göbekli on bir, düz kubbeli on üç, düz tonozlu bir, ters tavan şeklinde olup ortası kademeli sekiz câmi şeklinde gruplandırılmıştır.

Bu yapılardan harim içinde tavanı taşıyan desteklere sahip on üç câmi mevcut olup, kare, silindirik ve çokgen desteklerin kullanıldığı dikkati çeker.

Malzeme olarak genellikle temelde moloz taş ve üzeri ahşap çatıklı arası kerpiç kullanımı dikkati çeker. Ancak moloz taş ve ahşap hatıl, kerpiç ve ahşap hatıl, kaba yonu malzemelerle yapılan yığma duvarlar da mevcuttur. Malzeme kullanımı yörelerde kolay bulunabilir malzeme-ye göre ağırlık kazanmıştır.

Beş adet kubbeli câmiden ikisinde kubbe bağdadi olarak yapılmıştır. Birinde kesme taş diğer ikisinde tuğla kullanımı dikkati çeker. Kubbeye geçişler tromplarla yapılmış olup, düz tavanlılara göre oldukça kalın duvarlar kubbeyi taşımaktadır.

En özgün örnek ise Denizli merkezdeki Kayalık Müftü Câmi olup, güneyde duvarlara oturan bağdadi kubbenin üç yanında beşik tonozlu mekânlar yer alır. Bağdadi kubbeli iki yapıda da beden duvarları taşla inşa edilmiştir.

Denizli ve yöresinde yapı elemanları açısından değerlendirmeye tabi tutulan bazı câmilerin erken döneme tarihlenen kubbeli, çoğunun ise geç dönemde inşa edilmiş ahşap tavanlı, ahşap destekli yapılardan oluştuğu dikkati çeker.

Ahşabın kolay bulunabilir bir malzeme olması gibi temel nedenler de göz önüne alındığında başta Karadeniz olmak üzere ülkemizde birçok yörede değişik tiplerde inşa edildiği gibi ahşap tavanlı câmilerin geç dönemlerde Denizli ve yöresinde de inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Söz konusu çalışma, 13.- 19. yüzyıllar arasında Denizli ve yöresinde inşa edilen, literatürde yer alanlardan başka, tarafımızdan yeni tespiti de yapılan 71 ahşap tavanlı ve 5 kubbeli câminin bugüne kadar yayınlanmamış arşiv bilgileri (yapılan onarımlar, yapılarla ilgi hazırlanan raporlar ve yapılarla ilgili vakfiyeler) ışığında bütüncül bir anlayışla yapı elemanları açısından değerlendirildiği ve bilim alanına sunulan derli toplu bir çalışmadır.

Bazı yapıların son kez ziyaret edilmesi sırasında vakıf eseri câmilerin aslına uygun onarıldığı, ancak Çataloba Köyü Câmi gibi bazı yapıların yıkılıp yerine yenisinin yapıldığı veya Taraş Köyü Câmi gibi ahşap tavanların onarım sırasında asma tavan altında bırakıldığı, nadir kalan son dönem örneklerde aslına uygun onarımlar yapılmadığı, bilinçsiz yapılaşma sonucu kaybolmaya yüz tuttuğuna şahit olunmuştur.

Çoğu geç dönem örnekleri olan bu yapıların gelecek kuşaklara sağlıklı bir şekilde aktarılması açısından, yörenin tamamen taranarak (vakıf kökenliği vs) bir envanter oluşturulması ve tamiratları veya yeniden inşâları sırasında denetimsiz bırakılmamaları gerektiği düşünülmektedir.

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi
VGMA Def. 210: 30-229; Def. 735: 119-49.

Sanat Eserleri Dairesi Başkanlığı Arşivi

VGMA, Tescil Fişi 200001005-TF001)Hasan
Yüksel ve Nejdet Beşbaş.

VGMA, Envanter Fişi 09.04.2006)Nesrin Kara-
bay ve Cevdet Sevinç.

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Arel, Ayda (1990). "Ege Bölgesi Ayanlık Dönemi
Mimarisi:1989 Dönemi Yüzey Araştırmaları". *VIII.
Araştırma Sonuçları Toplantısı*. Ankara. s. 1-24.

Aslanapa, Oktay (1986). *Osmanlı Devri Mimari-
si*. İstanbul.1986.

Aytekin, Osman (1998). "Serhat Boylarında Bir
Osmanlı Dönemi Yapısı Muratlı Merkez Câmii".
*Erzurum Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar
Enstitüsü Dergisi*, 4: 37-47.

Ayverdi, Ekrem Hakkı (1989). *Osmanlı Mimari-
sinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri*. İstanbul.

Baykara, Tuncer (1969). *Denizli Tarihi*. İstanbul.

Baykara, Tuncer (1999). "Denizli". *İslâm Ansik-
lopedisi*, C.9: s. 155-159.

Baş, Ali (1994). "Ordu'da Osmanlı Câmileri",
*Konya Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Der-
gisi*, 3, 261-284.Konya.

Cirtil, Saim (2006). "Denizli Türbeleri" *Uluslararası
Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu
Bildirileri*,(6-7-8 Eylül). Denizli. C. II: s.195-205.

Cirtil, Saim (2007). "Çivril Bayat Köyü Câmii" *Sanat
Tarihi Araştırmaları, Haşim Karpuz'a Arma-
ğan*. Konya. s. 115-124.

Çakmak, Şakir (1991). *Denizli İli'ndeki Türk
Anıtları (Câmiler)*. Ege Üniversitesi, Sosyal Bi-
limler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Ana
Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Darkot, Besim (1955). "Denizli". *İslam Ansiklo-
pedisi*. C. III. İstanbul. s. 527-531.

Erdemir,Yaşar, (1999), *Beyşehir Eşrefoğlu Sü-
leyman Bey Câmii ve Külliyesi*. Beyşehir Vakfı
Yayınları. Beyşehir.

Ersoy, Bozkurt (2012). "Kale-i Tavas (Tabae)". *Ege
Üniversitesi Arkeoloji Kazıları* İzmir. s. 415-438.

Eskici, Bekir (1998). *Ankara Mihrapları*, Ankara
Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana-
bilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara.

Gökçe, Turan (2000). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda
Lâzıkıyye Kazası*. Ankara.

İnce, Kâsım (1999). "Vakıflar Genel Müdürlüğü
Arşivi'ndeki Babadağ'a Ait Vakfiyeler ve Baba-
dağ'daki Türk Eserleri". *I. Babadağ Sempozyu-
mu*. Denizli. S. 468-508.

İnce, Kâsım (2001). "Yukarı Câmii/Akköy-Deniz-
li". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens-
titüsü Dergisi*, 2: 65-79.

İnce, Kâsım (2007). "Tavas ve Çevresindeki Os-
manlı Mimarî Eserleri". *Uluslararası Denizli ve
Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu 2*. Denizli.
S. 164-173.

Kuran, Apdullah (1972). "Anadolu'da Ahşap Sü-
tunlu Selçuklu Mimarisi". *Malazgirt Armağanı*.
Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara. s. 179-186.

Kuyulu, İnci (1990). "Çiftahanlar Câmii". *Arkeo-
loji Sanat Dergisi*, 5: s.103-115, İzmir.

Kütükoğlu, Mübahat (2002). *XVI. Asırda Tavas
Kazası*. İstanbul.

Mavuşoğlu, Nazlı İpek (2008). Savranşah Köyü
Câmi Restorasyon Projesi. Yüksek Lisans Tezi,
İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Ens-
titüsü, İstanbul.

Nefes, Eyüp (2020). "Çarşamba'da Yıkılmak
Üzere Olan Ahşap Câmilerden Biri: Paşayazı
Köyü Câmii", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar
Dergisi The Journal of International Social Re-
search Volume: 3 Issue: 14 Fall*, s.385-389.

- Önge, Yılmaz (1975). "Selçuklularda ve Beyliklerde Ahşap Tavanlar". *Atatürk Konferansları V, 1971-1972*. Ankara. s.181-184.
- Pektaş, Kadir (2003a). "Denizli Çevresindeki Türk Dönemi Tarihi Eserleri Üzerine (About Historical Artifacts of Turkish Period Around Denizli)", *Uluslararası I. Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, Bildiriler 2*. Isparta. s. 145-150.
- Pektaş, Kadir (2003b). "Acıpayam ve Çevresindeki Türk Dönemi Eserlerinden Bir Kesit", *I. Acıpayam Sempozyumu*. Denizli. s.422-452.
- Şimşek, Celâl (2000). *Antik Lycos Vadisi'nde 2000 Yıllık İnaçlar*. Denizli.
- Toker, Turan (1941). "Frigya Baş Piskoposları". *İnanç Dergisi*, 54: s.23-35.
- Uysal, Zekiye (2001). Ankara Mescitlerinde Kalem İşi Süslemeler (XIV.-XV. Yüzyıl). ÇÖMÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1929). *Kitâbeler II*. İstanbul.
- Yavuz, Mehmet (2009). "Doğu Karadeniz Köy Câmilerinde Bezeme Anlayışı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research, Volume 2/6 Winter*, Samsun. s. 306-322.
- Yıldırım, K. Hidayetoğlu, M. Lütfi (2006). "Geleneksel Türk Evi Ahşap Tavan Süsleme Özelliklerinin Yapım Tekniklerinin Çeşitliliği Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Geleneksel El sanatları Sempozyumu*. İzmir, s. 332-341.
- Yüksel, İ. Aydın (1983). *Osmanlı mimarisinde II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim Devri (886-926/1481-1520)*. İstanbul Fetih Cemiyeti. İstanbul.
- http://www.stad.com/index.php?city_id=300374#photos
- http://www.pamukkale.gov.tr/DE/page/kultur_Câmi.html. 18.11.2012.

İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphane ve Arşivi

Mutlu Özgen*

Öz

13 Nisan 1979 tarihinde İstanbul Vakıflar 2. Bölge Müdürlüğüne bağlı olarak Üsküdar Büyük Seli-miye Camisi III. Selim Hünkâr Kasrı'nda hizmete açılan İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphane ve Arşivi; ömrünü ilme, ilmini ise evkafa vakfeden Konyalı'nın kurumsallaşmış biyografisi görünümündedir. Konyalı Kütüphanesi'nin bir önemi de, medrese etkisiyle oluşmuş bir vakıf kütüphanesi olmasıdır. Konyalı, adına açılan kütüphane ile yaşamı boyunca tarih yağmacılarına karşı verdiği asırlık mücadele sonucunda onların elinden kurtardığı pek çok vesika ve eserin evkaf çatısı altında muhafaza edilmesini sağlamıştır. Yalnızca topladığı, okuduğu belgeleri değil, aynı zamanda araştırma ve çalışma yöntemini de vakfetmiştir. Araştırmalarını, ilim hayatını şekillendiren kurumların eğitim sistemine göre yapan Konyalı, Islâh-ı Medâris-i İslâmiyye Medresesi'nde aldığı Arapça eğitimi, edindiği bilgi ve tecrübeyi evkafın yararı için kullanan bir isimdir. Osmanlı ve İslâm medeniyetini inşa eden iki önemli kurumu (medrese ile vakıfları), önce araştırma yönteminde, ilerleyen süreçte de çalışmalarını vakfettiği kendi ismini taşıyan kütüphanenin ilim çatısı altında bir araya getirmiştir. Geride miras olarak bıraktığı Konyalı Kütüphanesi de hem Konyalı'nın hem de medresenin mirasını evkaf çatısı altında devam ettiren ilim yuvası olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamızda Konyalı'nın eserlerinin düşünsel temellerinin, araştırma ve çalışma yöntemi, ilim-tahsil hayatı muhafaza edildiği arşiv bölümündeki evraklar ışığında tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: medrese, evkâf, İbrahim Hakkı Konyalı, III. Selim, kütüphanê, arşiv.

İbrahim Hakkı Konyalı Library and Archive

Abstract

On April 13, 1979, Ibrahim Hakki Konyali Library and Archive were opened for service in the Uskudar Buyuk Selimiye Mosque Selim the Third Hunkar Pavilion under the management of Second Regional Directorate of Istanbul Foundations. The library is an institutionalized biography of Konyali, who has dedicated his life to science and his science to the foundation. One important feature of the Konyalı library is that it is a foundation library formed by the influence of Madrasah. With the library opened in his name, Konyalı has made it possible for many documents and artifacts to be preserved under its roof, which were obtained as a result of a century-long struggle against history plunderers throughout his life. He did not only become experts in the documents he collected, but also in research and study method. His research is based on the education system of the institutions that shaped his scientific life. Konyalı has used his talent in Arabic language, knowledge and experience he received at Islahi Medarisi Islamiyye Madrasah for the benefit of foundation. The two important institutions (Madrasah and foundations) that built the Ottoman and Islamic civilizations were brought together under his research method and then under the roof of the library where he conducted his research. His heritage, Konyalı Library, is a scientific institution which sustains the inheritance of Konyalı and Madrasah under the foundation. This work will introduce the ideological foundations of works of Konyalı, and his research method using the sources in the archive section where his educational and scientific works are preserved.

Key Words: madrasah, foundations, İbrahim Hakkı Konyalı, Selim the Third, library, archive.

* Dr., Uzman, İstanbul Vakıflar 2. Bölge Müdürlüğü, İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphane ve Arşivi, İstanbul. mutluozgen@yahoo.com

Bir asrı eteğinden yakalayan, ömrü boyunca sayısız ibret verici hadiseye şahit olan İbrahim Hakkı Konyalı, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini de kapsayan seksen sekiz yıllık ömrü boyunca üç padişah, dört halife ve yedi cumhurbaşkanı görmüş, devirlerinin her türlü politik, ekonomik ve sosyal çalkantılarını içine alan ve kendi tabiriyle hükümetler yapan, hükümetler yıkan “romanlık” bir hayat sürmüştür. Konyalı’nın romanlık hayatının kitaplaşmış hali 13 Nisan 1979 da açılan İbrahim Hakkı Konyalı Vakıf Kütüphanesi’dir. Bu kitabın muharrirliğini ise, Osmanlı’nın son döneminde Konya’da açılan Islâh-ı Medâris-i İslâmiyye Medresesi yapmıştır.

Konyalı Kütüphanesi’nin düşünsel temelleri aslında, İbrahim Hakkı Konyalı’nın biyografisinde gizlidir. Özellikle Konyalı Kütüphanesi’nin arşiv bölümünün oluşmasında Konyalı’nın tahsil hayatına etki eden kurumların payı büyüktür. Bu etkinin adı Islâh-ı Medâris-i İslâmiyye medresesidir. Aldığı çok yönlü eğitim, çeşitli konuları kapsayan bir arşivin oluşmasında etkili olmuştur. Medresenin nizamnâmesi incelendiğinde¹ eğitim politikasının dil eğitimi (Arapça) üzerine inşâ edildiği göze çarpmaktadır (Resim 1). Medrese, etkilerini geleceğe dil eğitimi ile taşımayı hedeflemektedir. Konyalı’nın çalışmaları kitâbe ilmi üzerine oturtması da medresenin etkilerini geleceğe talebeleri ile taşıdığının bir göstergesidir.

Osmanlı’nın son dönemlerinde bozulan medreselerin islâhı maksadı ile Konya’da Sami Bekir Paşa Dairesi’nde kurulan ve 12 senelik zengin bir programı bulunan; kütüphanesi, laboratuvarları, konferans salonlarıyla batının en mükemmel ilim kuruluşlarını aratmayan bir öğretim müessesesi olan Islâh-ı Medâris-i İslâmiyye Medresesi, çağın ihtiyaçlarına uygun şekilde yeniden teşkil edilen, donanımlı ilim adamı yetiştirmeyi amaçlayan ve mezunlarına devlet

kademelerinde istihdâm alanı oluşturmayı hedefleyen önemli bir kurumdur. Medrese, etkilerini, sonraki dönemlere, yetiştirdiği kâbiliyetli öğrenciler aracılığıyla taşımıştır. Medresenin yetiştirdiği değerli şahsiyetlerden biri de İbrahim Hakkı Konyalı’dır.

Kendisiyle yapılan söyleşilerde Islâh-ı Medâris-i İslâmiyye Medresesi için, “Bir İslâm Üniversitesi”² ifadesini kullanmıştır:

“Bu üniversitenin kapısından İslâm’ın düşmanı olduğu taassup, içeriye girmemişti. Bu medrese maddî ve mânevî ilimleri top-layan ve o vakte kadar geniş sınırları olan Osmanlı İmparatorluğu’nda bir eşi daha olmayan bir öğretim müesseseydi. Öğrenim süresi on iki yıldır. Buradan çıkanlar maddî ve mânevî ilimlerle kendilerini cihazlandırıyorlardı. Doğu ve Uzakdoğu ülkelerinden birinin dilini öğreniyorlardı. Onlara Doğu ve Uzakdoğu ülkelerinde İslâmiyet’i yaşatma görevi verilmesi düşünülmüş, planlanmıştı” (Yücel, 1976: 25).

İbrahim Hakkı Konyalı hakkında 1941 yılında ilk çalışmayı yapan Ethem Ruhi Balkan, medresenin Konyalı’nın tahsil hayatındaki yerinden bahseder:

“Eski medreseyi yıkan, bu müesseseden tam ve sağlam bir şark kültürü ile yetişmiştir. Eğer umûmî harp ve sonraki siyasî ve zararlı mücadeleler bu müesseseyi yıkmasa idi, Türk yurdu garbın bütün maddî tekâmüllerini kabul etmekle beraber tam manası ile şarklı ve yerli kalan bir dârülfünûna sahip olacaktı.

12 senelik zengin bir programı bulunan Islâh-ı Medâris-i İslâmiyye’ye gitmiştir. Bu külliye nev’i şahs ile biten çok yüksek bir irfân müessesesi idi. Şark ilimleri ile garbın sînâî ve maddî ilimlerini kucaklaştırmak ve beraber yürütmek için tesis edilen ve umûmî harp senelerine kadar devam eden bu irfân oca-

¹ İHKKA (İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphane Arşivi).

Dosya No: 3505; İHKKA. Dosya No: 4103

ğı çok kıymetli ilim adamları yetiştirmiştir. Konya, buranın yetiştirdiği evlatlar ile hakkı ile övünebilir” (Balkan, 1941: 3-4)

İslâm’ın ilk talebe ve hocalarından olan İbrahim Hakkı Konyalı, *Yeni Asya* gazetesindeki “Tarih Sohbetleri” adlı köşesinde medresenin eğitim kadrosundan, kaliteli ve kalıcı eğitiminden bahsetmektedir:

“Ben bu İslâm üniversite namzedinin ilk öğrencisi ve aynı zamanda benden sonraki sınıfların öğretmeniydim. Müessese Arapça öğretmenini, Câmîu’l-Ezher’den getirmişti. Bu son yıllarda Konya ve Beyşehir’de müftülük yapan büyük âlim merhum Ömer Lütfi Efendi’ydi. Arapça klasik usulle emsile-binâyla değil Berliç usûlüyle kısa bir zamanda öğrenilmişti. Matabe adlı bir tahta parçası var idi. Talebe bununla birbirini kontrol ederdi. Bu tahta parçası Türkçe konuşana verilir o da arkadaşlarından Türkçe konuşanı gizlice kollardı. Matabeyi akşama kadar çıkaramayan öğrenci ertesi gün sınıf dershânesini süpürür, çeşmeden içecek suyu getirirdi. Bu bir cezâ idi. İlk senenin sekiz ayından sonra bu yeni irfân yurdunda Türkçe konuşulmazdı. Kendisine matabe verilen bunu elinden çıkarmak için Türkçe konuşanları arardı. İkinci senede talebe Arapçayı öğrenmiş olurdu. Medresenin kütüphânesi konferans salonları, kimyahânesi, fizik laboratuvarı, teodolit âletleri, müsennâ küreleri vardı. Medresede yıldızlar ilmi, astronomi dersleri ve bunun araçları vardı. Ali Kuşçu’nun Fâtih adına hazırladığı eşsiz bakır gökküresi de medresenin kütüphânesindeydi. Talebeye yıldızlar ve burçlar Alâeddin Tepesi’nden ve bazen minare şerefelerinden gösterilirdi. Bu dersin Hocası Şeyhzâde Ahmed Ziyâ Efendi (Resim 2) merhûmdur. Konya Hukuk Mektebi Müdürü Refik, Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Konya Meb’usu Elmalılı Tefsiri’nin sahibi Küçük Hamdi (Elma-

lılı Hamdi Yazır), Âyân âzâsından Şeyhzâde Zeynel Âbidîn (Resim 3), kardeşleri Rıfat ve Ziyâ, Ahmet Tevhid, Hacı Üveyszâde Mustafa (Resim 4), Konya Müftüsü Ömer Lütfi ve Fahreddin efendiler hocalarımdı ” (Konyalı, 1971:2).

Medresede aldığı eğitim, Konyalı’nın tüm ilmi hayatını şekillendirerek; onu kitâbe ilminin uzmanlarından biri yapmıştır. Medresede çok iyi Arapça öğrenerek, sonraki yıllarda Selçuklu ve Osmanlı kitâbelerini en iyi okuyan tarihçilerden biri olmuştur. Kitâbe okumaya olan tutkusunu kendisiyle yapılan bir röportajda şöyle dile getirmiştir:

“Ben görmeden yazmam, yazacağım konuyu mutlaka görmem lazım. Allah’ın lütfu ile elli senedir Anadolu’da okumadığım kitâbe kalmadı. 50-60 senedir dünyada kitâbe okumayan kalmadı, yalnız biz kaldık. Son zamanlarda gözlerim rahatsızlandı. Allah nûr-ı basarı elimden almasın yeter. Bizdeki ilim adamlarını arşive davet ettim, kitâbe okuyabilmeleri için. Onları imtihanâna davet ediyorum. Bu davete hiçbiri gelemedi. Bunu ben Yeni Asya’da yazdım. Henüz hiç kimse cesaret edip de bu imtihana gelmedi.”²

Konyalı, medresede aldığı eğitimi memuriyet hayatının önemli menzıl noktalarından olan evkâfın faydası için kullanmıştır; evkâf ile medreseyi kitâbeler üzerinden ortak bir potada birleştirmiştir. İyi derecede öğrendiği Arapçayı vakfiyelerin ve okunması güç kitâbelerin tercümesinde kullanarak, vakıflara pek çok gelir kaynağı olabilecek yerler keşfettiğini kendi hal tercümesinde şöyle dile getirmiştir: “Yurt âbidelerinin çoğunun şimdiye kadar görülmemiş, incelenmemiş, okunmamış kitâbelerini topladım. Vakıflar idâresinin bilmediği bilemeyeceği birçok vakıf yerler ve gelirler buldum. Âbidelerin tavsiflerini yaptım. Tarih

karanlıklarına projektör ışığı tutacak orijinal vesikalar topladım".³

Sanat tarihini de kitâbeler üzerinden yaparak âbideleri mimarî özelliklerinden ziyade kitâbesini konuşturarak tanımayı ve tanıtmayı tercih etmiştir. Konyalı'nın kitâbe ilmine verdiği önemi anlamak için basılmış bütün kitaplarına bakmak yeterli olacaktır. Her bir kitabında yüzlerce kitâbe metninin okunmuş hali bulunmaktadır. Bu yönüyle, *Kitâbeler Âzamı* olarak anılmıştır. Onu kitâbeler konusunda âlim-i âzam yapan müessesinin adı ise Islâh-ı Medâris-i islâmiyye Medresesi'dir.

Kitâbe tercümesi Konyalı'ya eserlerini nasıl muhafaza etmesi gerektiğini de öğretmiştir. Tercüme esnasında bu eserlerde karşısına çıkan şifreler, ustalık gerektiren kelime oyunları Konyalı'ya, *"İlim lisân ile yapılır. İlimi koruyacak olan da yine lisandır."* düşüncesiyle, kendi tuttuğu notlarına lisan üzerinden kilit koymasını sağlamıştır.

Bir sohbetinde şöyle der;

*"Eserlerimle ilgili ilhamı okuduğum kitâbelerden aldım. Bir kitâbe nasıl ki, hattatı tarafından korunma zırhı ile kuşatılıyorsa, ben de kendi eserlerimin hattatı olarak yazdıklarımı aktarmak kadar korumakla da mükellefim. Bilhassa ilmi, hırs için yapan ilim yan kesicilerini benim notlarımdan uzak tutmak, gerçek ilim hâdimi olan insanlarla emeğimi paylaşmak için tetkiklerimi yazdığım lisanla koruma altına aldım. İlimle kilitlenen kapının anahtarı yine ilimdedir. Basılan eserlerim yazılanların sadece ilmi kırıntısıdır."*⁴

Tahsil hayatının etkilerini sadece ilminde ve yaptığı işlerde değil, isminde de görmek mümkündür. İbrahim Atis'ten, İbrahim Molla'ya ve İbrahim Hakkı'ya uzanan süreç onun tahsil hayatını şekillendiren kurumların yansımasıdır. Her bir isim tahsil hayatında iz bırakan

kurumların adeta nişânesi gibidir. Nalbantzâde İbrahim Atis olarak başlayan eğitim hayatı, Islâh-ı Medâris-i Islâmiye Medresesi'nde İbrahim Molla'ya dönüşmüştür. Bu medrese sadece ismini değil aynı zamanda ilim hayatını da şekillendirecek ve gelecekte ünlü tarihçi, Kitâbeler Âzamı olarak anılacak ve kitapları ile tanınacak olan İbrahim Hakkı Konyalı isminin muharriri olacaktır. Medresenin kapanmasıyla birlikte gittiği Rüşdiye de, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Ma'rifet-nâme'sinden* etkilenecek ismine Hakkı'yı ekleyecektir; sonra o da ilminin hakkını vermek için Anadolu'nun her köşesine, kimi zaman merkep üzerinde kimi zaman yaya olarak dağ tepe demeden giderek âbidelerin kitâbelerini konuşturacak ve kent tarihi araştırmaları kitaplarını yazacaktır (Resim 5-6).

Yazmaya ve araştırmaya olan merakı ve tutkusunu, onun pek çok müsteâr isimle aynı dergide ya da gazetede birden fazla yazılar yazmasını sağlayacaktır. Konyalı, muharrir yönünü medrese eğitimi sırasında geliştirmiştir. *Hak Yolu* dergisini medresenin matbaasında çıkarmaktadır.

"Medresenin matbaası, mecmuası, gazetesini vardı. Bir İslâm inkılâbı yapmak için ne lâzımsa bunlar talebeye öğretilirdi. Burada İslâmî esaslara dayanan neşriyat yapılır, gazete ve dergiler çıkartılırdı. Medrese bir gazetecilik enstitüsü gibi idi. Talebeye gazete ve mecmualara ilmî yazılar yazmaları da öğretilirdi. Benim *Hak Yolu* adlı mecmuam, medresenin matbaasında basılırdı. Ben ilk yazımı Konya'da çıkan *Meşrik-i İrfan* gazetesinde neşretmiştim. Bu Kus b. Saîde'nin Ukaz panayırında söylediği Kâbe'ye asılmış nutkunun tercümesi idi".⁵

"İslâh'ta öğrenci ve sonra da hocalık yapanlardan dergi ve gazetelerde makalesi çıkanlar arasında özellikle Abdullah Tanrı-

3 İHKKA, Dosya No: 4726

4 İHKKA, Dosya No: 5397

5 İHKKA, Dosya No: 4725

kulu, Meğreli Rıza, İbrahim Hakkı Konyalı, Saatçi Osman Efendi dikkat çekmektedir. İslâh'ın öğrencilerini basın yayına yönlendirmesinin etkisi İslâh kapatıldıktan sonra da görülmüştür. İbrahim Hakkı Konyalı, *Hak Yolu* dergisini, Ali Rıza Kudsi de Konya'da 1919 yılında *İntibâh* dergisini çıkardı. Cumhuriyetli yıllarda Konya basın yayın hayatının canlı olmasına İslâh'ın katkısı düşünülmelidir" (Bilgili, 2013: 18).

Gelecekte İstanbul'da tutunmasını sağlayacak muharrirliği, sadece para kazanmak için değil aynı zamanda tarih yağmacılarına karşı açtığı asırlık mücadelede etkin bir silah olarak kullanacaktır. Tamamını kendisinin çıkarıp yönetimini yaptığı *Tarih Hazinesi* gibi dergilerde, gazete köşesi yazılarında, makalelerinde *Amber Reisoğlu, Ayhan Atis, Ayhan Nalbantoğlu, H. Nalbantoğlu, Nalbantzâde İbrahim Hakkı, İbrahim Atis, Derviş Karamanoğlu, Hakkı Arayan, İbrahim Cimcoz, İbrahim Hakkı, İ. Atis, Ömer Ataoğlu, Mediha Atis, Vak'anüvis, M. Atis, Yeni Evliya Çelebi ve Şefika Özdöl* gibi pek çok müsteâr isimler kullanmıştır (Özdamar, 1997: 13).

İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphane ve Arşivi'nin Kuruluşu

Konyalı arşivcilik yönü de medresede geliştirmiştir. Talebelerinin *çok yönlü yetişmesi yönünde eğitim veren İslâh Medresesi, talebenin yeteneği ölçüsünce buna imkân da sağlamıştır. İbrahim Hakkı Konyalı, makaleleri, çok kıymetli tarih kitapları ve Hak Yolu gazetesiyle bilinen etkili bir gazeteci, araştırmacı, tarihçi ve arşivci olmuştur* (Bilgili, 2013: 21). Aynı zamanda evkâfta Türk Yazı Sanatları Müzesi'nin ve İnşâât Müzesi'nin açılmasına öncülük eden Konyalı, Askerî Müze'nin oluşmasında da etkin rol üstlenmiştir.

Konyalı bir ömür boyunca tarih yağmacılarına karşı verdiği mücadele sonucunda, onların elinden kurtardığı pek çok vesika ve eseri müzelere aldirarak, muhâfaza altına aldırıştır. Sıra, dağ

tepe demeden karış karış gezdiği, adımını attığı her yeri kayıt altına aldığı, kitâbesini çevirdiği çalışmalarından oluşan arşivine ve kendi şahsi kütüphânesine gelmiştir. En büyük korkusu, bir ömür toplayıp araştırdığı ve muhâfaza ettiği çalışmalarının, "ilim yankesicileri" olarak adlandırıldığı kişilerin eline geçip mezatlarda satılığa çıkarılmasıydı. Bu sebeple bu vesikaların korunması ve gelecek kuşaklara ulaşıp onların da istifade etmesi amacıyla kendi adını taşıyan bir kütüphânenin açılması için girişimlerde bulunmaktadır. Dönemin siyâsîlerine mektuplar yazarak, arşivinin, kendi adını taşıyan bir kütüphânede muhâfaza edilmesi konusunda desteklerini istemiştir. Bu mektuplar kütüphânenin açılış sürecinde yaşananlar hakkında birer belge niteliğindedir. Kendisi de Konyalı olan, dönemin iç işleri bakanı Faruk Sükan ile, vakıflardan sorumlu bakan Enver Akova'ya mektuplar yazmış, arşivinin kütüphânede muhâfaza edilmesi konusunda desteklerini istemiştir. Hatta arşivini görmeleri için evine davet etmiştir. Konyalı bu mektupları da gelecekte kütüphânenin kurulma sürecine ait birer belge olması açısından kütüphâneye vakfetmiştir (Resim 7). Kütüphâne arşivinde muhâfaza edilen, dönemin içişleri bakanı Faruk Sükan'a Konyalı tarafından yazılan 14 Kasım 1978 tarihli mektupta şöyle denmektedir :

"Aziz hemşerim, seksen altı yaşımdayım. Kırkı büyük yüz kadar kitap yazdım. Basın şeref kartı sahibiyim. *Hergün* gazetesinde bir yazım çıkar. En yaşlı gazeteciyim. İlim hâdimi olmak en büyük zevkimdir. Yetmiş beş senelik kütüphânemi ve ilim güneşi görmemiş orijinal vesikalarla dolu arşivimi beş sene evvel Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne noter senedi ile vakfetmiştim. On beş yıl önce kütüphâne ve arşivime bir buçuk milyon lira vermişlerdi. Evim Üsküdar'da Harem islesinin üstündedir. Vakıflar idâresi Üsküdar Selimiye Camii'nin bitişiğindeki üçüncü Selim Kasrı'nı bir kütüphâne yapacaktı. Arşiv

vesikalarımın yüzde yetmiş vakfı ilgilendirmektedir. Vakıflar idâresine şimdiye kadar bilmediği tanımadığı birçok yerleri tanıtacak ve milyarlarca lira sağlayacaktır. Vakıflar idâresi Selimiye Kasrı'nı kütüphâne ve arşiv olarak hazırlayacaktır. Çok ağır gitti. Beş seneden beri bunu yapmadı. Ben bu vakfımı ibadet kastıyla yapmıştım. Etrafında dedikodu ve neşriyat yaptırmak istemiyordum. Kütüphânem ve arşivim 26.000'i aşan kitap, arşiv vesikası, vakfiye sureti, resim, fotoğraf bakımından, halîfeler padişahlar tarafından yapılan bu yoldaki vakıfların en zenginidir. Allah bu şerefi bana bahsettiği için bahtıyarım. Yurt âbidelerinin çoğunun şimdiye kadar görülmemiş, incelenmemiş, okunmamış kitâbelerini topladım. Vakıflar idâresinin bilmediği bilemeyeceği birçok vakıf yerler ve gelirler buldum. Âbidelerin tavsiflerini yaptım. Tarihin karanlıklarına purojektör ışığı tutacak orijinal vesikalar topladım. Evime yakın olduğu için Üsküdar'daki Sultan Selim Kasrı'nı seçmiştim. Notlarımı yeni harflere çevirerek geleceğe öyle bırakmak istiyorum. Rahmet-i Rahman ufkundayım, kandilin yağı bitmek üzeredir. Ben vakfımı yaptım. Göz nurlarımı katarakt gölgelemeye başladı. Bu kütüphânemin ve arşivimin açılması için yardımlarınızı bekliyorum. Bunun Devlet Bakanı Enver Akova beyefendiye de duyurulmasını isterim. Enver Akova bey de teşrif buyurursa neticenin daha çabuk alınacağına inanıyorum".⁶

Konyalı, benzer bir mektubu da 20 Mart 1979 da dönemin bakanı Enver Akova'ya yazmıştır:

"16 yaşımdan beri topladığım kitaplarımı ve arşivimi vakfetmek istedim. Ben Türkiye'nin yarısından fazlasının bütün vakıf âbidelerinin ayakta kalanlarını ve yok olanlarını inceledim. Kitâbelerini aldım yok olanların yerlerini, onların vakfiyelerini arşiv vesikalarını topladım.

Vakıf müessesini milyarlarca kavuşturarak bilinmeyen vakıf yerleri buldum".⁷

Konyalı sadece mektuplarda değil hal tercümesinde de "*Vakfettiğim Kitaplarım ve Arşivim*" başlığını taşıyan bölümde detaylı şekilde kütüphânenin kuruluş sürecine, vakfettiği kitaplara belgelere değinmiştir:

"On beş yaşımdan beri yetmiş dört yıl içinde topladığım yazma ve basma kitapların çoğu ilim güneşi görmemiş, eşsiz ve nâdir vesikaları yurdun yarısından fazla topraklarında bulunan İslâmî ve gayr-i İslâmî tarihî eserler hakkındaki incelemelerimi içine alan tetkik defterlerimi Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne yedi sene evvel hibe ettim. Üsküdar'da Selimiye Camii'nin bitişiğindeki Sultan III. Selim'in muhteşem kasrı kütüphâne ve arşivime tahsis edildi. Adı; "İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphâne ve Arşivi"dir. Kitaplarımın, arşiv vesikalarımın, resim ve fotoğrafların sayısı yirmi bini aşkındır. Hiçbir halîfe, sultan, padişah ve Müslüman zengini bu kadar sayıda kitap ve belge vakfetmemiştir. Vakıflar idâresi şartlarını yerine getirmemiştir. Hibeden dönülebilir. Bu hususta teşebbüse geçmiş bulunuyorum. Muvaffak olursam bunları Konya Selçuk Üniversitesi'ne vakfedeceğim. Kütüphâne ve arşivimde bulunan yazma ve basma kitaplarımın ve arşiv vesikalarımın basma ve yayma haklarını yalnız Konya'nın Selçuk Üniversitesi'ne veriyorum. Refikam ve vârisim Şefika Konyalı'nın müsâadesi alınarak istedikleri gibi tasarruf edebileceklerdir."⁸

Bu mektuplar ve Konyalı'nın hal tercümesi adeta, bir vakıf senedi konumundadır. Kütüphânenin açılma süreci geciktikçe Konyalı gazeteci kimliğini kullanarak; bu durumu basına taşıma yoluna gitmiştir. Başta Konya'nın yerel gazeteleri olmak üzere, İstanbul'daki ulusal basında

6 İHKKA. Dosya No: 4726

7 İHKKA. Dosya No: 4726

8 İHKKA. Dosya No: 3049

eserlerini vakfettiği kütüphâne meselesini sürekli gündemde tutmayı başarmış ve hakkında çıkan haberler ile konuyu sürekli gündemde tutarak önce yetkililerin, daha sonra kamuoyunun mevzudan haberdar olmasını sağlamıştır (Resim 8). Bu girişimleri sonucunda Vakıflar İstanbul Başmüdürlüğü ile bir sözleşme yapan Konyalı'nın kitaplarının konulması için *Üsküdar Selimiye Camii'nin yanında bulunan* ve III. Selim'in *âlimlerle* sohbet ettiği ve o tarihlerde içinde yer aldığı tarihî Selimiye Kışlası ile birlikte tamirâtı devam Sultan III. Selim Kasrı kütüphâne ve arşiv olarak hizmete tahsis edilmiştir.⁹

Vakfiye ve eski eser uzmanı olan Konyalı, önemli şahsiyetlerin vakfiyelerindeki kitap ve kütüphâne ile ilgili hükümlerinden etkilenmiş, onların hükümlerinden feyz alarak, benzer hususları kendi kütüphânesi için de uygulamayı düşünmüştür. Özellikle Barbaros'un vakfiyesindeki kitaplarla ilgili bir hüküm, Konyalıyı etkilemiştir:

“Barbaros, kasaba-i Beşiktaş'ta vâkî leb-i deryâya nâzır müceddeden binâ eylediği medresenin dârü'l-hadis odasında hıfzedilmek üzere 20 cildde kitap vakfettiği ve bunların medreseden dışarıya kat'iyen çıkarılmamasını vakfiyesine koydurmuştur. Ben de aynı husûsu kendi kütüphânem için koydurdum. Benim de eserlerim kütüphâne binâmdan dışarıya çıkarılmayacak efemim.” (Konyalı,1980: 2).

Konyalı'nın 8 Aralık 1975 tarihli Kadıköy

1. Noterliğinde düzenlenen bağış taahhüt ve kabulüne dair resmi senedindeki izahâtı ve şartları şu şekildedir :

“İzahât: *Üsküdar, Selimiye, Harem İskele sokak Karlık* Apart. 84/4 no'lu evimde bulunan tekmil (basma ve el yazısı eski-yeni yazılı-Türkçe, Fransızca, İngilizce) kitaplarımı, arşiv vesikalarımın tamamını kitâbeler ve eski eserlerle ilgili yazı, berât, fotoğraf ve

eski vakfiyeler ve suretlerinden müteşekkil kütüphânemde bulunan bilumum eserlerin tamamını ve bunlara bağlı tekml haklarımı İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'ne aşağıdaki şartlarla terk ve teberru suretiyle bağışladım.

Şartlarım:

1. “Mezkur eserler, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce Üsküdar Selimiye Camii bitişiğindeki Selimiye Kasrı'nda meydana getirilen Vakıflara ait kütüphânede muhafaza edilecektir.”
2. Kitaplık adımla yâd edilecektir. “Vakıflar Genel Müdürlüğü İbrahim Hakkı Konyalı Vakıf Kütüphânesi ve Arşivi”
3. Mezkur kitaplıkla sağımızda ben ve eşim Şefika Konyalı ve Vakıflar Başmüdürlüğü ilgilenecektir. Ölümünden sonra ise Vakıflar Başmüdürlüğü ilgilenecektir.
4. Mirasçılarım bu eserler ve kitaplık üzerine herhangi bir hak iddia etmeyeceklerdir.
5. Kütüphânenin her türlü mâlî külfeti Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temin edilecektir.
6. Müellifi olduğum basılı ve yazma bütün eserlerimin telif hakkı hayatta olduğumuz müddetçe ben ve eşim Şefika Konyalı'ya ait olacak, ikimizin ölümünden sonra bu hak da Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne geçecektir (Bkz. Resim 9).

Büyük mücadeleler sonucunda 13 Nisan 1979 tarihinde kütüphâne, *İbrahim Hakkı Konyalı Vakıf Kütüphâne ve Arşivi* adı ile dönemin Devlet Bakanı Enver Akova'nın da katıldığı bir törenle kültür hizmetine açılmıştır (Resim10-17). Kütüphâne tarih ve sanat tarihi ağırlıklı bir ihtisas kütüphânesidir. Konyalı'nın kütüphânenin açılışında yaptığı konuşma ilme adanmış bir ömrün adeta özetidir:

“Herkes geride mal mülk para bırakır. Ben ömrümü vakfettiğim kitaplarımı ve arşivimi bırakıyorum. Kitaba ve ilme vakfedilen

9 İHKKA. Dosya No: 4725

ömüre yine dua kapısı kitaplar olur. Sayısız yüreklere kapılar açar dualara vesile olur. Kimisi vardır ki, bu dünyaya doyamaz. Ben efendim, yazmaya doyamadım. Araştırmaya doyamadım. Geride bırakacağım bir mal mülk de yok. Sadece kalemimle geleceğe ve milli kültürümüze kazandırdığım eserler var. Ben efendim, kendim için çalışmadım, tek bir gayem var idi, o da ecdâd yadigarı eserleri geleceğe taşımak, haberdâr etmekti; gelecek kuşakları. Evkâf'a çok katkı oldu. Evkâf'a malımı mülkümü değil, sadece ilmimi vakfettim. Bu kütüphâneye gelenler, âlim dostu şair bestekar inkılap şehidi III. Selim'in aziz hâtırası ile yoğrulmuş Hünkâr Kasrı'nda muhatap olacakları tek şey, bir ilim hâdiminin hayatını vakfettiği eserlerdir. Sarı defterlerimdeki her bir sayfa ilme ve araştırmaya vakfedilen ömrümün canlı şahitleridir. Bu sebeple arşivdeki defterler fotoğraflar ve sayısız el yazımla tuttuğum notlar bir ilim hâdiminin hal tercümesinin vesîkalarıdır. Bu kütüphâne Evkâf'ın değil okuyucularıdır. İlim hadimliğine kendine adayanlarıdır".¹⁰

Konyalı'yı yakından tanıyan Erdem Yücel, Konyalı için kitaplarının çok önem taşıdığını, O'nun her zaman tek dostunun kitapları olduğunu, on bin ciltlik kütüphânesi ve otuz bin eser fotoğrafinin yanı sıra vesîka arşivinden bahsettiğini ve kendisine "Kendimi ve ailemi daima bir kurşun kalemimin asil kazancı ile geçindirdim" dediğini, *gün yüzüne çıkardığı tarihi eserleri ve toplumu aydınlatan vesîkalarıyla övündüğünü*; ayrıca İstanbul'u semt semt, sokak sokak dolaştığını âbideleri gördüğünü, kitâbelerini yazdığını, vakfiyelerini bulduğundan her zaman söz ettiğini, bu şekilde topladığı notlarının 500 defteri doldurduğunu, "Allah imkân ve kısmet ederse hepsini neşredeceğim" dediğini ve yaşamı boyunca topladığı eserleri, belgelerini

Üsküdar'daki Selimiye Kütüphânesi'ne vakfettiğini belirtmiştir (Yücel, 2015:119).

Konyalı'nın ömrünün son 4 yılında kütüphâne-de birlikte çalışan Mustafa Özdamar, Konyalı'nın ilmi hırs için değil, ilim hâdimi olmak için yaptığından bahsederek Konyalı'nın başkalarının emekleri üzerine konan 'alıntı' ve 'çalıntı' eser sahipleri için 'ilim yankesicileri' tabirini çok kullandığını *ve özel sohbetlerinde kendisini tanımlarken "ilim adamıyım"* tabirini pek kullanmadığını, "İlim âşıklarına faydalı olmaya çalışan bir ilim hâdimiyim" dediğini ve hocanın bu alçak gönüllü tarafından *çok etkilendiklerini ifade etmiştir* (Özdamar, 1997: 17).

III. Selim Hünkâr Kasrı

13 Nisan 1979'da açılan, İbrahim Hakkı Konyalı Vakıf Kütüphâne ve Arşivi'nin hizmet verdiği binânın kimliği de kayda değer niteliktedir. Kütüphâne olarak kullanılan mekân şair, bestekâr, âlim dostu III. Selim'in boğazla kucaklaşan eşsiz manzaralı Hünkâr Kasrı'dır (Resim 18-21). Kütüphânenin eşsiz manzaralı bahçesi, Konfüçyüs'ün o ünlü kitap duasını aklımıza getirir: *"Tanrım, bana kitap dolu bir ev, çiçek dolu bir bahçe ver!"*

III. Selim'in âlimlerle sohbet ettiği, şiirlerini yazdığı bu mekânda, III. Selim'in aziz hâtırası ile, ömrünü ilme vakfetmiş bir "ilim hâdimi"-nin hal tercüme vesîkaları aynı çatı altında bir araya gelmiştir. Konyalı Kütüphânesi olarak kullanılan Selimiye Camii Hünkâr Kasrı, cami ile birlikte 1801-1805 yılları arasında üçüncü Selim tarafından yaptırılmıştır. Hünkâr Kasrı, vaktiyle padişahın Cuma namazına geldiği zaman, namazdan evvel ve sonra bulunduğu yerdir. Padişahın ve maiyetinin Cuma namazı kıldıkları Hünkâr mahfiline buradan geçilmektedir.

Kütüphâne alt ve üst kat okuyucu salonlarından oluşur (Resim 22-23). Kütüphâneye girerken Hünkâr Kasrı'nın ana giriş kapısının altındaki *رب أنزلنى منزلا مباركا وأنت خير المنزلين*

10 İHKKA. Dosya No: 5397

“Ey Rabbim! Beni bereketli bir yere kondur. Sen, konuk edenlerin en hayırlısı”¹¹ âyeti karşılar sizi. Dualı kapılardan geçerek 22 basamaklı merdivenden çıkıp da üst kat araştırma salonuna girilmektedir -ki burası aslı itibari ile Hünkâr Kasrı’nın sofasıdır-. Bu sofada iki kitâbe karşılar sizi. Vaktiyle padişahın oturduğu, şu anda kitapların bulunduğu odaya açılan kapının üstünde “الحمد لله حمداً كثيراً طيباً مباركاً فيه.” “Çok, temiz ve mübarek hamdler Allah’adır” hadîs-i şerîfini; Hünkâr mahfiline açılan kapının üstünde de “الحمد لله وسلاماً على عباده الذين اصطفى.” “Hamd Allah’a mahsustur. Selâm onun seçtiği kullarına.”¹² âyet-i kerîmesini görürsünüz. Aynı kapının mahfele bakan iç yüzünde ise; “سلاماً قلائلاً” “Çok merhametli olan Rabb’den bir söz olarak (kendilerine) ‘Selâm’ (vardır).”¹³ âyeti selamlar sizi.

Konyalı’nın ilim azmi ile oluşturduğu kitaplarıyla Sultan III. Selim’in aziz hâtırası bu mekânda hasbihal eder gibidir. Kütüphânenin raflarında aslında kitaplar değil Konyalı’nın hal tercümesi muhâfaza edilmektedir. Konyalı gerek çalışmalarında gerekse söyleşilerinde bu mekânı kütüphâne olarak seçme sebebinden sıklıkla bahsetmektedir. Üsküdar *Tarihi* adlı eserinde Hünkâr Kasrı’nın terkedilmiş, ürpertici halinin kendisinde bıraktığı izlenimden bahseder:

“Ben burasını 1972-74 yıllarında, 25 yıl önce ve 28 Nisan 1975 pazartesi günü beşinci ve altıncı defa inceledim. Korkunç ve tüyler ürpertici durum hakkında Yeni Asya gazetesinde Feryâdnâmeler neşrettim. Dinleyen bir kulak bulamadım. Ahşap döşemeli bu kasrın kapıları, Hünkâr Mahfelinin camie açılan pencereleri yok olmuş. Tavanları ve döşemeleri çökmüş, serserilere baykuşlara yuva olmuştur. Ben burasını incelediğim gün müezzîn Necatî Kurucu kurşun hırsızla-

rını yakalamıştı. Buranın camiye açılan kapıları ve pencereleri kırılmıştır. Padişah burada namaz kılardı. Kışlasına karşı olan burası aynı zamanda bir istirahat yeri ve müşavere kasrı idi. Padişah muayyen günlerde burada âlimlerle, olgun ve erişkin kişilerle toplandı yaparak ilmi musahabelerde bulunurdu” (Konyalı,1976: 263).

Padişahın âlimlerle sohbet ettiği Hünkâr Kasrı’nın perişan hali, Konyalı’nın bu mekânı kütüphâne olarak seçmesinde etkili olmuştur:

“Şair bestekâr bir padişah olan III. Selim’in âlimlerle sohbet etmek amacıyla kullandığı bu mekânı kütüphâne olarak seçerken, III. Selim’in anısını yaşatmak istedim. Bu mekânda padişah âlimleri misafir edermiş. Ben de vakfettiğim kitaplarım aracılığıyla ilim yapanları burada bir araya getirmek istedim. Efenim, devlette gelenek önemlidir. Eski bir devlet geleneğini geleceğe taşımak ve yaşatmak tek gayem. Bilirsiniz ki camileri bütünleyen yapılar mektepler ve medreselerdir. İlim yapmakta bir ibadettir. İstedim ki Selimiye Kışlası’nın tam karşısında boğazı kucaklayan manzara-sıyla bu mekânda ilim yapmaya gelenler iki ibadeti bir arada gerçekleştirsin. Hem ilmini yapsın hem de namazını kılsın. İbadetini ilmiyle, kalemiyle yapsın. Bir ilim irfân yuvası olsun diye bu mekânı uygun gördüm.”¹⁴

İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphânesi ve Arşivi

Konyalı, bir konuşmasında evkâf ile medresenin birbirini beslediğini, birlikte bir İslâm medeniyetinin oluşmasında bu iki kurumun öneme değinmiştir. Son dönemlerde bu iki kadîm kurumun da kendisinden beklenen hizmetleri yerine getirmediğini ve tıklandığını ifade etmiştir, ayrıca hal tercümesinde “Vakıf ile medresenin İslâm medeniyetinin oluşumunda aslan payı vardır” şeklinde dile getirmiştir.

Konyalı, söz konusu bu iki kadîm kurumu kendi

11 Kur’an-ı Kerîm, Mü’minûn Sûresi 29. âyet.

12 Kur’an-ı Kerîm, Neml Sûresi 59. âyet

13 Kur’an-ı Kerîm, Yâsîn, 58. âyet.

14 İHKKA. Dosya No: 5400; İHKKA. Dosya No: 5397.

adını taşıyan kütüphânesinde bir araya getirmiştir. Kütüphânenin kataloğuna baktığımızda, eserlerin çoğunluğu İbrahim Hakkı Konyalı'nın şahsî bağışdır. İkinci sırada, uzun bir süre İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nde eski eser uzmanı olarak görev yapan, "fena fil evkâf" olarak da anılan İsmail Fazıl Ayanoğlu'na ait kitaplar yer almaktadır. Üçüncü sırada da cami, medrese, mektep, tekke ve zâviyelerden toplanmış İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün teberrukât ambarında muhâfaza edilen, Kütüphâne envanterine "Teberrukât Kitapları" olarak kayıt edilen kitaplardır.

Konyalı Kütüphânesi, 4 bölümden oluşmaktadır:

1. Yazmalar Bölümü: 713 adet yazma eser vardır. El yazmalarının bir kısmı İbrahim Hakkı Konyalı'nın şahsî kütüphânesinden, bir kısmı Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nden, diğer önemli bir kısmı ise İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün teberrukât ambarındaki cami, medrese, mektep, tekke ve zaviyelerden toplanmış eserlerdir.

2. Osmanlıca Matbu Kitaplar Bölümü: Bu bölümde Arapça, Farsça ve Osmanlıca matbu 2919 adet kitap bulunmaktadır. Bu eserlerin bir kısmı, Fazıl Ayanoğlu'nun, bir kısmı ise İbrahim Hakkı Konyalı'nın şahsî bağışları olup, aralarında teberrukât ambarından getirilen kitaplar da mevcuttur.

3. Cumhuriyet Dönemi Kitapları Bölümü: Bu bölümde toplam 4223 adet eser bulunmaktadır. Fazıl Ayanoğlu'nun ve Konyalı'nın şahsî bağışlarından oluşmuştur.

4. Arşiv Bölümü: Bu bölüm tamamen İbrahim Hakkı Konyalı'ya ait olup; Konyalı'nın çeşitli konulardaki notlarından, gazete küpürlerinden ve fotoğraflardan oluşmaktadır. Arşiv bölümünde 5367 adet doküman vardır.

Kendi ismini taşıyan kütüphânesine Konyalı'nın

vakfettiği eserler, medrese etkisi ve disiplini ile bir ömür boyunca oluşturduğu çalışmalarının toplandığı bir arşiv niteliğindedir. Kütüphânenin arşiv bölümü, bir bakıma Konyalı'nın *ilim hayatının hal tercümesidir*. O, sadece, vesîka ve arşiv malzemesi vakfetmemiştir; aynı zamanda ilim hayatına ait araştırma ve çalışma yöntemini, tahsil hayatına etki eden kişilere, kurumlara ait belge ve fotoğrafları, ailesine ve özel hayatına ait dokümanları da arşivlemiş ve muhâfaza edilmesi için evkâfa vakfetmiştir. Hem kütüphânenin, hem de Konyalı'nın eserlerinin hâfıza kartı bu arşivdir.

Bu bölümde aynı zamanda Konyalı'nın tahsil hayatına ait hal tercüme vesîkaları muhâfaza edilmektedir. 17 Ağustos 1331/1913 tarihli Konya Islâh-ı Medâris-i Islâmiyye Medresesi'nden aldığı tasdiknâme (Resim 24) ile mezun olan Konyalı, 1333/1915 yılında İzmir'de açılan ve bir ihtisas ve meslek okulu olan Şimendifer Mektebi'nden yüksek derece ile mezun olmuştur (Resim 25). 1981 yılında Konya Selçuk Üniversitesi tarafından verilen fahrî doktora (Resim 26-27) ile gazetecilik yıllarına ait basın kartları (Resim 28-29) arşivde muhâfaza edilmektedir. Konya'da muharrirlik yaptığı döneme ait Osmanlıca olarak "Nalbantzade İbrahim Hakkı" yazılı kartvizit örneği de yine arşivde muhafaza edilmektedir (Resim 30).

Aynı zamanda, kütüphânenin bu bölümü Konyalı'nın medrese tahsilinin etkisiyle çeşitli konularda Osmanlıca ve Arapça olarak kaleme aldığı araştırma notlarından oluşmaktadır. Konyalı ilim dili olarak Arapça ve Osmanlıca'yı tercih etmiştir. Medresede aldığı iyi derecede Arapça eğitimi, araştırmaları esnasında bütün tetkiklerini Arapça ve Osmanlıca olarak tutmasının önünü açmıştır.

Tetkik Defterleri : Kütüphânenin, özellikle arşiv bölümü, tek başına ele alınması gereken zengin eser çeşitliliğine sahiptir. Arşiv bölümünde

muhâfaza edilen eserlerin kendi arasında tasnifini yaptığımızda; ilk grubu *Tetkik Defterleri* oluşturur. Konyalı'nın kent tarihi araştırmalarında kullandığı bu defterler, başta şehir tarihi araştırmaları olmak üzere pek çok çalışmanın ana omurgasını oluşturmaktadır. Bu sebeple arşivin en önemli belgeleri arasında yer alır. *Konya Tarihi, Konya Ereğli Tarihi, Akşehir Tarihi, Alanya Tarihi, Erzurum Tarihi, Karaman Tarihi, Kilis Tarihi, Kılıcın ve Kabzalı Silahların Tarihi, Niğde Aksaray Tarihi, Şereflikoçhisar Tarihi, Üsküdar Tarihi* adlarıyla yayınlanan eserler, bu tetkik defterlerinin kitaplaşmış halidir (Resim 31-32). Konyalı, *Tetkik Defterleri*'ni bütün araştırmalarında kullanmıştır. Hal tercümesinde de defterlerini araştırmalarının vazgeçilmez unsuru olarak gördüğünü dile getirmiştir.¹⁵ Araştırmaları sırasında çekilen fotoğraflarda da Konyalı'nın bu defterleri elinden düşürmediği açıkça görülmektedir. Bir mezartaşının başında ya da bir yapının kitâbesini okurken elinde defteri ve kalemi ile poz vermeyi de ihmal etmemiştir. Bu defterler Konyalı'nın ilmine ve ilim yapma azmine bizzat şahitlik yapmış vesikâlardır (Resim 33-34).

Mustafa Özdamar, Konyalı'nın araştırmaları esnasında elinden hiç düşürmediği Tetkik Defterleri'nin ilginç hikâyesinden bahseder:

“Rahmetli hocanın -Konyalı'nın- meşhur defterleri vardı. Onlardan bahsederken Konya şîvesiyle, ‘benim sarı teftelerim’ derdi. Bu defterler alanda çalışırken güneş ışığından yağmurdan ve yayın sırası beklemekten sararmıştı. Onlarsız yapamadığını söylerdi. Her bir defter Rahmetli Konyalı'nın o şehre kaç kez gittiğini, onun ifadesiyle sefer sayısını temsil ederdi. Kendisini ‘yeni evliya çelebi’ olarak tanımlaması da boş değildir. Her gidişinde yanına sadece bir defter alıp gittiğini söylerdi. O şehre kaç kere gittiğini defter sayısını sayarak bulurmuş. Her

gidişinde farklı bir konu için mi gitti bilmiyordum. Konyalı'nın döneminde Gazeteciler de ellerinde defterler ile gezerlerdi. Büyük ihtimal elinde defter ile gezme durumu gazeteciliğinden gelen bir alışkanlıktır. Defterlerini arşivindeki berâtlarla karşılaştırdığı da olurdu. ‘Bunlar da benim ilim yapma berâtlarım efemim’ derdi. Her bir defter, adını taşıyan âbidenin kitâbe ve mimarî bilgisi ile doludur. Âbidenin ilmi yönünü buraya taşıdığı için bu defterleri kıymetli görürdü. Araştırma için gittiği şehirlerde yaptığı gözlemleri de oradaki hayatı da bu defterlere taşıyarak kayıt altına almıştır. Konyalı bu defterler aracılığıyla hem geçmişi -kitâbeleri tetkik ederek- hem de yaşadığı devrin hayatını kayıt altına alarak geleceğe taşımıştır ”¹⁶

Arşivde muhâfaza edilen bir diğer eser grubunu ise araştırma için gittiği şehirlerden aldığı eserler oluşturur. Arşivine kattığı değerli eserlerin başında, araştırma için gittiği Kilis'te bir Havra'da bulduğu Ceylan derisine yazılmış iki Tevrat nüshası vardır. 19 Bölümden oluşan ilk nüsha kütüphânenin Arşiv bölümünde 4728 kayıtlıdır. 4729 numara ile kayıtlı ikinci nüsha ise, 18 bölümden oluşmaktadır. Konyalı Tevrat'tan, hal tercümesi başta olmak üzere Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1979 yılında hazırladığı kütüphâne tanıtım broşüründe kütüphânesini zenginleştiren eser olarak bahsetmeyi ihmal etmemiştir.¹⁷

Arşivdeki diğer önemli eser grubu ise şöyledir: 4730 numara ile kayıtlı Siyadet Şeceresi (878 H. 1473 M. Tarihli) (Resim 35); 4732 numara ile kayıtlı İstanbul Kadısı Yusuf Oğlu Hasan'ın Yankolu Vakfiyesi; 4733 numara ile kayıtlı Mevlânâ Evkâf'ından Düzgü Mehmet İskender'in 1271 H. 1854 M. tarihli Abdülmecit tuğralı Berâtı; 4734 numara ile kayıtlı Karamanoğulları ailesinden Nasuh Beyzâde Pir Ahmet Bey'in 918

15 İHKKA, Dosya No: 3049

16 Mustafa Özdamar ile yapılan 02.05.2015 mülakat notları.

17 İHKKA, Dosya No: 3049

H. 1512 M. tarihli Türkçe Vakfiyesi (Konya'da Mescit ve Darûlhuffâzî); 4735 numara ile kayıtlı Muslihüddin Ebu'l-Vefâ'nın Konya'da Turut'taki ve diğer yerlerdeki hayır eserlerinin 864 H. 1459 M. tarihli vakfiyesi, 4736 numara ile kayıtlı Karamanoğulları Kadı Askeri Hayreddin İbrahim Paşa'nın Konya'daki Selçuklu eseri Pir Esad Zaviyesi'nin 882 H. tarihli vakfiyesi.¹⁸

Arşivde yer alan bir başka eser grubunu ise, Konyalı'nın, kapatılan tekke medrese gibi yerlerden alıp çürümekten kurtardığı eserler oluşturmaktadır. Konyalı, el yazması Kur'an-ı Kerimler, kalın kağıtlar, hat levhaları, tekke ve zaviyelerden medreselerden toplanan malzemeler, yani imparatorluktan arda kalan öksüz yetim ecdâd yadigârlarına sahip çıkmıştır.¹⁹ Kütüphânesine vakfettiği her bir eserin veya vesîkanın ayrı bir hikâyesi bulunmaktadır. Sokullu türbesinden getirdiği ve arşivine eklediği Kur'an-ı Kerim hakkında bilgi verirken, eserin bulunduğ hikâyesini şu şekilde aktarır:

"Burada iki Kur'an-ı Kerim vardır ki, bunları Mimar Sinan'ın metrûk kalmış bazı eserlerini araştırırken bulmuştum. Bir gün, Sinan'ın yaptığı Eyüp'teki Sokullu Mehmet Paşa Türbesi'ne girdim; içerisi perişan bir halde idi. *Türbeye su girmiş, rahleler, Kur'anlar* ve halı parçaları suların üzerinde yüzmüş. Daha sonra su çekilmiş ve kurumuş; her tarafı çamur kaplamıştı. Ortada yerde rahle, halı, tahta, kumaş parçaları arasında, çamurla kaplı büyücek bir nesne gördüm. Ne olduğunu merak ettim. "Acaba bu taş mıdır, nedir?" diyerek ayağımın ucuyla ittim. Bir de ne göreyim; bir Kur'an-ı Kerim imiş. Türbeye

dolan suların üzerinde yüzdükten sonra sular çekilince çamurların altında kalmış. Muhammer Bey'den, oradaki kitap tamir atölyesinde bunların temizlenip tamir edilmesini rica ettim. Kendisi, sağ olsun, arzumu yerine getirdikten sonra, bunların mânevî yönlerinin yanında maddî yönden de büyük bir değere sahip olduklarını söyledi" (Tabakçı, 2015:134). (Resim 36)

Konyalı'nın bahsetmiş olduğu eser kütüphânenin el yazmaları bölümünde 732 numara ile kayıtlıdır. Bu eser de konservasyon işlemleri bittikten sonra Türk vakıf hat sanatları müzesinde sergilenecektir.

Bir başka eser grubunu ise, çeşitli gazetelerde yazdığı köşe yazılarına ait gazete kupürleri oluşturmaktadır. Konyalı bir konuyu sadece kitaplarında bahsetmekle kalmamış, çıkardığı Tarih Hazinesi adlı dergi ile Yeni Asya ve Her Gün gazetelerindeki köşelerinde de yayınlamayı ihmal etmemiştir (Resim 37). Bir araştırma konusuna ait dokümanı farklı mecmualarda yayınlarak çalışmalarını gündemde tutmuştur. Kitapları ve arşivindeki vesikalar köşe yazılarının kaynağını oluşturmuştur. Farklı tarihlerde farklı mecmualarda aynı konu hakkında yazdığı yazıların da kupürleri arşivinde geniş yer tutmaktadır. Birçoğunu yalnızca başlıklarını değiştirerek tekrar tekrar yayınlamıştır. Gazete kupürlerinde özellikle bir köşe yazısının veya evrakın yıpranması, çalınması veya yırtılmasına karşı bir tedbir olarak her birinden iki tane, bazen üç tane keserek arşivine koymuştur. Meselâ, değişik tarihlerde Yeni Asya gazetesinde kaleme aldığı köşe yazılarında, yazının içeriğine dokunmayıp, başlığını değiştirerek tekrar tekrar yayınlamıştır. Arşiv kayıtlarında bir konu hakkında birden fazla yazısı varmış gibi algılsa da, aslında bir yazının değişik başlıklarla yayınlanmış hali vardır.

Kütüphânenin arşivinde yer alan bir diğer eser grubu da fotoğraflardır. Alan araştırması sırasında, gittiği yerlerdeki yapıları ve oradaki hatıratı defterine kaydederken, fotoğraf ile de o

18 Adı geçen bu eserler başta olmak üzere kütüphâne kataloğunda yer alan el yazması eserler ve Arapça-Farsça-Osmanlıca matbu eserlerin Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 16.06.2016 tarihli yazısı ile konservasyon işlemlerine başlanmış ve eserlerin konservasyon işlemleri tamamlandıktan sonra, Konyalı'nın vakfiye senedine bağlı kalınarak eserlerin demirbaşlarının İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphânesi envanter kayıtlarından düşülmeden İstanbul'daki Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nde sergilenmesi uygun görülmüştür.

19 Mustafa Özdamar, *Kendi Gök kubbemiz 21. Bölüm*, "İbrahim Hakkı Konyalı", TRT Türk 2015.

anı fotoğraflayıp arşivine katmayı ihmal etmemiştir. Hem yazılı hem de görsel olarak eserleri ve oradaki yaşamı kayıt altına almıştır. Aynı zamanda ailesine, eğitim hayatına, memuriyet yaşantısına ait fotoğraflar da arşivde yer almaktadır.

Hal tercümesinde, sadece arşivi için dönemin kültür bakanı tarafından 1,5 milyon TL verildiğini dile getirmektedir. Konyalı, arşivini yüksek rakamlara satmak yerine kendi adını taşıyan bir kütüphâne ile ilim adamlarıyla buluşmasını istemiştir. Bu düşünceyle 1979'dan itibaren eserlerinin omurgasını ilimle uğraşan insanların hizmetine açmıştır. Bu bölümdeki vesikalar aynı zamanda kütüphânenin cumhuriyet bölümünü de beslemiştir. Arşiv bölümündeki Tetkik Defterleri'nin kitaplaşmış halleri cumhuriyet dönemine ait bölümdedir.

İbrahim Hakkı Konyalı, evini Türk edebiyatı vakfına bağışlamış, İstanbul'a araştırma yapmak için gelen ilim adamlarının bu evde misafir edilerek araştırmalarına imkân sağlanmasını düşünmüş, fakat Türk Edebiyatı Vakfı'nın maddî imkânsızlıkları sebebiyle Üsküdar Salacak'taki Karlık Apartmanı'nda yer alan dairesi, 1998 yılında eşi Şefika hanımın vefatından sonra kendi kaderine terkedilmiştir. Konyalı'nın 1896 yılında başlayan romanlık hayatının son satırını, 21 Ağustos 1984 tarihinde bir kitap çalışması için gittiği Akşehir'de belediye başkanının makamında Hakk'a yürümesi oluşturur. Cenazesi, ilmini vakfettiği kütüphânesinin bulunduğu Büyük Selimiye Camii'nden kaldırılır, hayatta iken yaptırdığı ve mezartaşı kitabesini bizzat kendisi kaleme aldığı, Karacaahmet'teki mezarına defin edilir (Resim 38).

Konyalı için, "Bütün hayatını ilme vakfetmiş bir ilim hâdimidir." diyebiliriz. Sadece kendi dönemini değil, hem çalışmaları ile hem de geride bıraktığı ve vakfettiği eserleri ile kendisinden sonraki dönemlere de etki eden bir isimdir. Kütüphânenin arşiv bölümünde vakfettiği vesikalar arasında Konyalı'nın ilmini ve çalışma azmini görürsünüz. Konyalı'nın tek bir isteği vardır o da çalışmalarını vakfettiği kütüphânesinden genç nesillerin nasiplenebilmesidir (Tabakçı, 2015:130-131).

Konyalı Kütüphânesi'nin önemi, medrese etkisiyle oluşmuş bir vakıf kütüphânesi olmasıdır. Islâh-ı Medâris-i İslâmiyye kısa süren eğitim hayatında Konyalı gibi yetiştirdiği talebeleri ile mirasını devam ettirmiştir. Konyalı, araştırmalarını da, ilmini de, yayınlarını da ilim hayatını şekillendiren kurumların eğitim sistemine göre yapmıştır. Bu sebeple kendisine "*Kitâbeler Âzâmî*" denilmektedir. Medrese tahsili sırasında zorlu ve kaliteli bir Arapça eğitimi alması, onun, kitabelerle, mezar taşları ile, vakfiyelerle konuşmasını sağlamıştır. İsmail Bilgili, Konyalı Kütüphânesi'nin hem Konyalı'nın hem de medresenin mirasını devam ettiren kurum olarak karşımıza çıktığını ifade etmektedir (Bilgili, 2013: 24).

Konyalı, medrese eğitimini, Evkâf'ın faydası için kullanmayı tercih etmiş, her iki kadîm kurumu çalışmalarıyla araştırmalarıyla bir araya getirmiş bir ilim hâdimidir. Onun ilim yapma azmi ile III. Selim'in bestekar şair kimliği bu kütüphâne de aynı çatı altında yaşamaya devam etmektedir. Sultanın âlimlerle sohbet edip bestelerini ve şiirlerini yazdığı bu mekânda, bugün bir ilim hâdiminin hal tercümesi, (kütüphâne olarak) ilim adamlarının araştırmalarını yapması için hizmet vermektedir. Bu yönüyle bakıldığında Konyalı'nın tam bir hizmet adamı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bütün ömrünü vakfederek oluşturduğu eserlerini, bütün birikimini, çalışmalarını, ilme ve ilim insanların hizmetine sunmuştur.

İbrahim Hakkı Konyalı'nın Basılmış Eserleri

Topkapı Sarayında Deri Üzerine Yapılmış Eski Haritalar, Zaman Kütüphânesi (1936)

İstanbul Âbideleri, Yedigün Yayınları, 1937 (İmzasız)
Afrodit, İstanbul (1940)
Hârûn er-Reşîd (1941)
İstanbul Sarayları (1942)
Ankara'da Karacabey Mamuresi (1943)
Eski ve İslâmî Paralar (1946)
Alaiyye (Alanya) Tarihi (1946)
Nasreddin Hoca'nın Şehri Akşehir Tarihi (1946)
Mimar Koca Sinan (1948)
Tevârîh-i Selâtîni'l-Osmaniyye Tercümesi (Osmanlı Sultanları Tarihi) (1949)
Azatlı Mimar Sinan, Sinan-ı Atik (1953)
Âbideleri ve Kitâbeleriyle Konya Tarihi (1964)
Âbideleri ve Kitâbeleriyle Karaman Tarihi, Ermenek ve Mut Âbideleri (1967)
Âbideleri ve Kitâbeleriyle Konya Ereğlisi Tarihi (1970)
Âbideleri ve Kitâbeleriyle Koçhisar Tarihi (1971)
Âbideleri ve Kitâbeleriyle Kilis Tarihi (1972)
Âbideleri ve Kitâbeleriyle Niğde Aksaray Tarihi (1973)
Âbideleri ve Kitâbeleriyle Manavgat Tarihi (1973)
Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi I. (1976)
Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi II. (1977)
Ankara Camileri (1978)
İbrahim Hakkı Konyalı'nın Kayıp Arşivinden İstanbul'da Mimar Sinan Eserleri (2016)

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphânesi Arşivi (İ.H.K.K.A), Dosya No: 3049; Dosya No: 3505; Dosya No: 3634; Dosya No: 3885; Dosya No: 3963; Dosya No: 4103; Dosya No: 4725 ; Dosya No: 4726; Dosya No: 4820; Dosya No: 5360; Dosya No: 5367; Dosya No: 5397; Dosya No: 5400

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Balkan, Ethem Ruhi (1941). *İbrahim Hakkı Konyalı ve Eserleri*, Kültür Matbaası, İstanbul.

Bilgili, İsmail (2013). "Konya Islâh-ı Medâris-i İslâmiye Medresesi Müfredatı". *Tefekkür Dergisi*, S. 57, Konya. s. 39-44.

Konyalı, İbrahim Hakkı (1976). *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi I.C.* Türkiye Yeşilay Cemiyeti, İstanbul.

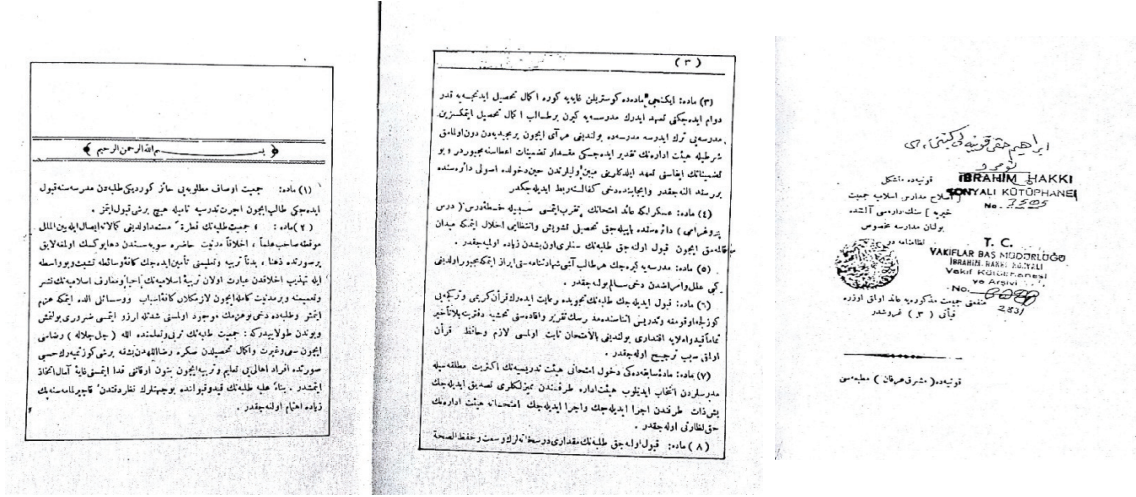
Özdamar, Mustafa, *İbrahim Hakkı Konyalı ve Konyalı Kütüphânesi Yazmaları Kataloğu*. Kırk Kandil Yayınları, İstanbul 1997.

Tabakçı, Nurullah (2015). "İbrahim Hakkı Konyalı ile Bir Röportaj", *Şehirlerin Sevdalıları İbrahim Hakkı Konyalı Armağanı*, Konya. s.129 -135.

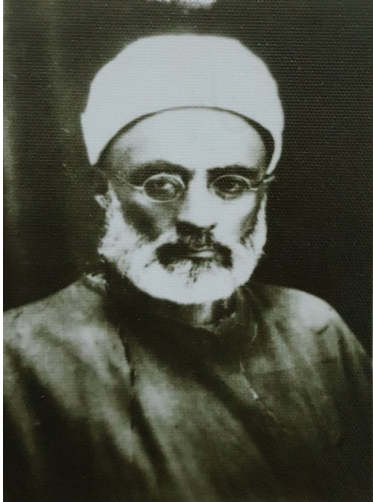
Yücel, Erdem (1976). "İbrahim Konyalı ile Bir Konuşma", *Hayat Tarih Mecmuası*, S. 1, İstanbul. s.24-29.

Ekler

1. Resimler

Resim 1. Konya İslah-ı Medarisi İslamiye Üniversitesi'nin Nizamnamesinin Orijinal Nüshası

Resim 2.

Resim 3.

Resim 4.

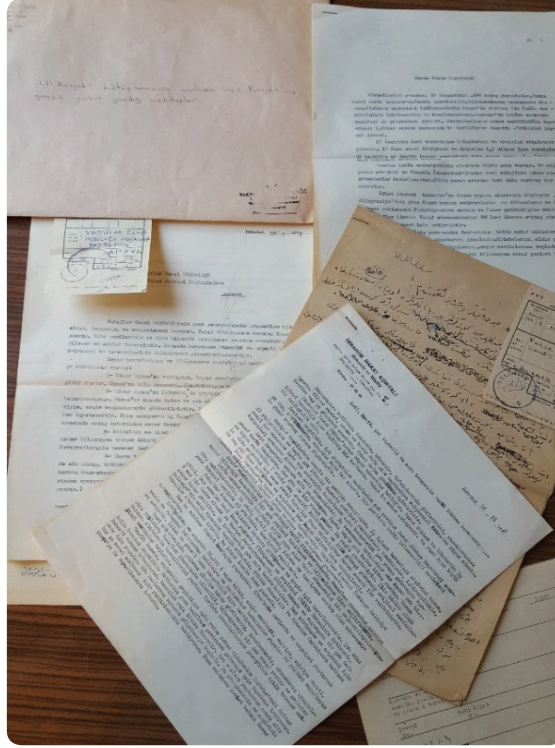
İbrahim Hakkı Konyalı'nın, İslah-ı Medaris-i İslâmiyye Medresesi'ndeki Hocalarından Ziya Efendi (Resim 2), Şeyhzâde Zeynel Abidin (Resim 3), Hacı Veyiszade Mustafa (Resim 4). (İHKK Arşivi)

Resim 5. İ. Hakkı Konyalı Kent Tarihi Araştırmaları için Ereğli-İvriz Kalesi Yolunda (İHKK Arşivinden)

Resim 6. İ. Hakkı Konyalı'nın Âbidelerin Kitabelerini Konuşturduğu Kent Tarihi Araştırmaları Kitapları (İHKK Arşivi)

Resim 7. İ. Hakki Konyalı'nın, Kütüphanesinin Açılma Sürecinde Siyasilere Yazdığı Mektuplar (İHKK Arşivi)

20Binin üzerinde eser, 1500
fezma ve berat bulunuyor

İbrahim Hakki Konyalı Kütüphane ve arşivini "Vakıflar"a bağışladı

KONYA(AKAJANS) Ünlü tarihçi ve araştırmacı İbrahim Hakki Konyalı'nın zengin kütüphanesi ve arşivini Vakıflar Genel Müdürlüğü İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğüne vakfetmesi, doğduğu ve yetiştiği şehir olan Konya'da da büyük alaka uyandırmış, memnuniyet yaratmıştır.

1896 yılında Konya'da doğan İbrahim Hakki Konyalı, Türk İslam Kültür ve medeniyet tarihinin arşivlerinde kalmış binlerce kıymetli vesikasını gün ışığına çıkartmıştır. Değerli yazar ve gazeteci Konyalı, Mevlana'nın torunlarından ünlü Akin Mustafa Efendi'nin ve İbrahim Ağanın kızı Hatice hanımın oğludur. İlk adıyla Konya da kurulan "İslam Üniversitesi"de bulunmuş, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde de uzun yıllar hizmet etmiştir. İstanbul'da "Tarihî Hazineler", "Tarih Mecmuası", "Demek" dergileri yayınlamış, bir çok gazete ve dergilerde yüzlerce makale yazmış ve eserleri yayınlamıştır.

Başmüdürlük kartı sahibi de olan İbrahim Hakki Konyalı, ayrıca memleket tarihleri yayınlamak için 1900 yılında İstanbul'da 18 tane basımevini hazırlanmış İbrahim Hakki Konyalı'nın basımevleri şunlardır:

"Topkapı Sarayında Biriden Yalınca haritalar,

Akşehir Tarihi, Erzurum Tarihi, Kilit Tarihi, Konya Ereğlisi Tarihi, Niğde Aksaray ve Ortaköy Tarihi, Samsat Köşkü Tarihi, Akşehir Tarihi, İslamî Yazılar, Harun Resit, Mimar Kocaşan".

İbrahim Hakki Konyalı, tarihi muhterim, nakkeri müsenin, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün İstanbul Vatan Caddesinde ki Türk Yazı Sanatları Müzesi'ne de kurucusudur. Bütün ömrünü Türk Kültür ve medeniyetine haşeret Konyalı, birçoğu Devlet Arşivinde bulunmayan tarihi belgelerin tamamını binlerce ciltlik kütüphanesini Milli Gelenekimize uyarak Vakıflar Genel Müdürlüğüne "Vakıf" mıştır.

Kütüphanesinde kitap, arşiv vesikası olan 20 binin üstünde eser ve vakıfın mevcut olduğu öğrenilmiştir. Bunlardan başka bir çok nadide yazma eserler ile 1500 kadar ferman, berat ve vakıf ile ilgili çok kıymetli Kilitli alına ceyhan denilmiştir.

Konyalı'nın kütüphanesi ve arşivi İstanbul'da ki Örnekte Selim Camii Hünkâr Kasrı'nda Milli Müze'nin birimisine sunulmuştur.

Uzun yıllar Konya Basını'nda tarihî ve kültürel yollarca makale yayınlamış ve eserinde Konya'ya ait birçok belgeleri gün ışığına çıkarmış olan İbrahim Hakki Konyalı'nın bu adli hareketi Konya'da hemşehrileri tarafından da büyük uyandırmıştır.

20Binin üzerinde eser, 1500
fezma ve berat bulunuyor

İbrahim Hakki Konyalı Kütüphane ve arşivini "Vakıflar"a bağışladı

KONYA(AKAJANS) Akşehir Tarihi, Erzurum

İBRAHİM HAKKİ KONYALI ARŞİV VE KÜTÜPHANESİNDE GÖRÜLÜYOR.

İ. Hakki Konyalı'nın müzelerdeki eserleri İstanbul'a toplanıyor

Şehrimizin yetiştirdiği ünlü tarihçi ve araştırmacı Hakki Konyalı'nın çeşitli müzelerde sergilenmekte olan ferman ve el yazması eserlerinin tamamının İstanbul'a nakledileceği öğrenilmiştir.

(Devamı S. 5 de)

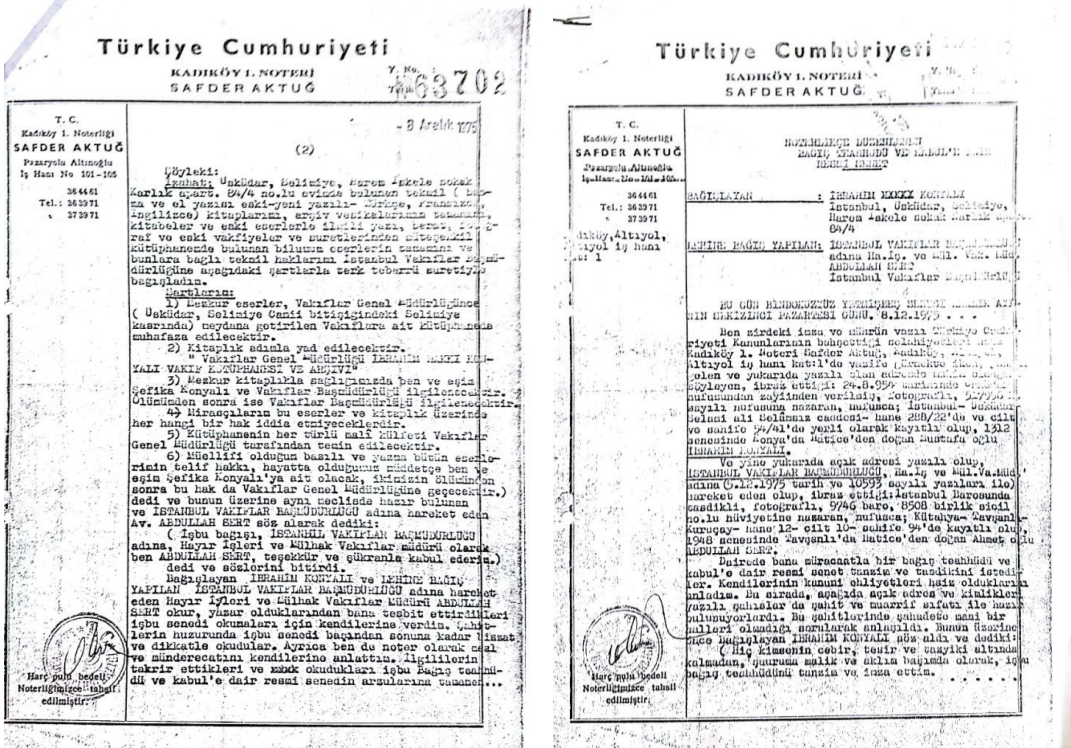
İ. Hakki Konyalı, arşivini... (Foto: BAYRAK)

Tarihî bir arşiv ilgi bekliyor

İ. Hakki Konyalı'nın arşivi için tahsis edilcek binanın bir an önce bitirilmesi isteniyor

İSTANBUL (Necati AYKAN) — Tarih mirasın her anıtlarına ihtiyacı olan yeni kayıpların eğilimi sürüyor. Başka toplumlar arasında bir mirasın akıdiletişecek olan eserleri kendi ellerimizle yakınlıkta buluyoruz. Yarım asrı önce kayıtlarına elhan devletinin baktırdı. Devamı S. 7, 8'de

Resim 8. Kütüphanenin Açılma Sürecinde Basında Çıkan Haberler (İHKK Arşivi)

Resim 9. İ. Hakkı Konyalı'nın, Kütüphane Ve Arşivini Vakıflar Genel Müdürlüğüne Bağışladığını Gösteren 8 Aralık 1975 Tarihli Noter Senedi. (İHKK Arşivinden)

Resim 10 Kütüphanenin Açılma Sürecinde Konyalı İnşaatı Denetlerken (İHKK Arşivinden)

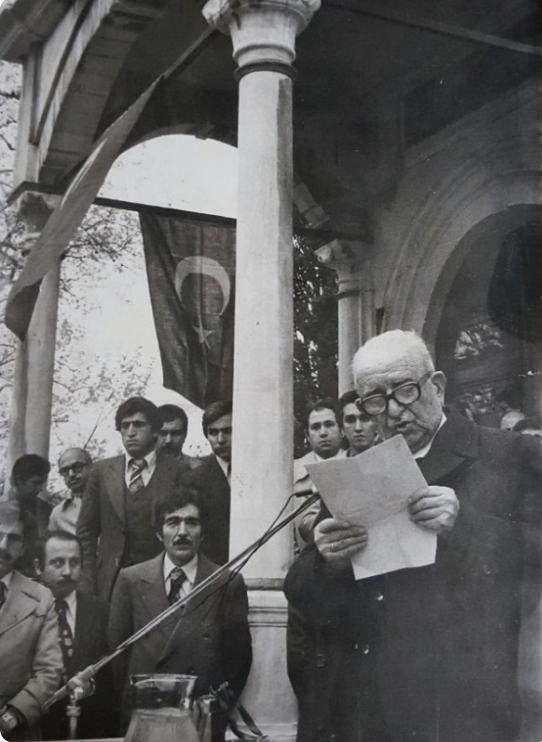
Resim 11. İ.Hakkı Konyalı Kütüphane Ve Arşivi'nin 13 Nisan 1979 Tarihinde Yapılan Açılış Töreninden (İHKK Arşivinden)

Resim 12. İ. Hakkı Konyalı Ve Eşi Şefika Hanım Devlet Bakanı Enver Akova ile (İHKK Arşivinden)

Resim 13. Devlet Bakanı Enver Akova, Konyalı'nın Elini Öperken (İHKK Arşivinden)

Resim 14. Konyalı, Törende Konuşma Yaparken (İHKK Arşivi)

Resim 15. Konyalı, Misafirlere Eski Eserleri Gösterirken (İHKK Arşivi)

Resim 16. Konyalı, Bakan Akova ve Vakıflar Başmüdürü Rıdvan Nizamoğlu ile Kütüphaneye Girerken (İHKK Arşivi)

Üçüncü Selim Camii, diğten görünüŖ.

Vakıflar Genel Müdürlüğü, İbrahim Hakkı Konyalı, Kütüphanesi,
Üçüncü Selim Camii, Hünkâr Kasrı,
Uskûdar - Selimiye - İSTANBUL

Resim 17. Vakıflar Genel Müdürlüğünün 1979 Yılında Hazırlattığı Kütüphaneyi Tanıtan Broşür (İHKK Arşivi)

İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphane ve Arşivi

Üçüncü Selim Camii Hünkâr Kasrı

"Hak Yolu" mecmuasını yayınlamış, "İntibah" Gazetesinin Baş muharrirliğinde bulunmuş, Vakıflar Genel Müdürlüğünde uzun yıllar hizmet etmiştir. İstanbul'da "Tarih Hazinesi", "Tarih Mecmuası", "Dernek" mecmualarını yayınlamış, birçok günlük gazete ve dergilerde yüzlerce makalesi ve seri makaleleri yayınlamıştır. Başın Şeref kartı sahibidir.

İbrahim Hakkı Konyalı ayrıca yurt içi ve yurt dışında memleket tarihleri yayınlamakla da aynı bir üne kavuşmuştur. Konyalı'nın yüze yakın basılmış eseri ile onsekiz adet baskıya hazır eseri vardır. Basılmış eserlerinden bazıları şunlardır:

- 1 — Topkapı Sarayında Deriden Yapılmış Eski Haritalar,
- 2 — Alanya-Alâiye,
- 3 — Abideleriyle, Kitâbeleriyle Konya Tarihi (1213 sayfa),
- 4 — " " " Akşehir Tarihi (856 s.),
- 5 — " " " Erzurum Tarihi
- 6 — " " " Kilis Tarihi
- 7 — " " " Konya Ereğlisi Tarihi
- 8 — " " " Niğde-Aksaray ve Ortaköy Tarihi (3 c.)
- 9 — " " " Serefliköşar Tarihi,
- 10 — " " " Üsküdar Tarihi,
- 11 — İslâmî Yazılar,
- 12 — Harun Resit.

İbrahim Hakkı Konyalı; Mehter'in, Askerî Müze'nin, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün İstanbul Vatan Caddesi üzerindeki "Türk Yazı San'atları Müzesi"nin kurucusudur.

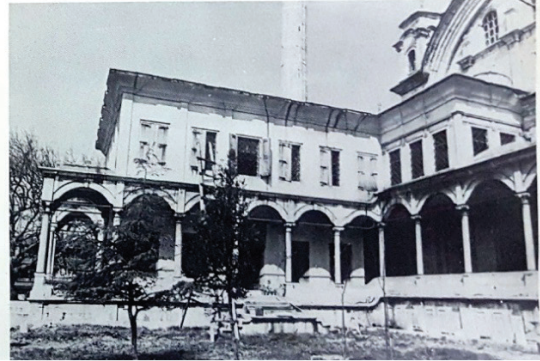
Tüm ömrünü Türk Kültür ve Medeniyetine hasreden Konyalı; bütün arşivini ve binlerce ciltlik kütüphanesini millî geleneğimize uyarak Genel Müdürlüğümüze vakfetmiş ve bu hayırlı işin açılışını hayatında görmüştür.

Kütüphanede; kitap, arşiv vesikası olarak 20 bin civarında eser ve belge mevcuttur. Bunlar içinde 10-15 civarında el yazması eser, 1500 kadar terhan, berât ve vakfiye ile iki adet Kilis'ten alınmış ceylan derisi üzerine yazılmış Teyrat'la bulunmaktadır.

Kütüphane; Üsküdar-Selimiye'deki Üçüncü Selim Camii Hünkâr Kasrı'nda aziz milletimizin hizmetine girmiş bulunmaktadır.

Bu kütüphanenin genç kuşaklara sık sık ziyaret edilmesini, diğer ilim ve fikir adamlarımıza örnek olmasını dileriz.

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Üçüncü Selim Camii Hünkâr Kasrı

Resim 17. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1979 Yılında Hazırlattığı Kütüphaneyi Tanıtan Broşür (İHKK Arşivi)

Resim 18-19. Üsküdar Büyük Selimiye Camisinin Thomas Allom Tarafından Çizilen Gravüründe Günümüzde İbrahim Hakkı Konyalı Kütüphanesi Olarak Hizmet Veren Hünkâr Kasrı Net Şekilde Görülmektedir.

Resim 19. Selimiye Camisi Hünkar Kasrı

Resim 20. İ. Hakkı Konyalı Kütüphanesi (Hünkar Kasrının) Ana Giriş Kapısı

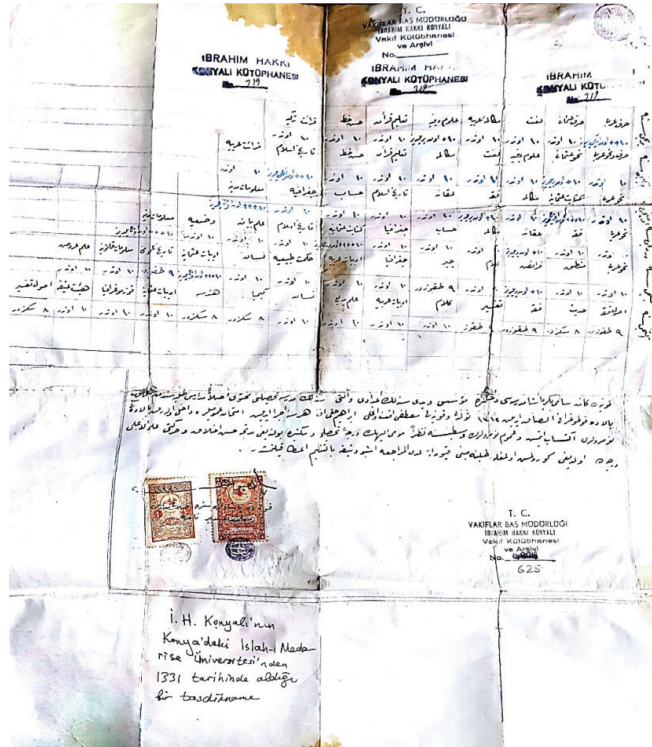
Resim 21. İ.Hakkı Konyalı Kütüphanesinin Bulunduğu Büyük Selimiye Cami Bahçesinden

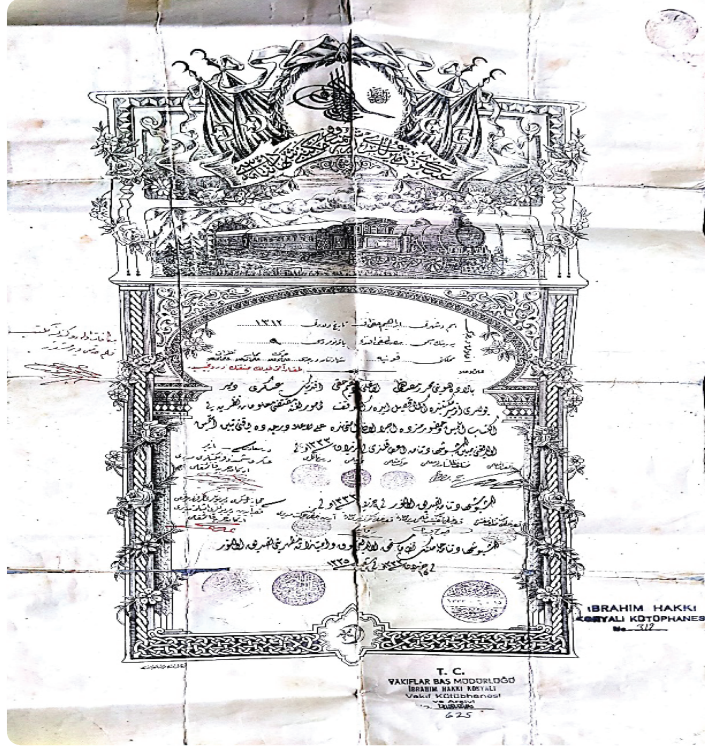
Resim 22. İ. Hakkı Konyalı Kütüphanesi alt kat okuyucu salonu

Resim 23. İ.Hakkı Konyalı Kütüphanesi, Üst Kat Okuyucu Salonu (Hünkar Kasrının Sofası)

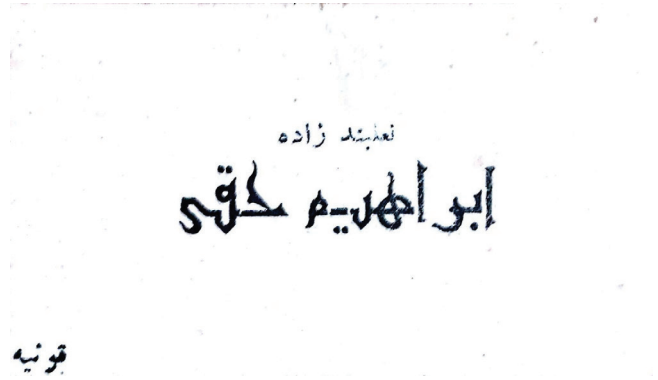
Resim 24. İ. H. Konyalı'nın Konya'daki Islah-ı Medarisi Medresesinden 1331/1913 Tarihinde Aldığı Tasdikname (İHKK Arşivinden)

Resim 25. İ. Hakkı Konyalı'nın İzmir Şimendifer Mektebinden Aldığı 1333/1915 tarihli Şahadetname (Diploma) (İHKK Arşivinden)

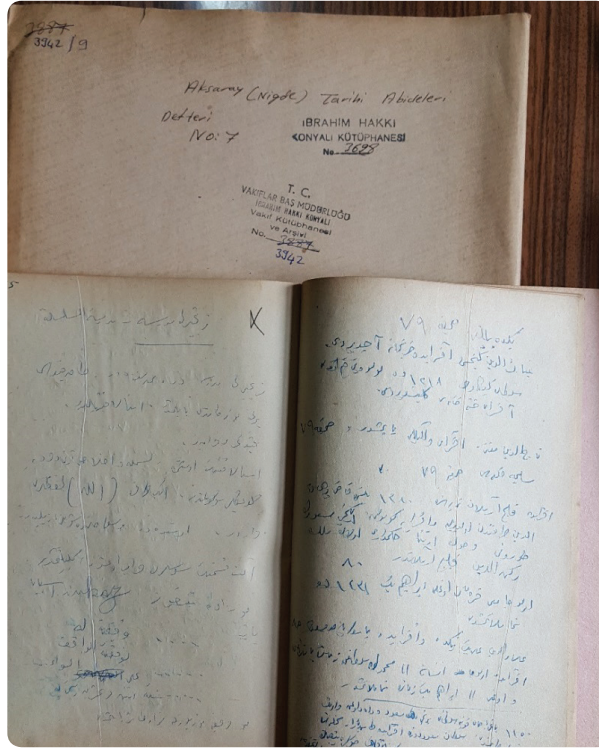
Resim 26-27. İ. Hakkı Konyalı'nın 6 Haziran 1981 tarihinde Konya Selçuk Üniversitesi tarafından verilen Fahri Doktora Diploması (İHKK Arşivi)

Resim 30. İbrahim Hakkı Konyalı'nın İstanbul'da ve Konya'da Kullandığı Kartvizit Örnekleri (İHKK Arşivi)
Osmanlıca: Na'ibanzâde İbrahim Hakkı – Konya

Resim 31. İ. Hakkı Konyalı'nın eserlerini yazarken, araştırmalarını yaparken elinden düşürmediği Tetkik defterleri. (İHKK Arşivi)

Resim 32. İ. Hakkı Konyalı'nın eserlerini yazarken, araştırmalarını yaparken elinden düşürmediği Tetkik defterleri. (İHKK Arşivi)

Resim 33. İ. Hakkı Konyalı Araştırma için gittiği Kırşehir'de, elinden düşürmediği Tetkik Defteri ile. (İHKK Arşivinden)

Resim 34. İ. Hakkı Konyalı'nın Kent Tarihi Araştırmalarında elinden düşürmediği Tetkik Defterleri (İHKK Arşivinden)

Resim 35. İ. Hakkı Konyalı'nın vakfettiği 878 H. 1473 M. Tarihli Siyadet Şeceresi. (İHKK Arşivinden)

Resim 36. İ. Hakkı Konyalı'nın Sokullu Türbesi'nde bulunduğu ve kütüphanesine vakfettiği Kuran_ı Kerim'e ait sayfalar (İHKK Arşivinden)

Resim 37. 1951 Yılında, İbrahim Hakkı Konyalı Tarafından Çıkarılan Tarih Hazinesi Dergisi.

Resim 38 . İbrahim Hakkı Konyalı ve Eşi Şefika Konyalının Karacaahmet mezarlığındaki Kabirleri

Resim 39. Mezar taşı Kitabesi, Sağlığında İbrahim Hakkı Konyalı Tarafından Kaleme Alınmıştır.

Kitâbiyât

Öz

Dergimizin bu sayısında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan iki kitabın tanıtımı okuyucunun beğenisine sunulmaktadır. Vakıf ve Sivil Toplum adlı kitap, M. Fatih Müderrisoğlu tarafından okuyucuya tanıtılmaktadır. *Vefatının Ellinci Yılında Fuad Köprülü* adlı kitabın tanıtımı ise Mehmet Kurtoğlu tarafından yapılmaktadır. Mehmet Kurtoğlu tarafından tanıtımı yapılan bir diğer kitap tanıtımı ise Görgün Özcan'ın Yeditepe Yayınlarından çıkan "Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar" adlı kitabıdır. Bu bölümdeki son yazı ise Hasan Hüseyin Güneş'in Mayıs ayında İstanbul'da düzenlenen *Uluslararası Kudüs Vakıfları Forumu* adlı organizasyon hakkındaki değerlendirme yazısıdır.

Book Review

Abstract

In this issue, two books published by Directorate General of Foundations are presented. M. Fatih Müderrisoğlu presents the book called *Vakıf ve Sivil Toplum*. Mehmet Kurtoğlu presents the book called *Vefatının Ellinci Yılında Fuad Köprülü*. Another book presentation by Mehmet Kurtoğlu is Görgün Özcan's book titled *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar* by Yeditepe Publications. The last article in this section is written by Hasan Hüseyin Güneş about the organization called International Jerusalem Foundations Forum in Istanbul in May.

Vakıf ve Sivil Toplum (Hazırlayan: Prof. Dr. Fahameddin Başar). Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2017, Ankara. ISBN: 978-975-19-6692-6 [195 sayfa: 11 Sempozyum Bildiri metni + 20 Fotoğraf]

M. Fatih Müderrisoğlu*

2016 Vakıf Haftası etkinlikleri çerçevesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü ile İstanbul Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi işbirliği ile gerçekleştirilen Vakıf ve Toplum sempozyumunda sunulan bildirilerden oluşan kitap üç ana başlık altında toplanır:

1. *Selçuklu ve Beylikler Döneminde Vakıf ve Sivil Toplum.*
2. *Osmanlı Döneminde Vakıf ve Sivil Toplum.*
3. *Günümüzde Vakıf ve Sivil Toplum.*

Kitap ilkin, Vakıf ve Sivil Toplum üzerine Vakıflar Genel Müdürü Sayın Adnan ERTEM 'in Takdim, editör Sayın Fahameddin BAŞAR'ın ise Sunuş bölümündeki görüş yazıları ile başlar. Her iki yazının içeriğini özetlersek aşağıdaki bilgilere ulaşırız:

* Günümüzde demokrasinin gelişmişliği, sivil toplum örgütlerinin yaygınlığı ve işleviyle ölçülmektedir.

* Sivil toplum örgütleri sadece sosyal, kültürel alanda değil siyasi olarak da sundukları katkılarla öne çıkar.

* Sivil toplum örgütlerinin çok geniş bir yelpazede çalışma alanları vardır.

* Vakıflar, medeniyetimizdeki ilk sivil toplum kuruluşlarıdır.

* Osmanlı toplumunda özellikle sağlık, eğitim, kültür ve şehircilik alanlarıyla ayrı bir yere sahiptir ve bu özelliğiyle Batı kültüründen ayrılır.

* Çok sayıda hizmet vakıf yoluyla yerine getirilir. Örneğin eğitim-öğretim, kültür, yapım-bakım ve onarım, dini gerekler, sağlık, sosyal yardım, güvenlik, ulaşım, temizlik, iktisadi şartlar ve şehircilik.

* Günümüzde çok sayıda bakanlığın görevini bir zamanlar sivil örgütler sağlamaktaydı.

Açılış bildirisi Bahaeddin Yediyıldız tarafından *Vakıf ve Sivil Toplum Üzerine Bazı Düşünceler* başlığı ile sunulur. Yediyıldız, hayrat sistemi olarak adlandırdığı vakıf müesseselerinin ruhunu tanımlamakta ve günümüzün sivil toplum kuruluşları ile bağlantısı üzerinde durmaktadır. Daha önce hazırladığı, *Türk Hayrat Sistemi ve Sivil Toplum* adlı makalesi ile konuya ışık tutan yazar, üç noktaya özellikle işaret etmektedir; birincisi hür iradenin mevcudiyeti, ikincisi kaynak sorununa çözüm bulma, üçüncüsü ise faaliyet alanının iyi belirlenmesidir.

Açılış bildirisinin ardından Vakıf Haftası bildirileri bilindiği üzere üç ana kategoride toplanmaktadır. İlki "Selçuklu ve Beylikler Döneminde Vakıf ve Sivil Toplum" ilişkisi üzerine sunulan bildirilerdir. Oturumun ilk konuşmacısı Yusuf Küçükdağ, *Bir Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Ahilik ve Ahi Vakıflar* konulu bildirisiyle Ahilik konusuna temas eder. Bu bağlamda yazar, ahiliğin kuruluşunda ahiliğin fütüvvetin Türk çeşitlemesi olduğunu, Türkiye Selçukluları tarafından 13. Yüzyıl başlarında başkent Konya'da kurulduğundan bahseder. Sonrasında Ahiliğin işlevselliği irdelenerek Ahi vakıfları ile ilgili vakfiyeler üzerinde durulur. Ahi Vakfiyeleri başlığı altında Küçükdağ, Kırşehir Ahi Evran Zaviyesi vakfiyesini, Murad Hüdavendigar Temliknamesi ile Konya Ahi Evran Zaviyesi vakfiyesini ele alarak konuya açıklık getirmektedir.

Mustafa Demirci, *Anadolu'nun İslamlaşmasında Vakıflar ve Mühdedi Vakıfları* konulu makalesiyle, Anadolu'da vakıf müesseselerinin rolü ve İslamlaşma sürecinde özellikle Mühdedi vakıflarının işlevselliğini ele alır. Yazar, örnek olarak Trabzon kapsamında etnik nüfus dağılımı ve gelir vergisi

* Yrd.Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü; mfatih@hacettepe.edu.tr

kapsamında verdiği bilginin ötesinde bir tablo halinde mühtedi vakıflarını sıralamaktadır. Sadi S. Kucur , *Sivil Toplum Açısından Selçuklu Türkiye'sinde Vakıflar* başlığını taşıyan bildirisi ile Anadolu'yu yurt edinen Selçuklu Türklerinin kurduğu vakıfların vakfiyelerinden hareketle sivil toplum konusunu irdeler. Yazara göre, devlet adamları vakıftan bazı kısmi menfaatleri olsa da vakıf kurucu olarak servetlerinin büyük bir kısmını kamu yararına aktarmaktadır. Vakıflar devlet bütçesinden bağımsız ve özerk konumda idi. Selçuklu vakıf kurucularının / banilerin dağılımına baktığımızda sultan, melik, hanım sultanların %30 oranında başı çektikleri görülür.

Sempozyumun ikinci oturumu "Osmanlı Dönemi" vakıflarını konu alır. Konuşmacılardan Haşim Şahin, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde İktidar, Vakıf ve Toplum ilişkisi* başlıklı çalışmada, Erken Osmanlı döneminin bazı bey/padişahları ile paşalarının vakıfları üzerinde durur. Bu bağlamda Osman ve Orhan Gazi, I. Murat, I. Bayezit, Süleyman ve Lala Şahin Paşa konunun kapsamına girmektedir. *Osmanlı'dan Günümüze Vakıfların Sivil Topluma Katkısı* konulu çalışmada Hüsnü Koyunoğlu, özellikle vakıf ve sivil toplum kavramını tartışmaya açmakta, ardından vakıfların yaptığı hizmetlerin sivil topluma katkısını ele almaktadır. Yazar, bu hizmetleri; eğitim-öğretim, sağlık, şehir-cilik-belediye, ulaşım, dini, toplumun şekillenmesinde vakıflar rolü, meslek dayanışması, esnaf ve sanatkâr grupları konuları ile gündeme taşımaktadır.

Gümüşhanevi Dergâhı: Güzünü Bitirip Kış Mevsimine Giren İmparatorlukta Saha Bir Müessese adlı tebliğinde Necdet Yılmaz, Osmanlı son döneminde tanınmış bir şahsiyet A. Ziyaeddin-i Gümüşhanevi'nin kurduğu dergah ve dergahın faaliyetlerini konu edinir. Bu konudaki çarpıcı özellik dergâh kütüphanesi vakfı ve bu vakfın yakın çevre kütüphaneleri ile olan bağlantısına temas edilmesidir. Dergâh kütüphanesinin vakfının dışında

Bayburt, Of ve Rize kütüphane vakıfları da çalışmada irdelenmektedir.

Mevlüt Çam ise *Osmanlı Vakıflarında İlginç Şartlar ve Uygulamalar* başlığını taşıyan araştırmasında, vakıf ve edebiyat; vakıf, kadın ve çocuk; vakıf, asker ve donanma; vakıf, borçlu, müflis; vakıf ve eğitim; vakıf ve emniyet güvenlik hizmetleri; vakıf ve hayvanlara sunulan hizmetler; vakıf ve sosyal hizmetler örneklerinde olduğu gibi vakfiyelerdeki ilginç özelliklerden söz etmektedir.

Sempozyumun üçüncü ve son oturumu günümüzün sivil toplum kuruluşları ve bunların vakıf sistemi açısından değerlendirilmesini konu alır. *Günümüz STK ve Vakıfların Hayır Çalışmalarıyla Tarihi Vakıfların Hayır Faaliyetlerinin Karşılaştırılması* konusunda bildiri sunan Abdullah Ekinci, makalesinde eski ve yeni vakıfların hizmet alanlarını karşılaştırmaktadır. Şanlıurfa'ya Suriye'den gelen mültecilere yapılan yardımlar üzerinde duran yazar, insanî yardım platformu faaliyetleri kapsamında sosyal, eğitim, sağlık yardımları ve sosyal etkinliklerden bahseder.

Necati Ceylan, İnsan Haklarının Korunmasında Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü adlı makalesiyle konuya hukukî yönden yaklaşmaktadır. Günümüzde insanlığın bilgi, ilim ve teknolojide ilerlemesine karşın hukukta, adalette, hakkaniyette ve ahlakta bir ilerlemenin olmadığından söz eden yazar, İslam coğrafyasında işlenen zulümler ile yeryüzündeki hukuk ihlallerinin bunun açık delilleri olduğunu iddia eder. *Vakıf ve Sivil Toplum* konulu çalışmada T. Başak Ersen, uluslararası çerçevede vakıfların sivil toplum kuruluşları olarak kabul edilmediğini, bu bağlamda Türkiye'nin istisnai durumunu gözler önüne serer. Yazar ayrıca vakıf-dernek ilişkisine değinerek kimi vakıfların dernek adı altında tanındığını A.B.D ve Avrupa Ülkelerinde vakıf olarak nitelendirilebilecek yapı sayılarını da rakamlarla vermektedir.

Kitap, Vakıf Haftası kapsamında çekilen anı fotoğrafları ile sonlanmaktadır.

Vefatının 50. Yılında Mehmed Fuad Köprülü (Hazırlayan: Prof. Dr. Fahameddin Başar). Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2017. ISBN: 978-975-19-6680-3 [141 sayfa: 1 Önsöz, 4 Panel Bildirisi metni + açılış ve kapanış konuşmaları]

Mehmet Kurtoglu*

UNESCO Türkiye Milli Komisyonu 2016 yılını, ölümünün 850. Yılı dolayısıyla *Hoca Ahmed Yesevi Yılı* ve ölümünün 50. Yılı münasebetiyle *Fuad Köprülü Yılı* olarak belirlenmiş, bu kapsamda çeşitli etkinlikler yapılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü de, vakıfların hukukî mahiyeti ve vakıf müessesesi hakkında çok kıymetli araştırmalar yapmış olan bu büyük ilim adamını vefatının 50. yılında unutmamış, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu ve Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi ile birlikte bir panel düzenlemiştir. İstanbul’da, 12 Mayıs 2016 tarihinde Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Topkapı Yerleşkesi (Yenikapı Mevlevihanesi) Konferans Salonu’nda gerçekleştirilmiş olan anma toplantısında sunulan bildirilerin bir araya getirilmesinden oluşan kitap, Prof. Dr. Fahameddin Başar’ın editörlüğünde “Vefatının 50. Yılında Mehmed Fuad Köprülü” adıyla yayınlanmıştır.

Köprülü’nün, en önemli yönü hiç kuşkusuz metod getirmesidir. Yeni bir bakış açısıyla Türk diline, Türk kültürüne, Türk tarihine, Türk edebiyatına, Türk vakıf hukukuna dair yeni bir araştırma metodu getirmiş olmasıdır. Fuad Köprülü’ye gelinceye kadar ilmi metotlarla tarih, edebiyat ve vakıf müesseseni ilmi metotlarla inceleyen olmamıştır. Bu bağlamda Köprülü ilktir. Beş bölümden oluşan kitap, Prof. Dr. Fahameddin Başar’ın, “Fuad Köprülü’nün Hayatı ve Eserleri” hakkında yazmış kaleme almış olduğu uzun bir biyografi yer alıyor. Başar, bu yazısında bütün boyutlarıyla Köprülü’nün hayatına ışık tutarken; onun Türk düşünce ve siyasi hayatındaki önemine vurgu yapmaktadır.

Köprülü’nün edebiyat alanındaki çalışmalarına yer veren Prof. Dr. Kemal Yavuz, Köprülü’nün edebiyat dünyasına şiirle girdiğini ve asıl çalışmalarını

Türk edebiyatına hasrettiğini, sabırla, çalışkanlıkla, gayretle Türk edebiyatını ve Türk tarihini her yönüyle ele almış, özellikle Türk edebiyatının, tarih olarak baktığımız zaman, “İslâm öncesi devrini baştan sona araştıran ve bu sahada eser veren tek şahsiyet” olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca hala Köprülü’nün eserlerinden, yazılarından istifade edildiğini vurgulayan Yavuz, Köprülü’nün dört yüzün üzerinde makalesi olduğunu ve bunların büyük değerler taşıdığını vurgulamaktadır.

Yrd. Doç. Dr. Abdülkerim Asılsoy, “Köprülü’nün Tarih Anlayışı ve Metodu” başlıklı makalesinde, Köprülü’nün yazılarını “Tarih”, “Hukuk Tarihi”, “Anadolu’nun Mistik Tarihi” ve “Edebiyat Tarihi” olarak dört sınıfa ayırlabileceğini belirtmektedir. Köprülü’nün, Tarih tanımlaması üzerinde duran Asılsoy, daha sonra, “Tarihin Gayesi”, “Tarihte Tekâmül”, “Tecrübi Usul ve Determinizm”, “Tarihte Kanun Fikri”, “Tarih ve Edebiyat İlişkisi”, “Kaynak Kullanımı”, “Tenkitli Metin Neşri”, “Edebi Eser”, “Münşeat Mecmuaları”, “İstîfâ Kitapları”, “Evliya Menkıbeleri”, “Tarihi Romanlar”, “İlmi ve Edebi Eserler”, “Türk Tarihi Tetkiklerine Yeni Bir Yaklaşım”, “Meseleye Umumi Türk Tarihi Zaviyesinden Bakış”, “Süreklilik Karşılaştırma”, “Türk Tarihi-İslam Tarihi” başlıkları altında inceleyerek Köprülü’nün metodolojisi üzerine tespitlerde bulunmuştur.

Yrd. Doç. Dr. Eyüp Sabri Kala ise “Vakıflar Dergisi’nde Yayınlanan Makaleleri Işığında Mehmed Fuad Köprülü’nün Vakıf Çalışmaları” başlığı altında Köprülü’nün vakıf alanına yaptığı katkılar üzerinde durur. Kala, Köprülü’nün *Vakıflar Dergisi’nde* yayınlanan ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından Vakıflar Dergisi’nin 75. Yılı münasebe-

* Vakıflar Genel Müdürlüğü, Yayın ve Kütüphaneler Müdürü; kurtoglu.mehmet63@gmail.com

tiyle “Vakıflar Hukuki Mahiyeti” adıyla müstakil bir kitap olarak da yayınlanmış olan çalışmalarını üç ana grupta toplamaktadır. Kala’ya göre Köprülü’nün vakıflarla ilgili fikri yaklaşımlarını, vakıf belgelerinin nasıl incelenmesi gerektiğine dair metodolojiyi ortaya koyduğu çalışmalar birinci gurubu oluşturmaktadır. İkinci grupta, ortaya koyduğu metodolojiyi somutlaştırarak yaptığı vakıf çalışmaları yer almaktadır. Üçüncü ve son grupta ise, vakıflar alanında diğer araştırmacılarca yayınlanan çalışmaların, Köprülü’nün ortaya koyduğu tarihi metod çerçevesinde tenkitlerinin yer aldığı “Bibliyografya” çalışmaları bulunmaktadır.

Prof. Dr. Fikret Turan’ın “*Mehmet Fuad Köprülü’nün Türkiyat çalışmaları*” başlıklı makalesinde ise, Köprülü’nün 19. Yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında İstanbul’un Beyazıt semti ile onu çevreleyen Sultanahmet, Laleli, Gedikpaşa

ve Fatih civarında yetişmesi, bu çevrede bulunan Süleymaniye, Nuruosmaniye ve Ragıppaşa kütüphanelerinde bilimsel araştırmalar yapmış olması, imparatorluğun dağılış sürecinde Türklüğü ve Müslümanlığı kurtarmayı amaçlayan siyasi görüşler bunları destekleyen siyaset ve kültür adamlarıyla tanışmış olmasının, onun kültür ve düşünce dünyasında şekillenmesinde rol oynadığı tespitini yapmaktadır. Yazar, Köprülü’nün yetiştiği bu çevrede, araştırdığı, okuduğu, gördüğü, dinlediği ve öğrendiği bilgi ve fikirleri Batıda ortaya çıkan akılcı ve mukayeseci metodunu, O’nu yazın hayatından örneklerle ortaya koymuştur.

Vefatının 50. Yılında Mehmed Fuad Köprülü adlı kitap, Köprülü’nün hayatı, kişiliği ve fikirleri üzerine önemli makalelerden meydana gelen önemli bir biyografik eser olarak okuyucunun ilgisine sunulmuştur.

Görgün Özcan (2017). *Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*. Yeditepe Yayınevi, İstanbul. ISBN: 6059787734. 344 sayfa.

Mehmet Kurtoglu*

Son yıllarda şehir kültürü, tarihçiliği ve sosyoloji üzerine yerli ve yabancı yayınlar ilgi görmekte, şehir olgusu üzerine önemli araştırma ve incelemeler yapılmaktadır. Şehir olgusunun bu denli ilgi görmesinin nedeni son kırk elli yıl içerisinde kadim şehirlerin tarihî mekânlarının yıkılması, yerine modern binaların dikilmesi, köyden şehre göç ile birlikte şehirlilik olgusunun yitirilmesidir. Özellikle modernitenin kadim şehirleri kuşattığı ve yalnızca fiziki olarak değil, şehirlerin ruhuna da müdahale ettiği günümüzde şehir olgusu kaçınılmaz olarak gündemimizi meşgul etmektedir. Şehrin gündemimizi meşgul etmesinin birinci nedeni Müslümanlar olarak içinde bulunduğumuz dünyada Batı kültürü karşısında yaşamış olduğumuz medeniyet krizidir. Bu medeniyet krizini Bernard Lewis her ne kadar “İslamın Krizi” olarak isimlendirse de gerçekte bu Müslümanların yaşadığı krizdir ve içinde bulundukları çağın sorunlarına çözüm bulamamalarından kaynaklanmaktadır. Bugün Müslümanlar bir medeniyet inşa etmek istiyorlarsa, mutlaka kadim İslam şehirlerinden ilham alarak “Müslüman Şehirler” kurmaları gerekmektedir. Müslümanların şehir konusunda eşsiz bir tarihsel birikimi vardır. Bu birikim Asrı Saadet’ten Emevilere, Endülüs’ten Selçuklu ve Osmanlılara ve oradan da kesintisiz bir şekilde günümüze kadar gelmektedir. Bugün şehir olgusunun üzerine düşünen herkes bu geçmiş tecrübeyi göz önünde bulundurmak zorundadır.

Kadim şehirlerimizin ruhuna dokunmadan, gelenekten kopmadan yeniden inşa edebilmek, yaşatabilmek için ecdadımızın neler yaptığına, şehirleri nasıl kurduğuna, onlara nasıl bir ruh ve çehre kazandırdığına bakmak gerekir. Bu bağlamda Osmanlı tecrübesi üzerine önemli eserler yazılmıştır. Örneğin Osman Nuri Ergin’in şehir-

cilik ve belediye tarihi ile “*Türk şehirciliğinde imaret sistemi*” çalışmaları, Ömer Lütfi Barkan’ın “*Osmanlı imparatorluğunda imaret sitelerinin kuruluş ve işleyiş tarzına ait araştırmalar*” ve “*Kolizator Türk Dervişleri*” üzerinden Balkanlardaki şehirleşmeyi anlattığı makaleleri ve yakın dönemde Suraiya Faroqhi, Özer Ergenç, Tuncer Baykara gibi akademisyenlerin çalışmaları dikkat çekmektedir. Yine yakın tarihte kaybettiğimiz mimar Turgut Cansever’in şehir kitapları Osmanlı şehir ilişkisi bağlamında ilk akla gelen eserlerdir. Görgün Özcan’ın Yeditepe yayınlarından çıkan “*Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar*” kitabı bu bağlamda yazılı kaynaklardan hareketle kaleme alınmış bir doktora çalışması. Yazar bu kitabında vakıflar ve vakıflar tarafından kurulan imaret sitelerinin Osmanlı şehirleşmesi üzerindeki kurucu etkisi üzerinde dururken, ayrıca Osmanlı şehir sisteminin coğrafi, fiziki görünümünün oluşumu ile birlikte idari işleyişini teorik çerçevede ele alıp, vakıfların bu sistem içindeki yerini tespit etmeye çalışıyor. Osmanlı şehrinin kuruluş ve gelişim aşamalarında iki temel kurumun öne çıktığını söyleyen yazar, şehrin yönetimi açısından kadılık kurumu ve şehirleşme pratiği çerçevesinde vakıfların önemine işaret ediyor. Bu özgün modelin tarihsel kökenini İslam şehirlerine, hatta dahi ileri giderek Doğu’nun şehirleşme pratiğine dayandıran yazar, Osmanlı’nın genişleyen sınırlarıyla birlikte Balkanlar, Ortadoğu ve Afrika topraklarında farklı kültür havzaları ve medeniyetlerle etkileşimine dikkat çekiyor.

Yazar, kitabın birinci bölümünde Osmanlı şehir sisteminin tarihsel kaynaklarından başlayarak, şehrin kökeni, Türklerde şehirleşme, Osmanlı şehir sisteminin idari işleyişi ve yerel yönetim, tımar sistemi, Ehl-i Örf bürokratlar, kadılık, mekânsal yerleşim ve imar kuralları üzerinde duruyor. İkinci

* Vakıflar Genel Müdürlüğü, Yayın ve Kütüphaneler Müdürü; kurtoglu.mehmet63@gmail.com

bölümde; bir hayır eylemi olarak vakfetmek'ten başlayarak, vakıf çeşitleri, mekânsal yerleşim özelliklerine vakıfların etkisi, vakıf imaret sistemi, sosyal donatı ve yapılar, sunulan hizmetler ve hizmetlerin yürütülmesinde vakıfların rolüne yer veriyor. Üçüncü bölümde ise, toplumsal hayat üzerinde vakıfların etkisi, görevleri, aile vakıfları, Osmanlı ekonomik sisteminin işleyişi içinde vakıfların yeri, para vakıfları, mahalle, sivil toplum, Osmanlı adalet düşüncesinin iktidar ilişkilerine etkisi ve yerel iktidarın paylaşımı, daire-i adalet döngüsü, kadıların yerel iktidar ilişkilerindeki rolü eşraf ve ayanın şehir yönetimi üzerindeki etkisi gibi konular yer alıyor.

Yazar, bazı örnek şehirler üzerinden Osmanlı şehirciliği üzerinde dursa da aslında bunlar bütün Osmanlı şehirleri için geçerli olan kıstaslardır. Biliindiği üzere bir vakıf medeniyeti olan Osmanlı, şehirleri bir vakıf külliyesi etrafında kurmuştur. Şehirler bir külliye etrafında şekillenmiştir. Üç halkadan oluşan Osmanlı şehirlerinin en içteki halkasını şehrin ruhu oluşturur. Şehrin merkezini oluşturan bu halkada cami, medrese, çarşı ve hamam bulunur. İkinci halkada kütüphaneler, aşevleri, muvakkithaneler, imalathaneler, çarşılar, hanlar, hamalar, misafirhaneler, kahvehanelere, tekke ve zaviyeler yer alır. Üçüncü halkada ise bu mekânların çevresinde yayılan evler yer alır.

Özcan, şehir kuran vakıfları anlatırken imaret sistemlerine değinerek geçiyor. Zira imaret sistemleri aracılığıyla kurulan tüm Osmanlı şehirlerinin bir lis-

tesinin çıkarmanın bu çalışmanın dışında olduğunu söyleyen yazar, bu bağlamda vakfiyelerin incelenmesi, mimarî açıdan yapıların değerlendirilmesi, mevcut olmayan yapıların rölevelerinin çıkarılması vb. gibi çok yönlü ve hacimli bir araştırma gerektirdiğini söylüyor. Çalışmasını daha çok yazılı kaynaklar üzerinden ortaya koyan Özcan, imaret sitelerinin etkisini, vakıf imaret siteleri etrafında nüfusun yoğunlaşması ile ortaya çıkan yeni yerleşimlere örnek vererek yetiniyor. Bu bağlamda Edine Uzunköprü'yü örnek veren yazar, II. Murad zamanında kurulan Edirne-Uzunköprü yerleşimini Aşıkpaşazâde'den iktibasla anlatıyor.

Osmanlı Şehirciliği ve Vakıf bağlamında arşiv belgeleri i üzerinden bir okuma yapıldığında yeni bilgiler ortaya çıkması muhtemeldir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivinde binlerce belge ve bu belgelerde şehirciliğimiz üzerine oldukça orijinal bilgiler yer almaktadır. Yalnızca vakfiyelerdeki yer ve mekân isimleri, vakfedenin eser hakkında yapmış olduğu tanımlamalar, düşülen tarih ve beyitler, mahalle isimleri vs. bilgiler şehir tarihçiliği açısından mümbit bir kaynak teşkil etmektedir. Özellikle vakfiyelerde eser hakkında yapılan tanımlamalardaki edebiyat ve estetik sanat açıdan oldukça önemlidir. Görgün Özcan'ın "Osmanlı Şehirciliği ve Vakıflar" kitabı, vakıf arşiv belgelerinin kullanılması hususundaki eksikliği dışında, şehircilik bağlamında Osmanlı şehirciliği ve vakıflar ilişkisi bağlamında üzerinde durulması gereken bir eser.

Kudüs'ün Vakıf Haftası/Vakıf Haftasının Kudüsü Vakıf Haftası ve Uluslararası Kudüs Vakıfları Forumunun Değerlendirilmesi

Hasan Hüseyin Güneş*

2017¹ yılı, Kudüs özelinde Filistin ve tüm Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler için çok önemli bir yıldır. Elbette bunun nedeni Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü zapt edişinin beş yüzüncü; Balfour deklarasyonunun² yüzüncü; Altı Gün Savaşı'nın³ ise ellinci yıldönümünün bu yıla rastlamasıdır. Hâlen çözüm bekleyen Filistin meselesinin ve buna bağlı birçok sorunun gündeme taşınması, tartışılması, bunlara çözümler aranması, Filistinlilerin kendilerini İslam coğrafyasının çeşitli kesimlerinden bilim adamlarına ve sivil kuruluş örgütlerine anlatması, Filistin dışındaki insanların onlarla irtibata geçip yeni ilişki ağları kurması, belki de bu yıl içerisinde yapılması gereken en önemli faaliyetlerden biriydi. Buna ilaveten, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün gayretkeşliğiyle büyük bir adım atılarak mesele- nin önemine bağlı olarak da Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı himâyesinde, büyük ve önemli bir organizasyona dönüştü. Organizasyon 8-9 Mayıs 2017 tarihlerinde, İstanbul'da düzenlenen *Vakıf Haftası Açılışı ve Uluslararası Kudüs Vakıfları Forumu* programıdır.

Tüm tebliğlerin içeriğini ve ayrıntılarını vermek elbette makalemizin maksat ve hacmini aşacaktır. Bu nedenle genel olarak tebliğlerin tematik gruplandırmasını yapmak daha iyi olabilir. Temaları aktarmanın en iyi yolu hiç şüphesiz otuz tebliğin sunulduğu sekiz oturumun başlıklarını vermek olacaktır.⁴

Birinci oturum: Çalıştay ve Kudüs'te Vakıf Malla-

1 Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; hasan.h.gunes@gmail.com

2 Arthur Balfour'un ön ayak olmasıyla 1917 yılında ilan edilen deklarasyon, Filistin'de bir Yahudi devletinin kurulmasını onamıştır.

3 1967'de meydana gelen Arap-İsrail Savaşı, İsrail işgalinin büyük felaketlerinden bir kısmının kısa süre içerisinde tüm Filistin coğrafyasına yayılmasına neden olmuştur.

4 Tebliğ özetleri için bkz. : http://www.kudusvakiflari2017.org/wp-content/uploads/2017/05/forum_kitap.pdf 26.05.17

rının Geliştirilmesi.

İkinci oturum: Tarihi Perspektiften Kudüs Vakıfları.
Üçüncü oturum: Kudüs ve Çevresinin Desteklenmesinde Filistin ve Ürdün'ün Rolü.

Dördüncü oturum: Dünyada Kudüs Vakıflarıyla İlgili Tecrübeler-I.

Beşinci oturum: Dünyada Kudüs Vakıflarıyla İlgili Tecrübeler-II.

Altıncı oturum: Türkiye'de STK'ların Kudüs Tecrübeleri.

Yedinci oturum: Ekonomik Güçlendirme Yoluyla Kudüs'ün Desteklenmesi.

Sekizinci oturum: Başarılı Girişimler ve Projeler Aracılığıyla Dünya Üzerindeki Kudüs Çalıştay: Vakıflarının Geliştirilmesi Üzerine.

Bu bağlamda önemli gördüğüm bazı tebliğleri ele alarak içeriklerini değerlendirmeye çalışacağım. Tebliğler arasında -biri bendenizin olmak üzere- Türkiye'deki üniversitelerden iki akademisyenin çalışması yer aldı. Diğer katılımcı Prof. Dr. Zeke-riya Kurşun'un tebliği "Osmanlı Döneminden Bugüne Kadar Kudüs Vakıflarının Geliştirilmesinde Türklerin Rolü" başlıklıydı. Önemine binâen burada üzerinde durulması gereken tebliğinde Kurşun, Kudüs vakıflarının önemine dikkat çekmesinin ardından, Osmanlı'nın 1917'de Kudüs'ten zorunlu ayrılışından sonra şehir vakıflarının tespitinin önemli olduğuna vurgu yapmasıdır. Kurşun, Kudüs etrafında süren ve gelecekte devam edeceği belli olan sorunlara vakıf merkezli çözümler üretilebileceğini ve bu fikirden hareketle, Kudüs vakıf envanterinin ortaya çıkarılması için büyük bir projenin bir müddettir devam ettiğini duyurdu. Türkiye Cumhuriyeti'ndeki mevcut arşivlerden vakfiye ve bunlara ilişkin birçok kaydın toplandığını/toplanmakta olduğunu dile getiren araştırmacı, vakıfların tespitiinden sonra, mevku-

fatın da söz konusu arşivler ile tespiti mümkün olduğunu ve tespit edilen mevkufatın *Google Maps*'te tanımlanabileceğini de ilave etti.

Söz konusu projenin, Filistin için getirisinin çok önemli olduğunun altını çizmemiz yerinde olacaktır. Zira bu sayede mevkufatın şu an Filistin'deki durumu ortaya çıkacaktır; günümüzde kimin elinde, hangi kişi ve kurumların tasarrufu altında olduğu da gün yüzüne çıkmış olacaktır. Örneğin söz konusu mevkuf, projede tespit edilen gayrimenkullerin günümüzdeki mevcudiyetinin tespiti yapılabileceği gibi, hâlen bağlı olduğu vakfın mevkufatı içerisinde olup olmadığının anlaşılmasını sağlayacak belgeler gün yüzüne çıkmış olacaktır. Kurşun hocanın yürüttüğü projeye bunların intikal silsilesini takip etmek de mümkün hale gelecektir; mevkufatın başka vakıflara intikal edip etmediği, özel mülkiyete geçmişse bunun hangi yollarla yapıldığı türünden sorular da cevaplanacak meseleler arasında gibi görünüyor. Ancak, bendenizin bu bağlamda özellikle önem verdiği husus, tespiti yapılan mevkufatın İsrail'in ele geçirdiği arsa, çiftlik, köy vb. yerlerin tespitini de tescilleyecek olmasıdır.

Foruma Türkiye'den katılan bazı Sivil Toplum Kuruluşları da sunum yaptılar. Mirasımız Derneği Genel Başkanı Muhammet Demirci'nin sunumu bunlardandı. Osmanlı döneminde olduğu gibi, Kudüs'te tamir ve termim işlerinin günümüzde de devam ettiğinin seçkin örneklerini gösterdi. Demirci'nin dikkat çektiği önemli meselelerden biri, derneğin Filistin'de şimdiye kadar gerçekleştirdiği kırk beş adet tarihî cami ve yetmiş adet tarihî ev onarımında, İsrail yönetiminin kendilerine çıkardığı zorluklardı. Kendisi, derneğin Kudüs'te bulunan evinin onarımını gerçekleştirdiği sıradaki gözlemlerini aktardı; birkaç günde bitecek iş, Kudüs İsrail Belediyesi tarafından uzatılması, yüklü miktarda para alınıyor olması ve onarım esnasında İsrail polislerinin bekçi misali beklemesi, evden/camiden arkeolojik bir malzeme veya benzeri bir materyal çıkması durumunda, İsraili görevlilerin hemen el koyması onun verdiği bil-

giler arasında yer alıyor. Buna rağmen Mirasımız Derneği, TİKA gibi dernek ve kuruluşların bu ek-sendeki gayretlerinin devam ettiğini öğrenmek oldukça sevindiricidir.

Arap dünyasından katılımcıların sunduğu bazı tebliğler de bu tür çalışmaların ne kadar gerekli olduğunun altını çizer mahiyetteydi. Bahreyn Krallığı'ndan katılan Dr. Mohamad Hişam Daftardar'ın tebliği, "Kuds-i Şerif'teki İslami Vakıfların Kalkındırılması ve Geliştirilmesi" başlıklıydı. Kudüs'te, işgalin yanı sıra, başka şekillerde özellikleri yok edilen vakıfların dini yönünün değiştirilmesinin nasıl engellenebileceğine dair önerilerde bulundu. Bu öneriler vakıfların geriye kalanlarının muhafaza edilmesi, onarılacak durumda olanların onarımı, kurtarılabileceklerin kurtarılması ve Filistin sınırları dâhilindekilerin yeniden inşası için uygulanabilecek çeşitli stratejiler içermektedir. Bunların haricinde yapılan bazı sunumlar, Filistin dışındaki Kudüs vakıflarını da konu aldı. Halid el-Yusuf'un Avrupa'da Kudüs vakıflarını İsveç örneği, Hafizi bin Muhammed Nur ise Kudüs'e yapılan maddi yardımları Malezya örneği üzerinden anlattı. Ayrıca bazı İslam devletlerinin temsilcileri de ülkelerinin Kudüs vakıflarına kendi desteklerini gösteren sunumlar gerçekleştirdi.

Müslüman katılımcılar sorunlarını bu şekilde aktardılar. Bilindiği gibi Kudüs'te sorun yaşayanlar sadece Müslümanlar değil; Hristiyanlar da eskisinden çok daha hissedilir bir biçimde, İsrail uygulamalarının barış şehrinde sorunlar meydana getirdiğinin altını çizmektedir. Bu çerçevede, Kudüs Rum Ortadoks Kilisesi ve Kudüs Fransiskanları adına foruma iştirak edenler oldu. Kendilerinin sunumları olmasa da organizasyondaki mevcudiyetleri her şeyi anlatan kabilinden bir temsiliyetti. Yukarıda genel olarak aktarmaya çalıştığımız mevzuları konu edinen forumun oturumları bittikten sonra, Uluslararası İslami Vakıf Enstitüsü Kurucusu Sami Muhammed Hasan es-Salahat'ın başkanlığında bir çalıştay tertip edildi. Öneriler ve teklifler tartışıldı; kimi makul olarak değer-

lendirildi, kimi öneriler ise çok cılız kaldı veya reddiyeler ile karşılaştı. Üzerinde en çok durulan konulardan biri yurt dışındaki vakıflarda, Filistin vakıflarına gönderilmek üzere toplanan paraların Filistin'e nakli sorunu oldu.

Açılış töreninde de önemli konuşmalar yapıldı. On birinci Cumhurbaşkanımız Sayın Abdullah Gül'ün babasının vefatı nedeniyle, ilk gün yapılması gereken açılış töreni bir gün sonrasına ertelendi. Törende, Sayın Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın yanı sıra Başbakan Yardımcısı Veysi Kaynak, AB Bakanı Ömer Çelik, Kültür ve Turizm Bakanı Nabi Avcı'yla birlikte, Filistin Başbakanı Rami Hamdallah, Ürdün Prensi Gazi bin Muhammed, İslam İşbirliği Teşkilatı Genel Sekreteri Yusuf bin Ahmed el-Useymin de yer aldı. Bu isimlerin haricinde Uluslararası İslami Vakıf Enstitüsü Kurucusu Sami Muhammed Hasan es-Salahat da bulunmaktaydı. Filistin Başbakanı Rami Hamdallah, İsrail'in 1967 yılındaki işgalinden beri Kudüs'ün yapısını değiştirmek için elinden geleni yaptığına değindi; yalnız Müslümanların değil Hristiyanların da zulüm altında olduğunu söyledi. Ayrıca "İsrail, Kudüs'te yeni yerleşim yeri açmayı durdurmalı, Filistinli tutukluları bir an önce serbest bırakmalı, uluslararası toplum bu konulardaki sorumluluklarını yerine getirmelidir" sözleriyle, İsrail'in işgal politikalarının aralıksız devam ettiğine işaret etti.

Uluslararası İslamî Vakıf Enstitüsü Kurucusu Sami Muhammed Hasan es-Salahat ise forumun, Nisan 2016'da İstanbul'da İslam İşbirliği Teşkilatı 13. İslam Zirvesi'nde alınan ve Kudüs'ün maddi olarak desteklenmesini öngören kararların sonucunda gerçekleştirildiğini ifade etti. Salahat ayrıca, Kudüs'teki Müslümanlar arasında işsizlik oranının % 14, yoksulluk oranının ise % 50'ye ulaştığına, bu durumun yoğun bir birlikteliğe dayalı çalışmayı gerekli kıldığına dikkat çekti. Altını çizdiği bu sözler ve resmettiği tablo, Kudüs vakıflarının ne denli önemli olduğu göstermektedir.

Protokoldeki önemli konuşmalardan biri de Vakıflar Genel Müdürü Dr. Adnan Ertem tarafından

gerçekleştirildi. Kudüs'ün Osmanlı idaresi altında kaldığı sürenin, sulh ve sükûnun en uzun süre devam ettiği dönem olarak tarihteki yerini aldığını belirterek "... bugün bu mesuliyet, bütün dünya Müslümanları açısından hâlâ devam etmektedir. Tıpkı tarihte olduğu gibi Hazreti Ömer'in, Sela-haddin Eyyubi'nin ve Osmanlı'nın, Kudüs'te var etmeye çalıştığı bütün inançların birlikte yaşama imkânını ve ortamını sağlamak, bütün semavi dinler açısından kutsal sayılan bu şehrin, bizlerden beklentisidir ..." şeklinde devam eden konuşmasıyla Kudüs'te sağlanması gereken barışın evrensel boyutuna dikkat çekti.

Osmanlı'nın Kudüs hâkimiyeti üzerinden 500 yıl geçtiğini ifade ederek, bütün Osmanlı hanedanının, insanlık tarihinin kesişme noktalarından olan Kudüs'e hizmet etmeyi görev bildiğini belirten Ertem, Osmanlı hanedanının ve toplumunun bu konudaki hassasiyetine işaret ederek "Kudüs'ün inşa ve ihyası için vakıflar kurmuş, bu vakıflar ve silesiyle din, dil, ırk ve mezhep ayrımı yapmadan, ibadet aşkıyla hizmet etmeyi şiar edinmişlerdir. Allah rızasını kazanmak için her alanda vakıf kurarak barışı, kardeşliği, paylaşmayı ve uzlaşmayı önceleyerek, toplumun bütün sosyal ihtiyaçlarına cevap veren hizmetler sunmuşlardır" cümleleriyle de Osmanlı döneminde vakıf müessesinin Kudüs barışı için ne kadar önemli bir oynadığına vurgu yaptı.

Ürdün Prensi Gazi bin Muhammed'in konuşması da dikkat çekiciydi. Bunun en önemli nedeni, hem vücut dilinin ve hem de konuşmasındaki tonlama, vurgu ve üslubuyla bendenizi şaşırtmasıydı. Konuşmasına Kudüs'e yapılacak yardımların meşru tek yolunun Ürdün üzerinden olduğu ve bunun böyle bilinmesi gerektiği gibi bir hava hâkimdi. Prens Gazi'nin vurguları gözden gelinemeyecek şekilde Ürdün merkezli bir meşruyet müdafaası gibiydi; diğer İslam ülkelerinin bu konuda ona tabi olması gerektiği gibi bir tema seçmesi böyle bir ortamda ne kadar doğru olduğu tartışmaya açıktır. Konuşması, simultane çevrilmesine rağmen, Arapça yaptığı konuşmayı

İngilizce de özetledi. Bu gerçekten platformun yaratmak istediği atmosferin dışında bir görüntü verdi. Filistinlilerle de Prens Gazi'nin konuşması çerçevesinde değerlendirme yaptığımda rahatsız olduklarını gördüm. Türkiye'nin Filistin meselesine müdahil olmak istemesinden, kendilerinin aksine, Ürdün yönetiminin memnun olmadığını belirttiler.

Son konuşma Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan tarafından yapıldı. Erdoğan, konuşmasının hemen başında tüm protokolü saymasına rağmen, Prens Gazi'nin ismini anmaması bir cevap mahiyetinde miydi, bilemiyorum. Ancak, kısa bir süre sonra Harem-i Şerif'in himayesinden sorumlu olan Ürdün Kralı II. Abdullah'a teşekkür eden Cumhurbaşkanı Erdoğan, "İslam Vakfı'nın, İsrail'in engellemelerine rağmen sürdürdüğü çalışmalara bütün İslam âleminin destek olması gerektiğini özellikle vurgulamak istiyorum" diyerek, işbirliği çağrısını yaptı ve Kudüs'ün tüm İslam âleminin namusu olduğuna değindi. Filistin meselesine adil bir çözüm bulunmadan, bölgeye barış ve istikrar gelmesinin mümkün olmadığını söyleyen Cumhurbaşkanı Erdoğan, konuşmasında "Bunun için öncelikle uluslararası hukuka ve alınan kararlara saygı gösterilmesi gerekiyor. Hiç kimse, hiçbir ülke hukukun üstünde değildir, olamaz. Ancak, Filistin meselesinde yıllardır üstünlerin hukuku işliyor. Bunu da böyle görelim" cümlelerine yer verdi.

ABD başkanının İsrail nezdindeki büyükelçiliğinin Kudüs'e taşınması tartışmalarına değinen Cumhurbaşkanı Erdoğan, bu konunun gündemden net bir şekilde düşmesi/düşürülmesi gerektiğinin altını çizdi. Konuşmada, Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'nın içinde bulunduğu Harem-i Şerif'in 144 dönüm alanıyla, sadece Müslümanlara ait olduğunu söyledi. Bu alanda İsrail kuvvetlerinin gerçekleştirmek istediği provokasyonların önüne geçilmesi gerektiğine de değinen Erdoğan, Müslümanların Kudüs'ü sık sık ziyaret etmesi gerektiğini hatırlatarak, ziyaretlerin Hristiyan ülkelerin çok gerisinde kaldığını rakamlarla açıkladı ve me-

seleyi şu sözleriyle dile getirdi: "Bu tablonun bize yakışmadığını kabul etmeliyiz. Oradaki kardeşlerimize vereceğimiz en güçlü destek, Kudüs'teki varlığımız olacaktır."

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın konuşmasında en dikkat çeken noktalardan biri de Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü fethinin ardından, Burak Duvarı'nın yanına kurulan Meğaribe Mahallesi'nin, kendi alanında tek bir vakıf mahallesi olduğuna değinip aşağıdaki bilgiyi vermesiydi: "1967 işgali sonrasında bu mahalle, 800 yıllık geçmişiyile birlikte buldozerlerle yok edilmiştir. Bu örnek dahi Filistin sorununun adeta küçük ölçekte bir özetidir." Filistinli arkadaşlar Cumhurbaşkanının Meğaribe mahallesi hakkındaki malumatına sevindiklerini bunun yanında şaşırdıklarını söylediler. Daha evvel bu konu hakkında bilgi sahibi olup malumat sunan bir Müslüman lidere rastlamışlardı. Bu yılın vakıf haftasının Kudüs vakıflarına tahsis edilmesi sadece devletin en önde gelen isimlerinin değil Türkiye'nin en kılcıl damarlarına kadar denilebilecek ölçekte bu mahallenin tanınmasını sağladı⁵. Meğaribe mahallesinin Vakıflar haftası münasebetiyle Balıkesir'de bir lise öğrencisinin yaptığı sunuma da bu mahallenin konu olabilmesi, İsrail işgalinin vakıf olarak kurulmuş bir mahalle tarihi üzerinden okunabileceğini göstermiştir.⁶ Bazı Filistinlilerin Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın mahalle hakkındaki bilgilerine şaşırdığını da belirtmeliyim.

Forum hakkında şunları aktarmak yerinde olacaktır: Sunumların çoğu, Kudüs'e yardım için Filistin dışında bulunan vakıf ve derneklerin, kendi

5 Meğaribe Mahallesi ile ilgili bkz., Hasan Hüseyin Güneş (2014). *XVI. Asırda Meğaribe Mahallesi ve Cemâati*. Afyon Kocatepe Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi. Meğaribe Mahallesi ve Cemâatine ilişkin Türkiye'de yapılan ilk lisansüstü akademik çalışmadır. Bir diğer özelliği ise, Türkiye'de kendinden evvel Kudüs şe'ie sicilleri kullanılarak herhangi bir akademik çalışma yapılmadığına dair farkındalık yaratmaktadır. Mahallenin XX. yüzyıldaki yıkılışı ile ilgili bkz., Güneş (2015). "Kudüs'te Bir Vakıf Mahalle: Meğaribe Mahallesi ve Serencami". *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 44: s. 9-35.

6 <http://www.balikesir.gov.tr/vakif-medeniyeti-ve-kudus> 31.05.17.

tecrübelerini ve faaliyetlerini nakletmeleri şeklinde gerçekleşti. Bu son derece önemliydi. Zira her birinin, karşılaştıkları zorlukları aşmada edindiği tecrübeler ihtiyaçları olduğu belliydi. Hepsinin en büyük ortak sorunu, Kudüs ve sakinleri için toplanan maddi yardımın Filistin'e nasıl gireceğiydi. Çünkü İsrail her türlü imkânıyla para girişini engellemeye çalışmakta ve bunu da büyük oranda başarmaktadır. Aşağıda bu sorunu biraz daha ayrıntılı ele alalım.

Dünya genelinde Kudüs için toplanan paraları Filistin'e göndermek hiç de kolay değildir. Tel Aviv Ben Gurion Havalimanı'nda ne kadar miktar parayla giriş yaptığınız sorulduğunda yüksek meblağlı bir cevap verirsiniz, bunun nedeni ve nerelere harcamayı planladığınız sorulmaktadır. Benzer bir durum ile Filistin'e Ürdün üzerinden kara yoluyla giriş yapınca da karşılaşılmaktadır. Filistin'e girmenin bu iki seçeneği de İsrail'in kontrolündedir. Sınır hâkimiyeti tamamen İsrail askerî birliklerinin elindedir. Bunun yanı sıra, Filistinlilerin kendi hava limanlarını inşa etmelerine de izin verilmemektedir. Geriye paraları banka hesapları üzerinden aktarmak gibi seçenekler kalsa da bu da İsrail'in istihbarat ağından kurtulamıyor.

Bendeniz için forumun en kısa sürede çözmesi gereken mesele, yukarıda güçlüğünü çok kısa ve basitçe tasvir etmeye çalıştığım para naklinin sorunsuz ve yeterli miktarda yapılabilecek şekilde çözümüdür. Peki, bu ne şekilde gerçekleştirilebilir? Kanaatimce bunun en sağlam ve sağlıklı çözümü, Türkiye başta olmak üzere diğer İslam ülkelerinin Filistin'de şirketler kurmalarıdır. Filistin'e uygun bazı sanayi dallarında büyük sermaye sağlayacak iş sahalarında şirketler kurulmalıdır. Nitekim İsrail, Filistin'in Batı Şeria toprakları içerisinde Coca Cola fabrikaları açarak, onları bir başka açıdan da sömürmektedir. Bu, İsrail'in Filistin'deki girişimine benzer şekilde yapılabilir. Böylece, Filistinli birçok işsiz için çok önemli iş sahası oluşturulabilir.⁷

7 Bir keresinde, Eski Kudüs içerisinde dolaşan Lise çağlarında beş-altı Filistinli kızın bir dükkândan Coca Cola istedikle-

Müslüman ülkeler, para nakline yarayabilecek bu imkânı kullanmalıdır. Filistin dışında bulunan ve onların Kudüs'e yardım için topladıkları paralarla bu şirketleri kurma yollarının araştırılması gerekmektedir. Kudüs ve Filistin için önceki Müslüman devletlerin tesis ettiği vakıf ağının benzer şirketler ile yeniden canlandırılması, şirketlerin bir vakıf holdingine dönüştürülmesi hedeflenerek, sosyal ve ekonomik mahiyetli bu ağın genişletilip güçlendirilmesi elzemdir. Bunun için uluslararası güçlerin bu projeye ikna edilmesi ve/veya diplomatik sürecin başlaması gerekmektedir.

Filistinlilerin ve dünyanın çeşitli yerlerinden gelen diğer Müslümanların birbirleriyle oturup konuşmaları, Filistin'deki gelişmeler üzerine fikir beyan etmeleri ve bunları dolaşıma sokmalarının yanında, özellikle dünyanın farklı yerlerinden sivil kuruluş örgütlerinin aynı çatı altında bir araya gelmeleri, birbirlerinden haberdar olmaları da zikredilmesi gereken önemli hususlardır.

Sonuç olarak, Kudüs vakıfları ile ilgili bu büyük organizasyonun devamının gelmesinin gerektiği; ülkemizin Filistin sorunundan mağdur olan insanlara din, dil, ırk ayrımı yapmaksızın bu tür birlikteliklerden ortaya çıkacak fikir ve projelerle el uzatmasının önemine işaret etmek gerekir. Kudüs vakıfları forumunun düzenlenmesinde katkı sağlayan tüm kurum ve kuruluşlara ve ayrıca çalışanlarına teşekkür ediyorum. Kudüs'ün çeşitli boyutlarıyla ele alındığı bu değerli forumun, daha önceki Vakıf Haftası sempozyum kitapları gibi kitaplaşarak ilgisinin istifadesine sunulacağını ümit ediyorum.

rine, satıcının onlara istedikleri içeceği vermesine rağmen onlardan tepki aldığını gördüm. Bu tepkiyi "neden bizlere İsrail kolası veriyorsun?" sorusuyla ortaya çıkmıştı. Ancak, satıcının Latin harfli içecek isimlerinin yazıldığı kutuları Arap harfleriyle yazılmışlarla değiştirtince bu kızlar çok sevinmişti.

Vakıflar Dergisi Yayın İlkeleri

Vakıflar Dergisi, Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Haziran sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurtiçi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

Vakıflar Dergisi, Vakıf kurumu ve vakıf kurumu ile ilgili kültürel zenginlikleri, Vakıf yolu ile teşekkül etmiş kültür varlıklarını, Vakıfların tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymakta; Vakıflarla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlamaktadır.

Vakıflar Dergisi’nde, sosyal bilimler alanında, Vakıf ve Vakıf Kültürünün tarihî ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

Vakıflar Dergisi’ne gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Vakıf ve Vakıf Kültürü ile ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin Vakıflar Dergisi’nde yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

Vakıflar Dergisi’ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına tekrar iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve yayın kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Vakıflar Dergisi’nde yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

Vakıflar Dergisi’nin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir, Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve koyu harflerle yazılmalıdır. Makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı koyu, adresler ise normal ve eğik karakterde harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta (e-mail) adres(ler) i belirtilmelidir.

3. Özet: Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimeden oluşan Türkçe ve İngilizce özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir.

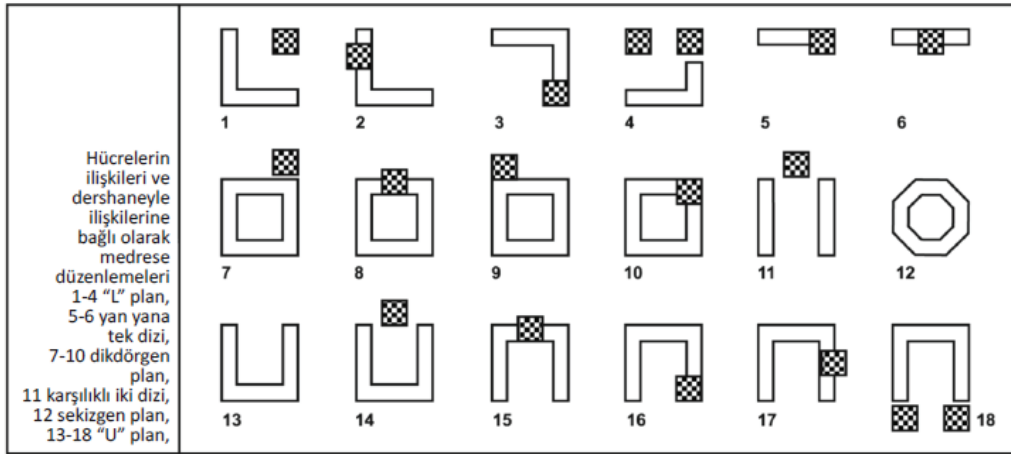
4. Ana Metin: A4 boyutunda (29.7x21 cm. kâğıtlara, MS Word programında, Times New Roman yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik harflerle yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AOL		KMLÇGE		f	%
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%		
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd=4 \quad p < .01$$

Şekil 1. Yapı yerlerini gösteren çizimler.

6. Tablolar ve Şekiller: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise tablo numarasının altına, tam sola dayalı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları

şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

7. Resimler: Yüksek çözünürlüklü (en az 300 dpi) baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır. Şekil, çizelge ve resimler toplam yazının üçte birini aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. Alıntı ve Göndermeler: Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır. (Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15). Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve ‘vd.’ yazılmalıdır: (Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

“Tanpınar (1976:131), bu konuda ...,”

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

“Köprülü (1926).....” (Çelik 1998’den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir.

İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. Kaynaklar: Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

İnalcık, Halil (1992). “Bursa”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6: s. 445-449.

Ortaylı, İlber (2002). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”. *Türkler*, Cilt X, Yeni Türkiye Yay. s. 216-220.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıtıcı hiçbir bilgi olmamak üzere) üç nüsha olarak, yazılabilir diskiyle birlikte Vakıflar Genel Müdürlüğü adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak disketi ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

The Foundations Journal

Publication Principles

The Foundations Journal is published bi-annually in June and December. At the end of each year, the annual index of the journal is prepared and published in the issue of June. The journal is sent to the domestic and foreign libraries, international index institutions and subscribers which are determined by the Editorial Board, in a month after its publication.

The Foundations Journal reveals the institution of waqf and cultural richness related to the institution of waqf, the cultural heritage formed by waqf, historical and current realities of waqfs in a scholarly manner, it is published in order to publicize the international level scientific studies related to the waqfs.

In the Foundations Journal, the articles in the field of social sciences, dealing with waqf and historical and current problems of the waqf culture in a scholarly perspective and proposing solutions to this issue are included.

The manuscripts to be sent to the Foundations Journal are required to be an original work filling a gap in its field or evaluating the previously published works, revealing new and remarkable views of research. The manuscripts, introducing documents, works and personalities related to waqf and the waqf culture, announcing new events are also published.

In order for the manuscript to be published in the Foundations Journal, it is required not to be published previously elsewhere, or not to be accepted to be published. The conference proceedings presented at a scientific meeting before might be accepted if clearly indicated.

Assessment of Manuscripts

All manuscripts sent to the Foundations Journal are first examined by the Editorial Board in terms of compliance with the publication principles of the journal. Not deemed appropriate ones are returned back to the author for revision. The most important criteria in the assessment of the manuscripts submitted for publication are academic objectivity and scientific quality. The ones selected for assessment are sent to two referees in the relevant field. The names of referees are kept confidential and the reports are saved for five years. If one of the referee reports is positive and the other is negative, the article might be sent to a third referee or the Editorial Board might give the final decision by analyzing the referee reports. The authors take into consideration the criticisms and suggestions of referees and the Editorial Board. If there are issues that they do not agree with, they have the right to appeal including the reasons. The manuscripts which are not accepted for publication are not returned to their authors.

Copyright of the manuscripts accepted for publication in the Foundations Journal is transferred to the General Directorate of Foundations. The responsibility of the opinions and writing preferences in the published articles belong to the authors. Text or photograph quotations can be done by giving citations.

Writing Language

The writing language of the Foundations Journal is Turkey Turkish. However, the articles which are written in English and other Turkish dialects might be included in each issue provided that they do not exceed the one third of the journal. If necessary, the articles in Turkish dialects might be published after they are translated to the Turkey Turkish by the decisions of the Editorial Board.

Writing Rules

Care must be taken to present articles as follows:

1. Title: There must be a title that is compatible with the content, expressing it the best and it should be written in bold letters. The title of manuscript must be between maximum 10-12 words.

Name(s) and address(es) of author(s): The name(s) and lastname(s) of the author(s) must be written in bold letters and the address(es) must be written in normal and italic letters; the institution(s), communication and e-mail address(es) of author(s) must be specified.

Abstract: At the beginning of manuscript, there must be Turkish and English abstracts expressing the subject in a concise way and consisting at least 75, maximum 150 words. In the abstract, utilized references, figure and table captions must not be included. The key words consisting with at least 5, maximum 8 words must be given by leaving a blank line below the bottom of abstract. At the end of the manuscript, there must be title, abstract and key words in English; in case of not being sent, they are added by the Journal.

Main text: It must be written on A4 size (29.7 cm. papers), in MS Word program, with Times New Roman characters, 12 point, and with 1.5 line spacing. 2.5cm of page margin must be used and the pages must be numbered. Research and review manuscripts must not exceed 10000 words. The parts that are required to be emphasized in the manuscripts must be written in italic, not in bold letters. In the text, dual highlighting; such as, italic letters in quotation marks must not be included.

Section Headings: In the manuscript, in order to ensure a regular transfer of the information, main, intermediate and sub-headings can be used and if necessary, headings can be numbered. The main heading (main sections, references and appendices) in capital letters; intermediate and sub-headings only the first letters capital and bold character; by adding a colon after a sub-heading same line should be continued on.

Tables and Figures: Tables must be numbered and captioned. Vertical lines must not be used in tables. Horizontal lines must be used only for separating the sub-headings. Table number must be written at the top, normal and left-justified while table caption must be written below the table number as left-justified in italic, the first letter of each word being capital. Tables must be cross-referenced in their relevant places in the text. Figures must be prepared suitable for black and white printing. Figure numbers and captions must be centralized at the bottom of figure. The figure number must be in bold and italic ending with a full stop. Next to it, figure caption must be written normal, the first letter being capitalized. The following table and figure examples are presented.

Table 1:

Teacher Appointment Conditions of Participants According to Type of High School Graduated

Photographs: The right of designing visuals in the articles to be published in the Foundations Journal belongs to the Editorial Board. High resolution (at least 300dpi) printing quality scanned photographs must be sent separately to the manuscript. Figure and table captioning rules apply to photographs. Figures, tables and photographs must not exceed one third of the manuscript. Authors who have the technical capabilities of guaranteeing publication of figures, tables and photographs with the same quality can insert them into the relevant position in the text. Those who do not have these capabilities can leave the same size space for them in the text by writing figure's, table's or photograph's number in the space.

Quotation and Citations: Quotations must be given in quotation marks; quotations less than five lines must be written between the lines, quotations longer than five lines must be written 1.5 cm inside from the right and the left line, as block and with a single line spacing and 1 point smaller. References in the text must be written in parentheses as follows.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15)

For the publications with more than one author, only the first author's last name and 'et al.' must be written in the text.

(Gökay et al. 2002)

Footnotes must be avoided as much as possible; it must be used only for the explanations and auto-numbering must be used. Citations in footnotes must be done the same way of citation in the text.

In references section, the name of the authors of the publication with multiple authors must be given.

If the name of the author is cited in the text, only the publication year must be given.

"Tanpınar (1976:131), on this issue..."

For the works with not specified date, only the author's name; for the works with not specified author, encyclopedia, etc., the name of the work must be written.

In quoting from secondary references, the original reference must be mentioned, as well.

"Köprülü (1926)" (from Çelik 1998).

Personnel communications must be cited in the text by last name and date, also it has to be given in references. For the internet addresses, the access date to the source must be given and these addresses must also be given in references section.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

References: At the end of the text, it must be written in alphabetical order of author's last name by applying one of the methods given below. In case of an author having more than one publication, references must be listed according to publication dates; publications belonging to the same author in the same year must be given as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavaid-i Lisan-ı Türki* 1893. Ankara: TDK.

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul, MEB Yay.

İnalcık, Halil (1992). "Bursa". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6: s. 445-449.

Ortaylı, İlber (2002). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi". *Türkler*, Cilt X, Yeni Türkiye Yay. s. 216-220.

Submission of Manuscripts

Three copies of manuscript; one being an original and two photocopies (photocopies not including any informative knowledge on the author) prepared according to the rules mentioned above in addition to its re-writable CD is submitted to General Directorates of Foundations' address. The manuscripts that are sent back to their authors for revision or for improvements based on the referee reports are re submitted to the Journal by fixing the required revisions along with the original printed manuscript and its CD at most in a month. The Editorial Board might do some minor corrections that have nothing with the main structure of the manuscript.